

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ГОДИШЊАК

ФИЛОЗОФСКОГ ФАКУЛТЕТА
У НОВОМ САДУ

КЊИГА XLIII-1

ISSN 0374-0730

e-ISSN 2334-7236

doi: 10.19090/gff.2018.1

Нови Сад

2018.

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ НОВИ САД

За издавача
проф. др Ивана Живанчевић Секеруш, декан

Уређивачки одбор

проф. др Милан Ајцановић, проф. др Давид Астори (Парма), Јао Дзи, (Беј Вај, Кина),
проф. др Љубомир Белеј (Ужгород), доц. др Шандор Бордаш (Баја), проф. др Јурај
Гловња (Њитра), проф. др Бјорн Хансен (Регенсбург), доц. др Ђура Харди, проф. др
Јармила Ходолич, проф. др Јулијана Ишпановић Чапо, проф. др Снежана Гудурић,
проф. др Зорица Ђерговић Јоксимовић, доц. др Алексеј Кишјухас, проф. др Звонко
Ковач (Загреб), проф. др Давид Норис (Нотингем), доц. др Сања Париповић Крчмар,
доц. др Јасмина Пекић, проф. др Николај Попов (Софија), проф. др Марина Пуја
Бадеску, проф. др Јанко Рамач, проф. др Драгиња Рамадански, др Владислава
Рибникар (Нотингем), проф. др Ангела Рихтер (Хале), доц. др Гордана Ристић, др
Силвија Мартинез Фереиро (Гронинген), проф. др Дамир Смиљанић, проф. др Бојана
Стојановић Пантовић, проф. др Данијел Сорин Винтила (Темишвар), проф. др Жан-
Жак Татен Гурије (Тур, Француска), проф. др Лејла Турчило (Сарајево), проф. др
Дубравка Валић Недељковић, доц. др Слађан Турковић (Загреб), проф. др Слађана
Зуковић, проф. др Уго Влаисављевић (Сарајево), проф. др Александер Воел
(Франкфурт на Одри), проф. др Богуслав Зиелински (Познањ)

Главни и одговорни уредници

проф. др Едита Андрић
проф. др Дамир Смиљанић

Секретари редакције

доц. др Сања Париповић Крчмар
доц. др Алексеј Кишјухас

Технички секретар

Игор Лекић

Лектори

Весна Бајић, Бојана Вујин, Марина Курешевић, Елизабет Салмор

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду штампа се уз финансијску помоћ
Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Publisher

FACULTY OF PHILOSOPHY IN NOVI SAD

Representing the Publisher

prof. Dr Ivana Živančević Sekeruš, Dean

Editorial Board

Dr. Milan Ajdžanović, Associate Professor, Dr. David Astori, Professor (Parma), Jao Dzi, Bay Wai (China), Dr. Ljubomir Belej, Professor (Uzhgorod), Dr. Sándor Bordás, Assistant Professor (Baja), Dr. Juraj Glovnja, Professor (Nitra), Dr. Bjorn Hansen, Professor (Regensburg), Dr. Đura Hardi, Assistant Professor, Dr. Jarmila Hodolič, Professor, Dr. Julianna Ispánovics Csapó, Associate Professor, Dr. Snežana Gudurić, Professor, Dr. Zorica Đergović Joksimović, Professor, Dr. Aleksej Kišjuhas, Assistant Professor, Dr. Zvonko Kovač, Professor (Zagreb), Dr. David Norris, Professor (Nottingham), Dr. Sanja Paripović Krčmar, Assistant Professor, Dr. Jasmina Pekić, Assistant Professor, Dr. Nikolay Popov, Professor (Sofia), Dr. Marina Puja Badescu, Professor, Dr. Janko Ramač, Professor, Dr. Draginja Ramadanski, Associate Professor, Dr. Vladislava Ribnikar (Nottingham), Dr. Angela Richter, Professor (Hale), Dr. Gordana Ristić, Assistant Professor, Dr. Silvia Martinez Ferreira (Groningen), Dr. Damir Smiljanić, Professor, Dr. Bojana Stojanović Pantović, Professor, Dr. Daniel Sorin Vintila, Professor (Timisoara), Dr. Jean-Jacques Tatin Gourier, Professor (Tours), Dr. Lejla Turčilo, Professor (Sarajevo), Dr. Dubravka Valić Nedeljković, Professor, Dr. Slađan Turković, Assistant Professor (Zagreb), Dr. Slađana Zuković, Associate Professor, Dr. Ugo Vlaisavljević, Professor (Sarajevo), Dr. Alexander Woell, Professor (Frankfurt an der Oder), Dr. Boguslaw Zielinski, Professor (Poznań)

Editors

Dr. Edita Andrić, Professor
Dr. Damir Smiljanić, Professor

Assistants to the Editors

Dr. Sanja Paripović Krčmar, Assistant Professor
Dr. Aleksej Kišjuhas, Assistant Professor

Editorial Secretary

Igor Lekić

Proofreading

Vesna Bajić, Marina Kurešević, Elizabeth Salmore, Bojana Vujin

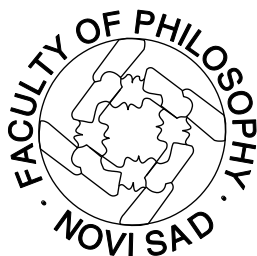
Annual Review of the Faculty of Philosophy in Novi Sad is printed with the financial assistance of the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

UNIVERSITY OF NOVI SAD

ANNUAL REVIEW

OF THE FACULTY OF PHILOSOPHY

VOLUME XLIII-1

ISSN 0374-0730

e-ISSN 2334-7236

doi: 10.19090/gff.2018.1

Novi Sad

2018

РЕЦЕНЗЕНТИ

доц. др Јелена Ајџановић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Тијана Ашић, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу; доц. др Александра Блатешић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Лино Вељак, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу; доц. др Соња Веселиновић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Марина Виденовић, Филозофски факултет Универзитета у Београду; др Славица Гароња Радованац, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу; проф. др Никола Грдинић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; мр Данијел Дојчиновић, Филолошки факултет Универзитета у Бањалуци; проф. др Ива Драшкић Вићановић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; проф. др Жељко Ђурић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; проф. др Драго Ђурић, Филозофски факултет Универзитета у Београду; др Душан Живковић, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу; проф. др Драган Жунић, Факултет уметности Универзитета у Нишу; проф. др Марија Зотовић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Бранислав Ивановић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; проф. др Иван Јерковић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Владимир Јовановић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; др Вељко Јовановић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Владан Јовановић, Институт за српски језик САНУ; др Вирна Карлић, Филозофски факултет Свеучилишта у Загребу; проф. др Наташа Киш, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Викторија Кромбхолц, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Александар Крстић, Историјски институт Београд; проф. др Марина Курешевић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Гордана Лалић-Крстин, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Ненад Лемајић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Људмила Липтакова, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Сања Маричић Месаровић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Саша Марјановић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; др Даниела Марчок, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; ма Илија Миловановић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Јована Милутиновић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Биљана Мишић Илић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу;

доц. др Даница Недељковић, Филолошко-уметнички факултет Универзитета у Крагујевцу; др Соња Ненезић, Филолошки факултет Универзитета Црне Горе; проф. др Слободан Павловић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Ана Пајванчић Цизель, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Олга Панић Кавгић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Анђелка Пејовић, Филолошки факултет Универзитета у Београду; проф. др Љиљана Пешикан Љуштановић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Уна Поповић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Дејан Пралица, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; проф. др Твртко Прћић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Наташа Ружић, Факултет политичких наука Универзитета у Београду; проф. др Владислава Ружић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Татјана Самарџија Грек, Филолошки факултет Универзитета у Београду; доц. др Страхиња Степанов, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Јелена Теодоровић, Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу; проф. др Светлана Томин, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; доц. др Јасна Ухларик, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Ирена Цветковић Теофиловић, Филозофски факултет Универзитета у Нишу; др Бојан Чолак, Институт за књижевност и уметност; др Марко Шкорић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду; др Ксенија Шуловић, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.

REVIEWERS

Dr. Jelena Ajdžanović, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Tijana Ašić, Professor, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac; Dr. Aleksandra Blatešić, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Irena Cvetković Teofilović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Bojan Čolak, Institute for Literature and Arts, Belgrade; Mr. Danijel Dojčinović, Assistant, Faculty of Philology, University of Banja Luka; Dr. Iva Draškić Vićanović, Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Željko Đurić, Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Drago Đurić, Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Dr. Slavica Garonja Radovanac, Associate Professor, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac; Dr. Nikola Grdinić, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Branislav Ivanović, Associate Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Ivan Jerković, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Vladimir Jovanović, Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Veljko Jovanović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Vladan Jovanović, Institute for the Serbian Language of SASA; Dr. Virna Karlić, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb; Dr. Nataša Kiš, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Viktorija Krombholc, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Aleksandar Krstić, The Institute of History Belgrade; Dr. Marina Kurešević, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Gordana Lalić-Krstin, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Nenad Lemajić, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Ljudmila Liptakova, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Daniela Marčok, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Sanja Maričić Mesarović, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Saša Marjanović, Associate Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Ma. Ilija Milovanović, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Jovana Milutinović, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Biljana Mišić Ilić, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Niš; Dr. Danica Nedeljković, Assistant Professor, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac; Dr. Sonja Nenezić, Associate Professor, Faculty of Philology, University of Montenegro; Dr. Ana Pajvančić Cizelj, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Olga Panić Kavgić, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad;

Dr. Slobodan Pavlović, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Anđelka Pejović, Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Ljiljana Pešikan Ljuštanović, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Una Popović, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Dejan Pralica, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Tvrtko Prčić, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Nataša Ružić, Assistant Professor, Faculty of Political Sciences, University of Belgrade; Dr. Vladislava Ružić, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Tatjana Samardžija Grek, Assistant Professor, Faculty of Philology, University of Belgrade; Dr. Strahinja Stepanov, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Marko Škorić, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Ksenija Šulović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Jelena Teodorović, Associate Professor, Faculty of Education, University of Kragujevac; Dr. Svetlana Tomin, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Jasna Uhlarik, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Lino Veljak, Professor, Faculty of Philosophy, University of Zagreb; Dr. Sonja Veselinović, Assistant Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Marina Videnović, Associate Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade; Dr. Marija Zotović, Professor, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad; Dr. Dušan Živković, Associate Professor, Faculty of Philology and Arts, University of Kragujevac; Dr. Dragan Žunić, Professor, Faculty of Arts, University of Niš.

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА

На почетку прве свеске овогодишњег издања *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду* дужни смо да читаоце и потенцијалне ауторе обавестимо о неким променама у оквиру уређивачке политике. Наиме, на седници редакције часописа *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду* донета је одлука да се због ефикаснијег спровођења процеса предаје радова, рецензентског поступка, лектуре и припреме радова за штампу измени динамика излажења часописа те да обе свеске *Годишњака* убудуће не излазе истовремено, већ одвојено једна од друге. Прва свеска биће објављена током летњег периода, а друга до краја текуће године. То за собом повлачи извесне концепцијске промене: док су се раније у једној свесци налазили радови из области филолошких, а у другој радови из друштвено-хуманистичких наука, убудуће ће услед предложених промена у издавачкој динамици у свакој свесци бити објављивани радови из обе области. Уредништво је уз сагласност чланова редакције одлучило и да се од ове године уведу два рока за предају радова: за летњу свеску то ће бити 10. април, а за јесењу 1. септембар текуће године. На тај начин биће олакшана организација рецензентског поступка и лектуре текстова, а аутори ће имати довољно времена да поново прегледају своје радове и исправе их у складу с евентуалним сугестијама рецензента. Предност одвојеног излажења свезака огледа се и у томе што ће аутори, од којих се захтева обимнија дорада прилога, имати довољно времена да изврше ревизију својих радова за другу свеску.

На једном од састанака редакције *Годишњака* такође је одлучено да сваки аутор у часопису може *само једном* објавити прерађени део из своје необјављене докторске дисертације те да поклапање тог рада са изворним текстом тезе може да износи до 30%. Циљ није да се тиме млађим ауторима ограничи шанса за објављивање у *Годишњаку*, већ да се они мотивишу да наставе са истраживањем области којом се баве, те да новим оригиналним прилозима допринесу квалитету самог часописа.

Следећи концепцију, коју је уредништво у новом саставу промовисало од 2016. године, часопис наставља с објављивањем радова по позиву, дакле радова еминентних научних истраживача из области филолошких и друштвено-хуманистичких наука с других домаћих и иностраних универзитета, тако да ће у првој свесци овог броја изаћи оригинални научни радови четири аутора: Росе Марије Алеман Мартинез (Аутономни универзитет државе Мексико у Толуки), Војислава Божичковића (Филозофски факултет Универзитета у Београду) и заједнички рад Иоане Пападопулу

(Филозофски факултет Демокритовог универзитета у Тракији, Комотини) и Панајотиса Асимопулоса (Војна академија Грчке). Поред тих радова Филозофски факултет у Новом Саду заступљен је у овој свесци са 26 радова, од тога 17 из области филолошких, односно 9 радова из области друштвено хуманистичких наука.

На крају, морамо да саопштимо и једну тужну вест: у 56. години живота преминуо је Љубомир Белеј, професор Ужгородског националног универзитета, знаменити украјински лингвиста, аутор многобројних научних публикација, који је својом предавачком делатношћу и научноистраживачким радом оставио траг не само у Украјини, него и изван њених граница. Колега Белеј био је и вишегодишњи члан Уређивачког одбора *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду*. Тим поводом проф. др Јанко Рамач саставио је кратак осврт на биографију овог истакнутог научног радника и предавача. Тај текст објављујемо на крају ове свеске.

У Новом Саду, јула 2018. године

Уредници *Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду*

Проф. др Едита Андрић

Проф. др Дамир Смиљанић

САДРЖАЈ
TABLE OF CONTENTS

УВОДНА РЕЧ УРЕДНИКА 11

РАДОВИ АУТОРА ПО ПОЗИВУ

Rosa María Alemán Martínez
LA POLÍTICA SOCIAL DE EVA DUARTE: LA VÍA DEL
EMPODERAMIENTO
THE SOCIAL POLITICS OF EVA DUARTE: THE ROAD TO
EMPOWERMENT
SOCIJALNA POLITIKA EVE DUARTE: PUT OSNAŽIVANJA..... 21–40

Vojislav Božičković
RETENTION AND MEANING
RETENCIJA I ZNAČENJE 41–51

Ioana Papadopulu, Panajotis Asimopoulos
RAZGOVOR TRIJU ŽENA O LJUBAVI: FEDRA, MARINA CVETAJEVA I
SARA KEJN
A DIALOGUE OF THREE WOMEN ABOUT LOVE: PHAEDRA, MARINA
TSVETAJEVA, SARAH KANE 53–66

АНГЛИСТИКА

Sonja Filipović Kovačević
LEKSIKA U SRPSKOM JEZIKU POD UTICAJEM ENGLLESKOG U ŽARGONU
OMLADINE U KLIPOVIMA JUTJUBERA JASERŠTAJNA
LEXEMES IN SERBIAN UNDER THE INFLUENCE OF ENGLISH IN YOUTH
JARGON IN CLIPS BY YOUTUBER YASSERSTAIN 69–81

Ana Halas Popović
THE THEORY BEHIND THE PRACTICES OF TREATING SYNONYMS IN
ENGLISH-LANGUAGE DICTIONARIES: A CRITICAL ASSESSMENT
TEORIJA U OSNOVI PRAKSE OBRADJE SINONIMA U REČNICIMA
ENGLLESKOG JEZIKA: KRITIČKA ANALIZA..... 83–100

Olga Panić Kavgić, Aleksandar Kavgić
 CREATIVITY IN FILM TAGLINES: EXTRALINGUISTIC, TEXTUAL AND
 LINGUISTIC ANALYSIS
 KREATIVNOST U FILMSKIM SLOGANIMA: VANJEZIČKA, TEKSTUALNA
 I JEZIČKA ANALIZA 101–125

Bojana Vujan
 “ELUSIVE AS AN ELEGY, DARING AS DUSK”: PENELOPE SHUTTLE’S
 “MISSING YOU” AS CONTEMPORARY POETRY OF MOURNING
 „NEUHVATLJIV POPUT ELEGIJE, NEUSTRAŠIV POPUT SUMRAKA”:
 „NEDOSTAJEŠ MI” AUTORKE PENELOPI ŠATL KAO SAVREMENA
 TUŽBALICA..... 127–139

ФИЛОЗОФИЈА

Dragan Prole
 SAVREMENOST PRIMITIVNOG I PRIMITIVNOST SAVREMENOG
 CONTEMPORANEITY OF THE PRIMITIVE AND THE PRIMITIVITY OF THE
 CONTEMPORARY 143–155

Marica Rajković
 UTICAJ JENSKOG ROMANTIZMA NA ESTETIKU NEMAČKOG
 IDEALIZMA
 THE IMPACT OF JENA ROMANTICISM ON THE AESTHETICS OF
 GERMAN IDEALISM..... 157–170

ГЕРМАНИСТИКА

Mirjana Zarifović Grković
 SINTAKSIČKA ANALIZA FRAZEOLIZAMA I NJIHOVIH PREVODNIH
 EKVIVALENTA U ROMANU ELFRIDE JELINEK *DIE KLAVIERSPIELERIN*
 – *PIJANISTKINJA*
 SYNTACTIC ANALYSIS OF IDIOMS IN THE NOVEL *DIE*
KLAVIERSPIELERIN AND THEIR TRANSLATION TO SERBIAN 173–191

ИСТОРИЈА

Dura Hardi
PRVI POMEN GALICIJE U INTITULACIJI UGARSKIH KRALJEVA
THE FIRST MENTION OF GALICIA IN THE INTITULATION OF
HUNGARIAN KINGS 195–213

МЕДИЈСКЕ СТУДИЈЕ

Smiljana Milinkov
UTICAJ KLIJENTELISTIČKE PRAKSE NA MEDIJSKI SADRŽAJ I SLOBODU
MEDIJA
THE INFLUENCE OF CLIENTELISTIC PRACTICE ON MEDIA CONTENT
AND FREEDOM OF THE MEDIA 217–233

ПЕДАГОГИЈА

Stefan Ninković, Olivera Knežević Florić
SAMOEFIKASNOST NASTAVNIKA: ISHODI, IZVORI I MERENJE
KONSTRUKTA
TEACHER SELF-EFFICACY: OUTCOMES, SOURCES AND CONSTRUCT
MEASUREMENT 237–249

ПСИХОЛОГИЈА

Bojan Branovački, Selka Sadiković, Milan Oljača
RELACIJE IZMEĐU VAŽNIH ŽIVOTNIH DOGAĐAJA, OSOBINA LIČNOSTI
I ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM
RELATIONS BETWEEN IMPORTANT LIFE EVENTS, PERSONALITY
TRAITS AND LIFE SATISFACTION 253–269

Ilija Milovanović
MATEMATIČKA ANKSIOZNOST I POSTIGNUĆE NA RANOM
OSNOVNOŠKOLSKOM UZRASTU: ULOGA UKLJUČENOSTI RODITELJA U
PODUČAVANJE
MATH ANXIETY AND ACHIEVEMENT AT EARLY ELEMENTARY STAGE:
THE ROLE OF PARENTAL INVOLVEMENT IN TEACHING 271–287

Jelica Petrović, Ilinka Jović
 BAZIČNE PSIHOLOŠKE POTREBE KOD STARIH: SOCIODEMOGAFSKI
 KORELATI
 BASIC PSYCHOLOGICAL NEEDS OF THE ELDERLY:
 SOCIODEMOGRAPHIC CORRELATES 289–305

РОМАНИСТИКА

Christian Eccher
 IL POETA ELIO PAGLIARANI NEL CONTESTO STORICO E LETTERARIO
 ITALIANO DEGLI ANNI CINQUANTA E SESSANTA
 PESNIK ELIO PALJARANI U ITALIJANSKOM KNJIŽEVNOM I
 ISTORIJSKOM KONTEKSTU PEDESETIH I ŠEZDETIH GODINA 309–319

Ružica Seder
 O HIPOTETIČKIM REČENICAMA UVEDENIM VEZNICIMA *SI* I *SE* U
 FRANCUSKOM I ITALIJANSKOM JEZIKU
 ABOUT CONDITIONAL SENTENCES BEGINNING WITH CONJUNCTIONS
SI AND *SE* IN FRENCH AND ITALIAN 321–335

Ksenija Šulović, Dragana Drobnjak, Snežana Gudurić
 FRAZEMI SA SOMATIZMOM *GLAVA* U FRANCUSKOM, ŠPANSKOM I
 SRPSKOM JEZIKU
 PHRASEMS WITH SOMATISM *HEAD* IN FRENCH, SPANISH AND
 SERBIAN 337–356

СЛОВАКИСТИКА

Daniela Marčoková, Anna Makišová
 PRÍMENÁ SLOVÁKOV V SLOVENSKÝCH OSADÁCH
 BÁČSKOPETROVSKEJ OBCE
 NICKNAMES OF SLOVAKS IN SLOVAK SETTLEMENTS IN THE COUNTY
 OF BAČKI PETROVAC
 NADIMCI SLOVAKA U SLOVAČKIM NASELJIMA BAČKOPETROVAČKE
 OPŠTINE 359–372

Adam Svetlík
 KRITICKÉ ČÍTANIE LITERÁRNEJ TVORBY VÍŤAZOSLAVA HRONCA Z
 ASPEKTU JEJ INTERTEXTUÁLNEHO CHARAKTERU
 KRITIČKO ČITANJE KNJIŽEVNOG STVARALAŠTVA VIČAZOSLAVA
 HRONJECA SA ASPEKTA NJEGOVOG INTERTEKSTUALNOG KARATERA
 A CRITICAL READING OF HRONEC'S LITERARY WORK FROM THE
 PERSPECTIVE OF INTERTEXTUALITY 373–384

СОЦИОЛОГИЈА

Душан Ристић, Душан Маринковић
 КИБЕР-ПРОСТОР КАО ДИСПОЗИТИВ ДРУШТВЕНОСТИ
 CYBERSPACE AS THE DISPOSITIVE OF SOCIALITY 387–403

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЛИНГВИСТИКА

Исидора Г. Бјелаковић
 НАПОМЕНЕ О МОРФОЛОШКОЈ СТРУКТУРИ ДОКУМЕНАТА АРХИВА
 МАНАСТИРА САВИНА (18. ВЕК)
 NOTES ON THE MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF THE DOCUMENTS IN
 THE ARCHIVE OF THE SAVINA MANASTERY (18th CENTURY) 407–422

Jasmina Dražić
 PROTOTIPSKЕ ODREDBE KATEGORIZOVANJA NA PRIMERU PRIDEVA
 ČIST I NJегоVIH KONTEKSTUALNIH SINONIMA
 PROTOTYPICAL DESIGNATIONS OF CATEGORIZATION AND
 CONTEXTUAL SYNONYMS IN THE ADJECTIVE ČIST (PURE) 423–436

Peđa Kovačević, Tanja Milićev, Ivana Đurić Paunović
 THE VARIATION IN NON-FINITE COMPLEMENTS IN SERBIAN:
 EMPIRICAL EVIDENCE AT AN INTRA-SPEAKER LEVEL
 VARIJACIJA U NELIČNIM DOPUNAMA U SRPSKOM JEZIKU: EMPIRIJSKI
 NALAZI NA NIVOU JEDNOG GOVORNIKA 437–451

Dušanka Zvekić-Dušanović
 KONDICIONALNE KONSTRUKCIJE S VEZNIKOM AKO I GLAGOLOM
 HTETI U PROTAZI
 CONDITIONAL CONSTRUCTIONS WITH CONJUNCTION AKO AND VERB
 HTETI IN PROTASIS 453–466

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ

Sanja J. Paripović Krčmar

ZAPAŽANJA O OPKORAČENJU U SPISIMA O STIHU SVETOZARA
PETROVIĆAOBSERVATIONS ON ENJAMBMENT IN WRITINGS ON A VERSE BY
SVETOZAR PETROVIĆ 469–483

Драгољуб Ж. Перић

КАЛЕНДАРСКО ЗНАЊЕ И АГРАРНИ КАЛЕНДАР У СРПСКИМ
ОБРЕДНИМ ПЕСМАМАCALENDAR KNOWLEDGE AND THE AGRARIAN CALENDAR IN SERBIAN
RITUAL FOLKSONGS 485–501

Nataša Polovina

SAVA NEMANJIĆ O SEBI. JEDAN PRIMER OBLIKOVANJA
AUTOBIOGRAFSKOG DISKURSA U SRPSKOJ SREDNJOVEKOVNOJ
KNJIŽEVNOSTISAVA NEMANJIC ABOUT HIMSELF. AN EXAMPLE OF DESIGN OF
AUTOBIOGRAPHICAL DISCOURSE IN SERBIAN MEDIEVAL
LITERATURE..... 503–515IN MEMORIAM PROF. DR LJUBOMIR BELEJ (18. 3. 1962 – 12. 5. 2018) ... 517

Упутство за припрему рукописа за штампу 519–527

РАДОВИ АУТОРА ПО ПОЗИВУ

Rosa María Alemán Martínez*
Autonomous University of the State of Mexico
(Universidad Autónoma del Estado de México).
Toluca, Estado de México.

UDC 304(82) Duarte E.
929 Duarte E.
DOI: 10.19090/gff.2018.1.21-40

LA POLÍTICA SOCIAL DE EVA DUARTE: LA VÍA DEL EMPODERAMIENTO

El presente ensayo, forma parte de una investigación más amplia sobre el empoderamiento femenino y los mecanismos que promueven su liderazgo. En este documento recuperamos la historia de una mujer que en su trayectoria de vida enfrentó problemáticas y forjó un nuevo rumbo para sí misma y para el pueblo de Argentina en lo que a política social se refiere. En este escrito, es nuestra intención, mostrar los aspectos más importantes de su vida personal que la rodearon y conformaron la perspectiva política y social que adoptó, para convertirse en una mujer líder.

Key words: Empowerment, Eva Duarte, Social Politics.

INTRODUCCIÓN

Eva María Ibarguren, es una mujer que hoy día se ha convertido en un símbolo mítico. Mejor conocida como Eva Perón, en el corto tiempo que figuró en las altas esferas de la política argentina, forjó una nueva imagen de sí misma, una figura que posiblemente siempre deseó ser. Eva o Evita Perón fue una mujer con antecedentes personales no adecuados para saltar a la cumbre de las altas esferas políticas, económicas y sociales; sin embargo, es una historia que tomó un rumbo nuevo al convertirse en la esposa de Domingo Perón, futuro presidente de Argentina.

El pasado velado de Eva, se expone en diversos escritos, algunos autobiográficos, otros resultados de indagaciones en torno a la vida de esta mujer. Entre unos y otros se describe, se señala o se aclaran los asuntos que marcaron la vida de una mujer, que como muchas en Argentina, han tenido que enfrentarse a problemáticas familiares, personales y dilemas propios de cómo vivir la vida.

De orígenes sencillos, es una mujer con aspiraciones de cambio, de transformación. Ante el giro que la vida le da, tiene a su alcance las posibilidades de

*rosyalemanmtz@gmail.com

cambiar “el origen”, de transformarlo, y de establecer los aspectos que habrán de definir lo que Eva Perón es de ahora en adelante. En esta ruta, enfrenta una serie de dilemas que se pensaban superados, la falta de reconocimiento, el hecho de no ser una persona grata ante los ojos de un pequeño sector de la sociedad que en términos económicos delineaban el rumbo del país, era ya un problema que debía superar.

Pese a ello, los sectores más vulnerables, económicamente más frágiles la apoyaban, su carisma le permitió legitimarse en el ámbito de la masa, las multitudes la aclamaban. Nuevamente, la convergencia entre lo que fue su vida pasada y que se pretendía resuelta, y la labor que ahora le tocaba desempeñar, es decir, desarrollar políticas sociales, con miras a la solución de problemas que un gran sector de la sociedad enfrentaba, particularmente aquellas vinculadas con la carencia de recursos. En este marco, se gesta una figura femenina que logra el reconocimiento de la gran mayoría.

1.1 Sus orígenes

Eva María Ibarguren, nació el 7 de mayo de 1919, de acuerdo con los registros encontrados y mencionados tanto por el periodista Tomás Eloy Martínez (autor del libro *Santa Evita*, 2010), uno de los biógrafos más recocidos sobre la vida de Eva Duarte, como por la Doctora en Historia Latinoamericana por la Universidad de Colombia Marysa Navarro (autora de los libros *Evita*, 1994; *Evita: Mitos y representaciones*, 2002; y de varios capítulos de libros y ensayos sobre Eva Perón); llegó al mundo en una de las provincias más pobres de Argentina. Fue hija de un hacendado que no la reconoció legalmente como tal, a pesar de que sus hermanos mayores sí fueron registrados con el apellido paterno (este hecho también tiene discrepancias entre los biógrafos que revisaron las partidas de nacimiento en la Oficialía de los Toldos, ahora General Viamonte Partido).

Juan José Sebrelí, sociólogo, historiador y crítico argentino cuenta en su libro *Comediantes y mártires: ensayo contra los mitos*¹ (2008) cómo a pesar de los prejuicios sociales, era común en las comunidades rurales tener otra familia además de la legítima. Y dentro de esa “normalidad” se encontraba Eva, estigmatizada por su condición de hija natural, por la pobreza de su familia; la ausencia del padre y la “mala fama” de la madre por su condición de concubina. Esa realidad social,

¹ Se trata de un ensayo en el que el autor intenta desmitificar a cuatro personalidades argentinas entre ellas, Eva Perón. El libro fue ganador del Premio Iberoamericano Debate-Casa de América en el 2009.

rodeada de carencias, mantuvo a Eva María ausente de algún círculo social que la reconociese.

La propia Eva hizo un esfuerzo para dejar atrás un pasado que social y políticamente podía ser un elemento en contra de su marido al averiguarse su ilegitimidad, por ello, cambió su acta de nacimiento antes de contraer matrimonio con el entonces Coronel Perón. En esta acta de matrimonio Eva indica que nació el 7 de mayo de 1922 en el poblado de Junín, que su padre era Juan Duarte (finado) y su madre Juana Ibarguren (ama de casa), tal y como lo hace constar la Dra. Navarro en su libro *Evita*:

[...] cuando la proximidad de su casamiento con Perón amenazó revelar un origen que los prejuicios burgueses condenaban, o sea su condición de hija natural, hizo destruir la anotación del registro civil de General Viamonte. La partida de nacimiento que Evita obtuvo para su casamiento fue hecha según sus deseos. Indicaba que su padre era Juan Duarte y su madre Juana Ibarguren. Como lugar de nacimiento, puso Junín, pues éste era un centro jurbano mucho más importante que el pueblucho en que nació, y se sacó tres años (Navarro, 1994: 16).

En el libro *Mi hermana Evita*² escrito por Erminda Duarte (1972), se hace mención de los mismos datos que Eva proporcionara en su acta matrimonial, lo anterior con el fin, según su biógrafa Marysa Navarro, “de mantener vivo el mito de Evita, destacando los aspectos más ‘revolucionarios’ de sus actos” (1994: 21).

1.2 Infancia

Tomás Eloy Martínez, Marysa Navarro y Sebrelí coinciden en la creencia de que el detonador del compromiso de Eva hacia la labor social fue el intenso recuerdo que dejó en ella el velorio de su padre, del cual fueron echados y debido al empeño que la Sra. Juana mostró para que sus hijos se despidieran de su padre, lograron entrar, sólo después de que la familia legítima abandonara el lugar para no toparse con ellos (hechos narrados a los autores que conformaron su biografía por los familiares del finado, así como por algunos asistentes al funeral). Este acontecimiento propició en Eva -aún niña- una repentina conciencia sobre su pobreza, su ilegitimidad y las diferencias de clases sociales que excluyen a los desfavorecidos.

² De acuerdo con la autora, este libro se gestó a raíz de los recuerdos que le generaron el momento en que acompañada de su hermana Blanca, recibe el cuerpo de Evita en Madrid, España en el año 1971.

Sin embargo, la Señora Erminda Duarte, en un intento de mantener intacto el mito generado en torno a su hermana, así como una intachable reputación de su madre ante los lectores, cuenta otra historia en su libro *Mi hermana Evita*:

[...] nos despedimos de nuestras hermanas, hijas del primer matrimonio de papá, que quedaban más tristes que nosotros, ya que al morir papá su orfandad era completa puesto que hacía muchos años que habían perdido a su madre (1972: 20).

Ante esta aseveración que ha sido desmentida a lo largo de la historia, sólo podemos ver la necesidad de negar los orígenes de la familia Ibareuren y al mismo tiempo sanar las tan agredidas imágenes de Eva y su madre; pues si el Señor Duarte hubiera estado casado con la Señora Ibareuren, éste habría sido velado en su propia casa, con su actual esposa y no dejarlo en Chiviloy, donde se asegura residía la esposa y sus tres hijas.

Para dar cuenta de ello, tomaremos el comentario que sobre Eva formuló uno de los personajes más afamados dentro del círculo literario argentino: Victoria Ocampo, escritora, ensayista, traductora y editora argentina, quien se oponía abiertamente al peronismo, razón por la cual estuvo presa 26 días. Victoria Ocampo, según recuerda Sebrelí en su libro (2008), se negaba a hablar abiertamente de Eva Perón, a quien se refería significativamente como *Eva Duarte* con el afán de no mencionarla con el cariño que la gente del pueblo lo hacía, y, al mismo tiempo, negándole el vínculo con el poder a través de su nombre de casada; sin embargo, en un momento histórico Ocampo dijo que “Eva era una resentida, pero que tenía justificadas razones para serlo” (2008: 74), y ese fue el sello que cubrió el trabajo social de Eva según Sebrelí “el odio a la oligarquía vacuna que dejó en ella rastros de rencor de la niña al padre estanciero que la abandonó” (2008: 74).

La pobreza de su pueblo, pero especialmente el escarnio social al que se vio sometida su familia por su ilegitimidad, obligó a la familia a mudarse a otra urbe más grande, que prometía un nuevo comienzo para todos ellos. Ya instalados en el poblado de Junín, su familia comenzó a olvidarse de su pobreza y a trabajar para mejorar su posición económica; sin embargo, nuevamente la ilegitimidad nublaría los esfuerzos de la madre (Juana) por salir de la pobreza. Habiendo establecido ésta una casa comedor para hombres sin familia, Sebrelí narra cómo algunos representantes de la clase media argentina utilizaron la mala fama de la madre por el concubinato con Duarte y considerarían que esa semi pensión era en realidad un burdel donde la madre prostituía a sus hijas.

Al encontrarse sola y sin el respaldo económico del padre de sus hijos, el inicio para la Señora Juana Ibareuren y sus cinco hijos pintaba diferente y más austero que en el poblado de los Toldos. De acuerdo con las investigaciones y charlas que

Marysa Navarro sostuvo con Erminda Duarte, fue el duro trabajo de su madre lo que sacó adelante a la numerosa familia, pero al mismo tiempo, era un ejemplo de esfuerzo y compromiso.

Una máquina de coser similar a la que utilizaba la Sra. Ibarguren se encuentra hoy exhibida en el Museo Evita, ubicado en la Ciudad de Buenos Aires, Argentina; con ello el Instituto Nacional de Investigaciones Históricas “Eva Perón”, dan a entender al público asistente que fue el tesón heredado por su madre, lo que impulsó a Eva a lograr grandes cosas en su vida, tanto la ilusión de desarrollarse en la actuación, como en la de superar los ataques sufridos contra ella y su esposo por los opositores del gobierno durante el primer mandato peronista; y al mismo tiempo, lograr una reivindicación hacia la imagen de la Señora Juana Ibarguren que, fue durante varios años duramente atacada por los antiperonistas.

Fue así como transcurrió la infancia de Eva, sostenida con el humilde trabajo de su madre y desprovista de aquellos lujos de los cuales gozaría durante el mandato de su esposo. Sin embargo, tanto Marysa Navarro como Erminda Duarte harán hincapié en sus respectivos libros sobre lo feliz que fue Eva en sus años de infancia junto a sus hermanos en el poblado de Junín.

Cuando Evita hizo la primera comunión tuvo que quedarse sin la foto que le sacaron pues era un gasto demasiado grande para el presupuesto de la familia. Sin embargo, era una niña alegre, inquieta, siempre dispuesta a inventar cosas para compensar lo que su madre no le podía comprar. El círculo familiar, en el que reinaba indiscutiblemente doña Juana, la cobijaba y además le daba a Chicha para seguirla en sus juegos y a Juancito para ayudarla a construir una casa en miniatura o armarle un piano con un cajón de embalaje y unos trozos de lata (1994: 23).

De acuerdo con las investigaciones de Marysa Navarro (1994), Eva fue una alumna regular, con problemas frecuentes en el área de matemáticas, pero destacaba en ella una fascinación por la recitación. Al parecer cuando el ausentismo de los alumnos se extendía para todos los grados de la escuela, Eva tenía permitido declamar ante sus compañeros: “Los días de lluvia cuando faltaban muchas niñas y se hacía difícil el trabajo regular, Evita tenía permiso para salir de su clase e ir a otras aulas para entretener a los alumnos” (1994: 28).

Desde pequeña Eva tenía algo que decir, quería compartirlo con su familia, con la gente que la conocía y también con aquellas personas que ignoraban su existencia; su necesidad de ser escuchada y sus esperanzas se trasladaron con ella a la capital federal de su país natal, Buenos Aires.

1.3 Buenos Aires y la Fama

Eva María Duarte Iburguren, a pesar de no haber sido legalmente reconocida por su padre, firmaba con el apellido que les dio éste al resto de sus hermanos y con este sello inicia el sueño que la lleva a Buenos Aires, participando en pequeñas obras de teatro, y posteriormente en la radio. Este trabajo como actriz le permite vivir en otra parte de la ciudad, un poco más alejada de la miseria a la que tanto temió.

De acuerdo con Sebrelí, Eva decidió irse a Buenos Aires e intentó trabajar en el medio artístico. Así fue pues como inició la aventura de la actuación, en la que no tuvo mayor éxito, pero al mismo tiempo esos mismos papeles la irían preparando para interpretar el mejor de su carrera actoral, el de Evita Perón.

A medida que avanzaba en la vida, eso sí, el problema me rodeaba cada día más. Tal vez por eso intenté evadirme de mi misma, olvidarme de mi único tema y me entregué intensamente a mi extraña y profunda vocación artística (1951: 11).

Eva explica en su libro *La razón de mi vida* (1951) cómo fue que la injusticia la aleja de su pueblo y la hace anhelar ser actriz, pues es a través de la fantasía que ella podrá salir de su tan agobiante realidad, al representar otros roles que no estaban destinados para ella en la vida cotidiana.

En el lugar donde pasé mi infancia los pobres eran mucho más que los ricos, pero traté de convencerme de que debía haber otros lugares de mi país y del mundo en que las cosas ocurriesen de otra manera y fuesen más bien al revés. Me figuraba por ejemplo que las grandes ciudades eran lugares maravillosos donde no se daba otra cosa que la riqueza; y todo lo que oía yo decir a la gente confirmaba esa creencia mía. Hablaban de la gran ciudad como de un paraíso maravilloso donde todo era lindo y era extraordinario y hasta me parecía entender, de lo que decían, que incluso las personas eran allá 'más personas' que las de mi pueblo (1951: 24).

Nuevamente Erminda Duarte intentó acallar con su libro las injurias lanzadas sobre su hermana y su deseo mal visto de ser actriz, pues los comentarios insinuaban que se había ido sin permiso de la madre a Buenos Aires para seguir su sueño:

Recitaste una poesía de Amado Nervo ¿A dónde van los muertos? Lo recitaste con tal estremecimiento de tu sensibilidad, desentrañando tan patéticamente su contenido, que el Director de Radio Nacional, que entonces era Pablo Osvaldo Valle, que te había oído, pidió que te condujeran a su presencia. Entraste a su despacho acompañada por mamá. Instantes después firmabas un pequeño contrato (1972: 71).

A pesar de su entusiasmo y pasión por la actuación y declamación, su falta de preparación académica y social nuevamente la marginó en ese nuevo contexto en el

que ahora se desenvolvía: el artístico. Pues tanto para los empresarios teatrales, como para sus compañeros de trabajo, no tenía talento, ni buena dicción, ni tampoco sabía bailar o cantar; su mayor logro fueron sus apariciones en las fotografías de Wilenski y Annemarie Heinrich, pero su belleza no se ajustaba a los cánones establecidos en la época, de acuerdo con lo que relata Sebrelí sobre la etapa artística de Eva.

El autor refiere que en los años artísticos de Eva sólo había dos roles que la mujer podía interpretar, uno era denominado el blanco en el que las actrices sugerían la candidez, la ingenuidad y el carisma de la mujer casi virginal; por otro lado estaba el *papel negro* en el que se interpretaba a las mujeres malas, fuertes, dominadoras, dando la idea de la *femme fatal*. Para infortunio de Eva, su imagen no encajaba en el *rol blanco* y su falta de experiencia le impedía adentrarse en el *rol negro*. Sus discursos, en ambos roles, para Sebrelí, eran planos y carentes de toda emotividad o veracidad (2008: 108).

Sin embargo, a pesar de la carencia de expresividad oral o de imagen y su falta de calidad interpretativa, con su mala dicción y su falta de argumentos, Eva pronunció los discursos más recordados y concurridos en la historia de Argentina; su escenario fue la propia Plaza de Mayo y su auditorio fueron miles de obreros, campesinos, amas de casa, cantantes, actores y demás personas que se acercaron a la famosa plaza para escucharla en varias ocasiones.

1.4 Principios del Peronismo

En el año de 1943, Argentina tenía una perspectiva política sumida entre la alternancia de los gobiernos civiles y militares. Ante la poca confianza que los militares depositaban en los políticos, surge en ellos la necesidad de congregarse y formar el Grupo de Oficiales Unidos (GOU) para buscar un sentimiento de nacionalismo en los ciudadanos y alejarlos al mismo tiempo del catolicismo y el pensamiento anticomunista.

Al llegar el General Edelmiro Farrell (uno de los miembros más activos al interior del GOU) a la Vicepresidencia; nombró al entonces Coronel Juan Domingo Perón Director del Departamento Nacional del Trabajo. (Datos registrados en el libro *Los Nacionalistas* de Marysa Navarro 1965:94).

El Coronel Perón estaba estrechamente vinculado a la milicia así como al GOU y fue asumiendo diversos puestos a nivel político: Secretario del Trabajo y Previsión, Ministro de Guerra y, en el año 1945 Vicepresidente de la Nación.

Gracias a su cargo como Secretario del Trabajo y Previsión, los lazos entre el Coronel Perón y los trabajadores, así como las organizaciones formadas por ellos, se fueron estrechando debido a que durante su gestión se establecieron varios avances

para el desarrollo y bienestar de los trabajadores tales como: el salario mínimo, el aguinaldo, la creación de tribunales laborales, los convenios colectivos, la extensión de vacaciones pagadas, el estatuto del peón, las organizaciones sindicales, entre otras (1965: 102).

Juan Domingo Perón tenía ya varios seguidores en la política y fuera de ella gracias a las mejoras laborales que había propiciado, por tal motivo el Presidente Farrell y los miembros más altos en la milicia le retiran su apoyo y la Secretaría a su cargo; sin embargo, antes de partir Perón logra pronunciar un discurso ante los sindicatos que se habían formado y en éste les aclara que ha dejado firmado un decreto de aumento salarial. La oficina presidencial toma el discurso como una desobediencia directa y lo apresan en septiembre de 1945. La reacción de sus seguidores derivó en la organización de una marcha que se llevó a cabo el 17 de octubre del mismo año a favor del Coronel exigiendo su inmediata libertad, fue tal la movilización sindical y la presión social, que los políticos contrarios a Juan Domingo Perón cedieron y fue liberado ese mismo día, convirtiéndose así en el próximo candidato presidencial de los trabajadores.

Debido a la labor que realizó en favor de los obreros argentinos cuando era Secretario del Trabajo, tuvo el apoyo de la Confederación General del Trabajo (CGT) para constituir así el Partido Laborista (PL) por el cual llega a la Presidencia de Argentina en el año 1946.

Varios fueron los puntos que determinaron la labor del Presidente Perón; sin embargo, para este trabajo tomaremos en consideración dos de ellos en los cuales tuvo una marcada participación y reconocimiento Eva Perón: el Sufragio Femenino y la Política Social en su primer periodo presidencial.

1.5 La Política Social y la “Compañera Evita”

De acuerdo con los datos arrojados por el Instituto Nacional de Investigaciones Históricas Eva Perón, fue a raíz del terremoto que dejó destruida la Ciudad de San Juan, en el año 1944, dónde hubo alrededor de 7,000 decesos y la casi desaparición de la ciudad, lo que propició que el gobierno encabezado por el General Pedro Pablo Ramírez entrara en auxilio a los damnificados. Fue entonces que bajo el mando del Coronel Juan Domingo Perón como Secretario de Trabajo y Asistencia Social, se realizaron campañas de recaudación de fondos.

En el marco de las campañas de apoyo a las víctimas del sismo, el 22 de enero de 1944 se llevó a cabo por parte de la comunidad artística de la Argentina, un festival en el estadio Luna Park. Al festival se unieron personalidades artísticas de la época como el maestro de orquesta Francisco Canaro, Libertad Lamarque, Hugo del

Carril y la debutante teatral Eva Duarte entre otros. El propio Juan Domingo Perón relata en su libro *Del poder al exilio: cómo y quiénes me derrocaron*³ (2006) el recuerdo que mantenía de aquel día que conoció a la actriz Eva Duarte:

Eva entró en mi vida como el destino. Fue un trágico terremoto que sacudió la provincia de San Juan, en la cordillera, y destruyó casi enteramente la ciudad, el que me hizo encontrar a mi mujer. En aquella época yo era ministro de Trabajo y Asistencia Social. La tragedia de San Juan era una calamidad nacional. Para socorrer a la población movilé al país entero; llamé a hombres y mujeres a fin de que todos tendiesen la mano a aquella pobre gente de aquella provincia remota. Entre los tantos que en aquellos días pasaron por mi despacho, había una joven dama de aspecto frágil, pero de voz resuelta, con los cabellos rubios y largos cayéndoles a la espalda, los ojos encendidos como por la fiebre. Dijo llamarse Eva Duarte, ser una actriz de teatro y de la radio y querer concurrir, a toda costa, a la obra de socorro para la infeliz población de San Juan” (2006: 75).

El periodista Tomás Eloy Martínez (2010) escribe los testimonios de las personas que conocieron a Eva en esos años y la presentan como una mujer poco agraciada, torpe en su andar y hablar; sin embargo, reconocieron en ella a una mujer empática; lo que le permitió entenderse de inmediato con la clase humilde; beneficiando a su esposo Juan Domingo Perón, pues éste aludía en sus discursos que había salido del pueblo y pretendía trabajar para él.

El Coronel y la actriz inician una relación que se sellaría en matrimonio a finales del año 1945. Juan Domingo Perón asumió la presidencia de su país por elección popular en 1946. Es en este preciso año donde inicia nuestro recorrido a través de los ojos que vieron a Eva María Duarte Ibarguren transformarse en Evita Perón.

Esta transformación se produce en Eva Duarte, debido, fundamentalmente, a su condición de consorte y, posteriormente, cuando asume el liderazgo en la política social que se desarrolló durante la administración de Perón. Estos trabajos que realizó en pro de los más desfavorecidos, la legitimaron ante el pueblo argentino y le otorgaron el poder carismático que le permitió convocarlos y solicitarles apoyo para sostener el gobierno de su esposo Juan Domingo Perón.

Su evolución personal se ve, de acuerdo con las personas entrevistadas por el periodista Tomás Eloy Martínez, desde su forma de andar hasta sus peinados y, por

³ Durante su exilio, el ex presidente Perón comenzó a escribir una serie de artículos que se publicarían en Italia y los cuales posteriormente integrarían su libro: *Del poder al exilio. Cómo y quiénes me derrocaron*.

supuesto, las prendas que hasta el final de su vida usó. Pero los elementos esenciales que demuestran la fuerza de su personalidad y el empoderamiento socio - político que tuvo, están reflejados en la toma de decisiones y el trabajo cotidiano que realizaba con la gente. La ausencia de hijos según el periodista la llevó a ejercer la maternidad simbólica, al convertirse en una suerte de *madre de los pobres* en Argentina.

Para Sebrelli (2008), el proceso de transformación y empoderamiento que inició Eva ocurrió desde el instante en que aceptó ser la imagen de la esposa tradicional pero actuar como revolucionaria. Las convenciones sociales de la época, así como su lujoso vestuario pretendían hacer de Eva un *objeto de ornato* en el periodo peronista. Su extremada subordinación hacia el varón -en este caso hacia su esposo- era el único medio por el cual lograría justificar su participación en la política social. Perón delegó en ella el manejo de la política social de su periodo presidencial.

La parte contradictoria, para muchos de sus biógrafos, así como para los antiperonistas y peronistas mismos, fue el rol que Eva decidió aceptar y representar como la gran e incondicional compañera; pero al mismo tiempo era activa dentro del otro rol, el de luchadora por una causa que ella creía justa: el trabajo por los pobres.

-¿Cómo va usted -me decían- a dirigir un movimiento feminista si usted está fanáticamente enamorada de la causa de un hombre?

No, no lo es. Yo lo "sentía". Ahora lo sé.

La verdad, lo lógico, lo razonable es que el feminismo no se aparte de la naturaleza misma de la mujer.

Y lo natural en la mujer es darse, entregarse por amor, que en esa entrega está su gloria, su salvación, su eternidad.

¿El mejor movimiento feminista del mundo será tal vez entonces el que se entrega por amor a la causa y a la doctrina de un hombre que ha demostrado serlo en toda la extensión de la palabra?

De la misma manera que una mujer alcanza su eternidad y su gloria y se salva de la soledad y de la muerte dándose por amor a un hombre, yo pienso que tal vez ningún movimiento feminista alcanzará en el mundo gloria y eternidad si no se entrega a la causa de un hombre.

¡Lo importante es que la causa y el hombre sean dignos de recibir esa entrega total!
(1951: 48,49)

Una vez en el poder Juan Domingo Perón, Eva Duarte se negó a llevar la vida de *Primera Dama* que hasta entonces se conocía. Solicitó un espacio físico al cual la gente pudiera acudir a ella y a la que se le pudiera atender de manera inmediata y personalizada. Así pues, la Primera Dama se dio a la tarea de escuchar, atender y

solucionar los problemas que aquejaban a los miembros de la clase trabajadora que se acercaban a ella.

No se limitó a la atención de los problemas económicos que acarrear la cotidianidad de las personas, también se vio envuelta en las charlas que el gobierno sostenía con los sindicatos de los trabajadores ferroviarios y mineros, trabajo que le fue encomendado por el Presidente Juan Domingo Perón en persona.

A pesar de haber aceptado el papel de esposa del presidente que asistiría con él a los eventos públicos, Eva misma reconoció que había en ella otra faceta que a la postre le interesaría más que el rol de Primera Dama:

Pero, además, yo no era solamente la esposa del Presidente de la República, era también la mujer del conductor de los argentinos.

A la doble personalidad de Perón debía corresponder una doble personalidad de mí: una, la de Eva Perón, mujer del Presidente, cuyo trabajo es sencillo y agradable, trabajo de los días de fiesta, de recibir honores, de funciones de gala; y otra, la de Evita, mujer del líder de un pueblo [...]

Unos pocos días al año, represento el papel de Eva Perón [...] La inmensa mayoría de los días soy en cambio Evita, puente tendido entre las esperanzas del pueblo y las manos realizadoras de Perón, primera peronista argentina, y éste sí que me resulta papel difícil, y en el que nunca estoy totalmente contenta de mí. (1951: 67)

De esta manera, se da inicio el acercamiento de Eva Duarte a la gente; a los problemas sociales, económicos y políticos de la nación y su población. Según Tomás Eloy Martínez, ninguna persona se había ganado tanto el reconocimiento de la gente como Eva; su trabajo que iba desde tempranas horas de la mañana hasta ya entrada la noche; hacía que las personas que la visitaban en busca de soluciones creyeran en ella.

Eva Duarte fue reconocida no sólo por la labor que realizó con la gente de Argentina, también por la lealtad desmedida que profería a su esposo Juan Domingo Perón. Por ello, el vínculo que existía entre ambos le lleva a ser reconocida como Eva Perón. La agenda que como Primera Dama llevó, estaba cargada de temas relacionados con la pobreza y la desigualdad social. Aunque no asumió posturas feministas, algunos de sus biógrafos coinciden en que puso ante el Congreso de su Nación la propuesta para legalizar el voto de la mujer, así como la ayuda económica y laboral a madres solteras.

Cabe mencionar que las mujeres peronistas, y aquellas que pertenecían a la fundación Eva Perón, asistieron a marchas convocadas por el despacho de Eva Perón; sin embargo, Eva nunca acudió a ninguna de las marchas registradas por el periódico La Nación de 1948 debido a su estado de salud. Por tal motivo, Juan José Sebreli se

lanza junto con otros personajes de Argentina como Jorge Luis Borges, a criticar férreamente la interferencia de Eva en la política, dado que ella nunca se había interesado en los derechos cívicos de la mujer y mucho menos en los movimientos feministas; a pesar de ello, se le otorga como regalo la aprobación de la *Ley del voto femenino*. Para Sebreli la apropiación de esta ley, por parte de Eva, incurre en una falsificación histórica y deja de lado y en el total olvido la lucha de las sufragistas que lograron integrar en el Programa Electoral de Perón; la aceptación del voto sin la intervención de Eva.

Sin embargo, a través de la Presidencia de la Nación, la Secretaría de Cultura y el Instituto Nacional de Investigaciones Históricas Eva Perón de la República de Argentina, se imprimen en 2007 los cuadernillos sobre “Sufragio Femenino: Algo más que un trámite legal”; en el cual otorgan abierta y plenamente el logro del voto femenino en la Argentina a la propuesta y trabajo de Eva Perón.

El escrito enuncia los discursos que Eva Perón pronunciaría a lo largo de los años 1946 y 1947 a favor del sufragio femenino de las mujeres argentinas, en su país y durante su gira en Europa.

Arduos fueron los trabajos de las sufragistas que derivaron en las dos sesiones de debate que se llevaron a cabo en la Cámara Baja del Congreso; las mujeres arremolinadas en las galerías esperaban ansiosas las resoluciones mientras escuchaban a diversos oradores sus discernimientos sobre las ventajas y desventajas que traería a la nación el voto femenino.

Mientras los diputados exhibían sus dotes oratorias y revitalizaban en sus exaltaciones ‘a la mujer’, afuera, en la explanada que se extiende frente al Congreso, varios miles de mujeres esperaban con impaciencia el resultado de sus liberaciones. Al grito de ‘¡Uno, dos, tres, que se apruebe de una vez!’ y ‘¿Queremos el voto!’, sacudían enormes carteles, banderas y grandes retratos de Perón y Evita. (La Nación 11 de septiembre de 1947)

Tras la dura jornada de debates y consensos, las mujeres de la galería eran acompañadas por una Eva Perón enferma en la espera de la aprobación de ley. Finalmente la iniciativa fue aprobada y en agradecimiento al apoyo recibido por parte de Eva las sufragistas le otorgan el logro de la Ley 13010 en la cual a partir del 23 de septiembre de 1947 se declara que “Las mujeres argentinas tendrán los mismos derechos políticos y estarán sujetas a las mismas obligaciones que acuerdan o imponen las leyes a los varones argentinos” (2007: 35).

Ante este logro obtenido por parte de las mujeres, Eva Perón hizo un comentario final sobre el evento dirigido a sus compañeras y a las mujeres de toda Argentina a través de la radio nacional: “Nuestra voz ha sido escuchada. Gracias a la

Revolución y a nuestro Líder se han reconocido al fin los derechos políticos que durante tanto tiempo nos fueron negados. Ahora podemos votar. Mujeres compatriotas, amigas mías, ¡Sepamos también votar!” (La Prensa 12 de septiembre de 1947).

En el Museo Eva Perón se ubica una sección destinada al logro del voto femenino, el cual es narrado a través de varias imágenes alusivas al proceso; sin embargo, destaca una en especial fechada el 23 de septiembre de 1947, en la que se encuentra una gran concentración reunida en la Plaza de Mayo aclamando la ley y otorgándole el triunfo a Evita.

Fuente: Museo Eva Perón (Buenos Aires, Argentina)

1.6 De la beneficencia a la justicia social

De acuerdo con el Acta de Instalación de la Sociedad de Beneficencia, fue el 2 de enero de 1823 que se creó la Sociedad de Beneficencia, la cual tendría como responsabilidad la “dirección e inspección de las escuelas para niñas, la casa de partos públicos y ocultos, hospitales de mujeres y el colegio de huérfanas y todo establecimiento público dirigido al bien de los individuos de este sexo” (1823).

La conformación de las instancias de ayuda social tenían como objeto preservar el bienestar de la población femenina y mantener al mismo tiempo la “perfección de la moral, el cultivo del espíritu en el bello sexo y la dedicación del mismo a lo que se llama industria” (1823). A finales del siglo XIX se convirtió en la Sociedad de Institutos de Minoridad y Centros de Salud de ambos sexos (1908). El funcionamiento de ambas instituciones dependía de las donaciones públicas, aportes del Estado y colectas a través de eventos sociales.

En el marco de la Política Social llevada a cabo en el primer gobierno peronista surgió la Fundación Eva Perón, la cual representó un giro en la presentación y aplicación de esta política. A partir de su integración se pensó en la modernización, reestructuración y ampliación de toda la infraestructura y el personal a cargo de la labor social (2001: 4).

La época de la política social vista desde el trabajador había iniciado con el Coronel Perón al frente de la Secretaría del Trabajo y Previsión, el hecho de que Perón llegara a la Presidencia en 1946 sólo afianzó las medidas sociales, pero en esta ocasión no estarían lideradas por él. A partir de entonces y por designio Presidencial, sería la Primera Dama Eva Duarte la encargada de realizar las acciones correspondientes para mejorar y concretar los trabajos sociales.

El 14 de junio de 1946, doscientos empleados de la Sociedad de Beneficencia firmaron un documento en el cual exponían la precariedad de su situación laboral, así como la de su compensación salarial (1965: 136). El Senado tenía ya la encomienda de propiciar un cambio; el decreto No. 941446/46 estableció intervenir en la Sociedad de Beneficencia de normas técnicas y propicias de asistencia y previsión social (2001: 5).

De acuerdo con el Instituto Nacional de Investigaciones Históricas Eva Perón, la Primera Dama, comenzó a desarrollar sus actividades, solicitando la intervención del Presidente Perón ante varias compañías con el fin de mejorar la vida de los obreros, recorría los barrios humildes, distribuía ropa, alimentos y daba solución a los casos que a través de cartas llegaban a la Residencia Presidencial.

Eva bien pudo haber vislumbrado que la labor que iniciaba era de gran magnitud y por ello tuvo ayuda de la casa presidencial directamente. Uno de los garajes de la casa se habilitó para recibir los donativos de ropa y alimentos que se recibían; el cocinero, los mozos y las mucamas ayudaban a ordenarlo.

1.7 Justicia Social

El concepto de justicia social surgió durante el siglo XIX, muchos años después de la materialización de la Revolución Francesa en la cual se lograron determinar varios conceptos para el desarrollo humano. La finalidad del concepto y su aplicación es el de lograr un reparto equitativo de los bienes sociales, dentro de una sociedad con justicia social en la cual las clases más desfavorecidas cuenten con oportunidades de desarrollo.

El origen de la justicia social se encuentra dentro de la justicia distributiva que se encuentra redactada y defendida en la “Declaración de Derechos del Hombre y del Ciudadano” firmada en 1789. Esta justicia deja firmemente establecido que

todas las personas deben disfrutar y tener acceso a los bienes imprescindibles de la educación y la alimentación como desarrollo del hombre.

Fue el 20 de febrero de 2007 que la Organización de Naciones Unidas (ONU) establece el “Día Internacional de la Justicia Social”, en el que se aboga por celebrar mediante actividades el fomento a la dignidad humana, el desarrollo, el pleno empleo y la igualdad entre géneros y el bienestar social.

La justicia social es el compromiso que el Estado adquiere ante su pueblo para compensar las desigualdades que surgen en las economías y en otros ámbitos sociales. Es la autoridad la que debe propiciar las condiciones óptimas para que el pueblo logre su desarrollo económico, esto quiere decir, que el porcentaje de gente rica o de riqueza debe de estar sólo en manos de unos cuantos.

El origen y lo vivido en su propia realidad generó en Eva Duarte un sentimiento de deuda en la sociedad argentina para con los más desfavorecidos. El trabajo que emprendió de cara a la sociedad argentina, le permitió ver el incremento en número, variación y urgencia de las necesidades del pueblo, Eva decidió emprender un viaje a Europa cuyo objetivo sería el de reproducir las obras públicas y los medios de los que se valían para su atención y la propagación de ayuda a la población más desfavorecida. Su reacción y sentimiento ante aquellas obras sociales le hicieron actuar diferente, y lo recuerda en su libro *La razón de mi vida* (1951) “La obras sociales de Europa son, en su mayoría, frías y pobres. Muchas obras han sido construidas con criterio de ricos y el rico, cuando piensa para el pobre, piensa en pobre. Otras han sido hechas con criterio de estado; y el Estado sólo construye burocráticamente, vale decir con frialdad en la que el gran ausente es el amor” (180, 181).

A su regreso decidió emprender sus propias acciones, contando con la ayuda de los participantes de la Cruzada de Ayuda Social María Eva Duarte de Perón, la cual quedó constituida el 19 de junio de 1948 como Fundación de Ayuda Social María Eva Duarte de Perón, a través del decreto No. 220.564.

En 1950 por medio del decreto No. 20268 cambió su nombre por el de Fundación Eva Perón, estableciendo:

La administración corresponde única y exclusivamente a su fundadora, Doña María Eva Duarte de Perón, quien ejercerá con carácter vitalicio y gozará de las más amplias atribuciones que las leyes y el Estado conceden a las personas jurídicas. Sin perjuicio de lo expuesto, la fundadora podrá, cuando lo estime conveniente y a su solo arbitrio, designar consejos, delegaciones y mandatarios generales y especiales. Dichos consejos, delegaciones o mandatarios, durarán el tiempo que la fundadora determine y ejercerán, por delegación de ésta, las facultades que se

determinen en sus respectivas designaciones (Memoria y Balance de la Fundación Eva Perón al 31 de julio de 1952).

La Fundación aseguró fondos a través de donativos en efectivo o en especie por parte de personas físicas y morales; así como por las leyes dispuestas por el poder ejecutivo entre las cuales el Instituto menciona: la ley 13941, impuesto adicional a la venta de boletos en el Hipódromo Argentino y la ley 13.992.

1.8 Asistencia Social

La Organización Mundial del Trabajo define a la asistencia social como una actividad que se encarga de diferentes rubros sociales, entre los que destacan el promover un cambio social hacia un estado de desarrollo para los individuos, la resolución de los conflictos humanos y el fortalecimiento de los pueblos para alcanzar el bien común.

De acuerdo con la Organización Internacional del Trabajo, las relaciones entre individuos y especialmente entre individuos con diferente poder adquisitivo, genera conflictos o bien la demora en la justicia que salvaguarde los derechos de los más desfavorecidos. Por ello, la asistencia social procura que todos los miembros de la sociedad tengan las mismas oportunidades y disfruten de los mismos derechos sin distinción alguna.

Para alcanzar sus objetivos en materia de asistencia social, el Estado propicia la creación de instituciones y de manera más actual, organizaciones no gubernamentales o fundaciones que se ocupen de analizar y solventar las necesidades sociales a través del Estado mismo o en caso de no poseer liquidez, se hará uso de las donaciones sociales.

La asistencia social, básicamente procurará que todas las personas desarrollen lo más plena y satisfactoriamente posible sus potencialidades, que enriquezcan sus vidas y que se prevengan de cualquier tipo de disfunción que los aleje de la felicidad y el bien común.⁴

Tomando como base la premisa de propiciar la felicidad en todos los integrantes de una sociedad, las primeras obras que desarrolló la Fundación Eva Perón fueron los **Tres Hogares de Tránsito**, cuyo objetivo era brindar vivienda momentánea al que carecía de ella debido a la situación económica que enfrentaba

⁴ Ver http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---cabinet/documents/generic_document/wcms_371206.pdf. Consultado el 4 de abril de 2017.

el país. La permanencia en estas residencias duraba hasta que la Fundación les encontraba a las personas que ahí se alojaban un trabajo fijo y vivienda.

Otro proyecto estuvo dirigido nuevamente para el apoyo a las mujeres, sólo que en esta ocasión era para aquellas que le hacían recordar a Eva sus precarios inicios en la capital del país. Por ello, construyó el **Hogar de la Empleada** (2001: 16), en el cual tenían cabida aquellas mujeres que contaran con trabajo remunerado de quinientos pesos o menos, de esta manera tenían acceso al edificio de 500 habitaciones y al restaurante con precios accesibles que abría sus puertas a todo el público.

Para la Fundación Eva Perón, todos aquellos sectores sociales que habían sido descuidados por los gobiernos anteriores al de Perón fueron los primeros en su agenda. Cuenta de ello es el programa a la **Ancianidad Desvalida** (2001: 18), aludiendo que: “no había país más grande si no empezaba por proteger y respetar a los ancianos; que no podía haber país más grande si no se ayudaba al que todo lo había dado a la Patria y, en el ocaso de su vida, se veía en la necesidad de recurrir a la ayuda de sus hermanos” (Discurso pronunciado por Eva Perón el 28 de agosto de 1948 sobre la Declaración de los Derechos de la Ancianidad, en solemne ceremonia realizada en el Ministerio de Trabajo).

El cuarto proyecto abarcó la Política Social Peronista a través de la Fundación Eva Perón se centró en otro sector vulnerable de la sociedad, los niños. Por tal motivo se crearon los **Hogares Escuela** (2001: 22), en los que se proveía a la infancia menos favorecida de los cuidados esenciales para su desarrollo.

Por otro lado, la Fundación Eva Perón también centró sus esfuerzos en el proyecto de **Asistencia Médica**, el cual iba de la mano con las obras de gobierno en materia de asistencia sanitaria y que habían sido establecidas por el Ministro Carrillo y explicadas en el “Plan Analítico de Salud Pública”. El Plan comprendía la construcción de Centros de Salud en varias provincias de Argentina, así como en diversas colonias de Buenos Aires.

La Fundación podía disponer de los Policlínicos para la atención gratuita e inmediata que requiriera cualquier persona que estuviera incluida o no en los proyectos de la asistencia social a petición de la fundadora; sin embargo, la Fundación también contaba con sus propios centros de atención, entre ellos la Clínica de Recuperación Infantil, el Instituto de Quemados, el Hospital de Clínica y Cirugía Torácica y el Tren Sanitario (2001: 28).

La misión sanitaria del tren inició con la renta de un tren que salía desde la estación central de Buenos Aires e iba recorriendo las provincias más alejadas y desprovistas de especialidades médicas. Los servicios que se prestaban en el tren eran tan diversos como el personal médico que lo ocupaba, ya que entre ellos se

encontraban: médicos generales, odontólogos, ginecólogos, médicos clínicos, cirujanos, oftalmólogos, otorrinolaringólogos y enfermeras, las cuales habían egresado de la **Escuela de Enfermeras** (2001: 29) que integró la Fundación en el año 1950.

De esta manera funcionaba la Política Social en la época peronista, con planes definidos y auspiciados por el gobierno pero integrados y aterrizados con la visión de una mujer cuyo objetivo era atender de manera integral a los individuos que necesitasen el apoyo del gobierno, desarrollando en ellos(as) la salud y el bienestar físico, emocional y espiritual que conforma a cada individuo.

Todos los proyectos aportaban una mejora a la nación, los hogares de tránsito y el hogar de la empleada intentaban sacar adelante a las mujeres que se encontraban momentáneamente en problemas debido a las carencias familiares o a las circunstancias laborales; el hogar del anciano se preocuparía por la ancianidad olvidada y los hogares escuela darían solución económica y académica a los problemas de los infantes menos favorecidos.

Después de la muerte de Eva Perón en 1952, la fundación continuó su labor hasta 1955, año en que el Presidente Juan Domingo Perón se exilió en el extranjero para no ser capturado por sus opositores. Los proyectos de la política social de Perón cayeron con él sin importar el bienestar que habían llevado a la población, sin tomarse en cuenta los resultados obtenidos como la disminución de madres solteras, muertes de mujeres y niños en los partos, mejora sanitaria en la población, disminución de personas en situación de calle, niños(as) abusados y una larga lista de personas que habían sido atendidas por la Fundación y por la misma Evita en persona (Memoria de la Fundación Eva Perón).

La enorme cantidad de obras sociales que realizó Eva a través de la Fundación Eva Perón le proporcionó un papel protagónico en la vida de las personas que apoyó, y al mismo tiempo le otorgó un lugar en la historia de Argentina que hasta la fecha la recuerda con cariño.

Eva Perón, es el referente hoy de un gran número de mujeres argentinas que se identifican con ella, por su liderazgo, carisma y fortaleza para superar los obstáculos que la vida política le planteó. De orígenes sencillos, fue una mujer con una infancia difícil; sin embargo, su futuro cambió al establecer una relación y matrimonio con el General Domingo Perón. A partir de ahí, su incorporación a la vida en el ámbito político le permitió hacer uso de los recursos con los que ahora contaba. La política social que desarrolló Eva Perón, como esposa del Presidente argentino, le llevó a ganar la atención de sectores sociales con diversas necesidades.

Desde esta perspectiva, se convirtió en una mujer cuyo empoderamiento la situó como una de las mujeres más importantes de América.

Rosa María Alemán Martínez

THE SOCIAL POLITICS OF EVA DUARTE: THE ROAD TO EMPOWERMENT

Summary

The present paper is part of the research into female empowerment and the elements that contribute to leadership. In this document we recover the history of a woman who confronted different problems and created a new future for herself and for her people in Argentina, owing to her ability to improve social politics of her nation. Our intention is to show some more important aspects of her personal life and the way those aspects influenced her political and social perspective to become a leader.

Key words: Empowerment, Eva Duarte, Social Politics.

Rosa María Alemán Martínez

SOCIJALNA POLITIKA EVE DUARTE: PUT OSNAŽIVANJA

Rezime

Rad predstavlja deo šireg istraživanja o osnaživanju žena i elementima koji jačaju vođstvo. Predstavljena je istorija (biografija) žene koja se suočava sa različitim problemima stvarajući novu budućnost kako za sebe tako i za argentinski narod, zahvaljujući njenom veštom uključivanju u socijalnu politiku nacije. Namera je da se u radu istaknu najznačajniji aspekti njenog ličnog života, kao i način na koji su ti aspekti uticali da postane vođa u političkom i socijalnom smislu.

Ključne reči: jačanje moći, Eva Duarte, socijalna politika

BIBLIOGRAFÍA

Acta de Instalación de la Sociedad de Beneficencia. Bs. As. 12 de abril de 1823.

Asistencia Social. <http://www.un.org/es/events/socialjusticeday/>

Consultado el 02 de abril de 2017.

Castiñeiras, Noemí (2001). *Fundación Eva Perón: desde sus inicios hasta la muerte de Evita*. Instituto Nacional de Investigaciones Históricas Eva Perón. M. Chilavert. Buenos Aires.

(2007). *Sufragio Femenino: algo más que un trámite legal*. Instituto Nacional de Investigaciones Históricas Eva Perón. M. Chilavert. Buenos Aires.

Diario de Sesiones de la Cámara de Diputados, año 1908.

Duarte, Erminda (1972). *Mi hermana Evita*. Ediciones "Centro de Estudios Eva Perón". Buenos Aires.

Eloy Martínez, Tomás (2010). *Santa Evita*. Madrid. Santillana Ediciones Generales S. L.

Main, Mary (1956). *Eva Perón: la mujer del látigo*. Ed. La Rreja. Buenos Aires.

Navarro, Marysa (1965). *Los Nacionalistas*. Ediciones Jorge Álvarez. Buenos Aires.

(1994). *Evita*. Planeta. Argentina. (<http://www.lacampora.org/wp-content/uploads/2011/08/Navarro-Marysa-Evita.pdf>; consultado 08 de septiembre de 2016).

(2000) *El liderazgo carismático de Evita*. La Aljaba. Segunda época. Vol. V. Dartmouth College, Estados Unidos. (<http://www.biblioteca.unlpam.edu.ar/pubpdf/aljaba/v05a02navarro.pdf>; consultado el 09 de septiembre de 2016).

Organización Internacional del Trabajo. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--dgreports/---cabinet/documents/genericdocument/wcms_371206.pdf. (Consultado el 4 de abril de 2017).

Perón, Eva. (1951). *La razón de mi vida*. Ediciones Peuser. Buenos Aires. (La Baldrich – Espacio de Pensamiento Nacional. www.labaldrich.com.ar)

Presidencia de la Nación. Secretaría de Cultura. Instituto Nacional Juan Domingo Perón de Estudios e Investigaciones Históricas, Sociales y Políticas. (2006). *Del poder al exilio: cómo y quienes me derrocaron*. Instituto Nacional Juan Domingo Perón. Buenos Aires. (www.soloperonista.com/revistas/7_del_poder_al_exilio.pdf; consultado el 07 de septiembre de 2016).

Sebreli, Juan José (2008). *Comediantes y mártires: ensayo contra los mitos*. Random House Mondadori S. A. Barcelona.

Ventura, Any (1997). *Las mujeres que mandan: el poder de las mujeres en la Argentina menemista*. Planeta. Argentina.

Vojislav Božičković*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu

UDK 167/168
DOI: 10.19090/gff.2018.1.41-51

RETENTION AND MEANING

Some philosophers have tried to account for belief retention and our belief states concerning days that we track and think of in terms of the linguistic meaning of the indexicals we use to refer to them such as ‘today’ and ‘yesterday’. In this paper I discuss a couple of representative attempts to show that this is the case and argue that they are implausible. I end up proposing an alternative view that explains the relevant data better. In so doing, both for illustrative and argumentative purposes, I show that in this respect the case concerning days is not different from the case featuring spatio-temporal objects.

Key words: tracking, belief retention, temporal indexicals, linguistic meaning

INTRODUCTION

In a well-known passage Frege claims

(RC) If someone wants to say today what he expressed yesterday using the word ‘today’, he will replace this word with ‘yesterday’. Although the thought is the same its verbal expression must be different in order that the change of sense which would otherwise be effected by the differing times of utterance may be cancelled out (Frege, 1918, p. 10).

The suggestion is that adjusting verbal expression is required in order for the same thought as belief-content to be expressed as the context of utterance changes. Yet, this strategy fails to provide us with some obvious standard adjustment to enable us to account for those cases in which a subject such as Rip Van Winkle has lost track of time. Suppose that on day *d* before falling asleep Rip *never* forms any explicit belief other than one that he expressed by ‘Today is beautiful’. After waking up, twenty years later, the belief is updated, given Rip’s view of how the context has changed, in terms of ‘Yesterday was beautiful’. As a

* vbozicko@f.bg.ac.rs

consequence, the indexical ‘yesterday’ in this context designates the day before he woke up. If this is the case, we seem to be forced to adopt one of the two following mutually exclusive options:

- (1) Rip mistakenly thinks that the day before he woke up was a nice day
- (2) Rip thinks that the day he went to sleep was a nice day

Adopting (1) implausibly entails that Rip has forgotten (about) *d*; i.e. that he has not retained his belief that it was a nice day. Alternatively, adopting (2) makes it the case that the linguistic meaning of the indexical ‘yesterday’ which amounts to *the previous day*, does not shape Rip’s way of thinking about *d*.

CHARACTERS

To be sure, according to Kaplan (1989) and Perry (1977), the linguistic meaning of indexicals such as ‘yesterday’ and ‘today’ which Kaplan calls character, designates its object, in the context of utterance, by supplying the subject with a way of thinking of the day it is about. When I express my belief about *d* on that very day by adopting ‘Today is a nice day’, I think of *d* under the character *the present day*, and when I want to update this belief on the following day I will adopt ‘Yesterday was a nice day’, and in so doing I will think of *d* under the character *the previous day*. This is to say that the referent of ‘today’ and ‘yesterday’ which is in this case day *d* is determined by the cognitive path supplied by the linguistic meanings or characters of ‘today’ and ‘yesterday’. As a result, this position faces problems whether we adopt (1) or (2). In adopting (1), we need to abandon this link between the cognitive path and the semantic determination of reference. For, being dead to the world on the day before he woke up, which his utterance of ‘yesterday’ picks out, Rip does not intend to update his belief about that day nor is he cognitively fixed on or attached to that day. And, in adopting (2), we also need to abandon this link because Rip’s cognitive fix and attachment to *d* as the causal source of his relevant belief is at odds with what his utterance of the indexical ‘yesterday’ in this context picks out.

Kaplan and Perry agree that upon waking up Rip has retained the belief with which he began. Having noted that this reflects adversely on the ‘Kaplan-Perry’ view sketched above, Perry (1997) tries to adjust that kind of view so as to account for the Rip Van Winkle case. He suggests that Rip has retained this belief under various backup doxastic characters that are, in his view, analogous to but not derived from Kaplanian linguistic characters. The characters he suggests are ‘That

day [the day I remember] is or was beautiful’ and ‘That day [the day this belief was acquired] is or was beautiful’. The bracketed material identifies the underlying cognitive role involved, based on the relation that an object can have to a given episode of thought or a particular belief. It is too strong to claim, though, that the bracketed material constitutes Rip’s way of thinking of *d*. For the belief Rip is having throughout does not seem to involve a detailed specification of *d* as *the day of this thought, the day I remember* or *the day this belief was acquired*, and the like. The natural alternative is that the belief that Rip formed on *d* is a plain indexical belief to the effect that it is beautiful that he later updates on the basis of his memory, while the bracketed material serves only as a pointer to us in theorizing about Rip. But, if so, this belief is not governed by characters as it is supposed to.¹

THE RETENTION OF THOUGHT

So, how are we to account for the fact that Rip has retained the belief with which he began and acknowledge (2)? We saw that the outlined Frege-inspired strategy does not work. But, we can make use of his notion of sense as the mode of presentation of the day thought about without aligning it with linguistic meaning either in terms of Frege’s own claim contained in (RC) or in terms of Kaplan’s linguistic or Perry’s doxastic characters.

My suggestion is this. Consider the standard case first, the case in which the subject keeps track of time. ‘Today is beautiful’, uttered on Tuesday, and ‘Yesterday was beautiful’, uttered on Wednesday’, will convey the same cognitive value, i.e. involve the same mode of presentation of *d*, just in case the subject takes *d* as the same from Tuesday through to Wednesday. This ensures that the subject thinks of *d* under the same mode of presentation from one occasion to the next which is in turn required for the belief with which she began to be retained. In so doing, she will associate with *d* a cluster of features and properties she takes *d* to possess. These may include the properties of *being the present day* or of *being the previous day*. Although they respectively amount to the characters of ‘today’ and ‘yesterday’, these properties do not shape the subject’s way of thinking of *d* in the way in which they are supposed to on Kaplan’s and Perry’s views which were examined above. They are just properties the subject associates with *d* alongside other properties and features. I may be unsure whether midnight has passed and refrain from accepting either ‘today’ or

¹ For a full discussion of Perry’s view, see Bozickovic 2005, and for a full discussion of the Rip Van Winkle case, see Bozickovic 2015.

‘yesterday’ in order to express the belief I have acquired about *d* before I lost track of time. This shows that such a property need not even be involved in the mode of presentation of *d*.

Along the same lines and in acknowledging (2) and the fact that Rip’s relevant belief is about *d* suggests that his picking up ‘yesterday’ to express and update his belief about *d* upon waking up shows that such a property, in this case the property of *being the previous day*, can mistakenly be taken to pertain to *d*. In adopting ‘Yesterday was a nice day’ Rip falsely believes that *d* has the property of being the previous day. For, Rip is cognitively fixed and attached to *d* as the causal source of his relevant belief. In adopting ‘Yesterday was a nice day’ Rip is surely not having a belief about the day before he woke up that it was a nice day.

True, in those cases in which everything goes smoothly and the subject keeps track of *d* from one day to the next the linguistic meaning or character of ‘yesterday’ will typically play the key role in updating the subject’s belief about *d* on *d+1*. But as time goes by, in updating her belief the subject will need to resort to ‘that day’ in the role of a memory-based demonstrative. (Note ‘that day’ here does not have a fixed character.) As a result of this, her mode of presentation of *d* needs to include various supplementary features that she associates with *d*. This is to say that all of these features together shape her mode of presentation of *d*. Typically, these will be the features by which she remembers *d* such as lying in the sun on the river bank and drinking a martini.

The fact that the subject will think of *d* under the same mode of presentation as long as (*inter alia*) she represents *d* as the same ensures that the identity of a mode of presentation is not affected if the features in question fluctuate as when the subject assigns new features to *d* in the process of thinking about it over time, or withdraws those she once took it to have or else by whether these features really pertain to *d*. Similarly, a particular mode of presentation of *d* need not involve properties that *d* satisfies (or is believed to satisfy) uniquely. To illustrate this, consider one of Perry’s examples (1980. p. 80). Smith, whose watch is an hour fast accepts ‘Today is my husband’s birthday’. But just before eleven, she realizes she got it wrong. It is March 1 and not March 2. She glances at her watch, at eleven, and it shows midnight – she thinks to herself ‘so *today* is my husband’s birthday’. Smith’s respective assenting to and dissenting from two consecutive utterances of ‘Today is my husband’s birthday’ shows her as thinking of *d* under two different modes of presentation in spite of the fact that each of these modes of presentation contains as its constituent the property of *being my [Smith’s] husband’s birthday* as well as that of *being the present day* (though not at the same time). This would be so even if these modes of presentation

were, respectively, to incorporate all and only the same features and properties. This way the tricky issues do not arise, such as whether every variation in the features and properties the subject takes d to possess should change the identity of the mode of presentation of d or whether *all* those features that the subject takes d to possess ought to be true of d in order for her to have a mode of presentation of d . What matters is that the fluctuation of these features does not make the object (content) of belief shifty and unstable as long as it is individuated in terms of the subject's representing d as the same.

This way of individuating modes of presentation also makes them inter-personally stable. Suppose two people are having a communication about d on $d+1$ both of which know which day it is but have spent d in different places, being involved in different activities, such that the majority of properties that they associate with d do not match. On $d+1$ the speaker utters 'Yesterday was beautiful' and the hearer who, say, spent d indoors disagrees. No matter how vast the disagreement is about what properties d is taken to have and no matter by which features each of them remembers d , both of them are thinking of d under the same mode of presentation as long as both of them represent d as the same day from d through to $d+1$.

As a result, we avoid the undesirable consequences of the neo-Fregean view. According to Evans, two people need not think of the same object that they both perceive via the same sense, i.e. under the same mode of presentation. Evans suggests that the sense via which one person thinks of an object will be different from the sense via which another person thinks about it if they identify it via two relevantly different parts. Suppose that two people who identify an object via its relevantly different parts are having a communication about it and both assent to an utterance of 'This is F'. What makes it communication, rather than misunderstanding when one of them tells the other 'This is F', is the fact that there is a single inclusive object encompassing both the part perceived by the speaker and the part perceived by the hearer (see Evans 1982, p. 333). They successfully communicate by sharing not the same, but different, suitably related senses and thoughts. What a linguistic interchange of the appropriate kind, mutual understanding – which is what successful communication achieves – requires is not shared thoughts but different thoughts which stand and are mutually known to stand in a suitable relation of correspondence (see McDowell 1984, p. 290). However, this makes senses as constituents of thoughts – as contents (objects) of belief – inter-personally shifty and unstable. It is also unclear how far we should go in slicing senses along these lines and what should be our guiding principle in so doing. We are not better off if we are to try to apply this view to the case of days. Consider again the two people who assent on $d+1$ to 'Yesterday was beautiful', knowing that they are both talking about d which they

keep tracking, and identify d in terms of relevantly different properties that they associate with d . To claim that this makes them think about d via different senses, in addition to the problems just noted, would also create an asymmetry in a position such as Evans's. Evans claims that a subject who tracks d from d to $d+1$ thinks of d via the same sense, i.e. under the same mode of presentation. On the other hand, two people who do not think of d under the same mode of presentation (via the same sense) in the sense described are said to successfully communicate by sharing not the same, but different, suitably related modes of presentation. All this is avoided if we individuate senses (modes of presentation) the way I have suggested, which is a natural way to do so. This also enables us to avoid an unnecessary proliferation of senses.

As noted, in those cases in which the subject keeps track of d from one day to the next the character of 'yesterday' will typically play the key role in updating her belief about d on $d+1$. The belief that d is beautiful that the subject formed on d on the basis of her direct encounter with d and expressed by means of 'Today is beautiful' is updated on the basis of her memory of d and expressed by means of 'Yesterday was beautiful'. This suggests that only certain characters can be employed to account for the change of context as one (who is unlike Rip in this respect) keeps thinking about d from d to $d+1$. Only certain (indexical) expressions are fit for playing the part in updating the subject's belief and not just any expressions that are about d : 'today' can be replaced with 'yesterday' but not with 'October 16th, 2016' even if d is October 16th, 2016.

However, the subject sometimes needs to update her belief without the aid of adjusting the indexicals in this way. Suppose that on the morning of d , the subject thinks of d that it is a nice day on the basis of her direct encounter with it. Then after spending the rest of her day by thinking about other matters she gets back to thinking about the weather and resorts to her memory to update the belief with which she began. On both these occasions, though, she will be disposed to express her belief by the same form of words – 'Today is beautiful', i.e. by means of the same indexical and the same character. This shows that there is no systematic link between characters and the types of the ways of thinking of days, i.e. types of modes of presentation.

Also of note is that when the subject thinks of d on $d+1$, accepting 'Yesterday was beautiful', her mode of presentation of d is going to be the same whether her belief about weather on d is true or false. She might have been mistaken about the weather from the start or misremembered it later on; yet in both these cases, as well as in the case of having a true belief about it, her mode of presentation of d will remain the same (provided the day is the same). It is the same mode of

presentation of d that constitutes her belief state on d and $d+1$, making it (in addition to the same character used to frame it) the key common element shared by the true and the false belief.

This is to say that the subject's mode of presentation of d may involve all and only the same properties whether the subject's belief about weather on d is true or false. If, on the other hand, the subject changes her mind about weather on d and at one point in time starts believing that she was wrong in thinking that it was beautiful, she will drop the property of *being beautiful* from the body of information forming her mode of presentation of d . If so, does this make a split in her mode of presentation of d ? Not at all! The subject's mode of presentation of d will remain the same as long as the subject represents it as the same day from one occasion to the next, which ensures that its identity is not affected by whether the subject is attaching new features to d in the process of thinking about it over time or withdrawing those she once took it to have, or whether these features really pertain to d . If on $d+1$ the subject's belief about (weather on) d draws upon his memory of d , and d alone, and is aimed at d , and d alone, as its causal source, as *the same day* that his original belief was about, her mode of presentation of d will be the same no matter which properties the subject ascribes to d .

Memory-based belief states of the subject are states explanatory of action and behaviour. Rip's behaviour in the foregoing scenario was the same no matter which of the suggested characters he was to accept. Similarly, the discussed case of a person being in two different memory-based belief states under two different tokens of the same character shows that it is these belief states and not the character that account for her behaviour. Acquiring such a belief state concerning d requires having at some point cognitive contact with it, while accepting an appropriate character does not require this.

MODES OF PRESENTATION AND LINGUISTIC STRUCTURE

Richard (1990) holds that linguistic expressions play a key role in defining belief states. He overtly adopts the view that belief states have a linguistic structure and calls it psychological sententialism:

[It] is a view about the relation between states of belief and their content. It makes the picture of belief as a relation to a sentence an apt picture. ... Broadly speaking, it is what I take to be implicit in claims like this: In order for something to count as the belief that Reagan is a Republican, it has to have a part or an aspect that represents Reagan and a part (aspect) that represents the property of being a Republican. (Richard 1990, p. 40)

Whether we agree with the claim that belief states have some kind of linguistic (representational) structure, or not, cases concerning belief retention such as Frege's 'today'/'yesterday' case should make it clear that the subject's mode of presentation of day *d* captured respectively, on the two consecutive days by means of these two indexicals cannot have a structure that is modeled on the linguistic meaning of these indexicals. The fact that the subject can think of *d* under the same mode of presentation while adopting different temporal indexicals to account for the change of context once again shows that the identity of a belief state that she is in is not tied to the identity of character. The subject may first express her belief on *d* by means of 'Today is a nice day' and on the following day by means of 'yesterday was a nice day' while think of it under the same mode of presentation. Think also of the case in which I am unsure if midnight has passed, and refrain from accepting any indexicals (characters) while continuing to believe what I believed a couple of seconds ago before I became unsure if midnight has passed which shows that the existence of my relevant belief state is not tied to the existence of character. In spite of this, I will continue to think of *d* under the same mode of presentation.

Similar remarks apply to demonstratively identified spatio-temporal objects. As long as I represent a spatio-temporal object from one occasion to the next as the same, I will think of it under the same mode of presentation. While, for example, I keep track of a man I am looking at, I will be in the same perception-based belief state over a period of time, although I may successively frame my belief state by means of expressions having different linguistic meanings such as 'This one is a spy', 'That person is a spy'. I may even use a descriptive sentence such as 'The man over there is a spy', 'The individual I spoke to a little while ago is a spy', and so on. My choice of expression is not governed by any rules of linguistic meaning which is to say that linguistic meaning is not constitutive of the belief state I am in. The featured descriptive sentences serve to express this dynamic thought although their linguistic meanings are not dynamic.² Alternatively, I can choose any of these expressions to frame my belief state at *a given time*: at one particular point in time I may say 'This man is a spy', but to the same effect I might have said 'The man over there is a spy'. Furthermore, no particular expression needs to spring to mind in the process of being

² See Luntley 1997 who argues that dynamic perception-based thoughts are not definable by rules of linguistic meaning even when these are rules of applied linguistic meaning, but rather in terms of the subject's egocentric point of view. These rules alone, that is, do not suffice for the construction of such thoughts.

in such a belief state. So, we cannot go by linguistic meaning in individuating the belief state that I am in.

There is also a reverse problem with tying cognitive significance to meaning/character consisting in the fact that the subject can be in two different cognitively significant mental states while accepting, respectively, utterances with the same linguistic meaning/character. Perry's aforementioned case concerning Smith's respective assenting to and dissenting from two consecutive utterances of 'Today is my husband's birthday' attests to this. The same happens when one disbelieves that 'That₁ = that₂' in the case in which two utterances of the same demonstrative are co-referential, as when one perceives one end of a ship via its bow without realizing that it is the same ship that she perceives via its stern and believes „one of the ships” to be sailing to the Black Sea but not „the other”.³

That the subject's mental states are different here follows from the fact that she has made a division in her input information which will lead her to have a rational differential doubt towards 'That₁ is F' and 'That₂ is F', where *F* is a property which she, respectively, believes and disbelieves the given object to have. This verdict is the outcome of the Intuitive Criterion of Difference accepted by the Fregeans as well as by Kaplan and Perry in terms of their own frameworks that is in the present case applied to two different utterances of the same sentence type. It has do with the fact that modes of presentation of objects thought about need to obey a cognitive constraint stating that a rational subject cannot at the same time believe and not believe of a certain object that it has a certain property while thinking of it under the same mode of presentation. For a Fregean, in Perry's words this criterion looks like this:

If a person who understands the meaning of sentences *S* and *S'* of language *L* can consistently accept *S* and not accept *S'*, then *S* and *S'* must express different propositions [thoughts].

Perry adopts the following version of it in conformity with his own framework:

If there is some aspect of meaning by which an utterance *u* of *S* and an utterance *u'* of *S'* differ, so that a rational person who understands both *S* and *S'* might accept *u* but not *u'*, then a fully adequate semantics should say what it is (Perry 2001a, pp. 8–9).

³ For a detailed discussion of the co-reference problem concerning identity statements concerning perceptual demonstratives, see Bozickovic 2008.

But, if we adopt this criterion, it follows that the cognitive differences that arise in conformity with it cannot be captured by the linguistic meaning of indexicals or by the linguistic structure of belief states. So the former formulation of the criterion cannot be right. For, Smith's two utterances of 'Today is my husband's birthday' as well as the two utterances of 'That₁ is F' and 'That₂ is F' differ in cognitive significance (cognitive value) in spite of having the same linguistic meaning. In the framework of the present paper, this is to say that Smith is thinking of the same day via two different senses (modes of presentation) and similarly for the case featuring the utterances of 'That₁ is F' and 'That₂ is F'. This also renders the second formulation of this criterion inappropriate if we take it at its face value, i.e. if we take cognitive differences to be an aspect of meaning. In the present framework, the criterion should rather run like this:

Two modes of presentation are different if it is possible for a rational subject who entertains them to take them to present her with two different days or objects.

How this criterion is to be further constrained is not the subject-matter of this paper whose role it was to show that our relevant mental states cannot be individuated in terms of the linguistic meanings of the expressions we use to frame them, and for these purposes the stated version of this criterion will do.⁴

Vojislav Božičković

RETENCIJA I ZNAČENJE

Rezime

Neki filozofi pokušali su da objasne retenciju verovanja kao i naša mentalna stanja u pogledu dana koje pratimo kroz vreme, i o kojima mislimo, putem jezičkog značenja indeksičkih izraza pomoću kojih referiramo na dane, kao što su 'danas' i 'juče'. U ovom radu razmatram par reprezentativnih pokušaja da se pokaže da je to slučaj i pokazujem da su ti pokušaji bezuspešni. Kako iz ilustrativnih, tako i iz argumentativnih razloga, potom pokazujem da se u ovom pogledu slučaj koji se tiče dana ne razlikuje od slučaja koji se tiče prostorno-vremenskih objekata.

Ključne reči: praćenje, retencija verovanja, temporalni indekdicikli, jezičko značenje.

⁴ For a discussion of this criterion and a suggestion as to how it is to be applied to the perception-based demonstrative thoughts see Božičković 2017. In that paper, I also suggest an alternative to the neo-Fregean view such as Evans's.

REFERENCES

- Bozickovic, V. (2005). Do Characters Play a Cognitive Role?, *Philosophical Psychology*, 18 (2), 219–229.
- Bozickovic, V. (2008). Cognitive Significance and Reflexive Content. *Linguistics and Philosophy*, 31 (5), 545–554.
- Bozickovic, V. (2015). Belief Retention: A Fregean Account, *Erkenntnis*, 80 (3), 477–486
- Bozickovic, V. (2017). Slicing Thoughts, *American Philosophical Quarterly*, 54 (1), 3–13.
- Evans, G. (1982). *The Varieties of Reference*, Clarendon Press, Oxford.
- Frege, G. (1918). Thoughts, in his *Logical Investigations*, Blackwell, Oxford, 1977, 1–30.
- Kaplan, David (1989). Demonstratives, Almog, J., Perry, J., Wettstein, H., (eds.), *Themes from Kaplan*, Clarendon Press, Oxford, 481–563.
- Luntley, M. (1997). Dynamic Thoughts and Empty Minds, Dokic, Jerome (ed). *Cognitive Dynamics, European Review of Philosophy, Vol. 2*, CSLI Publications, Stanford.
- McDowell, J. (1984). De Re Senses. *The Philosophical Quarterly*, 34 (136), pp. 283–94.
- Perry, J. (1977). Frege on Demonstratives, *The Philosophical Review*, 86 (4), 474–497
- Perry, J. (1997). Rip van Winkle and Other Characters, Dokic, J. (ed.) *Cognitive Dynamics, European Review of Philosophy, Vol. 2*, CSLI Publications, Stanford.
- Perry, J. (2001). *Reference and Reflexivity*, CSLI Publications, Stanford, California.
- Richard, M. (1990). *Propositional Attitudes: An Essay on Thoughts and How We Ascribe Them*, Cambridge University Press, Cambridge.

Ioana Papadopulu*
Demokritov univerzitet u Trakiji, Komotini
Filozofski fakultet, Odsek grčke filologije
Panajotis Asimopoulos**
Vojna Akademija Grčke

UDC 82-11.09
82-2.09
DOI: 10.19090/gff.2018.1.53-66

RAZGOVOR TRIJU ŽENA O LJUBAVI: FEDRA, MARINA CVETAJEVA I SARA KEJN

Uprkos dominantnom mišljenju da je bio žestok ženomrzac, mudri Euripid se u klasično doba divi Fedrinim vatrenim osećanjima: u tragediji *Hipolit Ovenčan* (428. p. n. e.) majstorski vodi dramsku junakinju, dok kroz njenu ranjivu psihu prikazuje poguban preobražaj nevinog osećanja u autodestruktivnu strast.

Na Fedrinom mitu zasniva se buntovna pokretačka sila Marine Cvetajeve u istoimenoj pesmi (1923), gde ruska pesnikinja uspeva da spoji svoja vanbračna traganja sa postizanjem punoće intelektualnog i umetničkog stvaralaštva. Oponašajući tragičan kraj legendarne Fedre, ali i izopštene Cvetajeve, Sara Kejn, kontroverzna autorka pozorišnog dela *Fedrina ljubav* (1996), vešanjem okončava svoj kratki život. Pri tome, usvajanjem autentičnog Brehtovog stava zadivljuje gledaoce; ne manipuliše njima pasivno, ali napada lažne moralne vrednosti dok provodi multidimenzionalnu politiku i oštru feminističku kritiku.

Usklađen sa bazičnim načelima intertekstualnog proučavanja i komparativne književnosti, ovaj se rad, pomoću karakterističnih citata, osvrće na specifičnu dijalektičku raspravu dveju pesnikinja o Fedrinom liku, dok teži ka ustanovljenju njegove fizionomije i diferencirane percepcije. Razmatranjem drevnogrčke tragedije, inspiracije Marine Cvetajeve i pesme Sare Kejn, izvodi se zaključak da je ljubavna strast čvrsta podloga jakih sukoba sa opšteprihvaćenom logikom, ali i neiscrpan izvor kreativnosti.

Ključne reči: Fedra, Euripid, Cvetajeva, Kejn, ljubav, strast, smrt, intertekstualnost.

1. UVODNE NAPOMENE

Tragika porodice antičkog heroja Tezeja od drevnog do savremenog doba predstavlja spektar značajnih tema u svetskoj književnosti. U ovom dijalogu epoha,

* iopapad@helit.duth.gr

** asimopoulos@yahoo.gr

od Homerove *Odiseje*,¹ posebnu pažnju privlači strastvena ljubav Fedre, Tezejeve supruge, prema Hipolitu, sinu Amazonke Antiope.

Najznačajniji predstavnici starogrčke tragedije utemeljili su svoja neuporediva nadahnuća na zamalo ostvarenom grešnom snošaju: Sofokle je sastavio dramu *Fedra* (Barrett, 1964: 12–13), dok se Euripid okrenuo ovoj temi dva puta: najpre neuspešno, ali drugi put postigao je veliki uspeh i osvojio prvo mesto.²

2. EURIPID: *HIPOLIT OVENČAN* (428. GODINE P. N. E.)

U prologu tragedije,³ koji izgovara sama Afroditu (sa izrazitim simboličkim crtama), obaveštavamo se o neizbežno razornoj ljubavi Fedre prema lepom Hipolitu. Mladić prkosno ignoriše ovozemaljske užitke,⁴ ali i Kipridin primamljivi poziv, koji ipak prihvata ne tako odana,⁵ udata junakinja. Takav postupak pogađa neodoljivu boginju čulne ljubavi, koja će mu se nemilosrdno osvetiti. Čuvajući svoju nevinost,⁶ on ostaje posvećen Artemidi,⁷ koja svojom dinamičnom intervencijom određuje konačan ishod drame.

Na početku prve epizode pojavljuje se Fedra,⁸ psihički i telesno iscrpljena, obuzeta tiranskim halucinacijama, spremna na autodestrukciju zbog nekontrolisane čežnje za Hipolitom. Naći će privremeno utočište u ćutanju, sve dok dadilja ne

¹ Fedra se navodi pored zloglasne Prokne: „Fedru i Pròkridu spazih i lijepu Arijadnu” (XI Pevanje, stih 321, u: Maretić, 1931: 134).

² Euripid se mnogo razočarao zbog neočekivanog neuspeha; zato je pripremio drugu dramu sa istom temom. Više o tome: Coffey–Mayer, 1990: 7–8; Segal, 1986: 203–204.

³ Ova Euripidova tragedija jedna je od „najsurovijih igara bogova sa ljudskim životima” (Hristić, 2006: 37).

⁴ O tome detaljnije: Kovacs, 1980: 287–303; Saunders, 2002: 73–74; Snell, 1964: 23–46; Solmsen, 1973: 420–425.

⁵ Videti: Dodds, 1925: 102–104; Knox, 1952: 3–13; Mossman, 2003: 201–217.

⁶ U vezi s tim: Berns, 1973: 165–187; Davies, 2000: 53–69.

⁷ „He shuns the bed of love and will have nothing to do with marriage. Instead, he honors Apollo’s sister Artemis, Zeus’s daughter, thinking her the greatest of divinities.” (Eur. *Hipp.* 14–16, u: Kovacs, 1995)

⁸ Zaljubljena protagonistkinja liči na zlonamernu Potifarovu ženu. O tome: „Gestalten wie Hippolytos standen in einer natürlichen Affinität zum dem in der griechischen Sage so reich vertretenen Potiphar-Motiv, dessen Trägerin hier die Kreterin Phaidra, die Gattin des Theseus, wurde” (Lesky, 1972: 314), dok „Die beiden *Hippolytos* dramen sind nicht die einzigen, in denen Euripides das Potiphar-Motiv gestaltete” (Lesky, 1972: 326).

izgovori njegovo ime.⁹ Tokom sentimentalne stihomitije, otkriće se neizreciva strast¹⁰ razumne i zrele Fedre, koja postaje svesna da je neizbežno izložena mijazmi; mora da umre kako „bi se pročistila” od groznog greha. Neustrašivo priznaje svoj očajnički trud da se odupre svemogućim strelicama ljubavi. Uporno se bori kako bi zaštitila svoje dostojanstvo, brinući o časti svojih bližnjih.

Ali nagli pokušaj dadilje da je ubedi da stremi ka osvajanju ljubljenog mladića ima pozitivan završetak. Istovremeno se postavljaju ključna pitanja o njenim istinskim namerama. Kako je moguće da se ostvari pojednostavljeni dadiljin plan? Kako je spremna da žrtvuje svoju reputaciju i ugled poštene porodice? Njen promenljivi stav obrazlaže se činjenicom da je ona Euripidova, a ne Sofoklova junakinja, koju ipak ne karakteriše jedinstvena Antigonina odlučnost ili nepopustljiva Ajantova volja.

Dok dadilja otkriva strašnu tajnu, Fedra obezbeđuje zavereničku tajnost hora.¹¹ Ona grubo odbija novi dadiljin predlog o pomoći.¹² Sada je spremna da izvrši samoubistvo, ali i da se osveti Hipolitu.¹³ U potpunosti ispunjava tragični plan koji joj je pripremila neukrotiva boginja ljubavi.¹⁴ Jadna žena će napustiti scenu,¹⁵ a hor će nam saopštiti o njenom tragičnom vešanju.¹⁶ U međuvremenu, radnja je postupno rezultirala svim događajima koji će prouzrokovati vrhunac drame. Snažno mladićevo odbijanje dovodi ranjivu Fedru do toga da ga nepravedno optuži kod lakovernog kralja za silovanje, ili pokušaj silovanja. U afektu besa i razočaranja

⁹ „**Nurse:** What, are you in love, my child? Who's the man? **Phaedra:** Whatever his name is, son of the Amazon. **Nurse:** You mean Hippolytus? **Phaedra:** Yours are the words, not mine.” (Eur. *Hipp.* 350–353, u: Kovacs, 1995)

¹⁰ O vidljivim posledicama strasti: Herington, 1996: 434.

¹¹ „Oh, disaster! You are betrayed, my friend. What can I do for you? What was hidden is now revealed and you are ruined – oh! ah! – betrayed by one close to you.” (Eur. *Hipp.* 591–595, u: Kovacs, 1995)

¹² „No more from you! For last time the advice you gave was dishonorable, and what you attempted to do was criminal. Get out of my way and worry about yourself! My own business I shall myself arrange well.” (Eur. *Hipp.* 706–709, u: Kovacs, 1995)

¹³ Mastronarde (2010: 256, 289) ograničenoj Hipolitovoj inicijativi i čudnoj inertnosti pripisuje „patogenu” privrženost Artemidinom prisustvu, koja je zasnovana na preteranoj pobožnosti, ili se pak radi o jasnoj indikaciji celokupne nezrelosti. Ali i Berlin (1981: 37) heroja zamišlja kao ljudsko biće koje se lišava životne dinamičnosti.

¹⁴ Uporediti: Kitto, 1993: 273.

¹⁵ O prostoru iza scene: Wiles, 1997: 165–168.

¹⁶ „She tied aloft a noose to hang herself.” (Eur. *Hipp.* 802, u: Kovacs, 1995)

kralj traži od Posejdona da oštro kazni njegovog besramnog sina.¹⁷ Nedužni Hipolit umire,¹⁸ maćeha izvršava predodređeno samoubistvo, dok Artemida, kao „deus ex machina”, najavljuje institucionalizaciju praznika u čast mladiću.

3. MARINA CVETAJEVA: *FEDRA*

U poređenju sa drugim evropskim piscima, osetno različite tragove u poukama (Lévi-Strauss, 1974: 234) između klasične tradicije i mitološke pozadine nalazimo u književnim delima ruskih autora na kraju devetnaestog i početkom dvadesetog veka. Međutim, zapažamo ključnu manifestaciju hora, slobodniju ulogu kurira,¹⁹ tj. radikalne promene, koje je Marina Cvetajeva primenila na izuzetno vešt način.

Ruska pesnikinja često je obrađivala likove izuzetnih žena iz istorije, mita i književnosti, a osobito je sklona tematizaciji likova izopštenika, otpadnika ili autsajdera, kojima darežljivo posvećuje veličanstvene stihove. Osim toga, problematika Oktobarske revolucije i nalaženje na strani istorijskih gubitnika takođe opredeljuju njene teme u pravcu poetskog uzdizanja i iskupljenja poraženih i njihovog nepodnošljivog života.

Multidimenzionalna transformacija (Gove, 1977: 244) u zreloj misli ostvaruje se u „srednjem periodu” stvaralaštva Marine Cvetajeve (1920–1927). Kroz katalitičku prizmu žestoke afektivnosti i neobuzdanog erotizma, koji kod Cvetajeve prati istinski odnos i komunikaciju među ljudima, kombinuju se mitske i biblijske priče i biografski elementi: Arijadina neodoljiva čežnja i Euridikina neostvariva ljubav naglašavaju se uzornom posvećenošću Marije Magdalene. Ljubavni motivi dobijaju na univerzalnosti, jer prevazilaze granice individualnog iskustva (Gove, 1977: 251), a u svojstvu pokretačke sile rezultiraju kobnim završetkom „Fedre” (7. mart 1923. g.), koja se sastoji iz dveju autonomnih – povezanih celina:

¹⁷ „Hippolytus has dared to put his hand by force to my marriage-bed, dishonoring the holy eye of Zeus. But, father Poseidon, with one of the three curses you once promised me kill my son, and may he not live out this day, if indeed you have granted me curses I may rely on.” (Eur. *Hipp.* 885–890, u: Kovacs, 1995)

¹⁸ „My struggle is over, father. I am gone. Cover my face, and quickly, with my garments!” (Eur. *Hipp.* 1457–1458, u: Kovacs, 1995)

¹⁹ O razvoju i osnovnim karakteristikama drame: Segel, 1979: 98–100.

A) ŽALBA (ЖАЛОБА)

Učestala pojava u poeziji Marine Cvetajeve jeste ritmičko ponavljanje iste reči: „Ипполит! Ипполит! Болит!” (Cvetaeva, 2008: 210–211; Harold, 1979: 107), što ovde odražava Fedrinu svest o žestokoj želji da osvoji voljenog mladića, dok nas istovremeno upozorava na tragičan ishod te zabranjene ljubavi: „Что за ужас жестокий скрыт В этом имени Ипполита!”. Vredi pomenuti da, iako je kod Euripida predstojeća propast deterministička posledica Fedrinog grešnog postupka i njegov glavni motiv tragičara, u „Žalbi” se prvenstveno ukazuje na emocionalnu muku junakinje.

U izvanrednim akustičkim slikama nemoćna žena predaje se parališućem vrtlogu nemoralne strasti („Точно длительная волна О гранитное побережье”). Čas se pretvara u dinamično biće koje rukama dira zemlju i zubima melje kamenje („Руки в землю хотят – от плеч! Зубы щебень хотят – в опилки!”), čas je očaj preplavljuje, kao što konjska muva iscrpljuje jednu kobilu („Это слепень в раскрытый плач Раны плещущей. Слепень злится. Это – красною раной вскачь. Запаленная кобылица!”). Fedra najpre poziva Hipolita da je sakrije, aludirajući na sopstvenu kriptu, tj. svoju sramotnu ulogu, kao Hipolitova maćeha i Tezejeva supruga: „Ипполит! Ипполит! Спрячь! В этом пеплуме – как в склепе”. Onda Harpije obrazlažu božje učešće u neizbežnom kršenju moralnih pravila i eliminisanju ljudskog uzdržavanja: „Ипполитова взамен Лепесткового – клюв Гарпий!”.

Upravo razorna lava koja je uništila grad Erkolano opisuje dimenziju nepovratne tragedije („Геркуланума... Вяну... Слепну...”). Zato na kraju pesme Fedra naglašava izazivačku indiferentnost bogova prema mučnim tegobama smrtnika: „Олимпийцы?! Их взгляд спящ! Небожителей – мы – лепим!”. Čitav prvi deo prikazuje se kao harmoničan spoj prirodne sredine i dramatičnog psihosomatskog stanja junakinje Fedre, odnosno Marine Cvetajeve.

B) PISMO (ПОСЛАНИЕ)

U drugom sastavnom delu pesničkog ciklusa jasna motivacija Fedrinog pisma jeste autentično izražavanje izvornih emocija prema Hipolitu. U stvari, autobiografska činjenica odnosa prema Pasternaku razotkriva stvaralačku dinamiku

koja je zasnovana na neuzvraćenoj ljubavi i oštroj patnji.²⁰ S intertekstualnog aspekta, vatreno pismo zaljubljene žene zajednički je motiv (Brunel, Pichois & Rousseau, 1998: 206–207) drevnog grčkog arhetipa i ruskog dela. Važna razlika leži u suštini sadržaja i u željenom cilju: Euripidova Fedra, izričući lažne optužbe protiv Hipolita, pokušava da se oslobodi tiranske sramote; glavni lik Marine Cvetajeve istinitim izjavama usuđuje se da hrabro prizna nekompromitovana erotska osećanja.

Hijerarhijsko samoidentifikovanje Fedre kao majke, žene i kraljice („Ипполиту от Матери – Федры – Царицы – весть”) naznačava lične prioritete i srazmernu kaznu incestuoznog odnosa sa nezrelim i uplašenim mladićem („Прихотливому мальчику, чья красота как воск От державного Феба, от Федры бежит”). Pomoću upečatljivih metafora i živopisnih slika ljudske puti (Forrester, 1992: 232–246) pojavljuje se dominantna, mada dvosmislena seksualnost: pohotljivo telo, koje više nije mračan zatvor ili strašno mučilište, sakriva dušu, dok je erotska prisnost neophodni pokretač za intelektualnu transcendentnost (Dinega, 2000: 547). Zato uzoran spoj usana i duša upotpunjuje smrtnu ljubav, ali i nosi jedinstvenu silu retke kreativnosti: „Утоли мою душу! (Нельзя, не коснувшись уст, Утолить нашу душу!) Нельзя, припадая к устам, Не припасть и к Психее, порхающей гостье уст... Утоли мою душу: итак, утоли уста”. Uz to, uopštavajuća strast intelektualnog povezivanja zaljubljenih partnera preko čulnog zbližavanja u vezi je sa namernom upotrebom prvog lica množine, budući da se tako zastupa čitav ženski pol.

U trećoj strofi zbunjena junakinja se teatralno koleba između dveju dijametralno suprotnih komponenata: „Ипполит, я устала.. Блудницам и жрицам – стыд! Не простое бесстыдство к тебе вопиет! Просты Только речи и руки... За трепетом уст и рук Есть великая тайна, молчанье на ней как перст”. „Velika tajna” podložna je različitim tumačenjima: (i) uzbuđena maćeha teži ka namernom skrivanju nemoralnih osećanja prema pastorku; (ii) Fedra ističe da je njena strast nešto uzvišenije od jednostavne požude; (iii) diskretno sama pesnikinja štiti svoj brak i klonulog Pasternaka od zlonamernih komentara; (iv) Cvetajeve nameće ćutanje i sprečava nesposobne osobe da pokvare obdarene stvaraoc.

²⁰ „Oštar unutrašnji sukob Cvetajeve između strasne želje da sretne Pasternaka pre nego što je kasno i psihičkog angažovanja u osamljenom poetičkom putu može se smatrati podsticanjem za sintezu kruga „Fedre”, mada ovo delo nije izričito vezano za Pasternaka.” (Dinega, 2000: 555)

Međutim, u petoj strofi predodređena tragična sudbina evidentna je u njenoj nemoći da kontroliše nasilan tok pogubnih događaja: „Понесли мои кони! С отвесного гребня – в прах – Я наездница тоже! И так, с высоты груди, С рокового двухолмия в пропасть твоей груди!“. Ipak, prethodi njena reakcija na spoljašnji glas užasnog Hipolita (i anonimne publike), ili na tragični ultimatum sopstvene savesti: „Устыдись!“. Na kraju, zaprepašćena junakinja poistovećuje se sa impozantnom Amazonkom koja se, s jedne strane, povezuje sa Hipolitovim poreklom, dok, s druge, deluje kao neuporediv simbol divlje ženstvenosti i ratoborne naravi (Grimal, 1991: 79–80, 320–321). Poput Euripida, taj bitan cilj Cvetajeva postiže slikom „nadmenih“ konja, koji galopirajući vode do potpunog uništenja.

4. SARA KEJN: *PHAEDRA'S LOVE*

U pet pozorišnih dela i u jednom filmu čuvene Sare Kejn, osim umetničkog integriteta, primećujemo izuzetno učestale manifestacije surovog nasilja i autentične brutalnosti. (Neo)ekspresionistička autorka paralelno postiže idealnu kombinaciju savremenih društvenih razmatranja i opire se fundamentalnim aksiomima ekstremnog političkog feminizma, dok oštro kritikuje biološku diskriminaciju između muškaraca i žena. Izrazitom teatralnošću i prepoznatljivim crnim humorom obdarena dramaturškinja izazvala je neprestani napad konzervativnih kritičara, dok je lirskom izražajnošću uzdrmla uzdržane gledaoce.

U Velikoj Britaniji, na osnovu nekonvencionalnih preispitivanja moralnih elemenata i otvorenog opovrgavanja religijskih doktrina, smatrala se uznemiravajućom pojavom. Međutim, evropska publika, uz pravi entuzijazam, učestvovala je u brojnim radionicama režiserke koja je tom prilikom prikazivala svoje drame na zahtevnim scenama Francuske, Nemačke, Holandije i Španije.

Tri godine pre nego što u londonskoj bolnici „Kings koledž“ izvrši samoubistvo zbog neizlečive depresije prihvata počasnu ponudu „Gejt teatra“, i prerađuje Senekinu tragediju *Tijest*. U autorkinoj režiji, pozorišno delo *Fedrina ljubav*, koje ukazuje na ideološki okvir „in-yer-face“ (Sierz, 2001: 4), izvedeno je 15. maja 1996. godine.

Uočljive su dve interesantne inovacije, inače provokatorskog, stila Sare Kejn: (a) uprkos feminističkim stavovima²¹ autorke, protagonističku ulogu ima

²¹ Više o tome: Case, 1988.

muškarac; (b) pod velom ženskih tema aludira na činjenice egzistencijalne i političke problematike.

Radnja se odvija u osam kraćih scena:

U početnoj sceni²² Hipolit, koji „dominates the play with his violent detachment” (Urban, 2001: 42), predstavljen je kao prljavi britanski princ koji boluje od depresije, učestale epidemije savremenog društva. Provođi dosadne dane u mračnoj sobi: statično gleda nasilničke filmove na televiziji, jede bez prestanka i seksualno se samozadovoljava.

U drugoj sceni, tokom depresivnog dijaloga Fedre sa doktorom, otkrivaju se njena incestna osećanja prema neverovatno neprijatnom Hipolitu.²³ Saznajemo da je mladić svestan protivnik svojih koristoljubivih prijatelja (druže se s njim jer je on plemićkog porekla) i licemernih međuljudskih odnosa (aludira i na Fedrin brak sa Tezejem), ali bez trunke aktivnosti potčinjen je samodestruktivnoj sudbini. Treća scena prikazuje Fedru kako svojoj kćerki iz prvog braka, Strofii, priznaje nekontrolisanu ljubav prema Hipolitu. Mlada žena odvraća paranoičnu majku od namere da stupi u seksualne odnose s pastorkom, jer je uverena da Hipolit neće prihvatiti njen erotski poziv. Istovremeno je upozorava na okrutne reakcije sablažnjenog naroda na nepristojne postupke kraljevske porodice.²⁴

U četvrtoj sceni, dok je Tezej na službenom putu, zaljubljena maćeha pruža rođendanske poklone pasivnom Hipolitu. Međutim, on zauzima apsolutno indiferentan stav prema nežnoj ženi i njenim ljubaznim rečima, cinično je ismeva i

²² „A royal palace. Hippolytus sits in a darkened room watching television. He is sprawled on a sofa surrounded by expensive electronic toys, empty crisp and sweet packets, and a scattering of used socks and underwear. He is eating a hamburger, his eyes fixed on the flickering light of a Hollywood film. He sniffs. He feels a sneeze coming on and rubs his nose to stop it. It still irritates him. He looks around the room and picks up a sock. He examines the sock carefully then blows his nose on it. He throws the sock back on the floor and continues to eat the hamburger. The film becomes particularly violent. Hippolytus watches impassively. He picks up another sock, examines it and discards it. He picks up another, examines it and decides it’s fine. He puts his penis into the sock and masturbates until he comes without a flicker of pleasure. He takes off the sock and throws it on the floor. He begins another hamburger.” (Kane, 2001: 65)

²³ „**Doctor:** He’s just very unpleasant. And therefore incurable.” (Kane, 2001: 69)

²⁴ „**Strophe:** If anyone were to find out. **Phaedra:** I know, I know. **Strophe:** It’s the excuse they’re all looking for. We’d be torn apart on the streets.” (Kane, 2001: 73)

bezobrazno vredi.²⁵ Uprkos neprijateljskom ponašanju dezorijentisanog princa, Fedra izjavljuje da ga voli i pruža mu oralni seks. Sledi vulgaran verbalni napad razočaranog u ljubavne afere Hipolita: ne uzvraćajući joj ekvivalentne emocije, otkriva seksualnu avanturu sa Strofom, sa nepoznatim muškarcem, ali i sa posebnom ženskom osobom po imenu Lena, koja ga je žigosala sentimentalno i prouzrokovala mu mučnu depresiju.

Peta scena nas obaveštava da je ogorčena Fedra izvršila samoubistvo, napisavši poruku da ju je Hipolit silovao. Zabrinuta Strofe savetuje Hipolitu da se mora čuvati podivljalih građana, koji ga žele kazniti smrću bez prethodnog sudskog postupka. Ipak, on je prezadovoljan pretećim događajima i u stvari zahvalan pokojnoj mačehi, jer je dugo očekivao tako divan poklon.²⁶

Imitirajući dramatični susret crkvene osobe (Priest) i pesnika Baala, koji se u devetoj sceni Brehtovog²⁷ pozorišnog dela odvija u tamnoj kafani, Kejn šestu scenu premešta u zatvorsku ćeliju. Mada ga polusestra (Strofe) podržava, Hipolit ne prihvata uporne sveštenikove predloge da se iskreno ispovedi i, što je neophodno, pokaje za učinjene grehove, već negira božje postojanje.²⁸

U čitavoj sedmoj sceni pojavljuje se samo Tezej: tužni suprug sprema veliku vatru od drva i granja i spaljuje Fedrin leš, dok izgovara tri osvetničke reči: „I’ ll kill him”.

U poslednjoj sceni Hipolit se predaje razjarenoj rulji, koja ga uškopljuje i onda ubija na najsuroviji način, ispoljavajući ukorenjenu mržnju prema gramzivoj monarhiji. Prurušeni, Tezej i Strofe prate Hipolitov linč; dok se polusestra trudi da spreči divljački napad, Tezej ju siluje. Prepoznavši svoju kćerku, zgroženi kralj preseca svoj grkljan.²⁹ Pored triju leševa leži Hipolit, koji bi želeo još sličnih momenata.³⁰

Služeći se starogrčkim mitom, Sara Kejn usvaja oštar kritički stav prema institucijama (a) kraljevstva; (b) medija;³¹ (c) crkvene sredine. Veruje da su to glavni faktori moralne sepse i opasnog dezorijentisanja društva: (a) Preterana

²⁵ „**Hippolytus**: When was the last time you had a fuck? [...] Everyone wants a royal cock, I should know.” (Kane, 2001: 75)

²⁶ „**Hippolytus**: This is her present to me [...] Not many people get a chance like this.” (Kane, 2001: 89)

²⁷ Brecht, 1971: 31

²⁸ „**Hippolytus**: There is no God. There is. No God.” (Kane, 2001: 95)

²⁹ „Theseus cuts his own throat and bleeds to death.” (Kane, 2001: 102)

³⁰ „If there could have been more moments like this.” (Kane, 2001: 103)

³¹ O teškim odnosima autorke s medijima Velike Britanije: Luckhurst, 2005: 107–124

posvećenost naroda engleskoj kraljevskoj porodici javlja se kao varljiv način za lagan izlazak iz ličnih ćorsokaka, dok manifestuje nezdrav konzervativizam i anahronističke predrasude; (b) Masovni mediji doprinose reprodukciji i ozakonjenju nasilja, ali i formiranju lažnih stvarnosti. U početnoj sceni, Hipolit gleda krvave slike i perverzne prizore, koji potkrepljuju agresivne instinkte i paroksističke seksualne delatnosti. Na kraju svedočimo pasivnoj inertnosti gledalaca, koji u svojoj svesti odobravaju njegovo uškopljanje; (c) Oponašajući Kamijeve heroje (Sierz, 2001: 110), idealistička Hipolitova ličnost suprotstavlja se nepojmljivom licemerju crkvenih zastupnika, jer on gubi život radi hrišćanske vrline istinoljublja. Paradoks dostiže vrhunac kada sveštenik pruža oralni seks Hipolitu, koji ironizuje dvolično shvatanje o biološkoj nadmoći ljudske vrste.

Tako Kejn, poput nepristrasnog sudije, oslobađa Hipolita odgovornosti, ne sudi njegovom čudnom ponašanju: on je nevinna žrtva apsurdne teorije da je pravi potomak Boga, u kog ipak ne veruje,³² a istovremeno i žrtvujuće lice. Pritom predstavlja preteranu seksističku tendenciju i samodestruktivne postupke princa.

Što se tiče svojevoljnog viktimiziranja ženskih bića, primećujemo da Sara Kejn ne prezentuje Fedrinu posmrtnu osvetu, ali sve žene okružuje iskrenom empatijom i hrišćanskom podrškom, bez feminističkih preterivanja. Stoga se autorka javlja i kao nadahnuta režiserka, i kao iskusna glumica – predstavlja Fedru, koja uporno traga za apsolutnom ljubavi i nikako ne može da toleriše erotsku stagnaciju, kao i Hipolita koji se odriče takvih bolnih iskušenja i ne može da pronade suštinski motiv za kvalitetniji život. Upravo ta kombinacija dvaju ekstremnih emocionalnih stanja vezana je za bipolarni afektivni poremećaj, od kog je Kejn i болоvala, iako dramu ne treba tumačiti u biografskom ključu. Pored toga, dotični kontrast usklađen je sa Fukoovim verovanjem da su duševno oboleli ljudi zapravo disidenti, što predstavlja stanje koje svakako karakteriše Saru Kejn.

5. ZAKLJUČCI

Intertekstualni pristup mitu o Fedri³³ vodi do uočavanja značajnih sličnosti, kao i zanimljivih razlika vezanih za vremensku koncepciju i društveni kontekst. U savremenom poetskom štivu neosporno je ključno prisustvo antičkog nasleđa i, konkretnije, mitoloških figura, koje funkcionišu kao verodostojne komponente.

³² „There is no God. There is. No God.” (Kane, 2001: 88)

³³ O Fedrinj ličnosti u svetskoj dramaturgiji: Laffont–Bompiani, 1994: 776–778

Poput temena jednakostraničnog trougla, Grk Euripid, Ruskinja Cvetajeva i Engleskinja Kejn predočavaju podudarajuće tematske osnove: (i) Evidentna je destruktivna ljubav, kojom stvaraoci ilustruju društvene okolnosti i moralne konvencije, a izražavaju sastavne parametre kreativne problematike. Euripid i Cvetajeva potvrđuju svemoćne manifestacije ljubavi, kojima se postižu postavljeni intelektualni ciljevi. Uzorna dela posvećena su izabranim muškarcima, koji, iako su manje-više zadovoljavali emotivne potrebe i psihičke kriterijume protagonistkinja, nisu reagovali pozitivno do poželjne mere; (ii) Slobodna volja zauzima glavnu ulogu u karakterističnim činovima i životnim odlukama. Bogovi se smatraju indiferentnim: „Олимпийцы?! Их взгляд спяц! Небожителей – мы – лепим!“. Često su krajnje osvetoljubivi i zlobni prema ljudskoj sreći (Afrodita), podržavaju nemoćnog besmrtnika (Artemida), ili je njihovo učešće baš marginalizovano, skoro eliminisano (Fedrina ljubav); (iii) Seksualni kontakt sa posebnom konotacijom održava se uz aktivno učešće, ili čak i s ograničenom saglasnošću inicijatora opisanih događaja. U trima analiziranim delima, Fedra čezne za telesnim spajanjem, sasvim je potčinjena neobuzdanoj strasti, koja savladava svaku prirodnu potrebu, dok je postepeno vodi do transcendentnosti, kojoj stremi; (iv) Smrt je pravo rešenje za izlazak iz bolnog lavirinta. Veoma je impresivna konstatacija da takav kraj preferiraju, osim glavnog lica, i drugi učesnici.

S druge strane, među svojstvenim obeležjima koja u značajnoj meri obezbeđuju jedinstven identitet ispitanih književnih dela ističemo da: (a) naslov *Fedra* upotrebljava kako Cvetajeva tako i Kejn, dok je naslov obeju Euripidovih drama *Hipolit*;³⁴ (b) na efikasan način *Fedra Sare Kejn* poziva se na Senekinu dramu pre nego na Euripidov original;³⁵ (c) Euripid i Kejn opisuju neviđenu propast koja utiče na čitavo društvo, dok se Cvetajeva ograničava na iskazivanje sopstvenih psihičkih tortura; (d) svemoć Euripidovih bogova opovrgava se u *Fedri Marine Cvetajeve* i *Sare Kejn*, pošto ljudska volja zauzima dominantnu ulogu; (e) za razliku od Euripidovog nadahnuća i pristupa Marine Cvetajeve, *Hipolit Sare Kejn* nikako nije usklađen sa besprekornim herojskim idealom.

³⁴ Uporediti: Grene, 1939: 45–58.

³⁵ Više o tome: Harrison, 2009: 168.

Ioanna Papadopoulou, Panagiotis Asimopoulos

A DIALOGUE OF THREE WOMEN ABOUT LOVE:
PHAEDRA, MARINA TSVETAEVA, SARAH KANE

Summary

In the classical era, wise Euripides, despite the dominant belief that he was a fanatic misogynist, admires Phaedra's fiery emotions. In the tragedy "Hippolytus Crowned" (428 BC), he masterfully manages the dramatic heroine, whilst through her vulnerable psyche he displays a disastrous transformation from a naïve emotion to a self-destructive passion.

In bloodstained Europe, which has been destroyed by unrestrained Nazi brutality, the progressive Marina Tsvetaeva climbs her own rock of Sisyphus: she grieves, but she refuses a compromise with passive futility; she isn't humiliated by the slow death that the moral system of totalitarianism has so cruelly imposed. Her driving force is based on the myth of Phaedra, while in the titular poem (1923) she succeeds in uniting her extramarital quests with the real achievement of intellectual creativity.

Imitating the tragic end of the legendary Phaedra and the romantic Tsvetaeva, Sarah Kane, the controversial author of the theatrical work „Phaedra's Love" (1996), ends her short life by hanging. Besides, by adopting Brecht's authentic attitude, he irritates the impressed viewers in a constructive way; he doesn't manipulate them passively, but she attacks the false moral values, while he engages in multidimensional politics and sharp feminist criticism.

Key words: Phaedra, Euripides, Tsvetaeva, Kane, love, passion, death, intertextuality

LITERATURA

- Barrett, W. (1964). *Euripides Hippolytus*. Oxford: Clarendon Press.
- Berlin, N. (1981). *The Secret Cause, A Discussion of Tragedy*. Amherst: University of Manchester Press.
- Berns, G. (1973). Nomos and physis: an interpretation of Euripides' Hippolytus. *Hermes*, 101, 165–187.
- Brecht, B. (1971). *Bertold Brecht, Collected Plays, Volume 1*. New York: Vintage.
- Brunel, P., Pichois, Cl. & Rousseau, A.-M. (1998). *Ti είναι η συγκριτική γραμματολογία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Case, S.-E. (2001). *Feminism and Theatre*. London: Macmillan.
- Coffey, M., – Mayer, R. (1990). *Seneca: Phaedra*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Davies, M. (2000). The man who surpassed all men in virtue: Euripides' Hippolytus and the balance of sympathies. *Wiener Studien*, 113, 53–69.

- Dinega, A. (2000). Sexual Transcendence in Tsvetaeva's Poems to Pasternak. *Slavic Review*, 59, 547–571.
- Dodds, E. (1925). The aidos of Phaedra and the meaning of the Hippolytus. *Classical Review*, 39, 102–104.
- Forrester, S. (1992). The Formative Role of the Female Body in Marina Tsvetaeva's Poetry. *Slavic Review*, 51, 232–246.
- Gove, A. (1977). The Feminine Stereotype and Beyond: Role Conflict and Resolution in the Poetics of Marina Tsvetaeva. *Slavic Review*, 36, 231–255.
- Grene, D. (1939). The interpretation of the Hippolytus of Euripides. *Classical Review*, 39, 45–58.
- Grimal, P. (1991). *Λεξικό της ελληνικής και ρωμαϊκής μυθολογίας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Harold, S. (1979). *Twentieth-Century Russian Drama. From Gorky to the Present*. New York: Columbia University Press.
- Harrison, S. (2009). Some Modern Versions of Senecan Drama. *Trends in Classics*, 1, 148–170.
- Herington, J. (1966). Senecan Tragedy. *Arion*, 5, 422–471.
- Hristić, J. (2006). *Eseji o drami*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Kane, S. (2001). *Phaedra's love, Complete Plays*. London: Methuen.
- Kitto, H. (1961). *Greek Tragedy*. London: Methuen.
- Knox, B. (1952). The Hippolytus of Euripides. *Yale Classical Studies*, 13, 3–31.
- Kovacs, D. (1980). Shame pleasure and honor in Phaedra's great speech. *American Journal of Philology*, 101, 287–303.
- Kovacs, D. (1995). *Euripides: Children of Heracles, Hippolytus, Andromache, Hecuba*, Volume II. Cambridge: Harvard University Press.
- Laffont, R., Bompiani, V. (1994). *Dictionnaire des personnages de tous les temps et de tous les pays*. Paris: Laffont.
- Lesky, A. (1972). *Die tragische Dichtung der Hellenen*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Levi-Strauss, C. (1974). *Anthropologie structurale*, tome I. Paris: Plon.
- Luckhurst, M. (2005). Infamy and Dying Young: Sarah Kane, 1971–1999. In: Luckhurst, M. – Moody, J. (eds.) *Theatre and Celebrity in Britain, 1660–2000*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 107–124.
- Mastrorade, D. (2010). *The Art of Euripides: Dramatic technique and Social Context*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Maretić, T. (1931). *Homerova Odiseja*. Zagreb: Školska knjiga.

- Mossman, J. (2003). *Oxford readings in classical studies: Euripides*. Oxford: Oxford University Press.
- Saunders, G. (2002). *Love me or kill me: Sarah Kane and the theatre of extremes*. Manchester: Manchester University Press.
- Segal, C. (1986). *Language and Desire in Seneca's Phaedra*. Princeton: University Press.
- Segel, H. (1979). *Twentieth-Century Russian Drama. From Gorky to the Present*. New York: Columbia University Press.
- Sierz, A. (2001). *In-Yer-Face Theatre*. London: Faber and Faber.
- Snell, B. (1964). *Scenes from Greek drama*. Berkeley: University of California.
- Solmsen, F. (1973). Bad, shame and related problems in Phaedra's speech. *Hermes*, 101, 420–425.
- Urban, K. (2001). An Ethics of Catastrophe: The Theatre of Sarah Kane. *A Journal of Performance and Art*, 69, 36–46.
- Wiles, D. (1997). *Tragedy in Athens: performance space and theatrical meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Цветаева, М. (2008). *Сочинения*, том 1. Москва: Художественная литература.

АНГЛИСТИКА

Sonja Filipović Kovačević*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

UDK 811.111'276:811.163.41-053.6
DOI: 10.19090/gff.2018.1.69-81

LEKSIKA U SRPSKOM JEZIKU POD UTICAJEM ENGLLESKOG U ŽARGONU OMLADINE U KLIPOVIMA JUTJUBERA JASERŠTAJNA**

U ovom radu predmet interesovanja je uticaj engleskog jezika na leksiku u žargonu omladine koja komunicira preko interneta i društvenih mreža, konkretno na primeru upotrebe jezika u klipovima jutjuberа Јасерштајна. Ова тема заправо обухвата два жаргона, жаргон оmlаdине и компјутерски жаргон, који се у говору младих често преплићу. Циљ овог рада јесте да на жаргонској гради илуструје, забележи и образложи појаву настaнка и промене лексичких јединица под утицајем енглеског језика, које имају тенденцију да се прелију у стандардни језик. У раду су образложена и илустрована два типа лексема под утицајем енглеског језика која су најдоминантнија у корпусу, те значајно утичу на лексички састав српског језика: англицизми који уносе нове појмове у српски језик и домаће и/или одомaćене лексеми које развијају нова значења или менјају полје значења под утицајем енглеског језика.

Кључне речи: Јутјуб, Јасерштајн, жаргон оmlаdине, енглески, српски, утицај, адаптација.

1. UVODNA RAZMATRANJA

Феномен језичког позајмлјивања актуелно је полје истраживања у лингвистици последњих деценија. Данас се углавном своди на утицај енглеског језика на друге језике света, с обзиром на огroman аngлоамерички економски, политички и културолошки утицај. Утицај енглеског језика на српски у стручним регистрима, али и у свакодневном говору, изузетно је заступљен. На пример, у регистру технолошких иновација и рачунарства уобичајене су речи као што су: *smartfon, blogger, spam*; у регистру економије: *brendiranje, fizibiliti studija, solventnost*; у регистру политике: *implementacija, premijer, Bregzit*; у регистру моде: *outfit, gliter, stajling* и сл. У овом раду предмет интересовања је утицај енглеског језика на српски у жаргону

* sonjafk20@gmail.com

** Rad je pisan u okviru projekta broj 178002, *Језици и културе у времену и простору*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Rad je усмено изложен на конференцији *Девети међународни интердисциплинарни симпозијум Susret kultura*, Филозофски факултет, Нови Сад, 1. 12. 2016.

omladine koja komunicira preko interneta i društvenih mreža, budući da obiluje angliciziranim rečima i strukturama (npr. *lajkovati, hejtovali, iskulirati, u fulu, Instagram, selfi, suportovanje, stilovanje, nzm, msm, lol* i sl.). Žargon se definiše kao „svaki neformalni i pretežno govorni varijetet nekog jezika koji služi za identifikaciju i komunikaciju unutar neke društveno određene grupe – po profesiji, socijalnom statusu, uzrastu i slično – čije članove povezuje zajednički interes ili način života, a koja uz to može biti i teritorijalno omeđena” (Bugarski, 2003: 9). Žargon karakterišu specifična jezička sredstva, prvenstveno leksička i frazeološka, a jedan od važnih načina nastajanja žargonskih reči jeste upravo pozajmljivanje, i to danas najčešće iz engleskog jezika (Bugarski, 2003: 15). Ova tema zapravo obuhvata dva žargona, žargon omladine i kompjuterski žargon, koji se u govoru mladih često prepliću. Važno je istaći da se žargon, kada je u opštijoj upotrebi, može prelići i u standardni jezik, i to preko razgovornog jezika (Bugarski, 2003: 11). U tom smislu, i anglicizirane lekseme koje koriste mladi u sajber komunikaciji imaju veći značaj, jer polako prelaze u opšti vokabular, te postaju deo standardnog jezika.

Kultura 21. veka, koja podrazumeva komunikaciju kroz lično eksponiranje putem selfija, objava i komentara na različite teme u javnosti kroz blogove, klipove, kao i komunikaciju u grupama putem društvenih mreža, najprimamljivija je mladima, koji prihvataju najnovije trendove. Novi vid komuniciranja podrazumeva i upotrebu drugačije leksike, koja je najvećim delom pod uticajem engleskog jezika, jer sve novine dolaze i šire se globalno prvenstveno iz SAD.

Način na koji mladi koriste i menjaju jezik indikativan je za praćenje ključnih tendencija u dinamici jednog jezika, te se stoga ovde i izučava žargon omladine. Među mladima izuzetno popularan medijum komunikacije predstavlja Jutjub. Stoga se ovde izučava jezik na Jutjub kanalu Jaserštajna, najpopularnijeg jutjuberu u Srbiji, koji postavlja klipove sa komičnim i obrazovnim sadržajem na teme interesantne osnovnoškolcima i srednjoškolcima. Polazi se od pretpostavke da jezik koji koriste jutjuberi, s jedne strane, utiče na jezičke navike mladih, a da, s druge strane, njihov jezički izraz odražava način na koji se danas mladi izražavaju. Dakle, u pitanju je recipročna sprega, a glavna spona jeste veliki uticaj engleskog jezika na srpski.

Cilj ovog rada jeste da ukaže na značajan uticaj engleskog jezika na leksiku u žargonu omladine aktivno uključene u digitalnu komunikaciju, te da na žargonskoj građi ilustruje, zabeleži i obrazloži pojavu nastanka i promene leksičkih jedinica, koje imaju tendenciju da se preliju u standardni jezik.

2. TEORIJSKI OKVIR: JEZIČKI KONTAKTI

Tema jezičkih kontakata u okviru moderne kontaktne lingvistike, koju je lansirao Weinreich (1953), izuzetno je važna i aktuelna, jer je u suštini razvoja jezika. Thomason (2001: 8) ističe da su jezički kontakti svuda, te da se nijedan jezik nije razvio potpuno samostalno, bez uticaja drugih jezika. Autorka (Thomason, 2001: 59–61) temeljno izučava posledice jezičkih kontakata, i grupiše ih u tri kategorije: a) jezičke promene pod uticajem jezičkih kontakata; b) ekstremne mešavine jezika (npr. pidžini, kreoli); i c) nestajanje jezika. U vezi sa prvoavedenom posledicom Thomason (2001: 61) tvrdi da se tipovi jezičkih promena ne mogu predvideti. Nadalje, ističe da se svako obeležje jezika može pozajmiti, te daje kontraprimere za tradicionalne tvrdnje da se fonološki elementi ne pozajmljuju, ili da se pozajmljuju samo neobeleženi elementi, s trendom pojednostavljanja jezičke strukture i sl. (Thomason, 2001: 63–65). Posebno je značajna skala pozajmljivanja, gde su definisane četiri kategorije u vezi sa intenzitetom jezičkih kontakata. Kontakti srpskog jezika sa engleskim spadaju u prvu kategoriju, koja podrazumeva povremene jezičke kontakte, kao i činjenicu da oni koji pozajmljuju ne moraju tačno govoriti jezik davalac. U ovom slučaju pozajmljivanju podležu samo leksičke reči, i to sa značenjima koja nisu osnovna; struktura se ne pozajmljuje (Thomason, 2001: 70–71). S druge strane, Matras (2009) uvodi integrisan, funkcionalni pristup jezičkim kontaktima, kojim povezuje dve velike kontaktnolingvističke teme, bilingvizam i pozajmljivanje, u jednu celinu, u kontekstu sagledavanja govornika kao onoga koji jezik koristi radi ostvarivanja određenih komunikativnih ciljeva. U tom smislu, Matras (2009: 149–153) ukazuje na dvojaku motivaciju za leksičko pozajmljivanje. Prvo, to mogu biti praznine u strukturi jezika primaoca, kada govornici u stranom jeziku uočavaju jezičku jedinicu koja ne postoji u maternjem. Tako nastaju kulturološke pozajmljenice, koje obogaćuju leksikon jezika primaoca, a često se odnose upravo na tehnološke inovacije, kao što je *internet*. Filipović (2005: 10) ovo naziva komunikativnim razlogom pozajmljivanja. O bliskoj vezi između jezičkog i kulturnog pozajmljivanja pisao je još Sapir (1921), ali i Bloomfield (1933: 445), koji ističe da se reč preuzima putem kulturne difuzije. Drugo, motivacija može biti prestižni status jezika davaoca; govornici zbog statusa preuzimaju jezičke elemente od jezika koji pripada moćnijem, dominantnijem društvu; tako nastaju prestižne pozajmljenice. Filipović (2005: 10) ovo naziva psihološkim razlogom pozajmljivanja, a Prčić (2011: 149, 157) statusnom upotrebom anglicizama.

Zbog ogromnog uticaja engleskog jezika na druge jezike sveta, Prčić (2011: 16–22) prepoznaje njegovu novu sociolingvistički uslovljenu funkciju – engleski

kao odomaćeni strani jezik, pri čemu termin 'odomaćeni' ističe činjenicu da je engleski objektivno i subjektivno postao deo mnogih maternjih jezika i kultura u svetu. To se najvećim delom vidi kroz brojne anglicizme, koje on predstavlja kroz razvijenu tipologiju na osnovu četiriju kriterijuma – obličke realizacije, nastanka, opravdanosti i odomaćenosti (Prčić, 2011: 120–140).

Filipović (1986: 38–39) u procesu jezičkog pozajmljivanja vidi jezik davalac i jezik primalac u interferenciji, a tvrdi da je krajnji cilj integracija strane reči u jezik primalac kroz supstituciju ekvivalentnih elemenata. Jezičko pozajmljivanje odvija se u trima fazama: 1. prebacivanje koda, kada bilingvalni govornik alternativno upotrebljava stranu reč – model; 2. interferencija, kada dolazi do preklapanja dvaju jezika i delimične adaptacije – kompromisna replika; i 3. integracija, kada se strani element uklopio u sastav jezika primaoca – replika. Filipović (1986) analizira anglicizme po stepenu integrisanosti u srpski na fonološkom, morfološkom i semantičkom nivou, a stepene adaptacije označava terminima: transfonemizacija (Filipović, 1986: 72–77), transmorfemizacija (Filipović, 1986: 119–125) i promene u semantičkoj ekstenziji, koja podrazumeva suženje i/ili proširenje broja značenja i polja značenja (Filipović, 1986: 161–184). Pored toga, Filipović (1986: 55–57) razlikuje primarnost i sekundarnost u adaptaciji na svim jezičkim nivoima, i to na osnovu kvaliteta promena. Primarne promene tipične su za dvojezičnost, nestalne su (npr. *trening*, gde je engleski sufiks *-ing* samo transfonemiziran, a ne zamenjen ekvivalentnom srpskom morfemom). Sekundarne promene tipične su za jednojezičnost, stalne su i nepromenljive, a dešavaju se nakon što se pozajmljenica potpuno integrisala u sastav jezika primaoca (npr. *treniranje*, gde je dodata srpska morfema *-nje* na glagol *trenirati*, te je nastala glagolska imenica).

3. ANALIZA

3.1. Korpus i metodologija

Korpus na osnovu kog se sprovodi analiza čine sledeći video-klipovi jutjubera Jaserštajna: Biti dobar drug,¹ Kad će novi video,² 6 stvari koje niko ne izgovara,³ 5 opasnosti na internetu,⁴ Kako biti kul na internetu⁵ i 10 YouTube vrsta

¹ <https://www.youtube.com/watch?v=UBP4ST1mTQ>

² https://www.youtube.com/watch?v=45_NMwGSFZk

³ <https://www.youtube.com/watch?v=wwaZWf8Iwz4>

⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=s0-pvvwOoos>

komentara.⁶ Beležene su reči i strukture poreklom iz engleskog jezika koje učesnici u klipovima izgovaraju u minimalnom kontekstu, tj. u rečenicama. Retko, neke strukture napisane su kao naslovi ili objave u klipovima, što je takođe zabeleženo. Anglicizirani jezički elementi odražavaju sledeće tendencije: a) anglicizmi unose nova značenja u srpski jezik (npr. blog); b) domaće i/ili odomaćene lekseme razvijaju nova značenja pod uticajem engleskog jezika (npr. status); c) domaće/odomaćene lekseme su u morfosintaksičkim odnosima netipičnim za srpski (npr. internet osoba, imenica u atributskoj funkciji); d) preoblikovani uzvici iz engleskog jezika, koje Mišić Ilić (2017: 104) definiše kao jedan tip pragmatičkih anglicizama (npr. Vau!); i e) sirove interpolacije iz engleskog jezika (npr. Unsubscribe!). U radu su obrazložena i ilustrovana dva tipa leksema pod uticajem engleskog jezika koja su najdominantnija u korpusu, te značajno utiču na leksički sastav srpskog jezika: anglicizmi koji unose nove pojmove u srpski jezik i domaće i/ili odomaćene lekseme koje razvijaju nova značenja ili menjaju polje značenja pod uticajem engleskog jezika.

3.2. Anglicizmi koji uvode nova značenja u srpski jezik

U korpusu su najbrojniji preoblikovani anglicizmi koji uvode nova značenja u sistem srpskog jezika (o tipovima anglicizama prema nastanku videti u: Prčić, 2011: 123–129). To su sledeće lekseme:⁷ *blog, Fejs, folouer, Gugl, hakovati, hejtovati, Instagram, Jutjub, klip, lajkovati, lajvstrim, postaviti, supskrajber, šer, ritvit, tvit, vlog*. U nastavku su definisana značenja ovih novih leksema u srpskom jeziku, uz ilustraciju primerima iz korpusa i komentare o integrisanosti u srpski jezik.⁸ Razmatra se i to da li su sadržaji izraženi ovim anglicizmima već izraženi domaćim/odomaćenim srpskim rečima, ili, s druge strane, da li se novi sadržaj može izraziti domaćim jezičkim sredstvima.

U novoj sajber kulturi, koja je dominantna među mladima, u sajber prostoru su se pojavili novi medijumi za komuniciranje, koje je javno ili polujavno, među oformljenim grupama prijatelja ili poznanika, kao što su npr.: Jutjub, Fejsbuk,

⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=Er4yiz1c7EU>

⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=NUeAJZ8i2sg>

⁷ Lekseme su navedene prema abecednom redosledu, a njihova značenja i upotreba biće predstavljene tematski.

⁸ Značenja engleskih reči-modela i samih anglicizama, koji ovde imaju ista značenja kao i njihovi modeli, data su prema sledećim onlajn rečnicima: <https://en.oxforddictionaries.com/>, <http://www.netlingo.com/>, <http://www.webopedia.com> i <https://en.wikipedia.org>.

Instagram. *Jutjub* (im.) (engl. *YouTube*) jeste 'popularni internet servis za razmenu video sadržaja, gde korisnici postavljaju, gledaju i ocenjuju video isečke'. (*Kada snimate video, postavite ga na svoj jutjub kanal.*) Upotrebljava se i leksema *jutjuber* (im.) (engl. *YouTuber*) – 'onaj ko plasira sadržaje na Jutjubu', koja je preuzeta direktno iz engleskog jezika, pa je pritom transfonemizirana. (*Pogledaj druge jutjubere, nemoj biti taj lik.*) Bugarski (2003: 65–66) pokazuje da je sufiks *-er* u srpskom jeziku žargonizovan, a izdvojen je kao rezultat gomilanja reči u pojedinim leksičkim sferama; najviše je zastupljen u leksemama za imenovanje pripadnika omladinskih grupa definisanih muzikom, odevanjem, stavovima ili karakterističnim delatnostima (npr. *rejver*, *panker*). Ovde pripadaju i lekseme tipične za kompjuterski žargon (npr. *haker*, *surfer*), a kao primere možemo dodati i lekseme iz korpusa: *jutjuber*, *blogger* i *vlogger*.⁹ Sve ovo preuzeto je iz engleskog jezika. Drugi polujavni sajber medijum jeste *Fejs* (im.) (skraćeno od *Fejsbuk* (engl. *Facebook*), tj. 'veb-sajt čija je svrha društveno umrežavanje, na kome se ljudi međusobno povezuju preko svojih profila na kojima postavljaju fotografije, komentarišu, šalju jedni drugima različite linkove, i sl.'. (*Svaki dan ustajem i gledam fejs. Fejsbuk je postao opasan šah.*) *Instagram* (im.) (engl. *Instagram*) jeste još jedna 'besplatna aplikacija koja korisnicima omogućava obradu i deljenje fotografija na društvenim mrežama kao što su Fejsbuk, Tviter, Tumbler, Fliker, itd. putem platforme Android i iOS'. (*Ja, kako je dobra ova ikonica Instagrama.*) Uočen je i morfološki oblik *instagramuša* (im.), sa srpskim derivacionim sufiksom *-uša*, koji je, kako Bugarski (2003: 55–56) pokazuje, izrazito „ženski” žargonizovani sufiks koji ukazuje na odbojne ili nemoralne žene (npr. *prostakuša*, *divljakuša*). Ovo ukazuje na sekundarnu morfološku adaptaciju, te potpunu integraciju u srpski jezik.

Kroz pomenute nove medijume nastali su i novi formati komuniciranja. Ranije se komuniciralo jedan na jedan, lično, preko telefona ili imejlava, dok je danas najpopularnije komuniciranje u grupama, gde poruke čita više komunikatora. Sada su se u sajber prostoru pojavili *blogovi* (engl. *blog*) – 'veb-sajtovi na kojima korisnici postavljaju hronološke, aktuelne elektronske dnevnikove, gde iznose svoja mišljenja na određene teme i gde drugi korisnici ostavljaju komentare'. Pored toga, tu su i *vlogovi* (engl. *vlog*, skraćeno od *video blog*) – 'blogovi koji se sastoje od video klipova'. U upotrebi su i oblici koji označavaju agense navedenih radnji: *blogger* i *vlogger*, ali i pridevi sa tipičnim srpskim sufiksima: *blogerski*, *vlogerski*. Stoga, ove lekseme su prošle kroz sekundarnu morfološku adaptaciju, te su integrisane u srpski jezik. (*Rekao si klip će biti sigurno, a onda si vlog izbacio.*)

⁹ O leksemama *blogger* i *vlogger* biće reči dalje u tekstu.

Semantički srodni *blogovima* i *vlogovima* jesu i *klipovi*, nastali elipsom od engleskog *video clip*, a označavaju 'kraće sekvence video sadržaja na nekom veb-sajtu'.

Nadalje, 'emitovanje nekog događaja na internetu može biti uživo', tj. *lajvstrim* (pril.). (*Idi kući, Cile, snimaj lajvstrim.*) Značenje koje izražava prilog *lajvstrim* u srpskom jeziku ima domaća reč *uživo*, te se ovaj anglicizam može smatrati inercijskim sinonimom (Prčić, 2011: 57, 147; Milić, 2013: 125–126).

Ljudi koji učestvuju u komunikaciji na internetu jesu *foloueri* ili *supskrajberi*. *Folouer* (engl. *follower*) jeste 'korisnik koji redovno prati sadržaje objavljene na Tviteru, u blogovima i na drugim sajtovima za društveno umrežavanje'. (*Ne znam zašto, ali ljudi hoće da imaju što više folouera na svom Instagramu.*) *Supskrajber* (engl. *subscriber*) jeste 'registrovani korisnik određenog onlajn servisa; on daje podatke kao što su ime, prezime i imejl adresa, te tako postaje deo određene mejling liste ili grupe sa diskusije'. Uočeno je da se alternativno koristi i oblik bez jednačenja po zvučnosti: *subskrajber*. (*Hvala za 250 000 subskrajbera.*) Na morfološkom nivou *folouer* i *supskrajber* jesu kompromisne replike, budući da u engleskom jeziku nisu proste reči, a sufiks *-er* nije zamenjen ekvivalentnim srpskim sufiksom *-ač*, koji označava agensa. Srpski termini koji bi ih mogli zameniti jesu *pratilac* i *registrovani pratilac*, prema redosledu navođenja, pri čemu bi leksema *pratilac* sada imala suženo polje značenja u odnosu na postojeće: 'onaj koji prati nekoga ili nešto'.¹⁰

Tipične aktivnosti, kao i rezultati¹¹ tih aktivnosti u društvenim grupama označavaju se leksemama *lajkovati*, *hejtovati*, *postovati* (*post*), *šerovati* (*šer*), (*ri*)*tvitovati* ((*ri*)*tvit*). Glagolima *lajkovati* i *hejtovati* 'izražava se pozitivan, odnosno negativan stav (po redosledu navođenja) prema određenom sadržaju ili slici na društvenoj mreži klikom na odgovarajuću ikonicu'. (*Ljudi neće sami lajkovati; Hejtovaću kanal okolo.*) Koriste se i imenice *lajk* i *hejt*, koje se odnose na odgovarajuće ikonice, kao i glagolske imenice *hejtovanje* i *lajkovanje*, što ukazuje na sekundarnu morfološku adaptaciju i, shodno tome, integrisanost u sistem srpskog jezika. Pored ovoga, leksema *hejtovati* proširila je svoje značenje i na opšti negativan stav prema životu. Milošević i Ćirić (2017: 108), pozivajući se na Draganu Kanjevac, ističu da je *hejter* 'negativan tip, trovač, osoba koja u svemu i svakom vidi ono loše'. Srpska leksema koja izražava značenje lekseme *hejter* jeste *mrzitelj*, ali uz dodatna obeležja sebe i drugih (Bugarski, 2003: 66). Zatim, glagol

¹⁰ Značenje je dato prema *Rečniku srpskoga jezika* (2011).

¹¹ Imenice kojima se označavaju rezultati pomenutih aktivnosti date su u zagradi.

postovati (engl. *post*) znači 'objaviti poruku u nekoj internet-grupi, kao što je njuzgrupa, grupa za diskusiju, blog, onlajn forum'. (*Misli pre nego što postuješ.*) U upotrebi je i imenica *post*, u značenju: 'poruka objavljena na navedeni način'. Umesto ovih leksema mogle bi se koristiti domaće, kao što su *objaviti* (gl.) i *objava* (im.), sa suženim poljem značenja u odnosu na postojeće: 'učiniti nešto javnim, oglasiti, saopštiti većem broju ljudi, javnosti'. Pored objavljivanja, društvene mreže služe i za slanje ili deljenje digitalno pohranjenih informacija, npr. slika, dokumenata, elektronskih knjiga, između korisnika putem interneta, što se leksikalizuje glagolom *šerovati* (engl. *share*) i imenicom *šer* (engl. *share*). U upotrebi je i glagolska imenica *šerovanje*, što znači da je ova leksema prošla kroz sekundarnu morfološku adaptaciju, te je već potpuno integrisana. (*Svaki dan isti šer.*) Na društvenoj mreži Tviter, 'objavljena kratka poruka do 140 karaktera' naziva se *twit* (im.), a semantički povezan glagol jeste *twitovati*, dok se 'ponovo objavljena poruka ili poruka prosleđena nekom drugom korisniku' naziva *ritvit* (im.), a glagol koji označava tu radnju jeste *ritvitovati*. U upotrebi je i glagolska imenica *twitovanje*, kao i *twiteraš* – 'onaj ko tvituje'. Bugarski (2003: 42–44) prikazuje *-aš* kao veoma produktivan žargonizovani sufiks i ističe da izvedene imenice najčešće označavaju zanimanje, hobi, pripadnost društvenoj grupi, sportskoj disciplini i sl. Leksema *twiteraš* označava hobi. Upotreba srpskih derivacionih sufiksa sa leksemom *twitovati* ukazuje na to da je ona prošla kroz sekundarnu morfološku adaptaciju, te da je integrisana u srpski jezik.

Izvan domena društvenih mreža, ali i dalje u okviru korišćenja interneta, primetno je da se danas kao primarni izvor informacija ne koriste knjige, već *Gugl* (engl. *Google*) – 'hibridni pretraživač sadržaja na internetu na osnovu ključnih reči'. (*Niko nije savršen, kao što si videla na Guglu.*) U srpskom jeziku u upotrebi su i oblici nastali sekundarnom morfološkom adaptacijom, glagoli *proguglati*, *izguglati* – 'pretražiti na Guglu'. Na glagolsku osnovu dodati su srpski prefiksi kojima se menja glagolski vid, što ukazuje na potpunu integrisanost ovih leksema u srpski jezik. Nadalje, korisnici interneta mogu biti *hakovani* (prid.), tj. trpeti posledice *hakovanja* (im.), ili *hakera* (im.), koji *hakuju* (engl. *hack*) – 'neovlašćeno pristupaju kompjuterskom sistemu, podacima i sl.'. (*Ha, izgleda da si hakovan.*) Različiti morfološki oblici ove reči, uz upotrebu srpskih flektivnih i derivacionih sufiksa, i ovde ukazuju na potpunu integrisanost ove lekseme.

3.3. Domaće reči sa novim značenjima pod uticajem engleskog jezika

Ovde je pažnja usmerena na skriveni uticaj engleskog jezika kroz domaće lekseme ili već odomaćene anglicizme sa novim značenjima, razvijenim pod uticajem engleskog jezika. Prčić (2011: 121, 145) uvodi pojam skrivenog anglicizma, a to je reč, sintagma ili rečenica srpskog jezika koja odražava normu i/ili sledi običaje engleskog jezika. Drugim rečima, značenja ili upotrebe svojstveni oblicima engleskog jezika kriju se u oblicima srpskog jezika (npr. *ekonomija* umesto *privreda*, od *economy*; *imati razgovore*, od *have talks*, umesto *voditi razgovore*). U ovakvim slučajevima dolazi do semantičkog pozajmljivanja, tj. dodavanja nove sadržine postojećoj formi (Filipović, 1986: 153), a lekseme iz korpusa na čijem će primeru ova pojava biti objašnjena jesu sledeće: *izbaciti*, *kanal*, *komentar(isati)*, *profil*, *postaviti*, *serijal* i *status*.¹²

Kod domaćih leksema *izbaciti* (gl.) i *postaviti* (gl.) i kod odomaćene lekseme *komentar(isati)* (gl.) u novije vreme, pod uticajem engleskog jezika, došlo je do suženja polja značenja. Glagol *izbaciti* doslovno znači: 'baciti van, napolje; odstraniti, ukloniti', a u prenesenom smislu: '6) radom postići rezultat, proizvesti' (*izbaciti značajne pisce*). U srpskom jeziku pojavila se nova kolokacija: *izbaciti klip/vlog*, pod uticajem engleske kolokacije *put out a blog/vlog*. *Put out* doslovno znači: 'staviti napolje, izvan; izbaciti', a u prenesenom smislu: 'emitovati nešto kako bi ljudi mogli da čitaju, slušaju ili gledaju'. Glagol *izbaciti*, koji ima isto doslovno značenje kao i *put out*, suzio je metaforičko značenje navedeno u RSJ pod brojem 6, te znači i 'proizvesti video klip i emitovati ga na internetu'.

Glagol *postaviti* ima ukupno devet značenja prema RSJ, a ovde je važno drugo: '2) staviti, metnuti na određeno mesto: ~ *krunu na glavu*'. Pod uticajem engleske reči veoma sličnog oblika: *post* (gl.), 'objaviti poruku na nekom onlajn forumu', koja je preuzeta kao preoblikovani anglicizam *postovati*,¹³ domaća leksema *postaviti* razvila je i ovo englesko značenje, koje se odnosi na domen komunikacije putem interneta. Na ovo je uticala formalna sličnost dveju reči u dvama jezicima, ali i semantika, jer se ovo značenje donekle nadovezuje na drugo značenje navedeno u RSJ, tj. sužava ga u pogledu lokacije (na onlajn forum) i objekta stavljanja (elektronska poruka). (*Ako ne postaviš sliku, to se nije desilo.*)

¹² Značenja su data prema *Rečniku srpskoga jezika* (RSJ). Nova značenja koja su ove lekseme razvile pod uticajem engleskog jezika data su prema: <http://whatis.techtarget.com/definition> i <https://en.oxforddictionaries.com/>.

¹³ O anglicizmu *postovati* bilo je reči u odeljku 3.2.

Leksema *komentarisati* (gl.) znači 'da(va)ti komentar, objasniti, objašnjavati; izneti, iznositi svoj stav, mišljenje i sl.: ~ *proceduru izbora*'. Međutim, u skorije vreme ova reč je razvila značenje suženog polja u odnosu na navedeno – 'iznositi sopstveni stav na društvenoj mreži ili u tematskim blogovima, tj. u novorazvijenom obrascu digitalne komunikacije'. Imenica *komentar* takođe je razvila analogno suženo značenje. (*Najzad sam postavio nov video. Hajde, da vidim te komentare.*)

Lekseme iz korpusa: *kanal, profil, status* i *serijal* razvile su nova značenja pod uticajem engleskog jezika. Leksema *kanal* (im.) u značenju 'opseg, frekvencija na kojoj jedna televizijska ili radio stanica emituje program' odomaćena je leksema u srpskom jeziku. Međutim, sa pojavom interneta, i posebno Jutjuba, ova reč je razvila novo značenje u srpskom, pod uticajem engleske reči *channel* – 'poseban deo za komunikaciju na IRC (Internet Relay Chat) mreži, koja omogućava razgovor putem interneta, što je analogno časakaonicama i često posvećeno određenoj temi'. (*Posetite moj novi kanal.*)

Leksema *profil* (im.) davno je odomaćena u doslovnom značenju: 'bočni izgled, lik predmeta ili lica'. Englesko *profile* (im.), pored ovog doslovnog značenja, ima i dodatno značenje: 'lične informacije o korisnicima na društvenim mrežama'. Leksema *profil* (im.) pozajmila je iz engleskog jezika ovo značenje, koje je u metonimijskoj vezi (DEO–CELINA) sa doslovnim u obama jezicima, jer lice je ono po čemu prepoznavamo čoveka. (*A zašto si ti na mom profilu?*)

Leksema *serijal* označava 'seriju tematski povezanih emisija, filmova, članaka, i sl.'. U ovom slučaju, slično kao kod lekseme *kanal*, novina je medijum preko kog se emituju tematski povezani sadržaji, a to je internet, a ne televizija. Bitno je naglasiti da je ovo pseudoanglicizam (Filipović, 1986: 193), tj. reč sastavljena od elemenata engleskog porekla, ali celina koju čine nije preuzeta iz engleskog jer u njemu i ne postoji. (*Ovo je naš nov serijal – Yasser project.*)

Leksema *status* (im.) u srpskom znači 'položaj, stanje', a pored ovoga označava i 'povoljan, prestižan položaj u društvu'.¹⁴ Međutim, u novije vreme, ona je razvila još jedno značenje, u vezi sa društvenim mrežama, i to pod uticajem engleske lekseme *status* (im.), sa značenjem: 'kratka informacija o sopstvenim razmišljanjima, osećanjima, o tome gde se nalaze i sl., koje objavljuju korisnici Fejsbuka'. (*Kriješ se, nema te, pišeš tužne statuse.*)

¹⁴ Interesantno je da ovo značenje nije zabeleženo ni u RSJ, ni u *Rečniku novijih anglicizama* (RNA), ni u *Leksikonu stranih reči i izraza* (LSRI).

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Ovaj rad ponudio je jednu ilustraciju otvorenog i skrivenog uticaja engleskog jezika na srpski na korpusu koji predstavlja presek dvaju vrlo zastupljenih žargona, omladinskog i kompjuterskog. Izučavanje žargona, koji je specifičan po tome što nastaje spontano, što je neformalan i što se brzo menja (Bugarski, 2003: 5), omogućava sagledavanje stvarne upotrebe i dinamike razvoja jezika. Lekseme koje omladina upotrebljava u dominantnom vidu komunikacije, putem društvenih mreža i praćenjem sadržaja postavljenih na Jutjubu, prelivaju se u svakodnevnu upotrebu standardnog jezika, te utiču na razvoj srpskog jezika.

Ovaj rad bavi se žargonom iz lingvističke perspektive, te kao takav beleži neke od opštelingvistički i teorijski zanimljivih jezičkih pojava, koje Bugarski (2003: 5) nabroja, a to su, ovde konkretno, jezički kontakti, i, u vezi s tim, nastanak i promene leksičkih jedinica u srpskom, tvorbeni procesi koji do njih dovode, odnos postojećeg i novog u jeziku, kao i preklapanja jezičkih varijeteta. Rezultati istraživanja pokazuju da se uticaj engleskog jezika na srpski u ovom korpusu većinski odnosi na dve kategorije opisane u ovom radu – lekseme koje unose nova značenja i domaće/odomaćene lekseme sa novim značenjima. Predstavljene lekseme koje unose nova značenja u srpski jezik, iako novijeg datuma, potpuno su integrisane u srpski jezik, o čemu svedoče njihova ustanovljena značenja i formiran morfološki oblik, što ih čini potpunim replikama, jer su oblički potpuno uklopljene. Najvećim delom prošle su i kroz sekundarnu morfološku adaptaciju, jer im se dodaju srpski derivacijski sufixi (-aš, -anje, -ski, -uša), kao i prefiksi koji glagolima menjaju vid (*izguglati, proguglati*); to je jasan pokazatelj da se ponašaju poput domaćih reči. Sufiks -er, kojim se izražava agens, preuzet kroz engleske reči (npr. *blogger, haker, hejter, vloger*), toliko je čest da je već i u srpskom jeziku poprimio to značenje, što se potvrđuje kroz pseudoanglicizme (npr. *teniser*). Za neke od leksema predložene su srpske zamene, koje bi imale suženje polja ustanovljenog značenja (npr. *pratilac* umesto *folouer*, *registrovani pratilac* umesto *supskrajber*, *objaviti* umesto *postovati*, *deliti* umesto *šerovati*). Međutim, mala je verovatnoća da će te srpske zamene biti prihvaćene, jer su anglicizmi već dobro integrisani u sistem srpskog jezika, i jer se njihovi modeli upotrebljavaju u komunikaciji globalno. U kategoriji domaćih/odomaćenih leksema sa novim značenjima, uočeno je da dolazi do suženja polja njihovih dosadašnjih značenja, tj. do specijalizacije značenja, što je rezultiralo i novim ustaljenim kolokacijama u srpskom jeziku (npr. *izbaciti vlog/klip*, *postaviti sliku*, *komentarisati blog/post/objavu*). Drugi semantički trend jeste razvijanje novih značenja pod uticajem engleskog jezika (npr. *kanal, profil, status, serijal*). S obzirom na

uvreženost i integrisanost analiziranih leksema, može se očekivati da će u nekom novom rečniku novijih anglicizama one biti uvedene i tretirane kao integrisane, kao i da će pri proširivanju srpskih jednojezičnih rečnika biti uključena i nova značenja odomaćenih reči iz omladinskog i kompjuterskog žargona, koja postaju i deo opšteg, standardnog jezika.

Sonja Filipović Kovačević

LEXEMES IN SERBIAN UNDER THE INFLUENCE OF ENGLISH IN YOUTH
JARGON IN CLIPS BY YOUTUBER YASSERSTAIN

Summary

The object of interest in this paper is the influence of English on lexemes in youth jargon in Serbian, which is brimming with anglicized words and structures. The study is based on the corpus excerpted from the YouTube channel by Yasserstain, the most popular YouTuber in Serbia. This topic encompasses two jargons, youth and computer jargon, which often overlap in the language of the young. The aim of this paper is to illustrate and explain the phenomenon of new lexemes and semantic change of the existing ones in Serbian. The paper analyzes two types of lexical change effected by English, which dominate in the corpus: 1) anglicisms which introduce new concepts in Serbian (e.g. *vlog*, *supskrajber*) and b) Serbian (domestic or naturalized) words which develop new meanings. The results of the analysis show that new anglicisms which introduce new meanings are completely integrated in Serbian, which is testified by their fixed meanings and adapted morphological forms. In addition, for the most part they have gone through secondary morphological adaptation since Serbian derivational suffixes are attached to them (e.g. *tviteraš*, *instargamuša*, *blogerski*). Existing Serbian words are suggested as potential replacement, but they are not likely to be accepted because the anglicisms are already deeply rooted, although they are relatively new (dating back to 10 or 15 years) and because their English models are used in communication globally. The other analyzed category, the change of meaning of Serbian words, is the result of the hidden influence of English. Here, Serbian words develop meanings related to the existing ones, but with a narrowed scope of reference (e.g. *postaviti*, *komentarisati*) or develop new meanings (e.g. *profil*, *status*). Since these rather novel lexemes affected by English are highly frequent and integrated into Serbian, it is to be expected they they will be introduced in a new dictionary of anglicisms, and that the Serbian lexemes reflexing hidden English influence through a change of meaning will be added to new, updated versions of Serbian monolingual dictionaries.

Key words: YouTube, Yasserstain, youth jargon, English, Serbian, influence, adaptation.

LITERATURA

- Bloomfield, L. (1933). *Language*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Bugarski, R. (2003). *Žargon: Lingvistička studija*. Beograd: Biblioteka XX vek; Knjižara krug.
- Filipović, R. (1986). *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb: JAZU i Školska knjiga.
- Filipović, S. (2005). *Izgovor i pisanje računarskih anglicizama u srpskom jeziku*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- LDOCE: *Longman Dictionary of Contemporary English*, <https://www.ldoceonline.com/>
- LSRI: *Leksikon stranih reči i izraza*. Treće, dopunjeno izdanje. Beograd: Prosveta, 1980.
- Matras, Y. (2009). *Language Contact*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Milić, M. (2013). *Anglicizmi kao sinonimi u srpskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet. Dostupno na: <http://www.digitalnabiblioteka.tk/digitalnabiblioteka-?task=view&id=98&catid=13>
- Milošević, M. – Ćirić, A. (2017). *Novogovor*. Beograd: Službeni glasnik.
- Mišić Ilić, B. (2017). Pragmatic borrowing from English into Serbian: Linguistic and sociocultural aspects. *Journal of Pragmatics*, 113, 103–115.
- OLD: *Oxford Living Dictionary*, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/giveaway>
- Prčić, T. (2011). *Engleski u srpskom*. Drugo izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- RNA: Vasić, V. – Prčić, T. & Nejgebauer, G. *Rečnik novijih anglicizama. Do you speak anglosrpski?*. Novi Sad: Zmaj, 2001.
- RSJ: *Rečnik srpskoga jezika*. Izmenjeno i popravljeno izdanje. Novi Sad: Matica srpska, 2011.
- Sapir, E. (1921). *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace.
- Thomason, S. G. (2001). *Language Contact*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Weinreich, U. (1953). *Languages in Contact*. The Hague, Paris, New York: Mouton Publishers.

**THE THEORY BEHIND THE PRACTICES OF TREATING SYNONYMS
IN ENGLISH-LANGUAGE DICTIONARIES:
A CRITICAL ASSESSMENT**

This paper analyzes the representation of synonymy in English dictionaries of synonyms and thesauri with the aim of revealing and comparing their theoretical views of this phenomenon as well as a critical assessment of their practices as reflections of these views. The theoretical foundation of the analyzed reference works is determined according to two aspects: the scope of the notion of synonymy and the relation between synonymy and polysemy. The results have shown that the selected lexicographic resources are based on near-synonymy exhibiting two types – the one with a narrower and the one with a broader scope. However, the narrower understanding of near-synonymy leads to more systematic and consistent compilation of synonym sets with a clear structure. Moreover, synonymy and polysemy are viewed in two ways: as independent lexical phenomena or as interrelated phenomena, inseparable from each other. It has been concluded that the recognition of synonymy-polysemy interplay results in the proper treatment in the case of a polysemous word since its entry contains several synonym sets, each corresponding to its different sense.

Key words: synonymy, synonym set, polysemy, English, lexicography, dictionary of synonyms, thesaurus.

1. INTRODUCTION

This paper analyzes the representation of synonymy in English-language dictionaries as the reflection of a specific theoretical approach to this lexical phenomenon. As Dragičević (2007: 261) points out, each dictionary of synonyms or thesaurus, as a specialized dictionary, is a lexicographic reflection of a particular theoretical view of synonymy. The analyzed theoretical approaches will be accounted for in terms of two aspects: the scope of the notion of synonymy and the relation between synonymy and polysemy.

The aim of the analysis is to identify and compare theoretical views of synonymy that the aforementioned lexicographic resources are based on as well as

* ana.halas@ff.uns.ac.rs

to compare and critically assess their practices in terms of their user-friendliness. Finally, the identified advantages and disadvantages of these practices will lead to the conclusion about the most adequate model for the treatment of synonymy.

This qualitative analysis involves the following printed dictionary of synonyms and three thesauri: *Webster's New Dictionary of Synonyms* (1984) (WNDS), *The New Oxford Thesaurus of English* (2000) (NOTE), *The Collins Thesaurus: the Ultimate Wordfinder* (2004, 2nd edition) (CTUW) and *Oxford Learner's Thesaurus* (2008) (OLT). These reference works have been selected as widely used and renowned representatives of different approaches to the concept of synonymy as well as different lexicographic practices concerning its treatment.

WNDS lists a smaller number of synonyms for its headwords in comparison to the other three selected reference works. However, all synonyms listed within an entry are defined and mutually discriminated in terms of their meaning and use.

On the other hand, NOTE and CTUW provide a longer list of synonyms for the given headword including several synonym sets each corresponding to a different sense, but none of these synonyms is defined or exemplified.

Finally, OLT is a unique pedagogically-oriented English thesaurus whose headwords have been selected from a limited vocabulary set perceived by the compilers as the core one for learners. For each headword, there has been formed a group of synonyms selected according to their frequency in the contemporary use of English. Although, in the case of highly polysemous headwords, several synonym sets are included within an entry, each for a different sense, every synonym is treated separately being defined and exemplified.

Only word-based¹ thesauri are taken into consideration so that, in this paper, a thesaurus and a dictionary of synonyms² are treated as lexicographic resources of the same type, i.e. as specialized resources with the purpose of presenting inventories of synonyms organized under alphabetically arranged headwords. Although many general-purpose dictionaries³ combine the semasiological and onomasiological approach to the presentation of the lexicon so

¹ There are not analyzed concept-based lexicographic resources whose entries present words and expressions related to particular key concepts.

² On the understanding of terms *thesaurus* and a *dictionary of synonyms* in Lea (2008: 543) and Murphy (2013: 280).

³ On the comparison between a general-purpose dictionary and a dictionary of synonyms in Dziemianko (2010).

that sense definitions within an entry are followed by a list of words related to the given headword, they are not taken here as primary synonymy-related lexicographic resources and, consequently, they are not analyzed.

The sample analyzed across all the selected lexicographic resources is the entry for the verb *cut*, a highly polysemous verb with a significant number of synonyms in its different senses. It is assumed here that an entry representing such a rich inventory of synonyms provides a deep and detailed insight into various aspects of the underlying theoretical view of synonymy and the practice based on it.

2. SYNONYMY

2.1. A definition of the concept

As Dolezal (2013: 256) notices, ‘the sameness of meaning’ is the phrase that expresses an ordinary and intuitive definition of synonymy given by a speaker of a language. Murphy (2010: 109) defines synonymy as a paradigmatic relation existing among words that have the same or nearly the same meaning, such as *couch* and *sofa* in English. However, an in-depth account of synonymy reveals that it exhibits a range of variations including different types established according to the intensity of semantic equivalence between lexemes.

Relying on the observation that synonymy is a matter of degree, Cruse (1991: 268) introduces the scale of synonymity ranging from absolute synonymy, over cognitive synonymy to near-synonymy.⁴

According to Lyons (1977: 148), absolute synonymy can be identified only in the case in which lexemes are fully synonymous in all their senses and fully interchangeable in any given context. However, it is extremely difficult to find such cases in a language. In order to illustrate this claim, Rasulić (2016: 126) provides a set of examples including, among others, the synonyms *start* and *begin*, which are, as she explains, commonly taken as a representative synonym pair. Still, they do not meet the severe requirement of absolute synonymy. They are interchangeable in some but not all contexts as can be seen in the following examples:

When does the meeting start/begin?
*Start/*begin the engines!*

⁴ Adamska-Sałaciak (2013: 331) advocates the view according to which synonymy should be represented as a declining scale of semantic similarity ranging from semantic sameness to heteronymy.

*'Ladies and gentlemen', he *started/began.*

Relative synonymy is typically found in a language. It is characterized by the incompleteness of semantic equivalence, while the degree of its intensity can vary on the aforementioned scale of synonymy.

On the given scale, the point of absolute synonymy is followed by the region of cognitive synonymy. Cruse's (2004: 155) definition of cognitive synonymy overlaps with the general definition of synonymy provided by Lyons (1977: 202), which is based on a substitutability test as the main indicator of semantic equivalence. According to the aforementioned test relying on truth-conditional semantics, two expressions are synonymous if they are substitutable in a given proposition so that its truth-value is preserved. Hence, two propositions in which a synonym substitution is made should be mutually entailing as can be seen in the following examples given by Cruse (2004: 155):

John bought a violin entails and is entailed by John bought a fiddle.

I heard him tuning his fiddle entails and is entailed by I heard him tuning his violin.

She is going to play a violin concerto entails and is entailed by She is going to play a fiddle concerto.

In the context illustrated by the last example, *fiddle* is not typically used. However, the truth-value of the proposition is preserved so that *fiddle* and *violin* can be regarded as cognitive synonyms. It should be noticed that, in the given example, *fiddle* can be marked as more informal in comparison to *violin*. Therefore, Cruse (2004: 155) underlines that cognitive synonyms can differ in various aspects including their expressive meaning, connotative meaning, stylistic level etc. so that one of them is, for instance, more formal in comparison to the other (e.g. *think* : *cogitate*) or one has a positive while the other has a negative connotation (e.g. *firm* : *obstinate*).

Cognitive synonyms can also differ with respect of their collocational restrictions, which means that their permissible collocates are different. This becomes obvious in the example given by Cruse (1991: 280):

My grandfather passed away yesterday.

My grandfather died yesterday.

In this example, *pass away* and *die* are interchangeable so that the truth-value of the proposition remains unchanged, which proves that these verbs are

cognitive synonyms. It is also noticeable that the two synonyms differ in their collocational restrictions since *pass away* typically requires a human subject, while *die* has a wider range of permissible collocates.

However, a difference in collocational restrictions can, in some cases, yield synonymy which is not of the cognitive type. Thus, a possible difference in collocational restrictions cannot be taken as an exclusive characteristic of cognitive synonymy.

Taking into account the synonyms *good looking* : *handsome* : *pretty*, we can observe that *handsome* is typically related to men (e.g. *a handsome actor*), *pretty* to women (e.g. *a pretty actress*), while *good-looking* can be related to both men and women (e.g. *a good-looking actor/actress*) (Prčić 2016: 128). Therefore, it can be claimed that these synonyms differ in their typical collocates. Yet, they cannot be regarded as an example of cognitive synonymy since the following two utterances, given as illustrations in Rasulić (2016: 136), are not mutually entailing:

She is pretty.

She is handsome.

As Rasulić explains (2016: 136), since the two propositions do not entail each other, it is possible to assert the proposition containing one of the two synonyms and simultaneously deny the proposition containing the other synonym without contradiction, as it is shown in the following example: *She is not pretty, but in her own way she is handsome*. Such examples illustrate the region that the synonymy scale further extends into, beyond the region of cognitive synonymy, which is, according to Cruse (1991: 285), termed near-synonymy. Thus, near-synonyms can be defined as lexemes whose meaning is relatively close or more or less similar (Stanojević 2009: 194), but whose substitution in a proposition causes the change of its truth-value.

2.2. *Synonymy in relation to polysemy*

An important fact about synonymy existing between two lexemes is that it typically holds between some of their senses, but not all of them. For example, taking into consideration various senses of the nouns *pig* and *swine* (*pig* ‘animal’, ‘greedy person’, ‘policeman’ and *swine* ‘animal’, ‘extremely unpleasant person’), Lipka (2002: 160–161) reaches the conclusion that these two lexemes are synonymous only when they are used in their primary sense (‘animal’). However, there are examples in which two lexemes are synonymous in more than one of their

senses, such as the verbs *cut* and *chop*. Namely, these verbs are synonymous in their primary sense ‘divide something into pieces using a sharp tool’ (e.g. *Firstly, you have to cut/chop the carrots into pieces.*), but also in one of their secondary senses ‘reduce something in quantity, amount, etc.’ (e.g. *The price was cut/chopped from \$100 to \$50*). Such examples clearly show that a comprehensive account of synonymy between two lexemes has to take into account their polysemy.⁵

The best example of putting the cooperation between synonymy and polysemy into practice is certainly WordNet⁶ (Miller–Beckwith–Fellbaum–Gross & Miller, 2008), an electronic lexical semantic database, which is based on the interplay of polysemy and synonymy in the sense that, as Fontenelle (2012: 438) explains, different senses of a word are presented by different sets of synonyms (synsets), as can be seen in the following example showing different interpretations of the noun *chair* through four synonym sets (as cited in Geeraerts 2010: 158):

1. *chair* – a seat for one person, with a support for the back: *he put his coat over the back of the chair and sat down*
2. *professorship, chair* – the position of professor: *he was awarded an endowed chair in economics*
3. *president, chairman, chairwoman, chair, chairperson* – the officer who presides at the meetings of an organization: *address your remarks to the chairperson*
4. *electric chair, chair, death chair, hot seat* – an instrument of execution by electrocution; resembles an ordinary seat for one person: *the murderer was sentenced to die in the chair*

Therefore, WordNet clearly shows that, in its different senses, a polysemous word has different synonyms, which is a fact that needs to be taken into account by lexicographers intending to provide a comprehensive and precise inventory of a word’s synonyms within an entry in a thesaurus or a dictionary of synonyms.

In conclusion, synonymy should be viewed as a phenomenon inseparable from polysemy and defined as relative semantic equivalence of higher or lower

⁵ On polysemy in general and various theoretical approaches to it in Ravin & Leacock (2006).

⁶ On WordNet and the view of polysemy-synonymy interplay within relational semantics in Halas Popović (2017: 55–59).

intensity typically holding between some (and not all) senses of two different lexemes.

3. THE THEORETICAL PERCEPTION OF SYNONYMY UNDERLYING ENGLISH LEXICOGRAPHIC PRACTICE

As it has already been underlined, in this analysis, the focus is on the following two aspects of a theoretical view of synonymy: the scope of the notion of synonymy and the relation between synonymy and polysemy.

The basic unit of representing synonymy within entries in the analyzed reference works is a synonym set or a group of synonyms that includes, typically, several words or expressions showing a certain degree of semantic equivalence with the given headword. Hence, the analysis will be focused on synonym sets included into the selected entry in the given reference works as well as the principles of their compilation.

3.1. The scope of the notion of synonymy

The view of synonymy represented by the four selected lexicographic resources will be accounted for on the basis of a two-fold analysis involving the application of the substitutability test as well as the examination of principles according to which synonym sets in the given entries have been compiled.

3.1.1. The analysis based on the substitutability test

The answer to the question how broadly synonymy is understood in a particular instance boils down to the determination of the exhibited type of synonymy. In this analysis, the type of synonymy that the selected reference works are based on is determined according to the aforementioned scale of synonymity provided by Cruse (1991) and through the application of the substitutability test relying on the mutual entailment of propositions in which the given synonyms are substituted for each other. In each case, there is determined the type of synonymy existing between the headword and its synonyms included in a particular set.

The analysis has shown that the examined reference works are all based on near-synonymy. For the purpose of illustrating this observation, one synonym set from every analyzed entry is tested below:

WNDS: *X hews/chops/carves/slits/slashes* entails *X cuts*, but *X cuts* does not necessarily entail *X hews/chops/carves/slits/slashes*.

The trunk was huge. He didn't cut it in a light blow with a small hatchet, but he hewed it.

She doesn't want to crunch through large pieces of onion in her dish. That is why she doesn't cut onions in halves, but she chops them.

It looks like a real piece of art. This is a piece of wood that definitely wasn't just carelessly cut from a tree trunk, but it was carved.

When preparing this sandwich, he doesn't cut a roll sloppily making a big hole in it, but he slits it.

When you see the damage, it'll be clear to you why I say that the neighbours did not slightly cut the tyres on my car, but they slashed them.

NOTE: *X carves/engraves/incises/etches/scores/chisels/whittles entails X cuts but X cuts does not necessarily entail X carves/engraves/incises/etches/scores/chisels/whittles.*

It looks like a real piece of art. This is a piece of wood that definitely wasn't just carelessly cut from a tree trunk, but it was carved/chiselled/whittled.

When I had a closer look at the wooden plate, I noticed that those shapes hadn't been cut accidentally, but they had been engraved/incised/etched/scored on it.

CTUW: *X clips/mows/trims/docks/prunes/snips/pares/lops entails X cuts, but X cuts does not necessarily entail X clips/mows/trims/docks/prunes/snips/pares/lops.*

She wants to keep the hedge neat, so she doesn't cut it with our old sickle, but she clips it.

He definitely doesn't cut this big lawn manually, but he mows it.

He doesn't cut his fingernails untidily, but he trims/pares them.

In that country, these animals' tails are not cut completely, but they are docked.

In this park, they don't cut old trees to their stumps, but they prune/lop them.

When she notices some loose threads, she doesn't cut them in long strokes with a knife, but she snips at them.

OLT: *X slashes/slits/splits/nicks/gashes entails X cuts, but X cuts does not necessarily entail X slashes/slits/splits/nicks/gashes.*

When you see the damage, it'll be clear to you why I say that the neighbours did not slightly cut the tyres on my car, but they slashed them.

When preparing this sandwich, he doesn't cut a roll sloppily making a big hole in it, but he slits it.

The axe didn't just cut his head, but it split it open.

As I can see, you didn't cut it seriously, but you only nicked it.

I was staring at his wound. He didn't cut his hand slightly, but he gashed it.

Clearly, synonym sets in WNDS, NOTE, CTUW and OLT do not meet the requirement of cognitive synonymy. In all the listed examples, the proposition in

which a synonym is used entails the one in which the headword is used, but the reverse is not necessarily the case. This is further proved by example sentences in which the proposition with the headword *cut* is denied, but, simultaneously, the proposition with one of its synonyms is asserted without contradiction. Since the condition of mutual entailment of propositions containing synonyms is not fulfilled, the given examples do not illustrate cognitive synonymy but they represent the cases of near-synonymy.

However, in NOTE and CTUW, there are sets that, in addition to members illustrative of the described case, also include synonyms that, when substituted for the given headword, yield the opposite case: the proposition in which the headword is used entails the one in which its synonym is used, but the reverse is not necessarily the case.

NOTE: *X cuts* entails *X penetrates/wounds/injures* (synonyms included into the set 1 in NOTE given in its entirety in illustration 3, section 3.2 of the paper), but *X penetrates/wounds/injures* does not necessarily entail *X cuts*.

He didn't penetrate it with his hand, but he cut through it.

He wasn't wounded/injured by a gunshot, but he was cut.

CTUW: *X cuts* entails *X splits/divides/parts* (synonyms included into the set 2 in CTUW given in its entirety in illustration 7, section 3.2 of the paper), but *X splits/divides/segments/parts* does not necessarily entail *X cuts*.

She wanted to do it precisely, so she didn't split/divide every cookie in half with her hand, but she cut it.

He wanted to do it neatly, so he didn't part the two halves with his hand, but he cut them apart.

The examples shown above also illustrate the case of near-synonymy since the synonym substitution does not result in the mutual entailment of the given propositions.

Finally, it should be underlined that the type of synonymy on which a dictionary of synonyms or a thesaurus is based on directly affects the range of its synonym sets. Representing a broader understanding of the given lexical phenomenon according to which synonyms in a set can be relatively close in their meaning to the headword, near-synonymy allows the compilation of more extensive synonym sets including a greater number of synonyms. Thus, the observed practice applied by the analyzed reference works can be justified since it enables them to provide their users with a rich variety of ways for expressing a particular concept precisely and accurately.

3.1.2. *The analysis of principles for synonym set compilation*

However, the analysis of principles applied by the selected reference works in their synonym set compilation shows that the two previously identified cases actually represent two ways of understanding near-synonymy.

One of these ways underpins the compilation of synonym sets in WNDS and OLT. The only synonym set provided in the entry for *cut* in WNDS is the following one:

Illustration 1: *The synonym set in the entry for the verb cut in WNDS*

cut vb Cut, hew, chop, carve, slit, slash

All its members are mutually related on the basis of the same common general meaning ('penetrate and divide something with a sharp tool') denoted by the head or the initial member, which is actually the headword *cut* itself. All the other members of the set express a specification of this basic, general meaning due to an additional implication they carry, such as the use of a specific type of a sharp tool, a specific manner in which the action is performed, a specific object which undergoes the action, etc.

The same practice of synonym set compilation is used in OLT as can be seen on the example of the following set:

Illustration 2: *One of synonym sets in the entry for the verb cut in OLT*

2 cut • chop • slice • carve • dice

It is clear that the head has the most general meaning ('divide something into pieces using a sharp tool'), while the other members carry some additional implication, in this case, mostly reflected in the manner in which the action is performed.

Therefore, the principle according to which synonym sets in WNDS and OLT are compiled states that a synonym set is headed by the headword itself as the carrier of the most general, neutral meaning that includes more specific meanings of all the other members of the set. Actually, this perception of a head overlaps with the definition offered by Pisárčiková and Benko (1996: 690) according to which a head expresses, in a most general way, the meaning common to all members of a set. In Russian and other Slavic linguistic literature, such a head is referred to as a semantic dominant.

Thus, in WNDS and OLT, a synonym set is compiled as a structure that can develop in a single direction – from general to specific, which means that it can be

extended only by members with a more specific meaning in comparison to the given head. Such a principle for synonym set compilation is a consequence of a narrower, more specific understanding of near-synonymy based on a single type of semantic relatedness between a word and its synonyms. This type of near-synonymy can also be described as a hybrid relation termed by Prčić (2018: 118) as hyposynonymy, in which a head acts as the superordinate member or the hypernym of a set, while the other synonyms are its subordinates, also regarded as cohyponyms.

The practice based on this understanding of near-synonymy ensures the compilation of synonym sets with a clear, logical and solid structure, which enables users to readily understand the relation between the headword and its synonyms.

The other identified way of understanding near-synonymy is represented by NOTE and CTUW. It is interesting that, in these thesauri, a headword is not included into any of its sets, which are, thus, headed by one of its synonyms. Moreover, as it has already been shown, a set does not include only synonyms with a more specific meaning in comparison to the given headword, but also those having a more general meaning. For example, the set 1 in the analyzed entry in NOTE (given in its entirety in illustration 3, section 3.2 of the paper) includes synonyms such as *gash*, *slash*, *lacerate*, *slit*, *pierce*, which have a more specific meaning in comparison to the headword due to an additional implication they carry including a specific manner in which the act of cutting is performed (e.g. by making a long, deep cut or a long, narrow cut, by making a small hole, violently, etc.) or a specific object which undergoes the action (e.g. skin or flash, etc.). In addition to these, there are also synonyms with a more general meaning, such as *penetrate*, *wound*, *injure*. While, in the given use, *cut* denotes the act of inflicting a wound or damage in a specific manner including a specific instrument (using a sharp tool), *injure* and *penetrate* do not specify the manner in which the action is performed (they do not necessarily imply the use of a sharp tool) and *wound* does not specify equally precisely the type of the instrument (it is a weapon, but not necessarily the cutting or stabbing one). The same practice used in CTUW will be shown on the example of the set 2 in the entry for the verb *cut* (shown in its entirety in illustration 7, section 3.2 of the paper). This set includes the synonyms *chop*, *slice*, *dissect*, *cleave* that express a more specific meaning in comparison to the headword in the given use ('divide something into parts using a sharp tool') due to their additional implication including a specific manner of performing the given action (e.g. by cutting something into small pieces or slices, by cutting something in two, etc.) or an object undergoing the action of cutting (e.g. a dead body of a person, animal). Still, there are also synonyms like *split*, *divide*, *part* having a more general meaning that does not specify the manner in which the action is performed (it does not necessarily imply the use of a sharp tool).

In conclusion, in NOTE and CTUW, a synonym set is perceived as a structure that can develop in two directions – from general to specific and from specific to general. This principle for synonym set compilation is the result of a broader understanding of near-synonymy based on a two-type semantic relatedness between a word and its synonyms.

However, the observed practice results in the compilation of synonym sets without a coherent structure and systematic organization according to a clearly established principle, which does not contribute either to easy understanding of the relation between a headword and its synonyms or to clear discrimination between synonyms.

3.2. Synonymy-polysemy interplay

The analyzed lexicographic resources of synonyms can be divided into two types according to their understanding of the relation between synonymy and polysemy, i.e. according to the extent to which their entries reflect the fact that a word can have different synonyms in its different senses.

WNDS is representative of the first type. Its entries, even the ones for polysemous headwords, contain a single synonym set. Thus, although *cut* is a highly polysemous verb with a significant number of synonym sets corresponding to its different senses, this entry in WNDS contains only one synonym set corresponding to the sense ‘penetrate or divide something using a sharp tool’, which has already been shown in illustration 1, section 3.1.2 of the paper. This clearly shows that WNDS takes into consideration only one sense of a headword while forming an inventory of its synonyms. Therefore, this type of dictionaries or thesauri does not reflect the interrelatedness of synonymy and polysemy.

On the other hand, when gathering synonyms of a headword, NOTE, CTUW and OLT take into account its entire polysemous structure. Hence, if a headword has different synonyms in its different senses, its entry contains several synonym sets each corresponding to a different sense. For instance, the entry for the verb *cut* in NOTE and CTUW includes fifteen synonym sets each corresponding to a different sense of this verb, some of which are the following:

Illustration 3: *The synonym set 1 in the entry for the verb cut in NOTE*

cut ▶ verb ① the knife slipped and cut his finger GASH, slash, lacerate, slit, pierce, penetrate, wound, injure; scratch, graze, nick, snick, notch, incise, score; lance.

Illustration 4: *The synonym set 2 in the entry for the verb cut in NOTE*

② cut the red pepper into small pieces **CHOP**, cut up, slice, dice, cube, mince; carve; divide; N. Amer. hash.

Illustration 5: *The synonym set 7 in the entry for the verb cut in NOTE*

⑦ the government is likely to cut public expenditure | prices were cut by up to 15 per cent **REDUCE**, cut back/down on, decrease, lessen, retrench, diminish, trim, prune, slim down, ease up on; rationalize, downsize, slenderize, economize on; mark down, discount, lower; informal slash, axe.

Illustration 6: *The synonym set 1 in the entry for the verb cut in CTUW*

cut **VERB** 1 = **slit**, saw, score, nick, slice, slash, pierce, hack, penetrate, notch

Illustration 7: *The synonym set 2 in the entry for the verb cut in CTUW*

2 = **chop**, split, divide, slice, segment, dissect, cleave, part

Illustration 8: *The synonym set 9 in the entry for the verb cut in CTUW*

9 = **reduce**, lower, slim (down), diminish, slash, decrease, cut back, rationalize, ease up on, downsize

The illustrations 3 and 6 show the sets that include synonyms of *cut* corresponding to its sense ‘make an opening or a wound in something using a sharp tool’, and the synonym sets shown in illustrations 4 and 7 correspond to the sense ‘divide something into pieces using a sharp tool’. The synonym sets in illustrations 5 and 8 are related to the metaphorical meaning ‘reduce the amount/quantity of something’. It is clear that, in the two thesauri, the compilation of a headword’s inventory of synonyms is based on the analysis of its polysemous structure and the selection of senses in which the given word has various synonyms. Thus, there is formed a different synonym set for every selected sense.

Due to the purpose, size and scope of OLT, the number of synonym sets provided for its polysemous headwords is smaller in comparison to NOTE and CTUW. In addition to the set shown in illustration 2, section 3.1.2 of the paper, for the verb *cut*, OLT provides three other synonym sets:

Illustration 9: *The synonym set 1 in the entry for the verb cut in OLT*

1 See also the entries for **ABOLISH**, **REDUCE** and **SAVE** 2
cut • slash • cut sth back • cut sth down • scale sth back • rationalize • downsize • scale sth down

Illustration 10: *The synonym set 3 in the entry for the verb cut in OLT*

3 cut • trim • shave • mow • lop • shear • snip • crop •

Illustration 11: *The synonym set 4 in the entry for the verb cut in OLT*

4 See the Topic Map for HEALTH on p.890

cut • slash • slit • split • nick • gash

It can be concluded that NOTE, CTUW and OLT are representative of lexicographic resources that have adopted a different approach to synonymy-polysemy interplay. According to their perception, synonymy is a lexical phenomenon that is inseparable from polysemy, which is reflected in the fact that a polysemous word has different synonyms in its different senses so that the examination of its inventory of synonyms has to take into account its entire polysemous structure.

The use of this approach to synonymy-polysemy interplay results in the compilation of entries that provide users with a comprehensive insight into a word's synonymy.

4. CONCLUSION

The theoretical foundation of the analyzed reference works exhibits uniformity in only a single aspect – the scope of the notion of synonymy. They are all based on near-synonymy. However, a closer analysis of principles applied in synonym set compilation has shown that this statement can be taken only as a broad generalization. Actually, the understanding of near-synonymy that the analyzed resources are based on exhibits two types: a narrower (represented by WNDS and OLT) and a broader one (represented by NOTE and CTUW).

The narrower understanding of near-synonymy is based on one-way semantic relatedness between a word and its synonyms that can be regarded as semantic inclusion or hyposynonymy. Thus, synonyms included in a set express a specification of the general, common meaning denoted by the given word as their head.

The broader understanding of near-synonymy is based on two-way semantic relatedness between a word and its synonyms. Synonyms of a particular word included in a set can express not only a specification of its meaning, but also its generalization.

The theoretical foundation of the analyzed reference works also includes two ways of perceiving the relation between synonymy and polysemy. The first one views synonymy and polysemy as independent lexical phenomena, while according to the

second one, they should be treated as interrelated phenomena, inseparable from each other.

Thus, the theoretical foundation of the analyzed dictionary and thesauri can be regarded as twofold taking into consideration both examined aspects.

The critical assessment of practices identified in the analyzed reference works as the reflection of the adopted theoretical view of synonymy has led to the conclusion about the user-friendliest strategies for the lexicographic treatment of this lexical phenomenon.

Understanding synonymy in broader terms enables the compilation of more extensive synonym sets that provide users with a wider choice of words for their precise expressing of a particular concept.

However, the narrower understanding of near-synonymy leads to the systematic and consistent compilation of synonym sets with a clear structure. Furthermore, the order of synonyms within a set following the declining scale of their similarity with the head could contribute to even greater user-friendliness in terms of easy understanding of mutual relations among synonyms and their similarities and differences.

The recognition of synonymy-polysemy interplay results in the proper treatment of synonymy of a polysemous word, which means that its entry contains several synonym sets, each corresponding to its different sense. Such an entry represents a detailed and comprehensive inventory of synonyms. It can be concluded that the compilation of such an inventory needs to be preceded by the analysis of the given polysemous structure and the selection of senses for which it is possible to form a synonym set with the aforementioned structure. Of course, the number of synonym sets within an entry is also dictated by the size of the given dictionary or thesaurus.

Ana Halas Popović

TEORIJA U OSNOVI PRAKSE OBRADJE SINONIMA U REČNICIMA ENGLESKOG
JEZIKA: KRITIČKA ANALIZA

Rezime

U ovom radu predstavljena je analiza prikaza sinonimije u člancima jednog rečnika sinonima engleskog jezika i tri tezaurusa datog jezika kao odraza određenog teorijskog pristupa ovom leksičkom fenomenu definisanog u kontekstu dva aspekta: širine shvatanja pojma sinonimije i odnosa između sinonimije i polisemije.

Cilj ove analize bio je utvrđivanje i poređenje teorijskih pristupa sinonimiji na kojima su pomenuti rečnik i tezaursi zasnovani, kao i određivanje stepena u kome je njihova

leksikografska praksa, kao posledica primene navedenih pristupa, predusretljiva prema korisničkim potrebama. Konačno, na osnovu utvrđenih prednosti i nedostataka prakse analiziranih rečnika, izveden je zaključak o najpodesnijem modelu leksikografske obrade sinonimije.

Rezultati analize pokazali su da teorijska osnova prakse analiziranog rečnika i tri tezaurusa uključuje dva načina shvatanja približne sinonimije: už i širi. Uže shvatanje se zasniva na jedinstvenom tipu semantičke povezanosti reči sa njenim sinonimima, koja se svodi na hiposinonimiju. Dakle, data reč je u okviru svakog svog sinonimskog skupa nadređeni član sa najopštijim, neutralnim značenjem, dok su njeni sinonimi zapravo, podređeni članovi niza, kohiponimi, čija značenja predstavljaju određeni vid specifikacije pomenutog nadređenog i zajedničkog, opšteg značenja. S druge strane, šire shvatanje približne sinonimije zasniva se na dvostranoj semantičkoj povezanosti između reči i njenih sinonima, pa tako sinonimi koji čine jedan skup mogu predstavljati bilo specifikaciju, bilo generalizaciju osnovnog zajedničkog značenja čiji je nosilac data reč.

Teorijska osnova posmatrane leksikografske prakse dvostrana je i u pogledu percepcije odnosa između sinonimije i polisemije. Prema prvom shvatanju, ova dva fenomena su nezavisna, dok prema drugom, oni su međusobno povezani i neodvojivi, što se ogleda u činjenici da reč ima različite sinonime u svojim različitim značenjima.

Šire shvatanje sinonimije uopšte, u smislu njenog definisanja kao približne sinonimije, dozvoljava formiranje skupova sinonima šireg opsega, koji, kao takvi, pružaju korisnicima bogatiji izbor reči kojima mogu precizno iskazati određeno značenje.

S druge strane, pak, uže shvatanje približne sinonimije za rezultat ima sistematično i konzistentno formiranje skupova sinonima strukturiranih prema jasno prepoznatljivom principu, što omogućava lako razumevanje međusobnog odnosa sinonima u jednom skupu, kao i sličnosti i razlika u njihovom značenju.

Prepoznavanje međusobne povezanosti sinonimije i polisemije omogućava prikupljanje znatno sveobuhvatnijeg inventara sinonima polisemičnih reči u čijem slučaju rečnički članak sadrži nekoliko skupova sinonima od kojih svaki odgovara različitom značenju date reči.

Ključne reči: sinonimija, sinonimski skup, polisemija, engleski, leksikografija, rečnik sinonima, tezaursus.

SOURCES

- Oxford Learner's Thesaurus: a Dictionary of Synonyms* (2008). D. Lea (Ed.). Oxford: Oxford University Press.
- The Collins Thesaurus: the Ultimate Wordfinder*. 2nd edition (2004). L. Gilmour (Ed.). Glasgow: HarperCollins.

Webster's New Dictionary of Synonyms (1984). P. B. Gove (Ed.). Springfield: Merriam-Webster, Inc.

The New Oxford Thesaurus of English (2000). P. Hanks (Ed.). Oxford: Oxford University Press.

REFERENCES

- Adamska-Sałaciak, A. (2013). Equivalence, Synonymy, and Sameness of Meaning in a Bilingual Dictionary. *International Journal of Lexicography*, 26/3, 329–345.
- Cruse, D. A. (1991). *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cruse, A. (2004). *Meaning in Language. An Introduction to Semantics and Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press.
- Dolezal, F. (2013). Synonymy and Sameness of Meaning: an Introductory Note. *International Journal of Lexicography*, 26/3, 255–259.
- Dragičević, R. (2007). *Leksikologija srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike. (published in Cyrillic)
- Dziemiąko, A. (2010). Dictionary, Lexicon, Glossary, Workbook or Thesaurus? The Usefulness of OALDCE 7 and OLT for Choosing the Right Word. In: Dykstra, A.–Schoonheim, T. (Eds.) (2010). *Proceedings of the 14th EURALEX International Congress, Leeuwarden, Netherlands, July 6–10, 2010*. Afük, Ljouwert: Fryske Akademy. 1082–1091.
- Fontenelle, T. (2012). Wordnet, Framenet and Other Semantic Networks in the *International Journal of Lexicography – the Net Result?* *International Journal of Lexicography*, 25/4, 437–449.
- Geeraerts, D. (2010). *Theories of Lexical Semantics: A Cognitive Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- Halas Popović, A. (2017). *Uvod u leksičku polisemiju*. Novi Sad: Filozofski fakultet. (published in Cyrillic) Available at <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2017/978-86-6065-438-2>
- Lea, D. (2008). Making a Thesaurus for Learners of English. In: Bernal, E.–DeCesaris, J. (Eds.) (2008). *Proceedings of the 13th EURALEX International Congress, Barcelona, Spain, July 15-19, 2008*. Barcelona: Institut universitari de lingüística aplicada, Universitat Pompeu Fabra. 543–550.
- Lipka, L. (2002). *English Lexicology*. Tübingen: Gunter Narr Verlag Tübingen.
- Lyons, J. (1977). *Semantics*. Volume I. Cambridge: Cambridge University Press.

- Miller, G. A.–Beckwith, R.–Fellbaum, C.–Gross, D. & Miller, K. J. (2008). Introduction to Wordnet: An On-line Lexical Data Base. In: Fontenelle, T. (Ed.) (2008). *Practical Lexicography: a Reader*. Oxford: Oxford University Press. 327–334.
- Murphy, M. L. (2010). *Lexical Meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murphy, M. L. (2013). What We Talk about when We Talk about Synonyms (and What It Can Tell Us about Thesauruses). *International Journal of Lexicography*, 26/3, 279–304.
- Pisárčiková, M. & Benko, V. (1996). Slovak Synonym Dictionary. In: Gellerstam, M.–Järborg, J.–Malmgren, S.G.–Norén, K.–Rogström, L. & Røjder Papehl, C. (Eds.) (1996). *Papers Submitted to the Seventh EURALEX International Congress on Lexicography, EURALEX '96, Göteborg, Sweden, August 13–18, 1996, Vol. 2*. Göteborg: Göteborg University, Department of Swedish. 689–696.
- Prčić, T. (2016). *Semantika i pragmatika reči*. Treće elektronsko izdanje. Available at <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2016/978-86-6065-356-9>
- Prčić, T. (2018). *Ka savremenim srpskim rečnicima*. Novi Sad: Filozofski fakultet. Available at <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2018/978-86-6065-454-2>
- Rasulić, K. (2016). *Exploring Semantic Relations*. Belgrade: Faculty of Philology.
- Ravin, Y. & Leacock, C. (Eds.) (2006). *Polysemy. Theoretical and Computational Approaches*. Oxford: Oxford University Press.
- Stanojević, M. (2009). Cognitive synonymy: a general overview. *Facta Universitatis. Series: Linguistics and Literature*, 7/2, 193–200.

Olga Panić Kavgić*
Aleksandar Kavgić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDC 811.111'373.48:792]:81'41
DOI: 10.19090/gff.2018.1.101-125

CREATIVITY IN FILM TAGLINES: EXTRALINGUISTIC, TEXTUAL AND LINGUISTIC ANALYSIS**

The paper deals with taglines associated with US Academy Award winning films and nominees in the period between 1990 and 2018. The list of taglines was compiled based on the database of winners and nominees in the category of Best Picture over the past 29 years. Preceded by a theoretical – linguistic and cinematic – discussion of taglines as memorable dramatic phrases and advertising devices whose aim is to attract audiences by echoing the tone and essence of the films they represent (e.g. “The List is Life.” from *Schindler’s List*, or “Trapped. Hunted. Surrounded. Survive”, from *Dunkirk*), the selected taglines are classified based on extralinguistic and textual factors, and mechanisms of linguistic creativity at the phonological, graphemic-orthographic, lexico-semantic and syntactic levels and sublevels. It is expected that exploiting noun phrases or simple memorable sentences containing elements of language creativity, achieved by wordplay, figures of speech and/or phonological means, and aided by various socio-cultural references, will prove to be the most frequent and productive formula for forming a successful tagline. The methodology employed in this research is qualitative – the analysis is carried out by means of discussing and exemplifying various patterns of film tagline formation at the aforementioned extralinguistic, textual and linguistic levels.

Key words: film, film tagline, paratext, linguistic creativity, wordplay, extralinguistic factors, textual factors

* olgapk@ff.uns.ac.rs

** This paper is part of the research on Project No. 178002, entitled *Languages and Cultures in Time and Space*, which is funded by the Serbian Ministry of Education, Science and Technological Development. The initial findings were first presented as complementary work-in-progress studies at two international conferences in 2017, as parts of research on the stated project: at *The Fourth International Conference on English Studies “English Language and Anglophone Literatures Today 4 (ELALT 4)”*, on March 25, 2017 (Panić Kavgić–Kavgić, 2017a) and *International Conference “Languages and Cultures in Time and Space 7”*, on November 18, 2017 (Panić Kavgić–Kavgić, 2017b), both held at the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad.

1. INTRODUCTION

Film taglines represent an intriguing and so far underestimated field of linguistic and cinematic research. The primary aim of this paper is to offer a classification of various factors that contribute to the formation and creativity of film taglines, based on hundreds of examples from the selected corpus. The basic assumption is that a prototypical successful tagline combines the influence of certain extralinguistic and textual factors, as well as those of linguistic creativity that results in simple memorable phrases with alliteration or rhythmic repetition, enriched with wordplay and characterized by simple syntactic patterns.

1.1. Film taglines: definitions, classification and functions

By popular definition, a **tagline** is a form of advertising slogan, a short text which serves the purpose of producing a positively dramatic effect, through its message and structure. A **film tagline**¹ is a supplementary expression in promoting a motion picture. It is an explanatory subtitle, in addition to the actual title, used on posters, DVD/BD packaging of videos and other promotional products. In reference to the general definition of taglines, a film tagline can also be defined as a short phrase officially used for a film as a sort of slogan, which often becomes just as iconic as the film itself.² Finally, and most importantly for the discussion in this paper, from the linguistic standpoint, it is also a kind of **paratext** (Kolstrup, 1996; Mahlke, 2011; 2016) which is an intermediary between the title, the film itself and the audience and, as such, a crucially important aspect in the marketing of films.

According to Kolstrup (1996), the term ‘paratext’ refers to a short prefatory text that serves the purpose of introducing a longer, more complex “text” (a work of art or literature in its entirety), be it a story, novel, poem, newspaper article, painting, piece of music, theatre play, or, for that matter, a film or a TV series. The primary task of any paratext is to enable the first contact between the reader, listener or viewer and the work itself and get them interested in what follows. Typical examples of paratext include newspaper headlines, story and book titles and subtitles, names of different works of art, or, most significantly for the discussion in

¹ Alternative terms are simply ‘slogan’ (Edwards, 1985) and ‘advertising slogan’ (Elaesser-Hagener, 2010). The suggested Serbian translation in this paper is *filmski slogan*.

² The introductory, popular and non-linguistic, definitions of taglines and film taglines have been found at <https://en.wikipedia.org/wiki/Tagline>.

this paper, film titles and taglines. Language creativity in forming and/or translating film titles has been the subject of several recent studies in a number of languages (e.g. Kálmán, 1993a; 1993b; Steinsaltz, 2000; Liu–Wei, 2006; Peng, 2007; Lotfollahi, 2012; Panić Kavgić, 2014; Haidegger, 2015). Film titles and taglines are closely connected, as the tagline complements the title, poses a question answered by the title or explains it and elaborates on it.

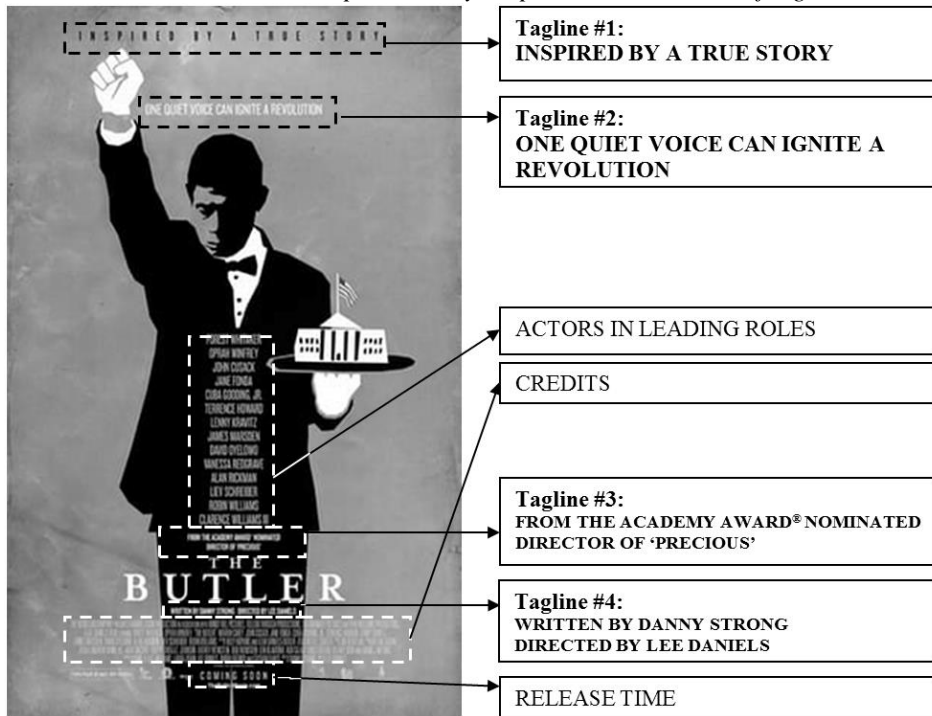
Despite their indisputable importance, one of the rare, if not the only, extensive discussion of film taglines – their functions, historical conventions and style – is by Mahlknecht (2011; 2016), who claims that, “of all the possible paratextual elements and sub-elements that encircle and frame a film [...] the movie tagline is perhaps the one that leads the most marginalized existence” (2011: 162). One of the most plausible explanations for its neglected status among both linguistics and film analysts is that taglines are most commonly found in trailers and film posters which are already framing tools aiding the main work itself, so “being a framing element of a framing element, they may easily escape our attention” (2011: 162). To draw attention to this valuable means of linguistic and cinematic expression, Mahlknecht claims that he “intends to give credit to an advertising tool whose tradition is almost as long and as varied as that of cinema itself” (2011: 163). Taglines have otherwise been only occasionally mentioned and discussed, mostly in articles and books about film posters, such as Edwards (1985), King (2003) or Rhodes (2007), or rare newspaper articles (Mooallem, 2004). Mahlknecht (2011; 2016), on the other hand, basing his claims on a large collection of data, defines the tagline, explains its functions (with emphasis on its praise for the film), accounts for its use or non-use, compares taglines in the past and present, establishes a relationship between the tagline and the poster image, the tagline and the title, and looks into its syntactic, semantic and rhetorical properties.

According to their sensory transmission and perception properties, film taglines can be divided into visual (in posters and other visual promotional materials), auditory (in trailers and teasers) and combined – auditory-visual (in trailers). In this paper, taglines from both posters and trailers will be taken into account, the focus however being on those found in posters, as they are prone to analysis at the graphemic-orthographic level as well.

The position of taglines in posters as graphical representations of films varies depending on their relative importance in the context of the other paratextual and visual elements that acquaint the audience with the film: its title, lead actors, full credits, date and place of release, reference to the director, writer and producer and, most strikingly, the main image hinting at the storyline, as explained by Ndoka (2015), exemplified by his analysis of the poster for the film *Inception*. Similarly,

for the purposes of this research, Picture 1 shows the position and complementing importance of taglines (and, for that matter, the other listed visual advertising elements) in the poster promoting *The Butler*.

Picture 1: *The Butler* – poster analysis: position and content of taglines

Finally, based on Jakobson’s (1960) division into six communicative functions of language and reverting to the aforementioned general facts about film taglines, their most conspicuous functions, shared with those attributed to film titles³ (Panić Kavgić, 2014), have remained much the same throughout the development of the art and industry of film and can be reduced to the following:

1) **informational** – the tagline provides information about the central idea, theme, plot, characters and/or socio-cultural background of the film, as well as its stars (actors), the film crew, date of release or technical advancements. In

³ The only difference between film titles and taglines in terms of the language functions they perform is that titles also have a referential, i.e. identificational function, as audiences refer to a film by mentioning its title (Panić Kavgić, 2014), rather than by any of its taglines, regardless of how memorable or eye-catching they may be.

connection with this function, Mahlkecht (2011; 2016) focuses on five aspects of the film that taglines may refer to: the appeals of genre, story, stardom, quality and technical achievements (sound cinema, Technicolor, Cinemascope, 3D). These are either combined into one longer tagline, or, preferably, as in Picture 1, expressed through two or more of them;

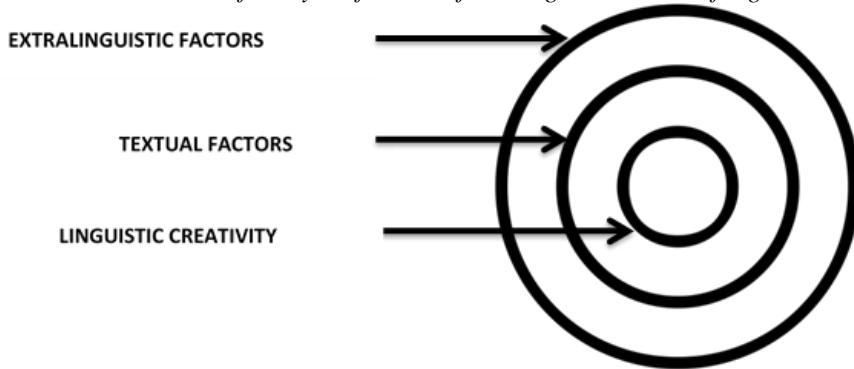
2) **poetic** or **aesthetic** – the tagline represents the result of creative application of linguistic and extralinguistic devices; Mahlkecht (2011) even claims that in most cases, owing to its poetry or “literariness”, “the tagline can be seen as a (persuasive) literary genre all of its own” (2011: 188);

3) **appellative**, stemming from functions 1) and 2) – the tagline is directed at the audience as the decoder of the message; its informational and aesthetic qualities aim at influencing and attracting the audience. Sometimes, especially in earlier times, the tagline openly praised the film. However, nowadays, as Mahlkecht (2011) points out, “to a contemporary (potential) audience such overflowing glorification of a film on the poster will seem either hopelessly dated or even ridiculous” (2011: 184). Rather, praise, which, on its own, “tells us nothing about the actual content, theme or genre of the film in question” (2011: 183), should be skilfully combined with concrete information.

1.2. Factors of creativity

In addition to film taglines as a linguistic and socio-cultural phenomenon, the other key concept in this paper is **linguistic creativity**, which, when it comes to English, has been most extensively studied and described by Crystal, according to whom, the more creative the context, the greater the probability of encountering linguistic experiments (Crystal, 1995: 134). As it was defined in Panić Kavgić (2016a), linguistic creativity includes “all intelligent and witty uses of language, at various levels of analysis, [...] which serve the purpose of devising appealing and associatively charged pieces of language, as newly coined lexical or syntactic units” (2016a: 385). In this paper, linguistic creativity is viewed within a broader frame of extralinguistic and textual factors that contribute to an overall impression of creativity in film taglines, based on both socio-cultural or textual references and the resources of language itself.

The levels of analysis in this research, represented in Picture 2, thus include two contextual “bubbles” – extralinguistic and textual factors – influencing the creation of taglines, surrounding the central and most important factor of linguistic creativity.

Picture 2: *Levels of analysis: factors influencing the creation of taglines*

Extralinguistic factors contributing to the creative potential and originality of a tagline include reference to the following: a true story or historical event, a historical period or spirit of an era, a film, actor, director or producer, or a related novel or story, the time or circumstances of the film's release and its success, the film's intended effect on the audience, or, alternatively, the tagline directly addresses or influences the audience by issuing directives at or posing questions to the film's audience, based on the plot. **Textual factors**, influenced by a wider extralinguistic context and closely encircling the central factor of linguistic creativity (Picture 2), refer directly to the film's story and comprise the following: retelling the general plot, its key parts and/or describing the characters, referring to the central idea or theme of the film, using general or generic phrases about the main idea or general truths (not necessarily applicable to that film only), utilizing sayings, proverbs and quotes by famous people, quoting the film's (imaginary) character's own words, thoughts or guiding principles and employing intratextuality by means of direct self-reference to the title.

The factor of linguistic creativity, with its many realizations at all levels of linguistic analysis, is at the core of a successful tagline (Picture 2). At the phonological level, creativity is achieved through alliteration, rhythmic repetition and rhyming. On the graphemic-orthographic plane, there are instances of eye-catching uses of numeric symbols, punctuation marks and capitalization. Lexico-semantic originality is the result of wordplay, which, as it will be explained in Section 3.3.3., is primarily based on playing with meaning and the application of various figures of speech – metaphors, similes, antithesis, personification and hyperbole. Last but not least, syntax-wise, tagline creators make use of the following syntactic structures: single phrases, sequences of independent phrases, sentence fragments, simple sentences and their sequences, complex and compound

sentences, as well as declarative, interrogative and imperative forms. When it comes to thematization, three strategies are commonly employed to make the tagline more effective and memorable: fronting, clefting and postposing.

Each of the abovementioned layers will be discussed and exemplified by a number of illustrative taglines in Section 3, following the description of the research corpus and methodology in Section 2.

2. RESEARCH CORPUS AND METHODOLOGY

The list compiled for this research contains 570 taglines of 181 feature-length films, ranging from 0 to 13 per film. 29 films were Academy Award winners for Best Motion Picture of the Year, whereas the remaining 152 were nominees in the same category in the period between 1990 and 2018. Academy Awards, also known as Oscars, are given annually by The Academy of Motion Picture Arts and Sciences, in 24 categories that acknowledge artistic and technical excellence in cinematic achievements. The taglines were selected from the following three relevant online sources: *Internet Movie Database* (section Taglines), *Wikiquotes* and *Great Film Taglines*.

In the selected research material, there are films that were advertised by as many as eleven taglines,⁴ such as *The Sixth Sense* or *Moulin Rouge*, while there are, for instance, 45 films which were associated with one tagline only, as is the case with *The Pianist* or *La La Land*. On average, the number of taglines per film was found to be three, with a representative example, in this respect, being *The Reader* (How far would you go to protect a secret?; Unlock the mystery.; Behind the mystery lies a truth that will make you question everything you know.). Somewhat surprisingly, 22 Oscar nominees had no taglines at all. However, there were no such cases among the 29 Academy Award winners.

Applying the kind of qualitative research methodology based on describing and classifying film titles, taglines and nicknames, introduced in Panić Kavgić (2014; 2016a; 2016b) and Panić Kavgić–Kavgić (2017a; 2017b), illustrative examples of film taglines will be analysed at the aforementioned extralinguistic, textual and linguistic levels and sublevels, listed as underlying factors of creativity in Section 1.2. The classifications will be aided by certain quantitative data where

⁴ Similarly, one and the same film may be advertised by several posters and trailers. Also, there is a potential multitude of taglines for each film and “moviegoers see only the winners” (Mahlknecht 2011: 171).

deemed important or necessary for the overall picture, as in Section 3.3.4. Due to spatial limitations imposed by the scope of this paper, not all taglines will be explained in greater detail – representative examples will be classified into smaller or larger categories and subcategories, depending on the levels of the mechanisms employed in their creation.

3. ANALYSIS: FACTORS OF CREATIVITY

Representative examples of film taglines from the research corpus will be classified into three large groups and their constituent subgroups listed in the introductory discussion: in Section 3.1. – those crucially influenced by extralinguistic factors, Section 3.2. – taglines framed by textual factors, i.e. the context of the film itself, and, most importantly for this research, in Section 3.3. – those formed owing to mechanisms of language creativity, at various levels and sublevels of linguistic analysis. Each tagline is given in its original orthographic form, as found in the sources, followed, in parentheses, by the title of the film (in italics), and, only if needed, by additional explanations, in small capitals, regarding the specific extralinguistic, textual or linguistic factors involved in the creation of the tagline. Some taglines may be repeatedly mentioned as belonging to more than one category.

3.1. Extralinguistic factors

1) Reference to a true story or historical event

- In the last Great Invasion of the last Great War, the greatest danger for eight men was saving... One. (*Saving Private Ryan*) – WWII: RESCUING A US PARATROOPER WHOSE THREE BROTHERS HAVE BEEN KILLED IN ACTION
- In a world on the brink the difference between war and peace was one honest man. (*Bridge of Spies*) – COLD WAR: AN AMERICAN LAWYER'S HEROIC NEGOTIATING ROLE
- One of the greatest heroes in American history never fired a bullet. (*Hacksaw Ridge*) – WWII: A CONSCIENTIOUS OBJECTOR'S BRAVERY
- The true story behind the scandal that shook the world. (*Spotlight*) – *THE BOSTON GLOBE* UNCOVERING A CHILD MOLESTATION SCANDAL WITHIN THE CATHOLIC CHURCH

2) Reference to a historical period or spirit of an era

- America Was Born in the Streets. (*Gangs of New York*) – MID-19TH CENTURY CRUEL LIFE IN LOWER MANHATTAN

- Shooting people was “No big deal”. (*Goodfellas*) – 1950’S NEW YORK MOB’S WAYS
 - Glamor was the disguise (*Bugsy*) – 1930’S LAS VEGAS GANGSTER MILIEU
- 3) Reference to a film, actor, director or producer, or a related novel or story
- From the director of Billy Elliot (*The Hours*)
 - A Steven Spielberg film (*The Post*)
 - Based on an idea by Daniel Kraus and Guillermo del Toro (*The Shape of Water*)
 - Cate Blanchett as Katherine Hepburn, the star who stole his heart. Kate Beckinsale as Ava Gardner, the passion he couldn’t resist. Leonardo DiCaprio as Howard Hughes, the man who became a legend. (*The Aviator*)
- 4) Reference to the time or circumstances of the film’s release and its success
- The Journey Continues December 18th (*The Lord of the Rings: The Two Towers*)
 - America’s #1 Movie Four Weeks in a Row! (*The Sixth Sense*)
 - The most celebrated film of the year⁵ (*Lost in Translation*)
- 5) Reference to the film’s intended effect on the audience
- It’s a crime saga that will shock you. It’s a mystery that will keep you guessing. It’s a thriller that will keep you riveted. (*L.A. Confidential*)
 - You Feel You’ve Witnessed Nothing Less Than the Birth of a Soul. (*Precious*)
 - Gripping, scary, witty and timely! (*Get Out*)
 - Extremely Sweet & Incredibly Heartwarming (*Extremely Loud & Incredibly Close*)
 - The funny, touching and totally irresistible story of a working relationship that became a 25-year friendship. (*Driving Miss Daisy*)

⁵ Nowadays, as mentioned in Section 1.1. overt self-praise in taglines is an outdated approach – a fact which is supported by Mahlkecht’s (2011) sharp observation that “if every second film claims to be ‘The greatest film in the history of cinema’, the statement will quickly lose its credibility” (2011: 185). Some films producers have even taken the radical step of, seemingly oddly, spoofing or downgrading the value of their film, with the aim of achieving an original and/or humorous effect. Mahlkecht (2011: 187) gives the example of David Lynch’s *Lost Highway* marketed by “the damning verdict of film critics” that says “Two Thumbs Down”, which is described by Mahlkecht as “something that nobody in their right mind would boast of – but then we *are* talking about a David Lynch film” (2011: 187).

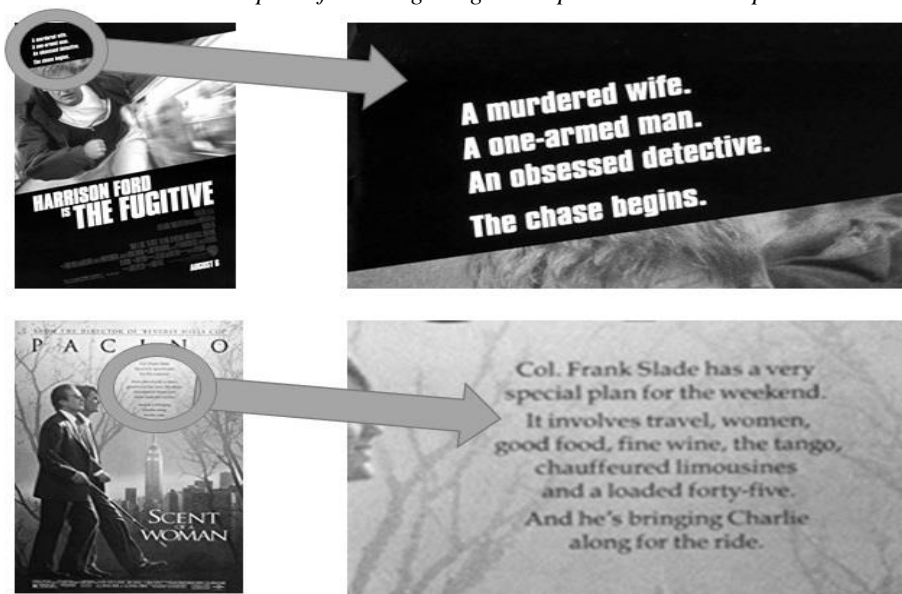
6) Directly addressing or influencing the audience – directives at or questions to the film's the audience, based on the plot

- ...look closer (*American Beauty*)
- Imagine a life without limits. (*The Aviator*)
- Meet the women you don't know, behind the mission you do. (*Hidden Figures*)
- Be the First to Meet Fourteen New Characters. (*Toy Story 3*)
- Where will your imagination take you? (*Finding Neverland*)
- How far would you go to protect a secret? (*The Reader*)
- Do you believe now? (*The Sixth Sense*)
- Are you not entertained? (*Gladiator*)

3.2. Textual factors

1) Retelling the general plot, its key parts and/or describing the characters

Picture 3: Examples of retelling the general plot with relevant posters

2) The central idea or theme of the film

- A true story of the mystery of music and the miracle of love (*Shine*) – A BRILLIANT BUT TROUBLED PIANIST'S LIFE
- Fifty million people watched, but no one saw a thing. (*Quiz Show*) – THE BIGGEST TV QUIZ SHOW FRAUD IN US HISTORY

- When 400,000 men couldn't get home, home came for them. (*Dunkirk*) – THE BEST KNOWN EVACUATION OF ALLIED SOLDIERS IN WWII
 - They weren't making a movie, they were making history. (*Argo*) – AN UNDERCOVER RESCUE OPERATION UNDER THE PRETENCE OF SHOOTING A FILM
 - The battle for Middle-Earth begins! (*The Lord of the Rings: The Two Towers*) – THE ONSET OF TOLKIEN'S EPIC BATTLE BETWEEN GOOD AND EVIL
 - Survive is only the beginning (*Room*) – TROUBLED TIMES FACED BY TORTURED MOTHER AND CHILD BOTH DURING AND AFTER THEIR CAPTIVITY
- 3) Generic phrases about the motion picture's main idea: general truths, not necessarily applicable only to that particular film
- In love, there are no boundaries. (*The English Patient*)
 - Blood always follows money (*Hell or High Water*)
 - Everyone's got a secret. (*Winter's Bone*)
 - Miracles do happen. (*The Green Mile*)
 - It takes the power of leadership to unite a nation. (*Darkest Hour*)
 - The road to greatness can take you to the edge. (*Whiplash*)
- 4) Sayings, proverbs and quotes by famous people
- Whoever saves one life, saves the world entire. (*Schindler's List*) – FROM MISHNAH SANHEDRIN 4:5; YERUSHALMI TALMUD 4:9, BABYLONIAN TALMUD SANHEDRIN 37A
 - Houston, we have a problem. (*Apollo 13*) – SOMEWHAT MODIFIED WORDS OF THE CREW OF APOLLO 13
- 5) The film's (imaginary) character's own words, thoughts or guiding principles
- Zed's dead, baby. Zed's dead. (*Pulp Fiction*)
 - Show me the money! (*Jerry Maguire*)
 - "I was born under unusual circumstances". (*The Curious Case of Benjamin Button*)
 - "I love my unofficial title, precisely because I have earned it." (*Inglourious Basterds*⁶)

⁶ The title was purposefully misspelt by director Quentin Tarantino for reasons that have never been revealed, but have been the subject of numerous speculations.

6) Intratextuality – internal relations within the “text”, i.e. the film itself: the tagline contains direct self-reference to the title or its part, with the link-word(s) changed to bold type by the authors for the sake of emphasis

- One **Ring** to Rule Them All. (The Lord of the **Rings**: Fellowship of the **Ring**)
- You’ve never been anywhere like **No Country**. (*No Country for Old Men*)
- Lose your heart and come to your **senses**. (*Sense and Sensibility*)
- Fly **Up** to Venezuela (*Up*)
- The **List** is Life. (*Schindler’s List*)
- Extremely Sweet & Incredibly Heartwarming (*Extremely Loud & Incredibly Close*)
- Mélanie Laurent Is a **Basterd**. Brad Pitt Is a **Basterd**. Diane Kruger Is a **Basterd**. Til Schweiger Is a **Basterd**. Eli Roth Is a **Basterd**. (*Inglourious Basterds*)
- 1...Sight 2...Sound 3...Smell 4...Taste 5...Touch 6...**The Sixth Sense** (*The Sixth Sense*)

3.3. Linguistic creativity

Factors of linguistic creativity which contribute to the formation of appealing and memorable taglines, as mentioned in Section 1.2., include various language mechanisms at the phonological, graphemic-orthographic, lexico-semantic and syntactic levels, whose ordering is not random, but is based on the presumed speed and degree of perceptibility and memorability by the target audience. All examples in this section will be given in their original form, with the exception of emphasizing (in boldface) the manifestation of the very mechanism involved in creating a particular tagline. Additional explanations will be provided where necessary, especially at the lexico-semantic level.

3.3.1. Phonological level

The creative usage of language at the phonological level, as stated by Panić Kavgić (2016a: 397), includes the employment of means for achieving audibly or audio-visually appealing taglines. This type of linguistic creativity is most frequently and obviously manifested through:

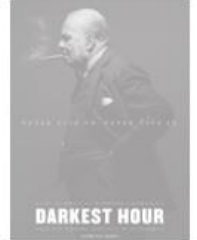

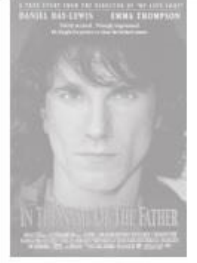

1) **Alliteration**: repetition of the first consonant in several elements of a tagline, used to make the tagline catchier and more pleasant-sounding

- The **List** is **Life**. (*Schindler’s List*)

- He who fought, fought for freedom. (*Braveheart*)
- An irresistible treat about love, letters, and laughter! (*Il Postino*)
- 1...Sight 2...Sound 3...Smell 4...Taste 5...Touch 6...The Sixth Sense (*The Sixth Sense*)

2) **Rhythmic repetition** of part of a word, whole word or phrase, resulting in the so-called “list” (Mahlknecht, 2011: 189), the most frequent kind of tagline characterized by parallelisms, with or without accompanying alliterative effects (Picture 4)

Picture 4: *Examples of rhythmic repetition with relevant posters*

<p>Undercover. Underhanded. Unrestrained (<i>The Departed</i>)</p>	<p>Our Leaders. Ourselves. (<i>The Queen</i>) Queen of a Nation. Queen of Hearts. (<i>The Queen</i>)</p>	<p>Never give up. Never give in. (<i>Darkest Hour</i>)</p>	<p>Break the story. Break the silence. (<i>Spotlight</i>)</p>
			
<p>Tea at four. Dinner at eight. Murder at Midnight. (<i>Gosford Park</i>)</p>	<p>His life changed history. His courage changed lives. (<i>Milk</i>)</p>	<p>In search of wine. In search of women. In search of themselves. (<i>Sideways</i>)</p>	<p>In the name of truth... In the name of justice... In the name of love. (<i>In the Name of the Father</i>)</p>
			
<p>The general who became a slave. The slave who became a gladiator. The gladiator who became a HERO. (<i>Gladiator</i>)</p>	<p>This Story Is About Truth. This Story Is About Beauty. This Story Is About Freedom. (<i>Moulin Rouge</i>)</p>	<p>Beyond his silence, there is a past. Beyond her dreams, there is a feeling. Beyond hope, there is a memory. Beyond their journey, there is a love. (<i>Million Dollar Baby</i>)</p>	
			

3) **Rhyming**: repetition of similar sounds or the same sound in two or more elements of a tagline, most often in the final syllables

- The greatest thing you'll ever **learn** is just to love, and be loved in **return**. (*Moulin Rouge*)
- One ring to rule them all, One ring to **find** them, One ring to bring them all and in the darkness **bind** them (*The Lord of the Rings: Fellowship of the Ring*)
- It's Just a Noisy **Hall** Where There's a Nightly **Brawl**... and All That Jazz (*Chicago*)

3.3.2. Graphemic-orthographic level

As pointed out in Panić Kavgić (2016a), creativity in this domain implies that the visual image itself – the written form of the tagline – “becomes interesting, out-of-the-ordinary and intriguing, owing to the unconventional but contextually appropriate, symbolic and iconic use of digits, capital or small letters” (2016a: 398) and here also punctuation marks. Examples of the kind found in the wordlist represent successful outcomes of playing with letters, digits and punctuation marks. Being visually effective and eye-catching, taglines making use of the following symbols and conventions are easily remembered and frequently exploited:

1) **Numerical symbols**, which look intriguing, reflect an impressive quantity or important point in time

- **1 + 2 = 3** (*Jerry Maguire*)
- America's **#1** Movie Four Weeks in a Row! (*The Sixth Sense*)
- Summer **2000 A. D.** (*Gladiator*)
- When **400,000** men couldn't get home, home came for them. (*Dunkirk*)

2) **Punctuation marks**: quotation marks, dashes, ellipsis, question and exclamation marks:

- “I see dead people” (*The Sixth Sense*) – WORDS OF THE PROTAGONIST
- Truth–Beauty–Freedom–Love (*Moulin Rouge*) – INTERRELATEDNESS OF KEY CONCEPTS
- The most important movie of all time... was never made. (*Argo*) – CREATING SUSPENSE
- Where's Olive? (*Little Miss Sunshine*) – AROUSING INTEREST AND CURIOSITY

- The Battle for Middle-earth Begins! (*The Lord of the Rings: The Two Towers*) – CAUSING EXCITEMENT AND HIGH EXPECTATIONS⁷

3) **Capitalization**: emphasizing key words or ideas

- Discover the most **MAGICAL** film of the year! (*Beasts of the Southern Wild*)
- This is a story about **LOVE**, Music is the food of **LOVE**, Nothing matters but **LOVE**. (*Moulin Rouge*)
- The general who became a slave. The slave who became a gladiator. The gladiator who became a **HERO**. (*Gladiator*)

3.3.3. Lexico-semantic level

From the lexico-semantic viewpoint, the best creative effects in taglines are achieved through wordplay and/or employing one or more figures of speech.

1) **Wordplay** – following the definition of this concept by Panić Kavgić (2014: 401), the term ‘wordplay’, in its narrowest sense, refers to, first and foremost, playing with meaning (‘puns’), which includes exploiting the semantic effects of confronting homonymous, polysemous or phonologically similar lexemes within one tagline, often with reference to the plot, title, or an analogous saying or cliché.⁸

2) **Figures of speech** (metaphors and similes, antithesis, personification and hyperbole) are realized through words or phrases used for a rhetorical or vivid effect and mostly echo the selected taglines’ poetic function in their communication with the audience.

a) **Metaphor** and **simile** (A is B, A is like B, or hidden similarities between concepts):

- The List is Life. (*Schindler’s List*)
- War is a drug. (*The Hurt Locker*)
- The mission is a man. (*Saving Private Ryan*)
- Hope is a weapon. Survival is victory. (*Dunkirk*)

⁷ As pointed out by Mahlkecht (2011), taglines of the past “definitely shouted louder than those produced in later years”, adding that “no matter which aspect of the film they referred to, they almost invariably ended with an exclamation mark” (2011: 177).

⁸ In the examples in Picture 5, elements which are relevant in terms of wordplay will be given in boldface, whereas they will be underlined in the corresponding title and italicized in additional explanations in small capitals (where the wordplay is not clear enough in the tagline itself).

- Your mind is the scene of the crime. (*Inception*)
- Inside everyone is a frontier waiting to be discovered. (*Dances with Wolves*)
- Every man fights his own war. (*The Thin Red Line*)
- Because there is light at the end of the tunnel. (*Shine*)
- Life is like a box of chocolates... you never know what you're gonna get. (*Forrest Gump*)

b) **Antithesis** – an obvious contrast between elements of a tagline (Picture 6), most often within parallel grammatical structures containing instances of diametrical, complementary, converse, reversive or scalar antonymy (Prčić, 2008: 130–137), affirmative and negated verb-phrase pairs, or an oxymoron:

c) **Personification** – ascribing concrete human characteristics to abstract concepts:

- The Story That Won't Go Away (*JFK*)
- **America Was Born** in the Streets. (*Gangs of New York*)
- When **Ambition Meets** Faith (*There Will be Blood*)
- The **hopes** of a nation **rode** on a long shot. (*Seabiscuit*)
- One **bullet** can **tell** the story. (*American Sniper*)
- **Love knows** no boundaries (*Room*)

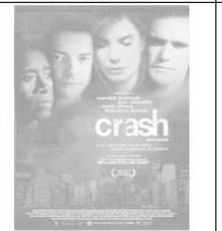

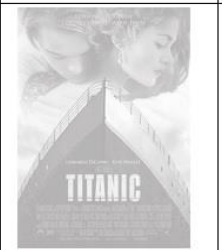

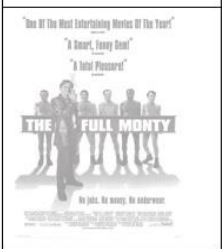

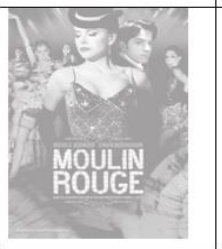

d) **Hyperbole** – exaggeration of the main idea:

- **The most beautiful** love story **ever** told. (*Beauty and the Beast*)
- **The greatest** manhunt in history. (*Zero Dark Thirty*)
- The one movie that has it **all**. (*Chicago*)
- **Everyone** Hustles to Survive (*American Hustle*)

3.3.4. Syntactic level

The **syntactic structure** of film taglines, their **forms**, as well as the **thematization strategies** employed to make them more effective, are represented in Picture 7, Picture 8 and Picture 9, respectively, to provide a visually clearer representation of the many possibilities of their syntactic realization.

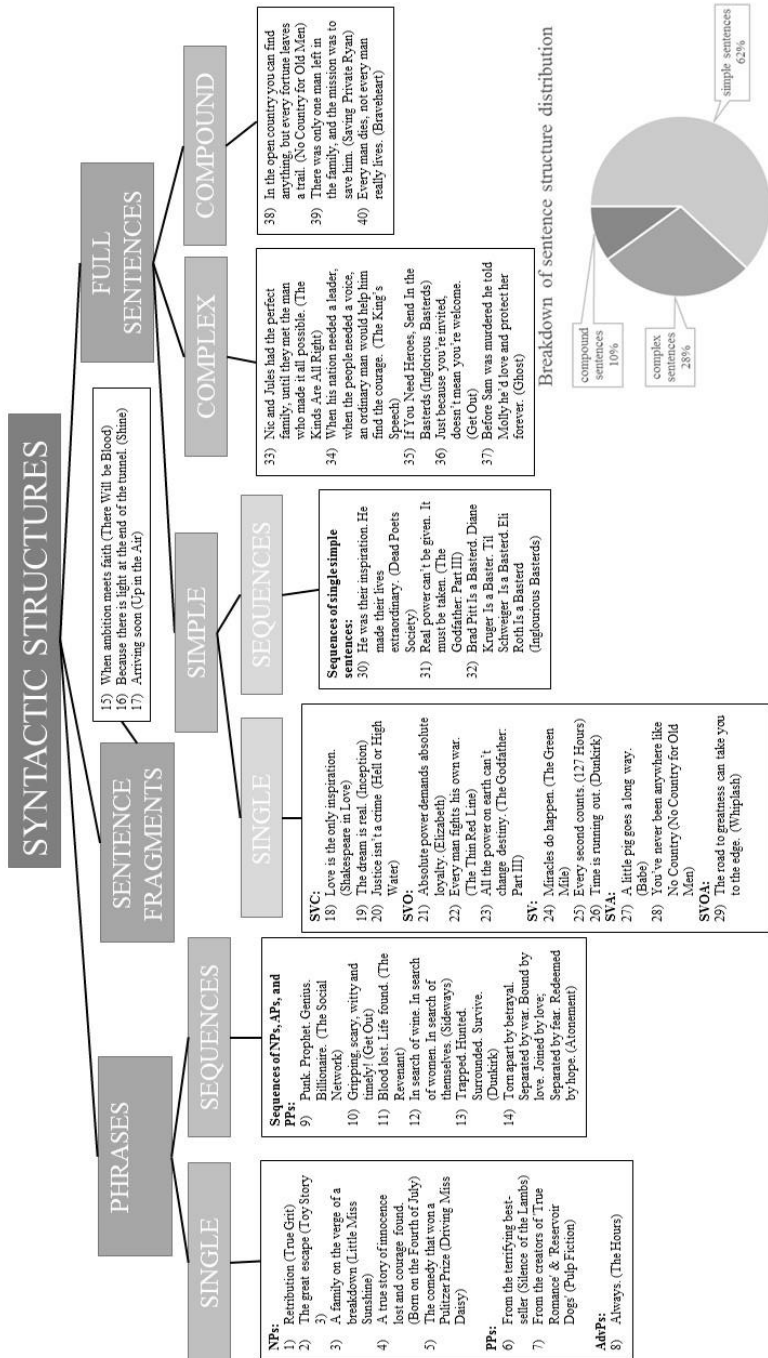
Picture 5: Examples of wordplay with relevant posters

<p>Just because you are a character doesn't mean you have character. (<i>Pulp Fiction</i>) You won't know the facts until you've seen the fiction. (<i>Pulp Fiction</i>)</p>	<p>Fear can hold you prisoner. Hope can set you free. (<i>The Shawshank Redemption</i>) – LITERALLY, A STORY OF PRISONERS WHO ESCAPE</p>	<p>It's not like things are black and white. (<i>Crash</i>) – RACIAL PROBLEMS IN LA. Moving at the speed of life, we are bound to collide with each other. (<i>Crash</i>) – INSTEAD OF LIGHT</p>	<p>When God couldn't save the King, the Queen turned to someone who could. (<i>The King's Speech</i>) – instead of <i>God save the King</i></p>
			
<p>No toy gets left behind. (<i>Toy Story 3</i>) – INSTEAD OF MAN</p>	<p>Nothing on Earth Could Come Between Them. (<i>Titanic</i>) – THE SEA COULD</p>	<p>Fly away home. (<i>Ladybird</i>)</p>	<p>He's quite engaging. She's otherwise engaged. (<i>Four Weddings and a Funeral</i>)</p>
			
<p>The year's most revealing comedy. (<i>The Full Monty</i>) – CHARACTERS END UP STRIPPING OFF</p>	<p>...A Comedy About the Greatest Love Story Almost Never Told... (<i>Shakespeare in Love</i>) – INSTEAD OF EVER</p>	<p>The show must go on. (<i>Moulin Rouge</i>) – LITERALLY, A STORY ABOUT CABARET SHOWS</p>	<p>Every dream deserves a fighting chance. (<i>The Fighter</i>)</p>
			
<p>A comedy about growing up... and the bumps along the way. (<i>Juno</i>) – TEENAGE PREGNANCY</p>	<p>Lose your heart and come to your senses. (<i>Sense and Sensibility</i>)</p>	<p>Once upon a time in Nazi occupied France... (<i>Inglourious Basterds</i>) – UNEXPECTED CONTINUATION OF A CLICHÉ FAIRY-TALE INTRODUCTION</p>	<p>If You Can't Be Famous, Be Infamous. (<i>Chicago</i>) – INFAMOUS IS NOT THE OPPOSITE OF FAMOUS</p>
			
<p>Life, liberty and the pursuit of vengeance. (<i>Django Unchained</i>) – INSTEAD OF HAPPINESS</p>			

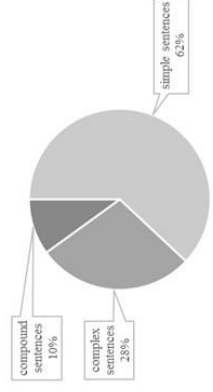
Picture 6: Examples of antithesis with relevant posters

<p>Small town. Big crime. Dead cold. (<i>Fargo</i>) An ordinary place, an extraordinary thriller (<i>Fargo</i>)</p>	<p>Blood lost. Life found. (<i>The Revenant</i>)</p>	<p>A true story of innocence lost and courage found. (<i>Born on the Fourth of July</i>)</p>	<p>If you believe the impossible, the incredible can come true. (<i>Field of Dreams</i>)</p>
			
<p>She brought a small town to its feet and a huge corporation to its knees. (<i>Erin Brockovich</i>)</p>	<p>The movie was fake. The mission was real. (<i>Argo</i>) They weren't making a movie, they were making history. (<i>Argo</i>)</p>	<p>Fly away home. (<i>Lady Bird</i>)</p>	<p>One shot, many kills. (<i>Babel</i>)</p>
			
<p>The dream is real. (<i>Inception</i>)</p>	<p>A little pig goes a long way. (<i>Babe</i>)</p>	<p>When God couldn't save the King, the Queen turned to someone who could. (<i>The King's Speech</i>)</p>	<p>Help is only 140 million miles away. (<i>The Martian</i>)</p>
			
<ul style="list-style-type: none"> • Two countries, two loves, one heart. (<i>Brooklyn</i>) • Every man wanted her. But one man dared to love her. (<i>Moulin Rouge</i>) • Everything is suspect... everyone is for sale... and nothing is what it seems. (<i>L.A. Confidential</i>) • Meet the women you don't know, behind the mission you do. (<i>Hidden Figures</i>) • The Longest Journey Begins with a Single Step. (<i>Precious</i>) 			

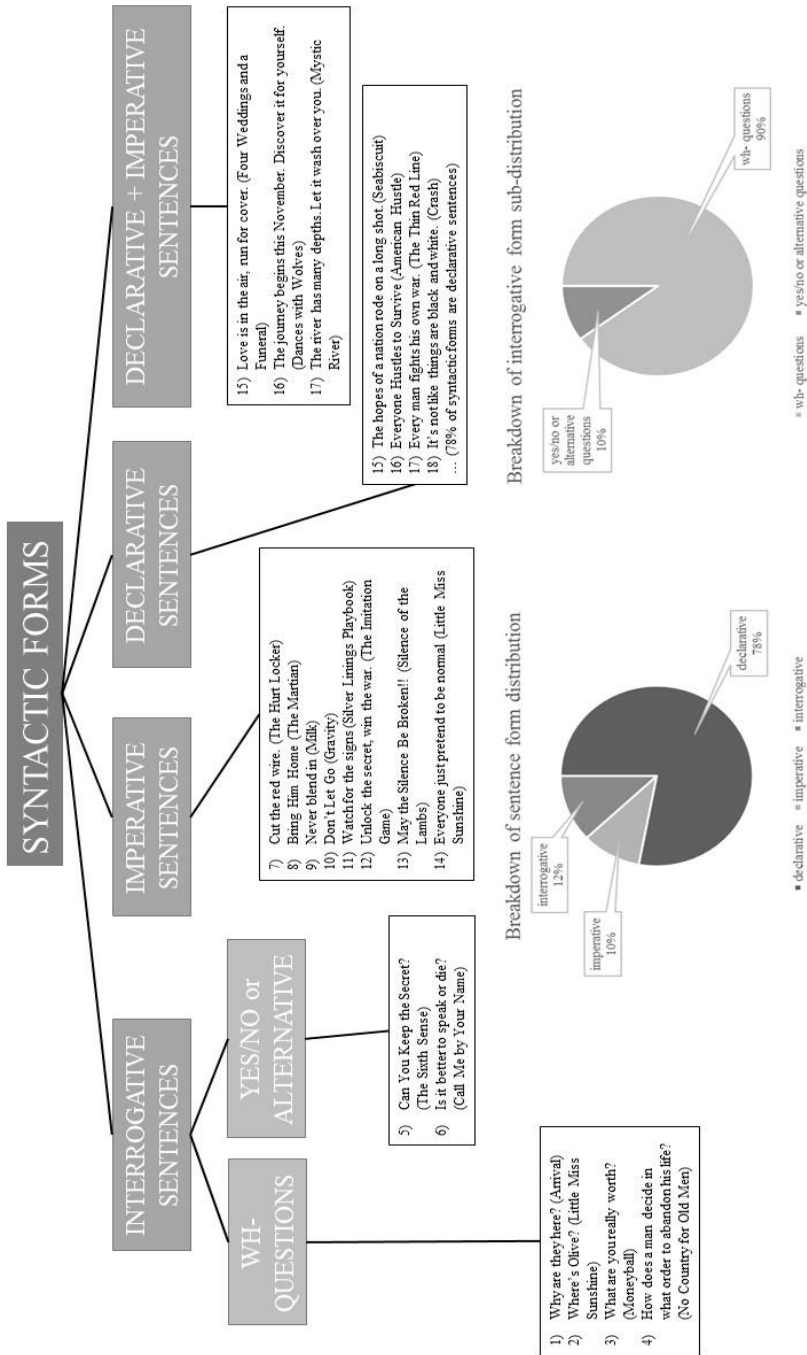
Picture 7: Syntactic structures of film taglines with a descriptive statistical breakdown of sentence structure distribution

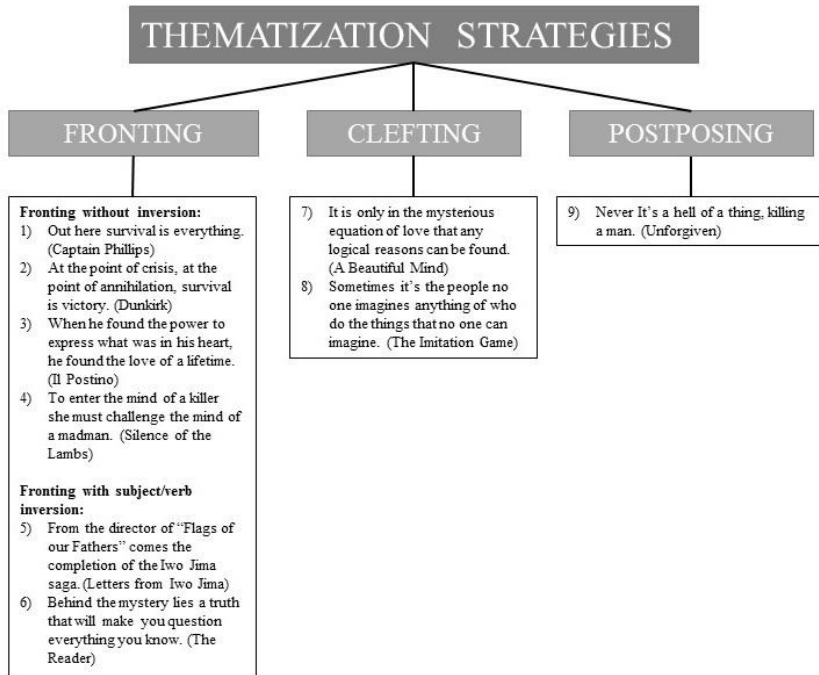
Breakdown of sentence structure distribution

Picture 8: Syntactic forms of film taglines with a descriptive statistical breakdown of sentence-form distribution and interrogative-form sub-distribution

Picture 9: *Thematization strategies*

What is most noteworthy in this part of the discussion, as shown in example 9 in Picture 7 (**Punk. Prophet. Genius. Billionaire.**), is the phenomenon that the same structural pattern is often used more times (here as many as four) to achieve parallelism at both syntactic and semantic levels. This fits in the so-called “list” framework – one of the most frequent types of syntactic organization of taglines, also labelled “tagline-as-list”, seen as a “minimalist concentration of utterances with textual homogeneity and coherence” (Mahlknecht, 2011: 189).

In contrast, example 13 (**Trapped. Hunted. Surrounded. Survive.**) demonstrates the application of the “list and twist” or “list with a twist” strategy (Mahlknecht, 2011: 192–193), when the parallelism, either only semantic or both semantic and syntactic, is broken at the very end of the tagline, by introducing an antithetic ending that fails the audience’s “expectations”, either in order to arouse their curiosity or cause a humorous effect.

4. CONCLUSION

Based on the research findings, prototypical taglines of Oscar-winning and nominated films in the period between 1990 and 2018 combine elements of extralinguistic and textual influence and linguistic creativity, and are characterized by at least three of the following properties. Representative examples of taglines:

- bear reference to a film, actor, director or producer and/or
- aim at directly addressing or influencing the audience and/or
- express the central idea or theme of the film and/or
- contain general or generic phrases and sentences about the main idea, general truths
- phonologically, are characterized by rhythmic repetition and/or alliteration
- orthographically, are rich in punctuation marks and numeric symbols
- semantically and syntactically, fit in the 'list' or 'list-and-twist' framework
- semantically, contain puns, metaphors, antitheses and/or hyperboles
- syntactically, are realized as one or more noun phrases or simple sentences of the SVC or SVO structure, are of a declarative form and, possibly, employ fronting as the preferable thematization strategy

To end the discussion with the prototypical tagline **For some men, the sky was the limit. For him, it was just the beginning.** (*The Aviator*) – seems only appropriate for the closing statement, as the authors hope this paper represents *just the beginning* of their (and other authors') research in this intriguing and ever-expanding linguistic, cinematic and cultural field of study in which *the sky is the limit*.

Olga Panić Kavgić, Aleksandar Kavgić

KREATIVNOST U FILMSKIM SLOGANIMA:
VANJEZIČKA, TEKSTUALNA I JEZIČKA ANALIZA

Rezime

Rad se bavi različitim aspektima kreativnosti u filmskim sloganima (eng. *film taglines*), kao jezičkim i marketinškim sredstvima za promovisanje filmova, i to sa stanovišta kako vanjezičkih i tekstualnih uticaja na njihovo formiranje, tako i elemenata jezičke kreativnosti kojima se odlikuju. Korpus za istraživanje čini 570 filmskih slogana koji su pratili prikazivanje i distribuciju 181 filma, među kojima je 29 dobitnika Nagrade američke filmske akademije (Oskara) za najbolji film na engleskom govornom području u prethodnoj godini, i 152 dela nominovana u istoj kategoriji, tokom perioda od 1990. do 2018. godine.

U uvodnom odeljku iznesene su glavne teorijske postavke koje se tiču definisanja, klasifikacije i funkcija filmskih slogana, koji su, pre svega, sagledani kao vrsta parateksta – kraćeg uvodnog teksta koji služi kao najava glavnog „teksta”, odnosno, umetničkog dela kao celine. Zatim je pažnja posvećena fenomenu kreativnosti – vanjezički i tekstualno uslovljene, te, kao ovde najvažnije, jezičke kreativnosti, i to na sledećim nivoima analize: fonološkom, grafičko-pravopisnom, leksičko-semantičkom i sintaksičkom, prema radosledu upadljivosti i lakoći prepoznavanja uticaja određenog jezičkog mehanizma od strane potencijalne publike. Iznesene su pretpostavke o prototipskim aspektima kreativnosti koji odlikuju slogane najuspešnijih filmova sa engleskog govornog područja u poslednjih 29 godina, kao i glavni cilj rada – da se uočeni vanjezički i tekstualni faktori, kao i oni koji se tiču različitih nivoa jezičke kreativnosti, sistematizuju, klasifikuju i predstave reprezentativnim primerima iz odabranog korpusa.

U centralnom delu rada na najavljeni način predstavljeno je preko stotinu odabranih filmskih slogana, grupisanih u tri velike kategorije – one kod kojih je kreativnost postignuta bilo vanjezičkim, tekstualnim, ili pak nekim od mnogobrojnih faktora jezičke originalnosti. Takav je, recimo, u prvoj grupi, slogan „America Was Born in the Streets” (iz filma *Gangs of New York*), u drugoj „A murdered wife. A one-armed man. An obsessed detective. The chase begins.” (*The Fugitive*), a u trećoj, najraznovrsnijoj i najslojevitijoj, „A comedy about growing up... and the bumps along the way.” (*Juno*). Svaki nivo vanjezičke, tekstualne i jezičke analize podeljen je u odgovarajuće podnivoje na osnovu primenjenog mehanizma, te potkrepljen odgovarajućim primerima.

U zaključnim napomenama potvrđene su pretpostavke iz uvodnog poglavlja koje se tiču prototipskog delovanja određenih vanjezičkih i tekstualnih faktora, kao i primene mehanizama jezičke kreativnosti u stvaranju filmskih slogana. Potvrđeno je i da je ispunjen cilj istraživanja time što su slogani u ovom radu prvi put na najavljeni način klasifikovani, objašnjeni i predstavljeni reprezentativnim primerima iz analiziranog korpusa.

Ključne reči: film, filmski slogan, paratekst, jezička kreativnost, igra rečima, vanjezički faktori, tekstualni faktori

SOURCES

Great Film Taglines, available at: <http://www.filmsite.org/taglines.html>

Internet Movie Database, available at: www.imdb.com

Wikiquotes, available at: <https://en.wikiquote.org/>

REFERENCES

Crystal, D. (1995). *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Edwards, G. J. (1985). *The International Film Poster. The Role of the Poster in Cinema Art, Advertising and History*. New Hampshire: Salem House.
- Elaesser, T.–Hagener, M. (2010). *Film Theory: An Introduction through the Senses*. New York: Routledge.
- Haidegger, I. (2015). “Make Them Expectant”: The Movie Poster as a Marketing Tool and Genre Indicator (Unpublished doctoral thesis). Institut für Amerikastudien, Universität Innsbruck, Innsbruck.
- Jakobson, R. (1960). Closing statement: Linguistics and poetics. In: Sebeok, T. (ed.) (1960). *Style in Language*. Cambridge Massachusetts: MIT Press. 350–377.
- Kálmán, E. (1993a). Ahová lépek szörny terem, avagy a filmcímek stilisztikumáról. Retrieved on September 23, 2013, from <http://ebooks.gutenberg.us/Wordtheque/hu/AAACYR.TXT>
- Kálmán, E. (1993b). Az angol nyelvből fordított filmcímek nyelvészeti vizsgálata. Retrieved on September 23, 2013, from <http://ebooks.gutenberg.us/Wordtheque/hu/AAACYQ.TXT>
- King, E. (2003). *A Century of Movie Posters. From Silent to Arthouse*. New York: Barron’s.
- Kolstrup, S. (1996). The film title and its historical ancestors, or how did we get where we are?. *P.O.V. filmtidsskrift*, 2. Retrieved from http://pov.imv.au.dk/Issue_02/section_1/artc1B.html
- Liu, K.–Wei, X. (2006). On English and Chinese movie title translation. *Canadian Social Science*, 2/2, 75–81.
- Lotfollahi, B. (2012). Translation of movie titles from English into Persian: Strategies and effects. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 3/3, 511–516.
- Mahlknecht, J. (2011). *Writing on the Edge: Paratexts in Narrative Cinema* (Doctoral thesis). Institut für Amerikastudien, Universität Innsbruck, Innsbruck.
- Mahlknecht, J. (2016). *Writing on the Edge: Paratexts in Narrative Cinema*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Mooallem, J. (29 Feb, 2004). How movie taglines are born. *Boston Globe*. Retrieved on December 21, 2017, from http://archive.boston.com/news/globe/ideas/articles/2004/02/29/how_movie_taglines_are_born/?page=full
- Ndoka, A. (2015). “Inception” film poster analysis. Retrieved on March 5, 2018, from <http://slideplayer.com/slide/4468529/>

- Panić Kavgić, O. (2014). Jezička kreativnost u formiranju filmskih naslova na engleskom jeziku i njihovom prevođenju na srpski. U: Prčić, T., Marković, M. i dr. (ured.) (2014). *Engleski jezik i anglofone književnosti u teoriji i praksi: Zbornik u čast Draginji Pervaz*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 399–418.
- Panić Kavgić, O. (2016a). Linguistic creativity at work: Nicknames of women tennis players. In: Vujin, B., Radin Sabadoš, M. (eds.) (2016). *English Studies Today: Prospects and Perspectives. Selected Papers from the Third International Conference English Language and Anglophone Literatures Today (ELALT 3)*. Novi Sad: Faculty of Philosophy. 383–400.
- Panić Kavgić, O. (2016b). Leksička kreativnost u nadimcima svetskih tenisera. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 41/1, 269–299.
- Panić Kavgić, O.–Kavgić, A. (2017a). Taglines of Oscar-winning and nominated films. Oral presentation. *The Fourth International Conference on English Studies “English Language and Anglophone Literatures Today 4 (ELALT 4)”*. University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad. March 25, 2017.
- Panić Kavgić, O.–Kavgić, A. (2017b). Film taglines: Syntactic aspects and thematization strategies. Oral presentation. *International Conference “Languages and Cultures in Time and Space 7”*, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Novi Sad. November 18–19, 2017.
- Peng, Y. (2007). Translation of film titles with the application of Peter Newmark’s translation theory. *Sino-US English Teaching*, 4/4, 77–81.
- Prčić, T. (2008). *Semantika i pragmatika reči*. Drugo, dopunjeno izdanje. Novi Sad: Zmaj.
- Rhodes, G. D. (2007). The origin and development of the American moving picture poster. *Film History: An International Journal*, 19/3, 228–246.
- Steinsaltz, D. (2000). What’s German for G. I. Joe?: How film titles travel. Retrieved on June 3, 2010, from <http://www.steinsaltz.me.uk/papers/film.pdf>.
- Tagline. (2018, January 23). In: Wikipedia, the Free Encyclopedia. Retrieved on 2 February, 2018, from <https://en.wikipedia.org/wiki/Tagline>

“ELUSIVE AS AN ELEGY, DARING AS DUSK”: PENELOPE SHUTTLE’S “MISSING YOU” AS CONTEMPORARY POETRY OF MOURNING

Due to humanity’s proclivity to mourn their dead, it is only natural that poetry of grief, such as elegy, proved to be one of the most resilient modes of poetic expression. During its long history, elegy has undergone numerous modifications, reflecting changes in both society and poetry. As it is more and more difficult to find solace either in nature or religion, contemporary elegists struggle with the expression of grief, often turning to irony or humour. Gender, too, plays an important role in the construction of mourning poetry, with the masculine elegy focusing on poetic competition and emotional substitution, and the feminine elegy relying upon connection and the process of recuperation instead. The paper analyses “Missing You”, a long poem from Penelope Shuttle’s collection *Redgrove’s Wife* (2006), investigating its status as a contemporary feminine elegy.

Key words: contemporary English poetry, elegy, feminist criticism, Penelope Shuttle

INTRODUCTION: MOURNING IN THE MODERN ERA

In a particularly farcical episode of the TV series *The IT Crowd*, a man steps out of his high-rise office window, having just discovered that the authorities have finally caught up with the irregularities in the company’s pension fund. Later on, a character delivering a eulogy at his funeral says, “Let me start by reading this poem that I saw in the film *Four Weddings and a Funeral*,” and proceeds to quote from W. H. Auden’s “Funeral Blues”, before being rudely interrupted by the return of the deceased man’s prodigal son, who first wails insincerely for his father and then gets into a limp-wristed fist fight with the vicar. While this scene serves as a great example of the over-the-top cringe humour typical of many a sitcom inhabiting our recent televisual space, it also speaks, on a deeper level, to our notion of grief and the expression thereof, in a way that seems particularly fitting for the cynical atmosphere of the twenty first century. The days when we would “weep for Adonais” were well and truly gone by the mid-twentieth century, destroyed by the

* bojana.vujin@ff.uns.ac.rs

realization, after the atrocities of the two world wars, that “death had undone so many”, and that perhaps the only thing a poet mourner could do, in the absence of any true comfort reached by the speakers of *Lycidas* or “Adonais”, was, in Peter Sacks’ words, to “hide further behind masks of irony” (qtd. in Twiddy, 2012: 6).

The events that occurred at the turn of the millennium, such as Princess Diana’s death or 9/11, have changed the notion of mourning even further: it has now become a “participatory, public spectacle” (Kennedy, 2007: 7). This theatrical nature of real-life tragedy makes it both more and less real: more, because technology enables us to instantly project ourselves into any event centred around a public death or grief; less, because our feeds are so over-saturated with the occasions for mourning that they start blending together, thus desensitizing us to true heartbreak. But even before the discourse on the pitfalls of social media became the ubiquitous cliché it is today, the notion of the (in)sincerity of literary grief was part of both poetic consciousness and critical landscape. As Ian Twiddy (2012: 19–20) rightfully points out, even Tennyson struggles with differentiating between the reality of past and the constructedness of memory, and explicitly admits it in section XXIV of *In Memoriam* (“And was the day of my delight / As pure and perfect as I say?”). Mourning, then, has a powerful ability to warp a person’s memories, and all a poet can do is deliver a version of the truth reflected by a funhouse mirror. Twiddy (2012: 20) further explains that “there is a case for suggesting that mourning inevitably involves artificiality, since achieving a substitutive image of the dead person involves adopting that image over what has been lost, or what is perceived to be the more real image”.

If even such classical elegists as Milton and Tennyson are not exempt from this dilemma, how can a modern author who is not only used to grief, living in “a profoundly melancholic age” (Žižek, qtd. in Kennedy, 2007: 7), but also highly attuned to the performative nature of the genre, offer poetry of mourning that comes across as believable and yet does not shy away from its inherent stylizations? A common solution is to pair feelings of heartbreak with black humour (Plath’s “Daddy” comes to mind; even though the poem is not an elegy per se, it still functions as a lament). Celeste M. Schenk, too, “notes strong tendencies in modern elegy towards ‘parody and inversion’ and ‘deliberate rupture of ceremonial patterns’” (Kennedy 2007: 7). While this may seem irreverent, one should bear in mind that elegy has always possessed a certain “inherent flexibility of form” (Twiddy, 2012: 14), that “death has always been ‘obscene’,” and that “elegists have always tried to order death and their grief into meaningfulness in whatever way possible” (Twiddy, 2012: 7). Writing about elegiac poetry, David Kennedy says

that it might have moved beyond its origins as a sub-genre of mourning poetry and become any form of art that expresses grief over any kind of loss. To support his views, he offers insights by other authors, such as John Hollander, who maintains that elegy is a mood, rather than a formal mode, and Dennis Kay, who calls elegy “a form without frontiers” (Kennedy, 2007: 2).

Elegy, thus, may once have been a poem “occasioned by the death of a person”, which, “unlike other forms of pure lament or memorial, frequently includes a movement from expressed sorrow toward consolation” (Preminger–Brogan, 1993: 322). Nowadays, however, the term has expanded to include works which mourn other kinds of loss, and which do not necessarily offer comfort. And no wonder – the flexibility of elegy means that even the common perception of it as poetry of mourning is actually a result of the form’s evolution over time. Its origins in classical antiquity denote a verse form, not a genre – Ancient Greek elegy was any poem written in the so-called elegiac distich (a hexameter followed by a pentameter), regardless of content. Unlike the sonnet, which has gradually expanded its thematic scope, but maintained its structure of fourteen lines, the elegy let go of its original form, but came to denote poetry of grief.

Delving much deeper into the history of the form would certainly be beyond the scope of this paper – both in terms of space and focus. Anyone interested in that would be better served by consulting the wealth of the available critical material (Peter Sacks’ *The English Elegy: Studies in the Genre from Spenser to Yeats* and Jahan Ramazani’s *Poetry of Mourning: The Modern Elegy from Hardy to Heaney* cover the chronological development of the genre). One element, though, that is of particular importance for the topic at hand concerns elegiac poetry in relation to gender, and it will be explored further in the next section.

ELEGY AND MASCULINITY

Writing about any kind of canonical poetry translates, almost exclusively, into writing about masculine voices. As Ian Gregson (1996: 6–7) notes,

Women poets have been concerned to show the extent to which the ‘unitary language of culture and truth’ actually imposes a masculinist vision on those, both men and women, who use it. ‘True word’ is a masculine monologue, a gendered monolith.

Similarly, Jane Dowson and Alice Entwhistle (2006: 242) state that “the fact of female authorship seriously disrupts the traditional dynamic of the lyric poem”. Elegy is no exception, as Schenk (1986: 13) explains:

The [elegiac] genre itself excludes the feminine from its perimeter, except as muse principle or attendant nymph. The funeral elegy is a resolutely patriarchal genre. It is modelled on archaic initiation rituals of younger man by an elder. In all cases, the elegiac initiation scene is a masculine one: since Classical times, the elegy has functioned as a ritual hymn of poetic consecration during the course of which a new poet presents himself as heir to the tradition.

This tradition in English poetry can be seen in Milton's *Lycidas* or Shelley's "Adonais", with the latter poem showing the degree to which poets are willing to go in order to construct a mourning scenario (the Keats of Shelley's poem has little in common with the real one, and the elegy reads more like a passive-aggressive spectacle of grief than an expression of heartfelt sorrow). Even Tennyson's *In Memoriam*, for all its genuine mournfulness, at times veers slightly too closely to the territory that Byron unforgettably dubbed the "Onanism of Poetry". What can further be observed in masculine elegy is the tendency among poets to try to outdo each other. The young poet mourning his older counterpart needs to be seen as a worthy heir to poetic tradition, "judged by the male gaze which symbolizes a power to which the elegist must submit and prove himself worthy to inherit" (Kennedy, 2007: 31). As women poets were for centuries systematically excluded from literary canon, their connection to tradition is not as strong, so "the need to outwrite or out-universalize one another is not manifest" (Dowson–Entwhistle, 2006: 201). Female elegists are no exception: unlike the male elegy, which can be seen as a poem of competition, "the female elegy is a poem of connectedness" (Schenk, 1986: 15).

Another important difference between the male and female elegy can be seen in its focus. Elegies written by men have traditionally tended to mourn and celebrate other poets (as can be seen in Hardy's elegy for Swinburne, Auden's for Yeats, or Lowell's for Crane), while serving as "a space for poetic initiation and succession" (Kennedy, 2007: 6). On the other hand, "women writers, lacking mentors, tend to mourn their personal dead rather than predecessor poets" (Schenk, 1986: 15). This can be seen in numerous examples, from the aforementioned Plath to Edna St. Vincent Millay, all the way back to Sappho. But what happens when the elegist mourns both a personal and a poetic loss? The lyrical sequence "Missing You", by the British poet Penelope Shuttle (1947), might provide an answer to that question.

DEATH AND POETRY: *REDGROVE’S WIFE*

The first sentence of the “About the Author” section on the back cover of Shuttle’s collection *Unsent: New and Selected Poems 1980–2012* states that she “has lived in Cornwall since 1970, and is the widow of the poet Peter Redgrove”. Her official website (www.penelopeshuttle.co.uk) also places these two facts at the very beginning of her biography, listing them as the two most important elements that inform Shuttle’s writing. At the end of the “About Penelope” section on the author’s site, the reader is directed towards her YouTube channel, which has only one upload – the video of Shuttle reading the poem “Missing You”, from the collection *Redgrove’s Wife* (2006).

There is absolutely no doubt that Penelope Shuttle is an important and idiosyncratic contemporary poet whose writing “conjures a world where the ordinary and the everyday are realised and enlivened through myth, magic and fantasy” (Wilkinson, 2007: para. 1). Her widely anthologised work includes prose, both fiction and non-fiction (such as two ground-breaking treatises on menstruation she co-wrote with Redgrove, *The Wise Wound* and *Alchemy for Women*), and numerous poetry collections. She chairs the Falmouth Poetry Group, one of the longest-running poetry workshops in the UK, and has often appeared as a judge in poetry competitions, events which she always looks forward to because they provide her with an opportunity to discover amazing new poets (Byrne 2005). Her earlier work is mostly concerned with the elemental, mystical, and transformative forces of poetry, weather, and nature, but since the death of her husband, mourning has become a significant theme in her verse. In an interview she gave to James Byrne in 2005, a year before the publication of *Redgrove’s Wife*, she describes what the collection is about:

The poems tell the story of those difficult years when P was diagnosed, around 2001, with Parkinson’s. But they are by no means all grim poems – there are love poems, landscape and weather poems, poems inspired by The Royal Mail, Richard Nixon, a spider, the lost Jews of Falmouth, parrots, fear, guide dogs, being rich, being poor, God, Matisse, and time; there’s a celebration of academic footnotes, and the first poems of bereavement. (Byrne, 2005: para. 2).

This is certainly an accurate description, however, the strongest impression is still that *Redgrove’s Wife* is poetry of grief. As is often the case with art, context is everything, and just the knowledge that this is Shuttle’s first collection after Redgrove’s death colours the reader’s perception of it. Take, for example, the title poem: it is comprised of snippets about the author’s personal and professional

preferences (she is not to be pitied or feared, she should be praised and dreamed about), and, as the note at the bottom of the page says, it was “written as wedding anniversary poem for Peter two years before he died” (Shuttle, 2012a: 152). And yet, it still reads as a bereavement poem, not least because it lent its title to the collection that most directly deals with the passing of her husband. Another element that contributes to the overall elegiac tone of the collection is an additional loss, that of Shuttle’s father. The two collections that followed *Redgrove’s Wife*, *Sandgrain and Hourglass* (2010) and *Unsent* (2012) also predominantly deal with loss, a deliberate choice on the author’s part, as can be seen from the following quote:

Redgrove’s Wife contained a number of elegies for Peter, and for my late father Jack Shuttle, who had also died in 2003. *Sandgrain and Hourglass* again contained elegies. *Unsent*, which contains all the poems from my 1998 *Selected Poems*, with further selections from the three subsequent collections, also contains a volume of sixty-two new poems. Whereas I had tempered my two previous volumes of elegies with poems covering a wide range of other Topics, *Unsent* is a book of elegies. I wished to include this volume in my *New and Selected Poems* to create a triptych of elegies. They seemed to fit naturally together. One theme which emerges in this third volume is the question – how long do you continue writing and publishing elegies? And I try to find and suggest some answers. There comes a time when I must cease ‘to weep on the world’s shoulder’. I’m sure I’ll continue to write elegies, for they are a way of continuing to talk to Peter, to Dad, ... but I don’t plan to publish any more elegies. (Though, as the old song has it, never say never!). (Shuttle, 2012b: para. 7–10)

True to her word, Shuttle speaks less of bereavement in subsequent volumes, though she has not completely stopped writing about Redgrove and her feelings of loss. As Sean O’Brien (2012) notes, the lives of Shuttle and Redgrove – whose relationship lacked the toxicity of the Plath–Hughes pairing, and was that of complementary spirits instead – were transmuted by their poetic imagination into an exotic realism. No wonder, then, that Redgrove’s death left such a mark on Shuttle and her poetry, as can be illustrated by her work “Missing You”.

TWENTY-FOUR WAYS OF LOOKING AT GRIEF: “MISSING YOU”

“Missing You” is a long poem, or better yet, poetic sequence, comprised of twenty-four short cantos, ordered by numbers, but otherwise unnamed. They are written in free verse and range in length from eight to twenty-two lines, arranged mostly into couplets and tercets. Intensely lyrical, they do not follow a narrative, focusing instead on the speaker’s expression of pain and grief. Most of them

address the unnamed “you” of the title, casting him as the emotional centre of the speaker’s world (“My tamer of doves, / my alphabet of the moon /.../ my blind man / and my seer /.../ my furious saint, / warrior of peace” (Shuttle, 2012a: 161)). The poem depicts the addressee’s importance through metaphor (“You’re the heart of when, / the pulse of where, / sleepy as motorway, / eager as an earthquake, / elusive as an elegy, / daring as dusk” (161)). Even these short glimpses into the poem seem to support Schenk’s theory of feminine elegy: although Redgrove was fifteen years older than Shuttle, and was, at least for a while, her mentor and frequent collaborator, “Missing You” casts him exclusively into the role of the dead lover, not literary predecessor; a personal, rather than poetic loss.

Furthermore, by conversing with the departed lover, the speaker of “Missing You” stays intimately connected with him, even though finding him is anything but easy, as poem 14 (in Shuttle, 2012a: 161–162) demonstrates:

I won’t find you in the featherbed of thought
or in the blip of the city
To find you I must be the bloodhound of love,
block capitals of the rain,
swift and slow at once,
because you’ll be everywhere I’m not
Suddenly I’ll be there beside you
as if all the time you’d been only four streets away

The addressee is, as cliché goes, gone, but not forgotten (“No one will forget you” is the closing line of canto 1) – there is, however, a caveat: the speaker must not look for him with her mind, tempting though it may be (“the featherbed of thought”); instead, she needs to let her heart’s pain guide her (“I must be the bloodhound of love”), so as to be near him again. There is a separation (“you’ll be everywhere I’m not”), but it is neither complete nor final. The speaker keeps insisting, throughout the sequence, upon the fact that she and the addressee form a natural, symbiotic union, as can be seen in canto 5 (pp. 157–158):

I used to be a planet,
you discovered me /.../
I used to be a forest,
you ran away to me
I used to be the sky,
you traipsed up mountains to touch me
I used to be a moon,
you saw by my light /.../
I used to be an atom,

you split me
I was music,
you often sang me

This is precisely the type of connectedness between the survivor and the deceased that makes female elegies a perfect illustration of the idea that the deceased continue their existence “in us” (Kennedy, 2007: 118). The female elegist, as Schenk (1986: 18) points out,

inverts or suspends the masculine elegiac in two ways: she both deconstructs the genre’s valorization of separation by means of apotheosis (by refusing resolution and the absolute rupture that is death), and she reconstructs by imagining new or alternative elegiac scenarios that arise from a distinctly feminine psycho-sexual experience.

Shuttle’s imagery is certainly sexual in nature – the addressee is the force that splits the speaker’s atoms, sings her music, discovers her planet; while the speaker is the light-giving moon, the sky that needs to be reached, a forest for him to get lost in. What is particularly interesting is how she uses nature, in an almost Romantic way, to denote the connection between the speaker and the deceased. Her poetry has been called “shamanistic”, and it seems that her lyrical persona serves as a conduit between nature and poetry. This can also be seen in poem 14 – the “block capitals of the rain” sounds almost like a chant, where nature (“the rain”) gets transformed into poetry (“block capitals”) through the speaker’s immersion into the world around her.

This kind of connection with nature would allow “Missing You” to function as a pastoral elegy and for Shuttle to be an ideal poet to revive the “myth of the regeneration deity” (Twiddy, 2012: 10), were it not for the fact that neither nature nor religion can provide any kind of solace for the speaker of her poem (“The rainbow is not enough, / nor the flood” (156–157)). Twiddy (2012: 14) mentions that “pastoral elegy is /.../ about change and accepting change”, with cyclical nature serving as a reminder that recovery is not only possible, but inevitable; however, “for some poets, this tendency to regeneration is horrific, and the cause of further grief.” This can be seen in the entirety of the “Missing You” sequence, as the motif of months going by and grief remaining persists (e.g. in the lines from 16: “Think of me without you, / stuck here forever between rainless May / and the drought of June”, or 18: “Autumn fans its tail without you / and spring bears its burden alone / Summer /.../ manages without you / and winter closes your many doors /.../ but in the gulf of August / days are where you left them” (162–163)). Nowhere is this as

apparent as in canto 19 (pp. 163–164), which devotes twelve of its thirteen lines to the months that have passed since the lover’s death:

Are you visiting the harems of April?
Travelling the great world of May?
Are you researching the archives of June?
Do the rains of July grieve you?
Are you saluting the landslides of August,
the independence of September?
Are you in unarmed combat with October?
Does November please you?
Is December your new best friend?
Are you hunting that grail, January?
Do you still have time for February?
Have you seen March,
celebrating the marriage of green and blue?

The cycle of nature is further accentuated by the listing of the months (April to March, in a parody of enjambment), while the monotony of time is depicted through repetition of questions, and particularly through the anaphora (“Are you...?”) that places the speaker in the position of one who always asks, and is never answered. Finally, the thirteenth line emphasises the ideas of union and loss – there is a marriage, but not the one that the speaker longs for. Moderns poets, even those as closely connected to Romanticism as Shuttle, have difficulty finding solace in regeneration. Nature and its cycles might have brought comfort to Wordsworth, but Shuttle is not consoled by the fact that her dead lover is now part of the Earth’s “diurnal course”.

“Missing You”, then, walks the fine line between traditional and subversive elegy, with the speaker stuck in the liminal stage of mourning, on the verge of crossing the threshold into acceptance and consolation. Kennedy (2007: 26) states that an important feature of elegy is that “it occurs in a place and at a time divorced from everyday reality” with “these places and times often [being] simultaneously conceptual and literal”. Shuttle’s elegy mentions months, but they exist in a limbo, offering no resolution. As for places, she often chooses pedestrian, corporate facilities whose uncanniness has been making us uncomfortable since at least Ginsberg’s “A Supermarket in California” – canto 2 has the speaker weeping in Tesco’s, Sainsbury’s, Boots, Asda, Woolworths, Clarks and Superdrug. Even the places that seem to have been designed for solace and problem-solving do nothing of the sort (“I wept /.../ in the library /.../ in the churches /.../ and in the House of Commons” (155–156)). This is typical of contemporary elegy, where the poets

“forswear traditional procedures of mourning, adopting deliberately unidealized settings” and grieving not only for the deceased “but also [for] the vanished rituals of grief and consolation themselves” (Sacks, qtd. in Twiddy, 2012: 6). Not even the sea, which has been a recurrent trope in elegy since Milton’s *Lycidas*, can bring comfort to the speaker of “Missing You”: “Don’t bring me the sea” (159). Shuttle emphasises the unnaturalness of grief, which, again, illustrates Ramazani’s idea that modern elegists tend to “attack convention and often leave their readers and themselves inconsolable” (Kennedy, 2007: 6). This can be seen in canto 15, which plays with idioms as if to say that any stability, even linguistic, is illusory: “I’m the leopard changing my spots, /.../ the elephant who forgets, /.../ the cloud without a silver lining” (162).

The overall impression of “Missing You” is that it hovers on the verge of being subversive – it refuses the transcendence and consolation of typical masculine elegy, insisting that any self-knowledge that the speaker gains is achieved through connection with the deceased, and not through psychic *agon* (Schenk, 1986: 17). On the other hand, it falls short of what Schenk (1986: 24) calls “the female elegist’s most characteristic subversion of the masculine elegiac”: the refusal of “the closure elegy conveniently provides, preferring /.../ the ‘violent sensations’ /.../ to the false and destructive finality of ‘conclusion’.” Shuttle’s speaker *wants* closure, and in canto 23 (2012a: 165–166) she states:

I’m letting go of you
 year by year /.../
 There is so much of you,
 you will never completely cease, /.../
 there’s no rush, no deadline,
 time doesn’t matter,
 its just that I can’t despair forever

When she finally lets go of the dead lover in poem 24, it is not because she has found peace, but because he is simply uncontainable (“No city working till late at night could keep you / nor the happy endings of the sea / The theatre sold-out every night couldn’t hold you, / nor the long disobedience of the truth”). She assures him that he will never be forgotten, and the reader is left with the impression that, although the words may have ceased for now (“all my schools closed for summer, / silent for weeks”), they are bound to return, “elusive as an elegy, daring as dusk”.

CONCLUSION: SOLACE AND SUBVERSION

Starting with Anglo-Saxon poetry, through Chaucer and early Renaissance authors (the aptly named Churchyard and Grimald), to Spenser and into the modern era, elegy has been one of the most resilient poetic modes in the English literature. This is not surprising; as humans, we have a propensity towards attachment, music, and poetry, and, faced with loss, we tend to combine those into expressions of grief. Contemporary elegy may have gone through certain modifications, particularly in light of the drastic changes that the last century brought into the world, but this basic sentiment still remains.

A traditionally patriarchal form, elegy has also undergone changes under the influence of gender re-evaluations, which resulted in the differentiation between masculine and feminine elegiac models. Thus, “eulogy and transcendence are the most salient features of the masculine elegy, and they arise directly from masculine patterns of competition, separation and individuation” (Schenk, 1986: 20). Feminine elegy, on the other hand, is “more concerned with attachment than separation” (Kennedy, 2007: 85), and places emphasis on recuperation over substitution. This is certainly the case with Penelope Shuttle’s “Missing You”: the speaker admits that she “can’t despair forever”, but the overall impression is that of gradual healing, not finality or resolution. Her later elegies, from the collection *Unsent*, still address the same loss, sometimes with humour (“just because I live alone / doesn’t mean / I have to listen to Radio Four” (239)), sometimes with tough love (“the standing stone of time / says to me – / *get a life, girlfriend*” (246)), and sometimes with affection and reason combined (“I love you, / even though / (forgive me) / I threw all your shoes away / eight years ago” (261)). Using elemental, natural imagery, and drawing on mythical, “shamanistic” practices, Shuttle’s poetry deals with grief in a way that allows for recovery, but subverts the notion of complete solace.

Even though Peter Redgrove, the subject of Shuttle’s elegies, was a fellow poet, he is represented as a “lost Lenore”: not a literary predecessor, but a beloved husband. This further cements “Missing You” as a work of feminine elegiac poetry – it mourns a personal loss, and approaches recuperation by invoking the connection between the survivor and the deceased. Shuttle has no pretensions to universalising her loss or speaking on anyone’s behalf (“I can’t cry anyone’s tears except my own, / can’t teach anything but my own ignorance” (156)). But the heartfelt expression of her elegies still evokes a genuine response in the reader, who feels the unnaturalness of a Redgroveless world (“like a rainbow without red”

(158)), thanks to Shuttle's richness of emotion and turn of phrase. And that is certainly a hallmark of a great poet.

Bojana Vujin

„NEUHVATLJIV POPUT ELEGIJE, NEUSTRAŠIV POPUT SUMRAKA”:

„NEDOSTAJEŠ MI” AUTORKE PENELOPI ŠATL KAO SAVREMENA TUŽBALICA

Rezime

Elegija je pesnički izraz sa bogatom tradicijom, koji je tokom svog dugog postojanja pretrpeo značajne promene. U antičkoj književnosti ovaj se termin odnosio na tekstove napisane elegijskim distihom, da bi kasnije počeo da označava poeziju koja izražava tugu, najčešće zbog nečije smrti. U engleskoj poeziji, elegija se, uslovno rečeno, pojavljuje još u anglo-saksonskom periodu, premda se njeno današnje značenje vezuje uz pesništvo renesanse i autore poput Edmunda Spensera. S obzirom na to da elegija najčešće izražava tugu koju pesnik oseća zbog smrti nekog od svojih prethodnika, može se reći da je ona vrlo patrijarhalan žanr, koji služi i kao ritual inicijacije u redove pesničkog kanona, gde se novi autor trudi da svojim stvaralaštvom prevaziđe mentora za kojim tuguje. Pošto su pesnikinje generacijama namerno isključivane iz kanona, kod njih retko kad postoji ovakav odnos prema prethodnicama, tako da se može reći da je ženska elegija poezija zajedništva, a ne poezija takmičarskog karaktera. Još jedna bitna razlika između „ženske” i „muške” elegije jeste u tome što u tradicionalnoj, muškoj elegiji, postoji jasan prelaz od tuge do utehe, dok ženska elegija često odbija rastanak sa predmetom tužbalice, a time i utehu. U ovom radu, analizira se ciklus kratkih pesama pod nazivom „Nedostaješ mi” savremene britanske pesnikinje Penelopi Šatl, s namerom da se utvrdi u kojoj meri on zaista može da se posmatra kao subverzivna ženska elegija, a u kolikoj kao tradicionalna tužbalica. Takođe, daje se osvrt i na ulogu elegije u poeziji ove pesnikinje uopšte i zaključuje da jedinstven način na koji ona izražava tugu i žaljenje svakako predstavlja jedan od razloga zbog kojih se Penelopi Šatl može svrstati u sam vrh savremene anglofone poezije.

Ključne reči: elegija, feministička kritika, Penelopi Šatl, savremena engleska poezija

REFERENCES

- Byrne, J. (2005, Summer). The Wolf Interview: Penelope Shuttle. *The Wolf Magazine*. Preuzeto 12. 1. 2018 sa: http://www.wolfmagazine.co.uk/10_interview_ps.php
- Dowson, J.–Entwhistle, A. (2006). *A History of Twentieth-Century British Women's Poetry*. Cambridge–New York: Cambridge University Press.

- Gregson, I. (1996). *Contemporary Poetry and Postmodernism: Dialogue and Estrangement*. London: Palgrave Macmillan.
- Kennedy, D. (2007). *Elegy (The New Critical Idiom)*. London–New York: Routledge.
- Linehan, G. (writer–director). (2007, 31 Aug). Return of the Golden Child. *The IT Crowd*. Season 2, episode 2. Talkback Thames–Channel 4 Television Corporation.
- O’Brien, S. (2012, 28 Dec). *Unsent: New and Selected Poems 1980–2012* by Penelope Shuttle – Review. *The Guardian*. Preuzeto 12. 1. 2018. sa: <https://www.theguardian.com/books/2012/dec/28/unsent-penelope-shuttle-review>
- Preminger, A.–Brogan, T. V. F. (eds.). (1993). *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*. Princeton: Princeton University Press.
- Schenk, C. M. (1986, Spring). Feminism and Deconstruction: Re-Constructing the Elegy. *Tulsa Studies in Women’s Literature*. Vol. 5, No. 1, pp. 13–27. Preuzeto 31. 3. 2018. sa: <http://www.jstor.org/stable/463660>
- Shuttle, P. (2012a). *Unsent: New and Selected Poems 1980–2012*. Tarsset: Bloodaxe Books.
- Shuttle, P. (2012b). Penelope on Writing Poetry. Preuzeto 31. 3. 2018. sa: <http://www.penelopeshuttle.co.uk/about-writing-poetry.html>
- Twiddy, I. (2012). *Pastoral Elegy in Contemporary British and Irish Poetry*. London–New York: Continuum Literary Studies.
- Wilkinson, B. (2007). Penelope Shuttle: Critical Perspective. Preuzeto 10. 1. 2018. sa: <https://literature.britishcouncil.org/writer/penelope-shuttle>

ФИЛОЗОФИЈА

SAVREMENOST PRIMITIVNOG I PRIMITIVNOST SAVREMENOG

Arhaično i savremeno u avangardnoj umetnosti

Članak najpre ispituje savremenu aktualizaciju »primitivnog« u istorijskom horizontu u kojem su evropske metropole osnivale institute za rasna istraživanja. Savremenost primitivnog odlikuje rastući politički naboj koji je doveden do vrhunca tokom nacističkog režima. Autor ističe da umetnost, koja je proglašena »degenerisanom umetnošću«, nije tako nazvana zbog toga što je navodno kvarila i korumpirala vrline nemačkog naroda, nego zbog činjenice, da se iz avangardne perspektive celokupna nacistička ideologija nužno ispostavljala kao izvitoperena i degenerisana. Zbog toga je sklonost ka »primitivnom« dugo važila kao pouzdani znak sklonosti zapadnim, liberalno-demokratskim vrednostima. Drugi deo rada ukazuje na *paradoks novog primitivizma*. Kada se avangardni tretman »primitivnog« posmatra isključivo estetičkim kriterijumima i kada se situira u savremeni hermeneutički milje, on nužno dobija sasvim drugačije značenje. Strategija avangardnog odnosa prema primitivnom nesumnjivo se uklapa u tipično evropsku hermeneutičku tradiciju *prisvajanja* i preuzimanja.

Ključne reči: savremenost, primitivno, Agamben, degenerisana umetnost.

PRIMITIVNO I SENKA RASIZMA

U pokušaju da teorijski sažme radove pionira socijalne antropologije Spensera, Tajlora i Morgana, Francu Boasu je pošlo za rukom da razotkrije potporne stubove na kojima počiva logika, zahvaljujući kojoj su se istraživanja primitivnih civilizacija dovodila u vezu sa savremenim svetom. Vlastita kultura je najpre proglašena normativnom, da bi se onda sve ostale kulture odmeravale na osnovu njima nepoznate teleologije: »Hipoteza implicira da naša moderna zapadnoevropska civilizacija reprezentuje najviši kulturni razvoj prema kojem teže svi ostali, primitivniji kulturni tipovi, pa otuda u retrospektivi konstruišemo ortogenetički razvoj prema našoj vlastitoj civilizaciji« (Boas, 1922: 312). Ukoliko je tako, nameće se pitanje kako je usledio preokret, odnosno šta je to omogućilo da

* proledragan@ff.uns.ac.rs

usred teleološkog režima primitivni kulturni tip s dna lestvice postane uporediv sa visoko sofisticiranim umetničkim tvorevinama na vrhu ortogeneze?

Pomenuti preokret svakako nije usledio na osnovu umetnički inspirisane žaoke, kojoj bi navodno pošlo za rukom da prodrma i prerasporedi pozicije utvrđene kolonijalnom teorijom i praksom. Sasvim je očekivano da pariski umetnici, koji su »otkrili« primitivno, nisu bili svesni svoje vlastite uloge, niti su reflektovali svoju direktnu »usidrenost« u kolonijalna iskustva. Međutim, izvesno je da je moglo i bez njih. »Povratak primitivnom« nipošto nije bio niti nužni, niti presudni uslov bez kojeg ne bi bilo nastanka avangardi. S druge strane, sagledana iz perspektive istorijskih iskustava, afirmacija primitivnog svakako je predstavljala svetao, hvale vredan primer u vreme osnivanja mnogobrojnih instituta za rasna istraživanja.

Dok su se, s jedne strane, na osnovu strogo naučnih ideja i metodologije naučnici trudili da dokažu superiornost bele rase, na drugoj strani su pojedini avangardni umetnici veličali umetnost onih koje su njihove prirodno-naučno opredeljene kolege smatrale rasno inferiornim. Utoliko se avangardni okret ka primitivnom može tumačiti i u horizontu amortizacije društvenih efekata rasizma. Budući da se svaki rasizam uvek nužno svodi na svojevrsnu školu gađenja i prezira, pojavljivanje savremenih umetničkih formi paralelno sa afirmacijom umetnina koje su stvorili upravo objekti pomenutog prezira, doista može donekle da poprmi funkciju svojevrsnog društvenog protivtega. Tek kada ovo imamo u vidu, možemo da shvatimo da žestina s kojom su nacistički lideri napali avangardiste nije bila posledica njima inherentne iracionalnosti. Naprotiv, promoteri rasne ideologije bili su u stanju da vrlo dobro prepoznaju one aktore na javnoj sceni koji ih iz osnova dovode u pitanje. Utoliko možemo da kažemo da avangardna umetnost nije bila stigmatizovana i jednoznačno proglašena »degenerisanom« prevashodno zbog toga što je navodno kvarila i korumpirala arijevske predstave o umetnosti, već zato što se arijevska ideologija iz avangardne perspektive nužno ispostavlja kao izvitoperena i degenerisana. Sukob ideologa više rase i savremenih poklonika umetnosti tzv. »nižih« rasa bio bi neizbežan čak i u slučaju da je, nekim čudom, ukus nacističkih lidera bio daleko više naklonjen savremenoj umetnosti. Primeri Emila Noldea i Gotfrida Bena bili su izuzeci koji su potvrdili pravilo, a njihov progon sa umetničke scene, odnosno zabrana umetničkog rada čak i u privatnim prostorijama, pokazao je da nacistička ideologija ne preza od obračuna sa vlastitim simpatizerima, čim se ispostavi da njihova privrženost u nekim pojedinostima ne odražava stavove vrha partije.

Uvereni smo da bi avangardna potraga za radikalnom emancipacijom umetničkih sredstava i ciljeva odlično funkcionisala i bez »otkrića« primitivnog, ali je ono nesumnjivo odigralo i neobično značajnu istorijsku ulogu. Premda avangardisti to svakako nisu mogli da osveste, niti da prepoznaju – njihove reči i dela su nudile neobično dragocenu društvenu terapeutiku usmerenu protiv rasističke ideologije. Tamo gde rasizam nije predstavljao istaknutu ideološku matricu, »upotreba primitivnog« je bila znatno kraća, gotovo privremena. Kada se evokacija primitivnog izmesti izvan senke scijentistički konstruisanog rasizma, ona samim tim a priori biva lišena dugovečnosti. Umesto da simuliraju izvornu pralepotu i jednostavnost umetničkog gesta dosledno prizivajući primitivno, ruski su avangardisti vrlo brzo načinili prelaz iz arhaičnih motiva i predstava, da bi pronašli ishodište u čistom formalizmu. Njihov izbor bio je rukovođen programskim znakom jednakosti između jedinstvenog, nenadmašnog istorijskog zadatka koji se nalazi pred svim umetnostima i destrukcije otuđene, postvarene, predmetne svesti.

Revolucija posredstvom umetnosti za njih nije podrazumevala restauraciju prvobitnih fetiša, nego beskompromisno ukidanje svake vrste fetišizma. Dok su pariski avangardisti otkrivali nepriznatu lepotu afričkih maski, ruski avangardisti su radije pokušavali da strgnu maske koje već postoje, posebno kada je reč o smeštanju umetnosti u ukupnost državnog i ekonomskog poretka. Naime, Marksom inspirisanim sledbenicima revolucije dugo je ostala svojstvena teza da se celokupna istorija čovečanstva može posmatrati kao jedinstveni niz različitih fetiških odnosa koje nužno proizvodi predmetna svest (Foht, 1965: 56). Posmatran iz te perspektive, prohodan put ka emancipaciji i slobodi nipošto nije vodio tradicionalnim trasama. On je bio moguć jedino posredstvom novovrsnog susreta svesti i sveta, čiji bi preduslovi mogli biti ispunjeni tek ukoliko svesti pođe za rukom da se jednom za svagda oslobodi svoga predmetnog karaktera. Teško je naći dosledniji izraz takvog nastojanja od Maljevičevog vodećeg estetičkog credo: »postoji samo jedna autentičnost: bespredmetnost« (Maljevič, 2010: 397).

STRATEGIJA DISTANCIRANOG PRISVAJANJA

Zamisli novog vizuelnog susreta svesti i sveta za zapadne avangardiste isprva nisu bile formalne prirode. Možda i zbog toga što su u svojoj svakodnevici realno mogli da se zateknu u okolnostima poput Morisa Vlamenka i da slučajno »otkriju« dragoceni artefakt u nekom lokalnom kafeu. Razume se, egzotično poreklo dotičnih umetnina po pravilu je u potpunosti amortizovalo svaku umetničku vrednost. Zbog toga one najčešće nisu bile ozbiljno shvatane, a imale su sve preduslove da postanu integralni deo kulturnog nasleđa stečenog u prekomorskim

kolonijama. Bilo je neophodno učiniti samo jedan presudan gest, preokrenuti vrednosne predznake pred primitivnim i time mu omogućiti sasvim drugačiju pažnju. Za razliku od starogrčke *Heimatlichkeit* (Hegel, 1970: 175) (*otadžbinskost, domovinskost*), tj. procesa kojim je Hegel označio efikasno preinačavanje stranog u domaće, svojevrsnu akulturaciju tokom koje ono izvorno tuđe postaje prisno i smatra se najrođenijim, *avangardno prisvajanje primitivnog odvijalo se uz svesno održavanje neprekoračive distance*. Ta distanca se prevashodno ticala potenciranja subjektivnosti, odnosno individualnog stvaralačkog učinka, »primitivnima« nepoznatog »autorstva«.

Dok su savremeni umetnici insistirali na individualnoj kreaciji, plemenskim umetnicima nije padalo na pamet da svoj rad povežu sa slobodom i sa izborom: »dok se kulturni artefakt *Gospođice iz Avinjona* (1907) opisuje kao kreacija jednog individualnog umetnika, Pabla Pikasa, i kao delo koje obeležava nastanak novog umetničkog pokreta, kubizma, tvorcima raznolikih afričkih maski [...] ostaju anonimni, poznati jedino po svojoj plemenskoj ili religioznoj pripadnosti. Nemogućnost da se identifikuje individualni tvorac maske je način da se negira da je individualni izbor, zajedno sa estetskim, bio činilac koji je motivisao njeno stvaranje« (Antlif/Letjen, 2004: 276). Obratimo li pažnju na fundamentalnu razliku između umetničkog artefakta u funkciji individualne, odnosno kolektivne reprezentacije, Pikasova inspirisanost afričkim maskama bila bi verna svome izvoru samo ukoliko bi podrazumevala da njegovo delo ostane nepotpisano, što se naravno nije desilo.

Uprkos tome, prevrednovanje onoga što je tradicionalno važno kao priprosto i siromašno iziskivalo je da nekada fiksirane međe budu relativizovane i približene. Primenjena na primeru »primitivnog«, promena vrednosnih predznaka svakako nije podrazumevala opsesivno antikvarno čuvanje arhaičnih artefakata. Pre se radilo o tome da se savremeno »otvori« za arhaično i preistorijsko, ili, rečima Đorđa Agambena, da se usred savremenog prepoznaju i odgonetnu arhaične crte: »savremenici se upisuju u sadašnjost označavajući je iznad svega kao arhaičnu. Jedino onaj ko opaža arhaične indicije i obeležja u najmodernijem i skorašnjem može biti savremenik« (Agamben, 2009: 50).

Ukoliko je tako, onda savremenike ne odlikuje volja za trenutno važećim i najsvežijim, nego volja koja raskriva najstarije u najnovijem. Štaviše, naglasak pojma savremenosti italijanski filozof nije stavio na nosioce dinamike i iskoraka u vremenu, nego pre na onu vrstu pogleda koji je u stanju da poveže novo i nedoživljeno sa starim i odavno zaboravljenim. Čini se da bi epitet takvih savremenika po automatizmu zaslužili svi zagovornici umetničkih postignuća

arhaičnog sveta koja nisu nastala u Ahaji, Korintu ili u Atini, nego u Africi, dolini Amazona i u Polineziji. Van svake je sumnje da su prve decenije dvadesetog veka sa simpatijom posmatrale sve što donosi »draž novog viđenja, zrcalo kolektivne duše slobodne od lanaca građanskog ropstva. Nisu dakle slučajno Vlaminck, Matisse ili tko drugi 'otkrivali' crnačku umjetnost. Otkrivanje je odgovaralo zahtjevu avangardnih umjetnika, jer su se u takvom zahtjevu odražavali svi razlozi pobune protiv postojeće kulture, kanona, konvencija« (De Micheli, 1990: 44).

Nesvakidašnji je i potpuno neočekivan zaokret pažnje, zahvaljujući kojem su objekti nekadašnjeg prezira, počevši od 1900. prikazivani u najlepšem svetlu i kićeni superlativima. Kako objasniti da su isti oni artefakti posredstvom kojih je evropska gordost dokazivala divljaštvo neevropskih kultura, a time ujedno i svoju superiornost, postali uzorna podrška i primereni obrasci za savremene tendencije umetničkog rada? I to nije bilo sve, pošto se evropski umetnici nisu zaustavili samo na veličanju dela, nego su i u svom najintimnijem biću čeznuli za nečim što već odlikuje nekada prezrenog, a sada poželjnog, »primitivnog drugog« (Wiennand, 2015: 10–11). Gotovo kulturni status, koji je preko noći stekla neevropska »primitivna« umetnost, ipak ne dokazuje da su savremenici u Agambenovom smislu bili spremni da odbace sve presudne obrasce koje je modernost za sebe strpljivo vekovima stvarala. Približavanje udaljenog se u slučaju primitivnog pokazalo kao veoma složen zadatak. Njegova delikatnost oličena je u tradicionalnom tretmanu neevropskih umetnosti, u smislu potrebe za prepoznatljivim vrednosnim antipodom svemu onome čime se Evropa ponosi. Utoliko *primitivno nužno spada u kategorije relacije* jer je shvatljivo tek iz potrebe za polarizacijom.

Nasuprot najaktuelnijim dometima superiornih perjanica civilizacije ističe se ono što tavori, što ne poznaje razvoj, čija mizerna ograničenost je bila posledica rođenja u nesklopinim uslovima, u svetu bez istorije, na terenu lišenom razvijene kulturne samosvesti. Ukoliko ih pak lociramo s one strane procesa civilizacije, u horizontu navodne vanevropske bezvremenosti, postaće nam jasno da su umetnička dela nastala u neevropskim zajednicama po svojoj prilici bila unapred onemogućena da stupe u dodir s onim što zovemo »savremeno«.

PRIMITIVNOM MLADOŠĆU PROTIV STARICE EVROPE

Uprkos preprekama, pomenuti dodir se ipak dogodio. Gotovo stoleće fasciniranosti »primitivnim«, isprva evropsko, a potom i globalno, započelo je krajem devetnaestog veka. Beležilo je različite talase i različite intenzitete, da bi potrajalo sve do svoga klimaksa, otvaranja Majkl Rokfelerovog Krila primitivne

umetnosti u Metropolitan muzeju u Nju Jorku 1982. (Errington, 1998: 2). Trenutak, koji se obično markira kao vrhunac novog primitivizma, tj. danas nedopustive estetizacije neevropskih kultura, neosporno zauzima značajno mesto u civilizacijskom procesu tokom kojeg se gađenje preokrenulo u priznavanje. Ono što smo od tog perioda mogli da naučimo, odnosi se na nesvakidašnju dinamiku, svojstvenu kategorijama relacije. Njihova posebnost ogleda se u tome što vrednosni poredak među kategorijama može biti potpuno preokrenut.

Izvanredan primer pomenutog preokreta predstavljaju Vitgenštajnovе primedbe uz lektiru Zlatne grane Džeјmsa Džordža Freјzera, u kojima se kritička lupa izmešta sa označenog na označitelja: »Freјzer je mnogo više divalj od većine njegovih divljaka, jer oni nisu toliko udaljeni od razumevanja svoje duhovne nastojenosti, kao Englez dvadesetog stoleća. Njegova objašnjenja primitivnih običaja su mnogo sirovija od smisla tih običaja« (Wittgenstein, 1967: 241). Nadalje, čini se da je tumačenju, koje pridev »divljeg« radije pripisuje etnologu nego predmetu etnoloških istraživanja, naročito kumovala retorika o Evropi kao civilizaciji na zalasku. Bez razočaranja u »staricu« Evropu i probudene samosvesti o nedostojnoj kolonijalnoj prošlosti, teško bi bilo zamislivo da Freјzerove refleksije ikada budu proglašene »divljim«. Još pre Prvog svetskog rata, paralelno s pojavom prvih avangardnih pokreta, postajale su sve glasnije optužbe protiv dekadentne, oronule kulture. Vrednosni kanoni na kojima je počivala zamisao uljuđenog, kultivisanog pripadnika građanskog sveta opozvani su i odbačeni: »Izvesno je da epoha, koja je proizvodila i proširivala građanski kanon, predajući ga u neosporenom obliku iz generacije u generaciju, okončana u prvoj polovini 20. stoleća; ona je ugašena pojavom doba masa« (Fuhrmann, 2000: 9–10). Nakon Prvog svetskog rata tome je pridruženo i prilično pesimistično uverenje da je celokupnoj zapadnoj civilizaciji odzvonilo, te da joj u svakom trenutku preti konačna i neopoziva »propast«.

Ni naši avangardisti nisu propustili da zabeleže oboljenje i da bez mnogo sažaljenja odmere pacijenta: »Nad posteljom visi crvena tablica sa belim natpisom: EVROPA. Brojka je nečitljiva« (Micić, 1922: 1). Razume se, period u kojem se konstituiše govor o evropskom regresu nije istovremen, nego nužno prethodi onom u kojem je skrenuta ozbiljna pažnja na tajnoviti svet pećinskog slikarstva. Nema sumnje da je devalvacija evropske kulturne samosvesti otvorila širom vrata primitivnom. Bez nje bi se teško moglo zamisliti širenje fascinacije mnogovrsnim oblicima dekorativne umetnosti, kao i veličanje lepote i autentičnosti indijanskih totema, afričkih maski i skulptura.

Dijagnoze o dubokoj krizi evropskog humanizma konstatovali su mislioci čije su poente na različite načine varirali teze o jedinstvenoj »bolesti« evropskog duha. Vesnici nihilizma su ujedno dokazivali da je ono što Evropa ističe kao naj snažnije i najdragocenije zapravo najslabije i da predstavlja najveći teret. Tradicionalno nedodirljive uporišne tačke evropske civilizacije sada su tumačene kao potvrde samozavaravanja, regressa i sunovrata. Periodi procvata i progressa raskrinkavani su kao najava bede i trasiranje propasti. Antropologija homo Europaeus postajala je otelovljenje neautentične egzistencije, bića na zalasku, života koji se odriče samog sebe.

Odbojne predstave Evropljana o samima sebi po prirodi stvari su kumovale sve većem interesu za vanevropske kulture. U takvom kontekstu formulisana je jednostavna jednačina prema kojoj su sve izvanevropske umetnosti, samom činjenicom svog porekla, slavljene i tumačene ako ne kao spasene, onda sasvim sigurno kao nedotaknute neslavnom sudbinom, dekadencijom i propadanjem. Razume se, takva atmosfera dramatično je popularizovala pogled ka Dalekom istoku, Africi i Južnoj Americi, a njihova kulturna postignuća je nesebično darovala oreolom izvornosti i autentičnosti. Nakon što su se narcističke predstave o evropskoj superiornosti ispostavile kao lažne i neuverljive sa posebnim poštovanjem posmatrano je sve što je prosto, jednostavno i, što je najvažnije, neupleteno u fatalne stranputice lažnog evropskog progressa.

Podižući, u rusovskom maniru, cenu svemu onome što je dovoljno drevno da mu je pošlo za rukom da izbegne zamke civilizovanja, savremenost je postala odličan ambijent za afirmaciju primitivnog. Naspram starog, zakomplikovanog, samom sebi nejasnom i neprepoznatljivom licu dekadentne Evrope, moglo je u punom sjaju da iskrсне istorijom netaknuto, mlado, jednostavno lice izvorno ljudskog. Vrednosni obrat ostavio je svoj pečat i u značenju reči. Primitivno više nije prostačko i nerazvijeno, nego naivno, iskreno i nepatvoreno: »primenjena na umetnička dela, interesantna je upotreba reči 'primitivno', i nipošto nije omalovažavajuća. Kritičari je koriste da opišu izvesnu naivnost inspiracije i jednostavnost vizije« (Adam, 1948: 31).

O PRIMITIVNOM, ALI NE SA PRIMITIVNIM

Ključni obrat nasleđenog tretmana primitivnog u smislu nižeg stepena ljudskosti ticao se uklanjanja radikalne udaljenosti. Ona je provedena sa jasnom namerom da se pokaže da evropski čovek ne samo da ima nešto homogeno i srodno s primitivnim čovekom, nego i da zajedno s njim može nešto da uradi. Ukoliko ne baš s konkretnim ljudima, onda barem s njihovim produktima. Naime, razmišljajući

u tom pravcu, istraživanja Cvetana Todorova su demonstrirala drastičnu razliku u recepciji indijanskih umetnina kod pionira kolonizacije američkog kontinenta u odnosu na dvadesetovekovne poznike: »‘Indijanska umetnost’ nije ostavljala nikakav utisak na evropsku umetnost šesnaestog veka (u suprotnosti sa značajem koji je u dvadesetom veku stekla ‘crnačka umetnost’). Drugačije rečeno, u najboljem slučaju španski autori rekli su nešto dobro o Indijancima ali, apstrahujemo li od ponekog izuzetka, nikada nisu govorili sa Indijancima« (Todorov, 1985: 160).

Istini za volju, ni Pikaso, ni Matis i društvo nisu govorili sa skulptorima afričkih plemena. To što su za njihove rukotvorine izjavljivali da su lepše od antičkih ili srednjovekovnih uzora i što su celokupnu umetnost želeli da dovedu u vezu sa »primitivnom umetnošću« još uvek ne označava spremnost, niti zainteresovanost za dijalog. Protivno izričitim očekivanjima Cvetana Todorova, šesnaestovekovna matrica odnosa prema »primitivnim« umetnicima suštinski se nije menjala i ostala je gotovo netaknuta. Ono što se ipak drastično promenilo, ticalo se isključivo vrednovanja njihove umetnosti. Ali čak ni to vrednovanje nije provedeno iz neutralne perspektive, jer povećana pažnja usmerena prema vrednovanom imala je za cilj da pospeši i unapredi subjektivnost onoga ko vrednuje. Rečju, pogled ka primitivnom je uvek bez ostatka bio usmeravan u interesu savremene subjektivnosti. Radilo se o spoju novog i starog, o uočavanju najstarijeg u najnovijem, huserlovski rečeno o obnavljanju evropske ljudskosti posredstvom tek prividnog manevra i povratka praljudskom. U tom duhu, Apoliner je skrenuo pažnju na edukativnu funkciju primitivnog koja se orijentiše na osnovu ideje o umetnički plodnom i efikasnom izrazu čije sazrevanje je direktno povezano sa neophodnošću da umetnik bude detaljno upoznat sa mnogobrojnim fasetama ili likovima čoveka. Nakon što se s njima upozna uz pomoć stranih i dalekih kultura, umetnik mirne duše može u potpunosti da se posveti doprinosu onoj kulturi koju smatra svojom vlastitom: »Srazmerno strastima koje su ih inspirisale, statuete afričkih crnaca mogu da zainteresuju umetnika i da mu pomognu da razvije svoju ličnost [...] Ali, radoznao da upozna umetničke izraze svih ljudskih rasa, Anri Matis je ostao iznad svega posvećen lepoti Evrope« (Matisse, 1972: 57).

Grupi umetnika koji su kao stanovnici vodeće svetske umetničke metropole otkrili lepotu totema, fetiša ili maski, ni u jednom trenutku nije palo na pamet da otputuju i da se potrudu da detaljnije upoznaju ambijent i atmosferu u kojoj deluju njihove afričke ili azijske kolege, da istraže i posete pojedina plemena, istaknuta po vanredno vešto izrađenim umetninama i da zateknu umetnike na delu. Mnogi su posetili sever Afrike, ali pre da bi studirali čarolije svetla i magiju ambijenta, nego

da bi razgovarali sa svojim kolegama. Rečju, simpatije prema afričkoj ili polinežanskoj umetnosti nisu se proširivale na želju za direktnom komunikacijom s afričkim ili polinežanskim umetnicima, a kamoli na potrebu da se iskustva razmene i da se od te razmene eventualno nešto nauči. Bez obzira koliko god da je cenila učinak primitivnih umetnika, pomenuta družina radije je ostala u Parizu, nastavivši da radi u više-manje istovetnom ambijentu, ali s donekle promenjenim pretpostavkama, u koje pre svega spada zajedničko oduševljenje Vlamenkovim otkrićem.

Reč je o tipu divljenja koje nije toliko zainteresovano za estetiku produkcije određene umetnosti, za proces tokom kojeg neko delo nastaje takvo kakvo je, nego za to šta je u savremenom trenutku moguće načiniti počevši od tradicionalno orijentisanih produkata. Avangardni restauratori primitivnog su započinjali upravo tamo, gde su primitivni umetnici završavali. Bez obzira da li se radi o skulpturama ili crtežima, konkretne figuracije i modele uobličavanja »primitivne umetnosti« rani avangardisti nisu razmatrali iz perspektive uzorne i obavezujuće forme, nego kao specifične sadržaje koji tek čekaju na formiranje. Rečju, avangardni »rad na primitivnom« ima karakter preuzimanja, prisvajanja i uobličavanja određenih arhaičnih sadržaja u formalnim okvirima savremenih umetničkih kanona.

PARADOKS NOVOG PRIMITIVIZMA

Avangardni rad na primitivnom ima karakter svojevrzne metaumetnosti. Štaviše, postoje opravdani razlozi za tezu da avangardni pristup primitivnim tvorevinama po svojoj prirodi nije bio miroljubiv i prijateljski. Naprotiv, odlikovala ga je tipična kolonijalna potreba kojoj ne pada na pamet da dopusti kolonizovanom da izgovori poslednju reč, niti da samostalno zastupa ono što smatra da treba da zastupa. Daleko od toga da je »primitivni svet« zaista trebalo da progovori, da samog sebe obelodani posredstvom svoje umetnosti. Od primitivnog dela se nije očekivalo ništa više nego da ostane nemi model i da čutke podnese da bude transformisano tako što će u njega najpre biti utisnut odlučujući, savremenim potrebama oblikovani evropski pečat. Time dolazimo do neobičnog *paradoksa novog primitivizma*. Kada ga posmatramo u strogoj istorijskom i političkom kontekstu, on neosporno deluje otrežnjujuće i emancipatorski. S obzirom na nacističko gađenje naočigled »degenerisane umetnosti« i njenu brutalni eliminaciju iz muzeja i galerija, decenijama je važno da svaki gest simpatije prema primitivnim motivima po automatizmu zaslužuje predznak antinacističkog ili antirasističkog opredeljenja. Međutim, kada se isti gest posmatra isključivo estetičkim kriterijumima, i kada se situira u savremeni hermeneutički milje, on nužno dobija sasvim drugačije značenje.

Strategija avangardnog odnosa prema primitivnom nesumnjivo se uklapa u tipično evropsku hermeneutičku tradiciju *prisvajanja* i preuzimanja. A ta tradicija nas uči da se ono *prisvojeno* uvek naknadno oblikuje i formira počevši od horizonta i zarad vlastitih potreba onoga ko prisvaja. Čak i nakon što počne u potpunosti da zaokuplja masovnu pažnju, kada postaje predmet opšte zainteresovanosti i kada zauzme stotine i hiljade kvadratnih metara stalnih i privremenih tematskih galerijskih i muzejskih postavki, ono prisvojeno, u našem slučaju »primitivna umetnost«, nikada nije tu radi sebe same, ona ne prestaje da biva tretirano kao sredstvo i nikada ne postaje svrha.

Zbog toga smatramo da se valja saglasiti s Iris Derman i njenom tezom da Hajdegerovom zaboravu bivstvovanja valja pridružiti još jedan *zaborav*. Spisak sa bogate palete evropskih filozofskih zaborava upotpunjava i onaj koji se odnosi na celovito, sistematično sprovedeno i istorijski neobično dosledno brisanje perspektive *stranog, neevropskog i napokon, primitivnog čoveka*. Ukupno uzevši, Derman tvrdi da su pitanja koja su postavljena po nečemu istovetna odgovorima koji su na njih pružani. Jedinствeni su po svom ekskluzivno evropskom poreklu odnosno po svojim, više ili manje osvešćenim, antičkim korenima: »filozofski nacrti pitanja o kulturno stranom i o daru ostaju u granicama grčkih« (Därmann, 2005: 19).

Manjkavost takve strategije sastoji se u nevidljivim i nereflektovanim okvirima koji po svemu imaju odlike nemoguće misije. Pitanja usmerena na osvetljavanje udaljenih, i u svakom smislu distanciranih kultura, te potreba za upoznavanjem i razumevanjem heterogenih intersubjektivnih i međukulturnih odnosa, postaju unapred lišena odgovora ukoliko oni koji se pitaju prethodno ne osveste svoju vlastitu određenost apriornim okvirima evropske racionalnosti. Tek zahvaljujući osvešćenju vlastitih temelja i uporišta, moguće je očekivati da dotični okviri budu delimično prekoračeni, te da se zaista i ostvari barem ovlašni dodir sa onim što je predmet zapitanosti. Drugim rečima, pitanja o neevropskim kulturama i mogućnostima drugačijeg estetskog iskustva od evropskog bez sumnje su postavljena, ali je na njih odgovarano tako što zapitani nisu našli za shodno da se pomaknu sa nasleđene putanje koju je načinila univerzalna racionalnost, nasleđena i razvijana od antičkih Helena. Uprkos svim nepremostivim razlikama, i hrišćanska civilizacija se po ovom pitanju ispostavlja kao njihov veran i dosledan učenik: zahvaljujući »svrhovitom homogenizovanju« (Shimada, 1994: 225) primitivnog, ono se ispostavlja kao negativ idealizovane vlastitosti, svojevrsno biće nedostataka na kojem se prevashodno uočava odsustvo svega onoga po čemu se vlastito visoko vrednuje. Rečju, atribut primitivnog se suvereno pripisuje nakon što se u njemu isprva traži ono čega nema, a nema ga jer ga ne može ni biti.

PRIMITIVNI SVET KAO TERAPIJA TEHNIČKOG

S druge strane, primitivno je uvedeno i kao svojevrsni protivtež u odnosu na strahove podstaknute ubrzanim tehnološkim inovacijama. Plesačice i muzičari sa ostrva Java privremeno su se preselili na evropsko tlo tokom Exposition universelle (1889) da bi nastupili u okviru velike međunarodne sajamske manifestacije trgovačkog karaktera, čija poenta je po svemu bila suprotna pojmu primitivnog: predstavljanje najnovijih dostignuća na polju tehnoloških inovacija. Javanski ritualni ples po prvi put je odigran nedaleko od mesta na kojem je povodom stogodišnjice Francuske revolucije i uvođenja republike otvoren jedan od gigantskih simbola modernizacije, Ajfelov toranj.

Kao da prizivanje izvorno ljudskog ima za cilj da ublaži nemir i neizvesnost koji prate izgradnju velelepni tehnčkih konstrukcija. Zaista, gradnju pariskog tornja od kovanog gvožđa, za ondašnje prilike više nego gigantskih proporcija, savremenici su osuđivali kao beskorisnu i monstroznu. Navikavanje na ogromnog monstruma otežala je i iskrena želja pariskih umetnika da protestuju protiv sve većeg prisustva tehnike u svakidašnjici. Možda je publika javanskog plesa osetila novovrsnu katarzu, izlaz, ili bar ublažavanje nelagode, stečene usled sve značajnije uloge tehnike, sve većeg prisustva mašina i aparata u ljudskom životu. Rečju, u nedostatku rešenja koja bi mogla iznova da uspostave narušenu ravnotežu tehničkog i neizveštačenog, neposredno životnog, prizivani su oni oblici života čije upražnjavanje sebe ne zahvaljuje učincima tehničke civilizacije. Svet primitivne umetnosti je na taj način funkcionisao i kao svojevrsni suplement u uslovima nedostajuće terapije prekomerne, preteće, »razobručene« vladavine tehnike.

Strukturalni principi na kojima počiva svet »primitivnih« bili su izuzetno pogodni za tako nešto, jer su počivali na pretpostavkama suprotnim od savremenih. Dok se u savremenosti insistira na pomaku i inovaciji, repeticija je najučestaliji princip kako komponovanja »primitivnih« dela, tako i mentalnog sveta prvobitnog čoveka: »njegov mentalni ritam [...] karakteriše potreba za beskonačnim ponavljanjem istoga događaja, ili, u najboljem slučaju više događaja od kojih su svi na istom nivou [...] Za njega monotonija nije strašna« (Radin, 1971: 39).

Ponavljjanje, a posebno ritmičko ponavljanje iznad svega odlikuje estetske afinitete »primitivne umetnosti«. Takva umetnost ima indirektnu funkciju stabilizacije, budući da ponovno suočavanje sa već doživljenim, ali ujedno i očekivanim i predvidljivim – predstavlja svojevrsnu simulaciju pomirenosti sa svetom u kojem »primitivac« živi. Stablnost i harmoničnost, koje toliko nedostaju u predstavama o prirodi i okolnom svetu (Radin, 1971: 21), kod »primitivca« bivaju evocirane umetničkim sredstvima, pouzdanom repeticijom poznatog motiva. Uzgred,

da li to što u savremenom svetu ogromna većina produkcije pop-muzike počiva upravo na istovetnom kompozicionom principu zapravo ukazuje da se istinski »povratak primitivnog« nije desio zahvaljujući sofisticiranim avangardama, nego posredstvom banalnih recepata industrije kulture? Čini se da uživanje u beskonačnom ponavljanju prostog muzičkog motiva predstavlja dovoljno uverljivi dokaz da se čovekova potreba za stabilizovanjem nesigurnog sačuvala do danas, poprimivši u međuvremenu masovne planetarne razmere i premostivši razlike među jezicima i kulturama.

Dragan Prole

CONTEMPORANEITY OF THE PRIMITIVE AND THE PRIMITIVITY OF THE CONTEMPORARY

Summary

The article examines the contemporary actualization of the »primitive« within a historical horizon in which the various institutes for racial research were founded all around Europe. The contemporaneity of the »primitive« was accompanied by mounting political tension, which reached its peak during the Nazi regime. The author points out that the art, Nazis labeled degenerate, was not being denounced that way because it had allegedly spoiled and corrupted the virtues of the German people, but due to the fact that from the avant-garde perspective the whole Nazi ideology necessary turns out as dishonest, if not »degenerate«. The sympathetic response to »primitive art« become a reliable confirmation of a special affinity with pro-Western and liberal values. The second part of the paper uncovers the paradox of the new primitivism. Bearing in mind strictly artistic criteria, with respect to its contemporary hermeneutical milieu, the picture of new primitivism would have totally different lighting. The conclusion shows how the strategy of the avant-garde usage of the »primitive« objects fits perfectly into typically European tradition of the appropriation and adoption.

Key words: Contemporaneity, Primitive, Agamben, Degenerate Art

LITERATURA

Adam, Leonhard (1948). *Primitive Art*, Penguin Books, London.

Agamben, Giorgio (2009). »What Is Contemporary?«, u: *What is Apparatus? and Other Essays*, Stanford University Press, Stanford, tr. D. Kishik/S. Pedatella.

- Antlif, Mark /Letjen, Patriša (2004). »Primitivno«, u: *Kritički termini istorije umetnosti*, prir. R. Nelson/R. Šif, Svetovi, Novi Sad, prev. Lj. Petrović/P. Šaponja.
- Boas, Franz (1922). »The Methods of Ethnology«, u: *American Antropologist Vol. 22*, October–December.
- Därmann, Iris (2004). *Fremde Monde der Vernunft. Die ethnologische Provokation der Philosophie*, W. Fink, München.
- de Micheli, Mario (1990). *Umjetničke avangarde XX. stoljeća*, NZMH, Zagreb 1990, prev. M. Vekarić.
- Errington, Shelly (1998). *The Death of Authentic Primitive Art and Other Tales of Progress*, University of California Press, Berkeley/Los Angeles.
- Foht, Ivan (1965). *Moderna umetnost kao ontološki problem*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Fuhrmann, Manfred (2000). *Der europäische Bildungskanon des bürgerlichen Zeitalters*, Insel, Frankfurt am/M./Leipzig.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich (1970). *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie I*, Werke Band XVIII, Suhrkamp, Frankfurt am/M.
- Maljevič, Kazimir (2010). »Suprematizam kao čista spoznaja«, u: *Bog nije zbačen*, Sabrana dela, Plavi krug/Logos, Beograd, prev. A. Acović [et al.]
- Matisse, Henri (1972). *Écrits et propos sur l'art*, Hermann, Paris, éd. D. Fourcade.
- Micić, Ljubomir (1922). »Paraliza Evrope«, u: *Zenit II*, 23. 09. 1922, Beograd–Zagreb.
- Radin, Paul (1971). *The World of Primitive Man*, Dutton&Co, New York.
- Shimada, Shingo (1994). *Grenzgänge-Fremdgänge. Japan und Europa im Kulturvergleich*, Campus Frankfurt–New York.
- Todorov, Tzvetan (1985). *Die Eroberung Amerikas. Das Problem des Anderen*, Suhrkamp, Frankfurt am/M., üb. W. Böhringer.
- Wiennand, Kea (2015). *Nach dem Primitivismus? Künstlerische Verhandlungen kultureller Differenz in der BRD 1960-1990. Eine postkoloniale Relektüre*, Transkript, Bielefeld.
- Wittgenstein, Ludwig (1967). »Bemerkungen über Frazers The Golden Bough«, u: *Synthese 17*, Dodrecht.

Marica Rajković*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 111.852 : 13
1 Novalis
1 Schlegel K.
DOI: 10.19090/gff.2018.1.157-170

UTICAJ JENSKOG ROMANTIZMA NA ESTETIKU NEMAČKOG IDEALIZMA**

Autor ispituje uticaj ranog romantizma na estetiku nemačkog idealizma i posledice tog uticaja na nemački idealizam uopšte. Odnos romantizma prema filozofskim učenjima Kanta, Šilera, Fihtea, Šelinga i Hegela pokazaće se kako u sferi estetike, tako i u konsekvencama u filozofiji uopšte. Preko pojma ironije tematizovaće se odnos romantičara prema temeljnim filozofskim idejama te epohe, koje se ne iscrpljuju u domenu estetike i umetnosti, već pretenduju i na noseće teorijske i praktičke ideje nemačkog idealizma. Istraživanje pokazuje da se kroz područje estetike može prikazati suština odnosa i uticaja jenskog romantizma na nemački idealizam u celini, odnosno da ono što je započeto na području estetike ubrzo prevazilazi samo to područje i njegove granice.

Ključne reči: estetika, ironija, nemački idealizam, Novalis, romantizam, Šlegel.

Za pripadnike ranog nemačkog romantizma estetska forma predstavlja i znači mnogo više od atraktivnog izraza filozofskih stavova: umetnički stil je ono što *suštinski* čini filozofsko delo (Norman, 2008: 59). Romantizam se može razumeti kao *pokret koji je najpre usmeren protiv racionalizma XVIII veka*, jer tvrdi da filozofska sistematizacija, kao i apstraktni racionalizam, ugrožavaju *bezuslovnu neposrednost osećaja i beskonačnu dovoljnost raspoloženja i doživljaja*.¹ Ranim romantičarima je Kantova *Kritika moći suđenja* polazište za razvijanje važnih stavova: prvo, mi nismo puki *odraz sveta oko nas* niti se svet određuje

* marica.rajkovic@ff.uns.ac.rs

** Ovaj tekst je nastao na osnovu dela doktorske disertacije „Estetika u filozofiji nemačkog idealizma”, koji je kandidatkinja napisala i odbranila pod mentorstvom prof. dr Milenka A. Perovića.

¹ Apstraktni racionalizam „nema samo protivnika u filozofiji, na kojem participira romantizam, nego postoje i drugi pravci koji su jako djelovali u romantizmu – kao mistično-religiozni pravac, historijsko-tradicionalni (Vico), estetski lirizam (Shaftesbury)”, itd. (Posavec, 1995: 163).

jednostranim, *opisnim* pristupom (Pinkard, 2002: 135); drugo, Kantovo učenje o geniju je ne samo polazište, već i *istorijsko ishodište svih potonjih romantično-spekulativnih razvijanja pojma genija* (Kasirer, 2002: 324), u kojima se u produktivnoj estetskoj moći uobrazilje tražilo objašnjenje početka stvaranja sveta i stvarnosti. Na tim osnovima razvija se i Šelingovo učenje o intelektualnom opažaju kao *transcendentalnoj temeljnoj moći* i učenje Fridriha Šlegela o *Ja* i o ironiji. Prva razlika između ideja filozofije nemačkog idealizma i romantičarskih ideja uočljiva je upravo na primeru estetskih fenomena. U prvima su ti fenomeni vezani za čulnost, suđenje, izraz slobode ili umetničko stvaralaštvo. U drugima se shvataju kao suštinski činioци vrhovnog i temeljnog principa svega postojećeg.

Nije jednoznačan način na koji romantičari tumače Kantovu filozofsku i estetičku koncepciju. Spekulativni *potencijal Kritike moći suđenja* uklapa se u romantičarsku zamisao o produktivnim moćima čoveka, ali Kantova stroga i regulatorna ograničenja za romantičare nisu prihvatljiva. Premda implicitna struktura (Beiser, 2002: 374) *Kritike moći suđenja* ide u prilog ideji o suverenom području estetike, Kant odbija mogućnost da estetsko iskustvo dobije metafizički dignitet. Za njega, estetsko suđenje nije kognitivni princip, već princip *zadovoljstva i nezadovoljstva*, koji ne može da dosegne objektivni rang. To daje osnovu mišljenjima da je kod Kanta ono zapravo zauzelo *gori status* (Beiser, 2002: 374-375) nego kod Platona. Zbog toga treba imati u vidu da, pored različitih stavova u sâmom romantičarskom pokretu, ni filozofske ideje nemačkog idealizma nisu jednoznačne niti im se može prići bilo kakvim uopštavajućim pristupom.

Helderlin smatra da misaono dostignuće Kantovog i Šilerovog razumevanja *estetskog principa* leži u nepobitnom utemeljenju *posebnosti* i priznanju njegove autonomije u odnosu na praktičke i druge ciljeve (Beiser, 2002: 378). On ne prihvata regulatorna ograničenja koja te koncepcije nose. Ta ograničenja se pre svega odnose na metafizički ili ontološki status *lepote*. Prema Helderlinu, lepota ne može biti redukovana na puko zadovoljstvo vezano za pojavu ili simbol dobra. Ona nije ništa manje do *harmonične strukture* stvarnosti sâme – pa Helderlin čini značajan korak napred u odnosu na Kanta i Šilera stavom da estetska forma nije *samo regulativni princip posmatranja stvari, već konstitutivni princip sâme stvarnosti* (Beiser, 2002: 378-379). Fridrih Šlegel u *Fragmente zur Poesie und Literatur* izlaže ocenu da je Šiler ostao *negde na pola puta* (prema: Frank, 1989: 114) između Kanta i romantičara. Helderlin se suočava sa problemom na koji je naišao i Kant: uprkos Šilerovoj rastrzanosti između Kantove filozofije i volje za

estetičkim prevazilaženjem idealističkih temelja, ostaje činjenica da se bitak ne može iscrpeti i predstaviti isključivo kognitivnim i racionalnim putem.²

Helderlin je najavljiavao vlastiti traktat o epistemološkim i estetskim idejama pod nazivom *Neue Briefe über die Ästhetische Erziehung des Menschen* (*Nova pisma o estetskom vaspitanju čoveka*), koja bi bila polemički usmerena prema Šilerovim *Pismima* (Beiser, 2002: 394). Ideja *Novih pisama* je da se načini korak dalje u odnosu na Šilerovu koncepciju, pre svega u njenom poznijem periodu, u kojem Šiler više ne tumači lepotu kao slobodu u pojavi.³ Ipak, uprkos tome što je spis zamišljen kao polemika sa Šilerom, upravo je Šiler zaslužan za njegovo ostvarenje. Niko nije više od *mladog Šilera* inspirisao Helderlina da pokuša da pređe granice Kantovog i sâmog Šilerovog estetičkog učenja (Beiser, 2002: 394-395). Jedini način da se razum spasi od pada u skepticizam je estetsko čulo. Po Helderlinovom mišljenju, ono je neophodno u filozofiji. Razum, naime, nikada ne može sagledati *celinu*, nego samo *delove*, međusobno protivrečne i nepodesne za sintezu - estetska *intuicija* (opažaj) jedina može da sagleda celinu kao sintezu.

Helderlin je Fihtea nazvao *dušom Jene*, no ubrzo se suprotstavlja nosećim idejama njegove filozofije. Sa druge strane izraz *poetska individualnost* (poëtische Individualität) iz Hegelovog *Systemprogramm-a* je toliko blizak Helderlinovom „jeziku” da daje povoda mišljenjima da je i on učestvovao u pisanju *Systemprogramm* (Bowie, 2003: 86)! Smisao tog pojma nedvosmisleno potvrđuje da je *estetski akt* najviši akt svesti. Akt samosvesti je moguć samo kao slobodan čin samorefleksije, kako tvrdi i Fihte, no Helderlin ide u drugačijem smeru, smatrajući da *estetska produkcija* prevladava opreke na *sintetički* način.

² Herbert Mainusch, ipak, tvrdi da emocionalnost nije – kao što se to obično i popularno misli – plod romantičke umetnosti odnosno romantičke znanosti o umetnosti. Ona, štaviše, pripada glavnim temama učenja umetnosti neposredno pre i u toku XVIII veka, dok se kao romantička duhovno-istorijska epoha označava ona koja počinje krajem XVIII i prvom polovinom XIX veka. Mainusch je određuje čak i godinama: 1795-1832. (Grlić, 1983: 33).

³ U februaru 1796. Helderlin obećava Niethammeru esej za njegov Filozofski žurnal, pod naslovom *Neue Briefe über die Ästhetische Erziehung des Menschen*. (Hölderlin, 1984: 21). Helderlin navodi da će izložiti princip koji objašnjava i razrešava jaz između subjekta i objekta, mišljenja i bitka, svesti i sveta. Za to nam je potrebno estetsko čulo, smatra on (ELT 132; StA, 6.1: 203). Sattler će Helderlinov spis o religiji prepoznati kao nacrt tih "estetičkih pisama" i preimenovati rukopis u: *Fragment philosophischer Briefe – „Hölderlin's Aesthetic Letters"* (Schutjer, 2001: 172).

Novalis svoje filozofsko polazište takođe koncipira u odnosu na Fihte. Svoje tzv. *Fichte-Studien* (FS, 1795–96) utemeljuje u refleksijama subjektivnosti koje vode u estetičkom smeru (Bowie, 2003: 88). Novalis Kantovoj i Fihteovoj filozofiji dodaje estetičku dimenziju. To je uočljivo u stavu da volja treba da stvori svet u skladu sa principima lepote, kako bi on postao umetničko delo (Beiser, 2002: 424). Štaviše, Novalis tvrdi da romantizam i ne znači ništa drugo nego pretvaranje sveta u umetničko delo. On smatra da je moguće putem estetskog akta da sami sebe osetimo kao deo i upravo na taj način kao celinu (Novalis, 2003: 138) i odbacuje Fihteov pojam intelektualnog opažaja kao pokretača samorefleksije, razumevajući osećaj kao pred-refleksivni akt koji refleksiju jedino može da omogućiti.⁴ Prebacujući problematiku u estetički kontekst, on dodaje pojmove muzike i ritma da bi dodatno objasnio vlastiti pogled na jedini mogući sistem filozofije. Pomalo neočekivano za spekulativne filozofe, ali potpuno predvidivo za romantičare, Novalis smatra da bi metod tog univerzalnog sistema filozofije bio ritam: „Fihte nije učinio ništa drugo do otkrivanja ritma filozofije i njegovog verbalnog izražavanja! (Novalis, 2005: Vol. 3, 309–10, 79)”. Kao i jezik, ritam je forma smislene razlike: ritam postaje ono što jeste kroz odnos sa drugim ritmovima. kao što je refleksija *Ja* uslovljena onim *Ne-Ja*. Za Novalisa je ritam zapravo oblik refleksije.

Novalisovo shvatanje subjekta povezano je i s Šelingovom filozofijom prirode, koja nije usmerena na gotov proizvod, nego na beskonačno, živo proizvođenje. Za Novalisa, ipak, takvo proizvođenje može biti izraženo samo u formi negativiteta. On smatra da je poezija izvorna, apsolutna stvarnost, koju određuje kao srž vlastite filozofije (Gilbert, K. E., Kun, H., 2004: 309). Poput Aristotela, Novalis smatra da je poetično – istinito, jer je dovoljno poopštivo da bi se izdiglo iznad onog puko činjeničnog. On smatra da je za filozofsku refleksiju umetnost neophodna. Tako se približava Šelingovom shvatanju o umetnosti kao *organonu filozofije*. Novalis uočava da Fihte ostavlja mogućnost da je jedna strana onog delatnog *ne-razumska*, dok Šeling nedvosmisleno utvrđuje da postoji nesvestan i nerazumski deo proizvođenja i stvaranja uopšte. Upravo umetnička i čulna sfera mogu biti manje ili više uspešni pokušaji da se kaže ono *neizrecivo*.

⁴ Novalis bez mnogo skromnosti navodi koji autori čine filozofiju: „Philosophie: Schiller, Herder, Lessing, Ich selbst, Kant.” – Novalis, 2005: 434. Fihteovo učenje, ipak, služi kao filozofska podloga za Novalisovu sintezu umetnosti i religije, kojima je cilj razotkrivanje apsolutne intuicije. Sa druge strane, nalik Šileru, on zamišlja tzv. zlatno doba harmonije čoveka i prirode.

POJAM IRONIJE

Novalis na Fihteovom tragu govori o umetnosti kojom umetnik u trenutku svoga Ja može da stvara i realizuje svoje snove. Fridrih Šlegel naziva umetnost većitom parodijom sebe same i *transcendentalnom farsom* (Kroč, 1934: 379). Ludvig Tik traži objašnjenje za snagu koja pesniku daje sposobnost da savlada materiju koju obrađuje i nalazi to objašnjenje u pojmu *ironije*. Ironija je zajednička tačka ovih stavova.⁵ Kao „romantičarski” pojam, ona je nezaobilazna za svako temeljno ispitivanje estetike u epohi nemačkog idealizma.

U 42. fragmentu *Kritische Fragmente* Šlegel tvrdi da je filozofija *pravi dom ironije* (Schlegel, 1967: fr. 42), koja bi se mogla definisati i kao *logička lepota*. Retorička ironija može imati izuzetne efekte u polemikama, ali njen domet premašuje stilsku formu. U 108. fragmentu Šlegel razlikuje svoje shvatanje ironije od drugih shvatanja. Npr., sokratsku ironiju smatra nevoljnom, Lesingovu instinktivnom, dok bi autentična ironija trebalo da izvire iz jedinstva umeća življenja i znanstvenog duha i predstavlja dovršenu i celovitu prirodnu filozofiju i filozofiju umetnosti (Schlegel, 1967: fr. 108). Ironija se kod Šlegela, dakle, ne ograničava na područje umetnosti, već ga suštinski prevazilazi.

Fridrih Šlegel kritikuje Fihteov idealizam, a upravo njegova kritika ima važan uticaj i odjek na estetičke koncepcije na kraju XVIII veka. U delu *Über das Studium der griechischen Poesie* Šlegel je zahtevao klasicistički, tzv. *objektivni* kriterijum za određenje lepog. Kasnije, u *Kritische Fragmente*, osvrnuo se na svoj početni, „naivni” stav (Beiser, 2002: 447). Šlegel ne „sazreva” otkrićem Fihteovog idealizma, nego naprotiv kritikom tog idealizma! Rezultat tog sazrevanja su njegove poznate teze o ironiji i romantičkoj poeziji, koje izlaže u *Kritische and Athenäums Fragmente*. Nema, dakle, sumnje da Šlegelova koncepcija o ironiji i romantičkoj poeziji mnogo duguju njegovom odnosu prema Fihteu, koji je obeležen premeštanjem težišta s etičke u estetičku sferu. To premeštanje ne znači da je Fihteov idealizam primljen „na mala vrata” i preinačen prema Šlegelovoj potrebi, već da Šlegel smatra da je on prevladan i prevaziđen.

⁵ Gr. εἰρωνεία, originalno u značenju namernog neznanja ili ignorisanja. U saremenoj upotrebi se pod ironijom najčešće podrazumeva izražavanje suprotno onome što se zapravo misli, dok je u Aristotelovo doba upućivala na kazivanje koje je manje u odnosu na ono što se misli. Šlegel koncipira pojam ironije u prisnoj vezi sa Fihteovim shvatanjem jastva – određujući je kao samo-stvaranje, samo-ograđivanje i samo-uništenje. – Lyceumfragment 37. U romantizmu ironija dobija mnogo značajniji status od stilske figure i odnosi se na celokupan stav i odnos prema vlastitom delu i svetu.

Umetnički nagon ne trpi ni jedan oblik *idealizma*, kojim se celokupna stvarnost posmatra kao konstrukcija volje ili mašte subjekta, a još manje odobrava shvatanje svesti iz Fihteovog *Učenja o znanosti*. Pojedini interpretatori⁶ tvrde da Šlegelov romanticizam nikako ne treba razumeti kao „estetiku Fihteovog idealizma”, iako Šlegel kao oslonac romantičarske misli navodi Fihteovo *Učenje o znanosti*, Geteovog *Vilhelma Majstera* i Šelingovu *filozofiju prirode* (Prole, 2009: 402). Povod za takvo prvobitno tumačenje leži i u činjenici da Fihte nagoveštava da je *umetnost ta koja treba da pretvori transcendentalno gledište u univerzalno*.⁷ Time otvara mogućnost za estetičku koncepciju zasnovanu na temeljima *Učenja o nauci*. Grlić zbog toga smatra da je kod Šlegela reč o estetičkoj verziji Fihteovog moralnog dinamizma. Bubner, kao ni Bajser, ne prihvata takvu ocenu. On tvrdi da je *opšti stav o Šlegelovom primenjivanju Fihteovog koncepta Ja na estetski fenomen* pojednostavljena i netačna formulacija (Bubner, 2003: 214). Naime, Šlegel nema ineteresa da sprovodi Fihteovo učenje o *Ja* niti da ga spasava od eventualnih neuspeha. Ističući navodnu vezu „Fihteovih stavova s jednim pravcem ironije”, Hegel smatra da je potrebno da „u tome pogledu istaknemo samo sledeću stvar: da Fihte postavlja za apsolutni princip svega znanja, svakoga uma i saznanja *Ja* i to *Ja* koje jeste i *ostaje potpuno apstraktno i formalno*” (Hegel, 1970: 65, I).

Hegel suočava sokratski pojam ironije s Šlegelovim (romantičkim) razumevanjem ironije. On se ne slaže s romantičarskim „izvrtaњem” Fihteovog *Ja*, kao navodno „odgovornog” za gubitak supstancijalnog sadržaja i smisla koji se događa u romantizmu (Bubner, 2003: 214). Nije pogrešno zaključiti da se celokupna romantička umetnost *raspada* u vlastitom proizvodu: romantičkoj ironiji. Hegel postavlja romantičku ironiju na sâm kraj romantičke forme umetnosti, dakle, tamo gde umetnost postaje prošlost. Za njega je ironija *jako oružje slabih*⁸ i predstavlja umetnikovo odbacivanje kontrole i istančani vid egoističnog poigravanja sa *svim ciljevima i idealima, posedima i težnjama, tradicijama* i

⁶ O Šlegelovom razumevanju ironije kao *estetičkoj verziji Fihteovog moralnog dinamizma* – više u: (Beiser, 2002: 449; Gilbert, K. E., Kun, H., 2004: 313).

⁷ Grlić upućuje na Fihteov tekst „Das System der Sittenlehre nach der Prinzipien der Wissenschaftslehre” – (Grlić, 1983: 72, II).

⁸ Uporediti sa pojmom lukavstva uma u okviru ispitivanja tehnike u Hegelovoj *Nauci logike* i *Enciklopediji filozofskih znanosti* – gde um lukavstvom postiže svoj cilj u ovladavanju prirodom, jer nije snažan, nego naprotiv – slab! (Burger, 1979: 84-88).

običajima.⁹ Hegel ukazuje na širi smisao koji pojam ironije donosi u odnosu na pojmove lepog i umetnosti: ja živim kao umetnik, ako svako moje delanje i svako ispoljavanje uopšte, ukoliko se odnose na neku sadržinu, ostaju za mene samo jedan *privid* i ako dobiju izvestan oblik koji stoji potpuno u mojoj vlasti – „u tom slučaju ja ne uzimam *ozbiljno* ni tu sadržinu ni njeno izražavanje i ostvarivanje uopšte (Hegel, 1970: 66, I). *Virtuoznost ironično-umetničkog* života shvata se kao neka *božanska genijalnost* za koju ništa nije *suštinsko*, jer se slobodni stvoritelj, svestan toga da je od svega slobodan i nezavisan, ne vezuje za svoja dela, pošto je u stanju da ih uništi isto tako kao i da ih stvori. To onda postaje perspektiva pri kojoj se *sa otmene visine* gleda na sve ostale ljude, koji se proglašavaju za ograničene i površne ukoliko za njih pravo ili moralnost i dalje predstavljaju nešto stalno, obavezno i suštinsko (Hegel, 1970: 66–67, I). Odnos prema vlastitoj stvarnosti, kao i prema vlastitom delanju kao nečemu opštem po sebi i za sebe, istovremeno je nešto ništavno (Hegel, 1970: 67, I), prema čemu se čovek odnosi ironično. Genijalna božanska ironija, kao usredsređenost *Ja* na samog sebe, za koje su sve druge veze raskinute, i koje je u stanju da živi samo u blaženstvu i dovoljnosti koje ima u sâmom sebi - to je fenomen koji je otkrio „gospodin Fridrih fon Šlegel, i mnogi drugi posle njega brbljali su o njoj, ili o njoj ponovo brbljaju još i danas.” (Hegel, 1970: 67–68, I), oštro zaključuje Hegel. Njegova namera je da istakne štetnost subjektivnosti koja postaje *šuplja i prazna* i pretvara se u taštinu.

Stav o ironiji kao *genijalnoj individualnosti* (Hegel, 1970: 68, I) nije ograničen na misao da umetnički uobličava život ironičnog subjekta, već se proširuje na celokupni *stav* i predstavlja *samouništenje* svega što je divno, veliko i izvanredno, smatra Hegel. Romantičarska ironija dovodi do situacije u kojoj se ni pravda ni moral ni istina ni uzvišeno ne uzimaju za ozbiljno. Hegelu je smisao *komičnog* (Hegel, 1970: 67–68, I) da uništava upravo suprotno: ništavne, lažne i protivrečne pojave! Daljnja zamerka romantičarskom shvatanju ironije odnosi se na stalne *žalbe predstavnika ironije na publiku*, koja „nema sluha” za umetnost ni za genija, iako je upravo ironija princip *beskarakternosti*. Taj oštri stav Hegel obrazlaže sledećim rečima: „U pravi karakter spada, s jedne strane, neka suštinska sadržina ciljeva i sposobnost da se ostane pri tim ciljevima” (Hegel, 1970: 68–69, I).

⁹ Humor je jedino što može razbiti i najčvršću definiciju (Gilbert, K. E., Kun, H., 2004: 368).

Hegel podseća da Zolger i Tik¹⁰ postavljaju ironiju za najviši princip umetnosti (Hegel, 1970: 69, I). Ujedno, ukazuje da Zolger nailazi na dijalektički momenat ideje, na tzv. *beskonačni, apsolutni negativitet* (koji za Hegela predstavlja jedan od momenata samoukidanja i samouspostavljanja duha) i razume ga kao ceo duhovni princip, umesto kao jedan njegov momenat. Zolger čvrsto ostaje pri toj čistoj negativnosti i – mada ona *svakako predstavlja jedan momenat spekulativne ideje* – ne uviđa da je ona samo momenat, *čisti dijalektički nemir i ukidanje beskonačnoga i konačnoga*, a ne *cela ideja* (Hegel, 1970: 69–70, I).

Hegelova kritika ironije je nemilosrdna, jer pokazuje kako anarhistički shvaćen moralni apsolutizam klizi u *narcisistički estetizam*, estetizam u *parališući purizam*, a purizam u *harangu samoslužnja*, koja katastrofalno propada pri pokušaju da sebe prepozna u onome što ujedno otkriva (Comay, 2011: 109). Pojednostavljeno rečeno: pošto je *Ja* u sebi apsolutno prosto, svaka sadržina ima vrednost samo ukoliko je pretpostavlja i priznaje to *Ja*; sve što jeste postoji samo zahvaljujući tome *Ja*, a ono što postoji *blagodareći meni, ja isto tako mogu ponovo i da uništim* (Hegel, 1970: 65). *Izopačenost ironije* je osnova zamerke koju Hegel upućuje celokupnom romantičarskom krugu (Janjion, 1976: 33). On je dobro razumeo da Fihteovo shvatanje subjektivnosti nije slučajno poslužilo kao plodno tlo za romantički pojam ironije: taj pojam nije samo estetički, već predstavlja srž romantičarskog shvatanja subjektivnosti!

ODNOS ROMANTIZMA PREMA FIHTEOVOJ, ŠILEROVOJ, ŠELINGOVOJ I HEGELOVOJ FILOZOFIJI

„*Schelling romantičkom mišljenju daje jasan filozofski izraz*” (Kordić, 1988: 497).

U ispitivanju romantičarskog pojma ironije ukazano je da je osnova tog pojma u značajnoj meri fundirana na Fihteovom subjektivnom idealizmu. Ipak, to ne znači da u Fihteovom učenju ne postoje ideje koje romantičarima nisu prihvatljive. Naprotiv, osnovna zamerka većeg broja predstavnika ranog romantizma usmerava se na Fihteov radikalni subjektivizam i posledice koje on ima za razumevanje prirode. Ističe se, naime, da Fihteova subjektivistička koncepcija nudi sirov i krajnje utilitaristički koncept prirode, potpuno suprotan njihovom –

¹⁰ O Hegelovom odnosu prema Tiku više u: Pöggeler, 1999: 205, O Tikovom shvatanju ironije više u: Man, 1996: 182.

estetizovanom i religijskom shvatanju prirode (Beiser, 2002: 360). Romantičari smatraju da priroda nije puki objekat i sredstvo za ostvarenje naših praktičkih ciljeva, već mora biti uvažena kao svrha i cilj po sebi – i kao predmet duhovne i *estetičke kontemplacije* (Beiser, 2002: 360–361). Upravo zbog takvog shvatanja romantizmu se često pripisuje *glorifikovanje prirode* (Prole, 2009: 408).

Razmatranje odnosa između umetničkog dela, prirode i slobode, koje Šiler sprovodi u *Pismima o estetskom vaspitanju čoveka*, predstavlja važno polazište za Šlegela i Novalisa. Međutim, oni pojam slobode premeštaju iz „umetnika” i „posmatrača” u samo delo i zaključuju da je bit Moderne *stvaranje ni iz čega* (Comay, 2011: 20). Šiler je temeljno ilustrirao kontrast između *harmonije* antičkog doba i *rasparčanosti* modernog života. Umesto žive celovitosti, ova svodi čoveka na mehanizam sačinjen od bezbroj beživotnih delova. Za Šilera početak tog „rasparčavanja” čoveka dolazi kao posledica prevlasti spekulativnog intelekta nad prirodnom harmonijom. Jedina nada da se taj proces preokrene leži u mogućnosti jednog društva fundiranog na zakonima lepote i ujedinjenja putem umetnosti. Dok za Šilera lepota predstavlja jedini mogući princip sinteze prirodnog i slobodnog, romantičari tragaju za dubljim oblikom povezivanja ljudskih bića, koja se ne bi toliko bavila očuvanjem onog individualnog, koliko doprinosom i posvećenošću zajednici. Na taj način romantičari pomeraju težište razumevanja slobode s ideje racionalnog samoodređenja prema idejama autentičnosti i osećanja, čime se u potpunosti razdvajaju od idealističkih učenja (više u: Luther, 2009: 33). Osnova za takvo razdvajanje krije se u suštinskoj filozofskoj suprotnosti između *romantizma* i *prosvetiteljstva* (Luther, 2009: 32–33), budući da potpuno različito tumače smisao, svrhu i sposobnosti ljudskog duha. Hegel smatra da su se braća Šlegel i Tik *okomili na Šilera* zbog toga što je „našao pravi ton” za Nemce i postao najpopularniji pesnik, dok oni upravo zbog svog shvatanja ironije nisu bili u stanju da osvoje srce i duh svog naroda i svoga vremena (Hegel, 1970: 581, III)!

Razumevanje prirode, kao i umetnosti čini ključnu kopču između Šelina i nemačkog romantizma. Manfred Frank čak smatra da potpuno slobodno i bez ustezanja može Šelingov filozofski rad od 1797. do 1800. god. da svrsta u "rano-romantičarsku estetiku" (Frank, 1989: 171). Smatra da se tek kroz filozofiju identiteta on zaista odmakao od Novalisa i braće Šlegel. U *Sistemu transcendentnog idealizma* Šeling u potpunosti nastupa kao jedan od utemeljujućih i glavnih predstavnika nemačkog romantizma i razvija estetičku varijantu svog idealizma. Prema njegovom mišljenju, ukidanje suprotnosti koja vlada između teorijske i praktičke delatnosti *Ja* moguće je jedino u estetskoj sferi, jer *se samo u estetskom opažaju* pokazuje da je, zapravo, umetnost organon i završni kamen čitave filozofije (Šeling, 1998: 68, 141). Georg Stefanski u delu *Das*

hellenisch-deutsche Weltbild tvrdi da je Šelingov susret s Helderlinom bio sudbonosan: „Schellingovo samostalno mišljenje se sastoji u tome da kritički rešava ono što Hölderlin nejasno oseća u sumračju”.¹¹

Posmatrajući epohalni proces razvoja nemačkog idealizma kroz pojam *Ja* moglo bi se zaključiti da se iz Fihteovog *delatnog* prelazi u Šelingovo *stvaralačko* *Ja*, koje predstavlja smisao Šelingove filozofije tokom njenog pripadanja romantičkoj misaonoj epohi. Dok je Fihteova *Wissenschaftslehre*, na Kantovom tragu, stvarala primat praktičke filozofije (Petrović, 1972: 241), romantička filozofija se s Šelingom nadovezuje na *Kritiku moći suđenja*, prebacujući težište sa onog *praktičkog* na ono *poietičko*. Zbog toga Šelunga često predstavljaju kao *romantika*, makar on i nastupao kao „filozof apsolutnog” (Pejović, 1965: 341).

Za Fihteja je svest – *Ja*, a za romantičare svest je – vlastitost (Selbst-Benjamin, 1920: 22). Kod Fihteja se refleksija odnosi na *Ja*, kod romantičara ona se odnosi na sâm proces mišljenja. Oni ne mogu razviti učenje koje bi u temelju imalo nešto praktičko i delatno.¹² Ipak, suština jaza između idealizma i romantizma vidljiva je u odgovorima na evidentnu rasepljenost modernog sveta. *Idealizam* traži nove filozofske temelje za razumevanje principa samosvesti, koji bi objasnili i svest i svet, dok *romantizam* smatra da delatnost samosvesti nikada ne može biti racionalno zahvaćena i inkorporirana u filozofski sistem, jer ono što svesno znamo o sebi samima ne obuhvata sve ono što jesmo (Bowie, 2003: 63). Upravo se na tim stavovima fundira uska povezanost između ranog romantizma i Šelingove rane filozofije. S jedne strane, vezuje ih ideja da ne može sve biti racionalno predstavljeno. S druge strane, smatraju da umetnost nije *pasivni objekat za proučavanje*, već živi i aktivni organon filozofije (Pöggeler, 1999: 92).

Mladi Hegel, kao i Šiler i Helderlin, žali zbog *podvojenosti vremena* i razmatra teološke pokušaje rešenja te podvojenosti. On *političko-estetski čezne za minulim polisom i njegovom lepom religijom*. No, već 1800. godine shvata da istina i stvarnost ne mogu više biti adekvatno izražene lepotom. Lepotu Hegel od tada shvata

¹¹ Stefansky, G. (1925). Das hellenisch-deutsche Weltbild, Einleitung in die Lebensgeschichte Schellings, Bon str. 149., citirano prema: Petrović, 1972: 241. Više o filozofsko-istorijskom kontekstu u: Perović, 2014:52.

Grlić smatra da je Helderlin, uz Šelunga, kao malo ko razumeo npr. značaj Vinkelmanovog učenja za filozofiju uopšte. Upravo Šeling Vinkelmana zove ocem svekolike znanosti o umetnosti. – Grlić, 1983: 250, II.

¹² Novalis, npr. izričito tvrdi da praktički um mora preći u novu, estetsku dimenziju. – Novalis, 2003: XXXII.

kao *veo koji pokriva istinu, a ne više kao njeno prikazivanje* (Oelmüller, 1983: 274). S tog polazišta Hegel kritikuje Jakobija i Rajnholda i druge autore. Rajnhold, naprimera, pokušava da zasnuje jednu *fihteovsko-šelingovsku sublimaciju Kantovog transcendentnog idealizma* (Oelmüller, 1983: 274–275), sa središtem u subjektivnosti. Hegel to smatra *lošom subjektivnošću*,¹³ koja pripomaže *pustošenju* u umetnosti, religiji, moralu i politici, jer prebiva u sebi i nema načina da iskorači *drugost*. Značenje Šilerove koncepcije Hegel prosuđuje prema stavu o neophodnosti diskusije o odnosu umetnosti prema društvenoj i političkoj teoriji, koja se otvara u istorijskom kontekstu Francuske revolucije. Šiler je pre revolucije *očekivao neposredno predstojeće ostvarenje monarhije uma* (Oelmüller, 1983: 275). Nakon propasti revolucije *neko vreme veruje* da se snažno otuđenje pojedinca u društvu može ukinuti estetskim vaspitanjem, tj. *estetskom državom*, dok se romantičarske spekulacije pokazuju kao *utopije*. Hegel, kao što je pokazano u kritici romantičarske ironije, zauzima kritički stav prema romantičkom pokretu uopšte. Neretko oštro i bez zadržke kritikuje romantičarske pokušaje da se dopusti alternativa *umnom principu*. Podsećajući, naprimera, na „vreme kada je Fridrih fon Šlegel uobražavao da je pesnik” (Hegel, 1970: 295, I), Hegel zaključuje da je tada na delu bio pokušaj jedne *poezije poezije*, jer se smatralo da je u njegovim pesmama najbolje upravo ono što nije izraženo, ali taj pokušaj se pokazao upravo kao *najobičnija proza*. Smatralo se da je u njegovim pesmama najbolje upravo to što nije izraženo, ali ta se poezija poezije pokazala kao *najobičnija proza* (Hegel, 1970: 295–296, I).

Hegelova kritika *loše romantičarske subjektivnosti u umetnosti, religiji i filozofiji te epohe* i pokušaj da se subjektivnost iznova utemelji u svojoj pozitivnosti i supstancijalnosti vlastitog vremena jesu „opšta i pokretačka tema Hegelove filozofije” (Oelmüller, 1983: 274, više u: Perović, 2014: 52–54). Može se smatrati da Hegel ima dvostruko teži zadatak, jer teži da prevlada ne samo Kantovu *lošu beskonačnost*, nego i romantičarsku *lošu subjektivnost!*

ZNAČAJ ROMANTIČARSKE MISLI ZA ESTETIKU NEMAČKOG IDEALIZMA

Analiza estetički važnih romantičarskih pojmova pokazala je proces odvajanja romantizma i njegovog suprotstavljanja nemačkom idealizmu (Gilbert, K. E., Kun, H., 2004: 353). Ovaj zaključak nije u suprotnosti s činjenicom da idealizam i određeni pravci u romantizmu u svojim počecima *idu zajedno*. Romantizam kao projekat u svom zasnivanju nosi ideju preoblikovanja *Kantovog asketizma u*

¹³ Više o Hegelovoj kritici romantičarskog shvatanja subjektivnosti: Ruda, 2009: 185.

estetizam, potpomognut Šilerovim estetičko-političkim i Šelingovim filozofsko-umetničkim spisima (Comay, 2011: 93). Romantizam razvija niz pojmova pod uticajem Fihteove filozofije. Hegel smatra da romantičari – Fridrih fon Šlegel i Šeling – polaze „sa Fihteovog stanovišta; Šeling u cilju da bi ga na svaki način prevazišao, a Fridrih fon Šlegel da bi ga usavršio na osoben način i da bi ga se oslobodio” (Hegel, 1970: 65, I). Romantizam kroz vezu s poezijom teži da poveže smisao za umetnost i religiju u jednu posebnu *religiju umetnosti*, što Hegel posebno kritikuje kod romantičara, smatrajući to udaljavanjem od stvarnosti i *nedostatkom supstancije* (*Filozofija njemačkog idealizma – Hrestomatija*, 1988: 499).

Potrebno je, ipak, istaći da – i pored navedenih razlika – romantičarske ideje nisu potpuno suprotstavljene ni Fihteovoj ni Hegelovoj filozofiji. Fihte priznaje da u znanju uvek postoji nešto iracionalno, što pojam ne može prožeti, a Hegel drži da se ono iracionalno ne protivi umu, nego se može protiviti *samo računajućem razumu*. Premda bez Fihteove filozofije ne bi bila moguća romantičarska estetika, i premda se Fihteova etika *uverenja* (Überzeugung) preoblikuje u romantičarsko učenje o *samo-proizvođenju* (Erzeugung),¹⁴ koja *latentni estetizam moralnog svetonazora čini eksplicitnijim*, motiv romantičarskog učenja nije *izvorno filozofski* (Garsija, 2002: 235), niti to može naknadno da postane!

Marica Rajković

THE IMPACT OF JENA ROMANTICISM ON THE AESTHETICS OF GERMAN IDEALISM

Summary

The author examines the impact of early Romanticism on the aesthetics of German idealism and the effects of this impact on German idealism in general. The relationship between Romanticism and the philosophical writings of Kant, Schiller, Fichte, Schelling and Hegel will be shown in the field of aesthetics, but also through its effects on philosophy in general. Through the idea of irony, we can see the Romanticist approach to the fundamental philosophical ideas of that era, which are not limited to the domain of aesthetics and art, but tend to confront theoretical and practical ideas of German idealism. This research shows that the field of aesthetics can demonstrate the essence of the interrelation and influence of Jena

¹⁴ Romantičarsko estetizovanje Kantove i Fihteove filozofije i postavljanje lepote kao principa onih sfera koje joj nisu adekvatne Hegel će nazvati beskrajno destruktivnim, a interpretatori će se iznova pitati kakvu uopšte budućnost može imati estetska ideologija? – Comay, 2011: 104.

Romanticism on German idealism in general, and that ideas that originate in the aesthetic field soon surpass that field and transcend its boundaries.

Key words: aesthetics, German idealism, irony, Novalis, Romanticism, Schlegel.

LITERATURA

- Beiser, F. C. (2002). *German Idealism - The Struggle against Subjectivism, 1781–1801*, Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press.
- Benjamin, W. (1920). *Der Begriff der Kunstkritik in der deutscher Romantik*, Bern: A. Francke Verlag, 22–24.
- Bowie, A. (2003). *Aesthetics and subjectivity: from Kant to Nietzsche*, Manchester and New York: Manchester University Press. 63–90.
- Bubner, R. (2003). *The Innovations of Idealism*, Cambridge University Press. 214–220.
- Burger, H. (1979). *Filozofija tehnike*, Zagreb: Naprijed. 84–88.
- Comay, R. (2011). *Mourning Sickness, Hegel and the French Revolution*, Stanford, California: Stanford University Press.
- Frank, M. (1989). *Einführung in die frühromantische Ästhetik. Vorlesungen*, Frankfurt: Suhrkamp. 114–173.
- Garsija, H. H. E. (2002). *Filozofija i njena istorija*, Beograd: Filip Višnjić. 233–235.
- Gilbert, K. E., Kun, H. (2004). *Istorija estetike*, Beograd: Dereta.
- Grlić, D. (1983). *Estetika*, Zagreb: Naprijed.
- Hegel, G. V. F. (1970). *Estetika*, Kultura, Beograd: Kultura.
- Hölderlin, F. (1984). *Sämtliche Werke: Kritische Textausgabe*. Ed. D.E. Sattler. 20 vols, Darmstadt und Neuwied, vol. 14. 21–43.
- Janjion, M. (1976). *Romantizam, revolucija, marksizam*, Beograd: Nolit. 33–35.
- Kasirer, E. (2006). *Kant – život i učenje*, Beograd: Hinaki. 322–324.
- Kordić, I. (1988). U: *Filozofija njemačkog idealizma - Hrestomatija*, prir. Barbarić, D., Zagreb: Školska knjiga. 497–498.
- Kroče, B. (1934). *Estetika*, Beograd: Zograf. 379–380.
- Luther, T. C. (2009). *Hegel's Critique of Modernity, Reconciling Individual Freedom and the Community*, Plymouth: Lexington Books. 31–40.
- Man, P. (1996). *Aesthetic Ideology*, Regents of the University of Minnesota. 180–184.
- Norman, J. (2008). „The work of art in German Romanticism", U: *Internationales Jahrbuch des Deutschen Idealismus – International Yearbook of German*

- Idealism*, hg. v. Karl P. Ameriks, Jürgen Stolzenberg und Fred Rush, Berlin und New York: de Gruyter. 59–61.
- Novalis (2003). *Fichte Studies*, Edited by Jane Kneller, Cambridge University Press.
- Novalis (2005). *Werke, Tagebücher und Briefe/Novalis*, Bd 1, München, Wien: Hanser.
- Oelmueller, W. (1983). „Hegelov stav o kraju umetnosti i problem filozofije umetnosti posle Hegela”, U: *Polja* 292-293/1983. 274–275.
- Pejović, D. (1965). Pogovor, U: Schelling, F. W. J., *Sistem transcendentalnog idealizma*, Zagreb: Naprijed. 341–344.
- Perović, M. A. (2014). *Filozofski brevijar*, Novi Sad: Biblioteka ARHE, Filozofski fakultet, Novi Sad. 50–55.
- Petrović, S.(1972). *Negativna estetika*, Niš: Gradina. 241–248.
- Pinkard, T. (2002). *German Philosophy 1760-1860, The Legacy of Idealism*, Cambridge University Press. 135–137.
- Posavec, Z. (1995). *Sloboda i politika*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo. 162–164.
- Pöggeler, O. (1999). *Hegels Kritik der Romantik*, München: Wilhelm Fink Verlag.
- Prole, D. (2009). Pogovor, U: Šeling, F. V. J., *Prvi nacrt sistema filozofije prirode*, Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića. 402–408.
- Ruda, F. (2009). *Hegels Pöbel, Eine Untersuchung der „Grundlinien der Philosophie des Rechts”*, Konstanz University Press. 185–187.
- Schlegel, F. (1967). *Kritische Fragmente*, First Department: Critical New Edition, Volume 2, Munich, Paderborn, Vienna, Zurich 1967, pp. 147–164. Preuzeto sa: <http://www.zeno.org/Literatur/M/Schlegel,+Friedrich/Fragmentensammlungen/Kritische+Fragmente>, 07.04.2018.
- Schutjer, K. (2001). „Hölderlin's Aesthetic Letters”, U: *Narrating Community after Kant: Schiller, Goethe, Hölderlin*, Detroit: Wayne State U.P. 170–173.
- Šeling, F. V. J. (1998). *Filozofija slobode*, Beograd: Plato. 140–144.

ГЕРМАНИСТИКА

Mirjana Zarifović Grković *
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 811.112.2373.72:811.163.41373.72
DOI: 10.19090/gff.2018.1.173-191

SINTAKSIČKA ANALIZA FRAZEOLOGIZAMA I NJIHOVIH PREVODNIH EKVIVALENATA U ROMANU ELFRIDE JELINEK *DIE KLAVIERSPIELERIN – PIJANISTKINJA*

Tema rada jesu sintaksičke osobenosti frazeoloških sintagmi u nemačkom jeziku zabeleženih u romanu *Die Klavierspielerin* Elfride Jelinek i odgovarajućih ekvivalenata u srpskom jeziku u prevodu tog romana, pod naslovom *Pijanistkinja*, Tijane Tropin. Cilj rada jeste deskriptivni prikaz i kontrastivna analiza sintaksičke strukture frazeologizama nemačkog jezika i njihovih prevoda na srpski jezik i utvrđivanje sličnosti i razlika. Metoda rada jeste kontrastivna sintaksička analiza. U radu se polazi od analize glagolsko-imeničkih frazeoloških sintagmi Dragane Mršević-Radović, pri čemu su u analiziranom korpusu zabeležene i druge frazeološke sintagme. Stoga je za potrebe analize primenjeno i Prčićevo shvatanje frazeologizama kao fraznih leksema. Polazeći od ovakvog shvatanja frazeologizama, u radu se ispituje i mogućnost prikazivanja frazeologizama nemačkog jezika na način na koji to čini pomenuta autorka u srpskom jeziku. Polazni jezik istraživanja jeste nemački, tj. originalni tekst romana, tako da se sintaksička struktura frazeologizama predstavlja prema nemačkim frazeologizmima, a potom se utvrđuju sličnosti i razlike u odnosu na prevode na srpski jezik.

Ključne reči: sintaksička analiza, glagolsko-imeničke sintagme, frazeologizmi, kontrastivna analiza, frazne lekseme, nemački jezik, srpski jezik.

1. UVOD

Pijanistkinja je roman austrijske spisateljice Elfride Jelinek, prvi put objavljen 1983. godine,¹ a u prevodu Tijane Tropin na srpski jezik 2006. godine. Jezik romana obiluje frazeologizmima,² koji su na srpski jezik prevedeni

* mirjana.zarifovic@ff.uns.ac.rs

¹ U radu je korišćeno reizdanje iz 2003. godine.

² Pod frazeologizmima većina autora shvata, a takvo stanovište prihvaćeno je i u radu, spojeve reči koje karakteriše polileksikalnost, stabilnost, idiomatičnost i leksikalizacija. Polileksikalnost znači da se frazeologizam sastoji iz najmanje dveju leksičkih jedinica, pri čemu, prema nekim autorima, bar jedna mora biti autosemantična (Fink-Arsovski, 2002: 6).

frazeologizmima sa manjim ili većim stepenom ekvivalentnosti,³ ali, s obzirom na cilj rada, iz analize su isključeni frazeologizmi prevedeni slobodnim spojevima reči, tj. oni kod kojih se zapaža nulta ekvivalentnost. U radu su frazeologizmi posmatrani sa aspekta njihovih sintaksičkih karakteristika, po uzoru na takvo posmatranje frazeologizama srpskog jezika Dragane Mršević-Radović, pri čemu su, osim glagolsko-imeničkih sintagmi, za čiju se analizu Mršević-Radović opredelila, u radu analizirane i druge zabeležene frazeološke sintagme, te je primenjen i model Tvrtka Prčića.

2. FRAZEOLOŠKE GLAGOLSKO-IMENIČKE SINTAGME PREMA DRAGANI MRŠEVIĆ-RADOVIĆ

Dragana Mršević-Radović posmatra frazeologizme sa stanovišta njihovih sintaksičkih karakteristika i analizira glagolsko-imeničke sintagme, dok su u ovom radu analizirani i frazeologizmi drugačije sintagmatske strukture. Kako Mršević-Radović naglašava, frazeologizme odlikuje opšte frazeološko značenje i složen strukturni oblik, te razlikuje komponentne i globalne frazeologizme. Pod komponentnim frazeologizmom ova autorka podrazumeva „[...] glagolsko-

Stabilnost ili ustaljenost frazeologizama znači da su frazeologizmi poznati i koriste se u određenoj strukturi i kombinaciji komponenti. Idiomaticnost znači da najmanje jedna od komponenti ima preneseno ili idiomaticno značenje, te se značenje čitavog frazeologizma ne može uvek izvesti iz datog jezičkog materijala. Leksikalizacija predstavlja čuvanje frazeologizama u frazeoleksikonima, a reprodukovanje znači da se frazeologizmi ne proizvode u govoru, već se reprodukuju kao naučene celine. Kada je reč o terminologiji, postoji veliki broj termina kojima se označavaju čvrsti spojevi reči, npr.: idiomi, frazeološki izrazi, idiomatske fraze, ustaljene fraze, frazeološki obrti, ustaljeni obrti, frazemi (Mršević-Radović, 1987: 11), a u ovom radu biće korišćen opšteprihvaćeni termin *frazeologizam*.

³ Ukoliko se frazeologizmi dvaju ili više jezika posmatraju sa aspekta kontrastivne analize, osnovni pojam je ekvivalentnost, pod kojom se mogu razumeti sličnosti i razlike koje se uočavaju prilikom poređenja jezika, odnosno frazeologizama. Kako pojam ekvivalentnosti lingvisti posmatraju na različite načine, tako postoje i različiti tipovi ekvivalentnosti, pa tako Pavica Mrazović, na primer, razlikuje: potpunu ekvivalentnost (frazeologizmi se podudaraju na leksičkom, morfosintaksičkom i semantičkom nivou), lažne prijatelje (podudaranje frazeologizama na strukturnom, formalnom i leksičkom nivou; razlike u semantici), parcijalnu ekvivalentnost sa morfosintaksičkim razlikama, parcijalnu ekvivalentnost sa leksičkim razlikama, parcijalnu ekvivalentnost sa morfosintaksičkim i leksičkim razlikama i nultu ekvivalentnost (za frazeologizam polaznog jezika ne postoji odgovarajući frazeologizam u ciljnom jeziku) (Mrazović, 1964–65: 293).

imeničku frazeološku jedinicu čiji je osnovni strukturni frazeološki oblik glagolsko-imenička sintagma; jedan od konstituenata frazeologizma nosilac je frazeološkog značenja, dok drugi sintagmatski konstituent ima pri tom jedno od svojih leksičkih značenja, ali predstavlja obavezni strukturni konstituent frazeologizma” (Mršević-Radović, 1987: 63). Komponenta koja ima frazeološki izmenjeno značenje usmerena je na obavezni leksički neizmenjeni konstituent, kako bi semantička realizacija bila moguća. Komponentni frazeologizmi mogu biti neporedbene i poredbene strukture. Komponentni frazeologizmi neporedbene strukture mogu pokazati neki od sledećih podtipova: *glagol + imenica u slobodnom padežnom obliku*, *glagol + imenica u vezanom padežnom obliku* ili *glagol + imenička sintagma*, odnosno *frazna leksema*.⁴ Kod komponentnih frazeologizama poredbene strukture imenička komponenta je nosilac frazeologizacije, dok je glagol u leksičkom (nefrazeološkom) značenju, a rečca *kao* obeležava poredbeni odnos. U analiziranom tekstu nije zabeležen nijedan primer frazeologizama poredbene sintaksičke strukture.

Pod globalnim frazeologizmom Mršević-Radović podrazumeva „[...] glagolsko-imeničku frazeološku jedinicu čije se opšte frazeološko značenje, sa sinhronog aspekta, izražava glagolsko-imeničkom sintagmom u celini” (Mršević-Radović, 1987: 65), tj. sve komponente imaju izmenjeno značenje. Mršević-Radović takve frazeologizme grupiše tematski, tj. prema semantičkim poljima, a potom razmatra strukturno-semantičke modele. S obzirom na to da su frazeologizmi i njihovi prevodi analizirani i upoređeni sa aspekta sintakse, a da leksički nivo nije uziman u razmatranje (jer bi se izašlo iz okvira rada), u radu se ne posmatraju frazeologizmi kao komponentni i globalni, već kao glagolsko-imeničke (i druge) sintagme različitih strukturnih varijanata. Dakle, osnovni način analize preuzet je od Dragane Mršević-Radović, ali je prilagođen analiziranom korpusu.

3. ANALIZA FRAZEOLOGIZAMA

Frazeologizmi nemačkog jezika koji su u prevodu romana preneseni frazeologizmima srpskog jezika mogu se podeliti u tri osnovne grupe: 1) *glagol + imenica u slobodnom padežnom obliku*; 2) *glagol + imenica u vezanom padežnom obliku*; 3) *frazne lekseme*.

⁴ S obzirom na to da u analiziranom korpusu kod frazeologizama strukture *glagol + sintagma* nije uvek reč o imeničkoj sintagmi (dakle, o tipu navedenom kod Mršević-Radović), preuzet je termin *frazna leksema* od Prčića (2008). Dalje obrazloženje za upotrebu ovog termina sledi u radu.

3.1. Glagol + imenica u slobodnom padežnom obliku

U ovom podtipu frazeologizama zabeleženi frazeologizmi nemačkog jezika mogu se svrstati u dva strukturalna tipa:

- a) DObj [← N Ak] + VTranz = VTranz + DObj [← N Gen/NAk]⁵
- *Anteil haben = imati udela*
 - „Die Zweisamkeit zu Hause scheint bedroht, an der niemand Anteil haben darf.” (Jelinek, 2003: 78) = „Kućna usamljenost udvoje, u kojoj niko ne sme imati udela, kao da je ugrožena.” (Jelinek, 2009: 57)
 - *eine Grenze ziehen = povući granicu*
 - „Die Mutter sagt, irgendwo muß man eine Grenze ziehen, [...]”⁶ (Jelinek, 2003: 16) = „Majka kaže da se negde mora povući granica, [...]” (Jelinek, 2009: 11)
 - *die Ohren aufsperrern = načuljiti uši*
 - „Die Schüler sitzen andächtig auf Stühlen und Turnmatten und sperren die Ohren auf.” (Jelinek, 2003: 166) = „Učenici pobožno sede na stolicama i strunjačama i načuljili su uši.” (Jelinek, 2009: 123)
 - *die Zeit totschiagen = ubijati vrijeme⁷*
 - „Er schlägt Zeit tot.” (Jelinek, 2003: 254) = „On ubija vreme.” (Jelinek, 2009: 188)
 - *den Bogen überspannen = prevršiti mjeru*
 - „Dazu gehört er nicht, und sie überspannte den Bogen.” (Jelinek, 2003: 272) = „On ne spada u njih, a ona je prevršila meru.” (Jelinek, 2009: 201)

⁵ Simbolički zapisi preuzeti iz: Piper i dr., 2005. Tabela skraćénica nalazi se na kraju rada.

⁶ U primerima u kojima je na odgovarajućim mestima vidljiv raspored sintaksičkih elemenata izostavljen je ostatak rečenice, ukoliko to ne remeti prikazivanje frazeologizma u konkretnoj upotrebi.

⁷ Za potrebe rada (rečničko potvrđivanje leksikalizovanosti frazeologizama) korišćeni su i nemačko-srpski i srpskohrvatsko-nemački rečnici, tako da je u nekim primerima zadržana ijekavica. Iako je u radu poreden original sa prevodom, i u tom bi smislu bilo moguće iz rada izostaviti rečničku potvrdu, ona je ipak navođena, jer je u nekim primerima uočljivo da, zapravo, postoji više sličnosti pri samom korišćenju frazeologizama u konkretnom tekstu, nego što je to, eventualno, slučaj prilikom poređenja isključivo rečnički navedenih oblika, i obrnuto.

Iz prikazanog uočljivo je da je direktni objekat u nemačkom jeziku u svim primerima iskazan akuzativom, dok je u srpskom jeziku u prvom primeru iskazan oblikom bespredložkog genitiva (*udela*), a u ostalim primerima oblikom akuzativa (*granicu/uši/vrijeme/mjeru*), sa istim značenjem.

- b) Subj [←NNom] + V = Subj [←NNom] + Except + V
- *Gott weiß = Bog sam zna*
 - „Wo ihre Sparbücher geblieben sind, weiß nur Gott allein, [...]” (Jelinek, 2003: 34) = „Sam Bog zna gde su ostale njihove štedne knjižice, [...]” (Jelinek, 2009: 25)

Iako Mršević-Radović napominje da kod podtipa *glagol + imenica* imenica mora biti u zavisnom padežnom obliku (Mršević-Radović, 1987: 72), prilikom analize zabeležen je primer koji u obama jezicima ima istu strukturu – imenica je upotrebljena u nezavisnom padežnom obliku, tj. u nominativu. S obzirom na to da su ovi frazeologizmi rečnički potvrđeni (Duden, 2002: 290; Otašević, 2012: 67), uvršteni su u analizu. U odnosu na frazeologizam nemačkog jezika, frazeologizam srpskog jezika proširen je eksceptivom *sam*, sa značenjem *jedino*, ali u svakodnevnom govoru moguće je čuti i oblik koji je u potpunosti ekvivalentan frazeologizmu nemačkog jezika – *Bog zna*. Takođe, u nemačkom jeziku često se može čuti ovaj frazeologizam u obliku proširenom eksceptivom – *nur Gott allein*.

3.2. Glagol + imenica u vezanom padežnom obliku

Kada je reč o frazeologizmima strukture *glagol + imenica u vezanom padežnom obliku*, moguće je utvrditi tri podgrupe frazeologizama, sa različitim oblicima distribucije sintaksičkih elemenata.

3.2.1. Glagol + determinativ

- a) VRef + DetCaus [← VOR + NDat] = VRef + DetCaus [← OD + NGen]
- *sich vor Lachen biegen = previjati se od smeha*
 - „Alles biegt sich vor Lachen, [...]” (Jelinek, 2003: 44) = „Svi se previjaju od smeha, [...]” (Jelinek, 2009: 32)

Kauzalni determinator u nemačkom i srpskom jeziku iskazan je različitim predlozima, koji zahtevaju različite padežne oblike; naime, u nemačkom jeziku, predlog *VOR* zahteva dativ, a, u srpskom jeziku, predlog *OD* zahteva genitiv.

Značenje obaju predloga sa padežima koje registruju u ovoj situaciji je isto; dakle, reč je o uzroku koji izaziva određenu radnju koju subjekat vrši na sebi.

- b) DetQual [\leftarrow ZU + NDat + Adv⁸] + V = DetQual [\leftarrow NA + NLoc] + DetPoses [\leftarrow NGen]
- *zum Greifen nah sein = na dohvatu ruke*
 - „[...] der zwar stets zum Greifen nah ist, [...]” (Jelinek, 2003: 125) = „[...] koja je, doduše, uvek na dohvatu ruke, [...]” (Jelinek, 2009: 92)

Odnosno:

- DetQual [\leftarrow IN + NAk] + V = V + DetQual [\leftarrow U + NAk]
- *in Frage kommen = dolaziti u pitanje*
 - „[...], kommt für das Kind nur eins in Frage: die absolute Weltspitze.” (Jelinek, 2003: 28) = „[...], za dete samo jedno dolazi u pitanje: apsolutni vrh sveta.” (Jelinek, 2009: 21)

U prvom primeru u rečničkom obliku frazeologizma srpskog jezika izostavljen je glagol, ali se u konkretnom primeru može primetiti da je glagol neizostavni deo ove sintagme – „[...], koja je, doduše, uvek na dohvatu ruke, [...]” (Jelinek, 2009: 92). Kvalifikativni determinator u nemačkom jeziku izražen je deverbativnom imenicom u dativu, uz predlog *zu*, a u srpskom jeziku deverbativnom imenicom u lokativu sa predlogom *na*, tj. predložko-padežna struktura je u funkciji determinatora. U srpskom jeziku determinativni kvalifikator dopunjen je posesivnim kvalifikatorom iskazanim bespredložkim genitivom, čime se dodatno ukazuje na *lakoću*, *blizinu dostupnosti (nekog ili nečeg)*. Frazeologizam nemačkog jezika pak tu blizinu iskazuje uz pomoć prideva, odnosno, u ovoj funkciji, priloga *nah* (= blizu), pa bi tako doslovni prevod nemačkog frazeologizma bio: „biti nadohvat, blizu”.

U drugom primeru uočava se potpuno podudaranje frazeologizama – u vrsti upotrebljenog determinatora, u padežu kojim je kvalifikativni determinator iskazan i u padežu koji predlozi obaju jezika u ovom slučaju zahtevaju.

- c) DetSpac [\leftarrow VOR + Adj + NDat] + VTranz = VTranz + DetSpac [\leftarrow PRED + ProN + NInstr]
- *vor der eigenen Türe kehren = čistiti pred svojom vratima/pragom*

⁸ Leksema *nah* je pridev (Duden, 2002a: 645); međutim, u radu se primenjuje tradicionalni pristup, gde vrstu reči određuje sintaksička funkcija.

- „Sie denken nicht daran, vor ihrer eigenen Türe zu kehren, [...]” (Jelinek, 2003: 37) = „One i ne pomišljaju na to da počiste pred svojim pragom, [...]” (Jelinek, 2009: 27)

Spacijalni determinator u nemačkom jeziku iskazan je imenicom u dativu, dok je u srpskom jeziku iskazan imenicom u instrumentalu. U obama jezicima frazeološka struktura sadrži obavezni determinator posesivnog tipa, ali on je u nemačkom jeziku iskazan pridevom sa posesivnim značenjem (*eigen = sopstveni*), a u srpskom jeziku prisvojnou pridevskom zamenicom *svoj*.

3.2.2. Glagol + indirektni objekat (+ determinativ)

- a) IObj [← NDat] + LokalMetaf [← AUF + NAK] + V = V + IObj [← NDat] + LokalMetaf [← NA + NAK]
 - *jemandem auf die Nerven gehen = ići nekome na nerve*
 - „[...]”, wenn es einem nicht schon vorher auf die Nerven geht.” (Jelinek, 2003: 138) = „[...]”, ako čoveku ne počne pre toga da ide na nerve.” (Jelinek, 2009: 102)

Metaforični lokalizator u obama jezicima ima prostorno značenje i može se konceptualizovati kao osjetljivo mesto u čoveku, ali u srpskom jeziku blizak je i dekomponovanoj glagolskoj strukturi – *ići nekome na nerve = nervirati nekoga*, a u nemačkom jeziku glagolu *jemanden nerven*.

- b) IObj [← NDat] + DObj [← NAK] + LokalMetaf [← IN + NAK] + V = V + IObj [← NDat] + DObj [← NAK] + LokalMetaf [← U + NAK]
 - *jemandem etwas ins Gesicht schleudern = bacati komu što u lice*
 - „Er schleudert ihr ins Gesicht, daß er noch jung ist.” (Jelinek, 2003: 273) = „On joj baca u lice kako je još mlad.” (Jelinek, 2009: 202)

Frazeologizmi obaju jezika sadrže obavezni metaforični determinator koji implicira cilj, tj. ima prostorno značenje (odredište direktnog objekta). I u originalu i u prevodu direktni objekat iskazan je objekatskom klauzom (*daß er noch jung ist = kako je još mlad*).

- c) IObj [\leftarrow NDat] + V + (Adj) Subj [\leftarrow NNom] + DetSpac [\leftarrow DURCH/IN + NAK] = V + IObj [\leftarrow NDat] + DetSpac [\leftarrow KROZ + NAK] // = Adj Subj [\leftarrow NNom] + V + DetSpac [\leftarrow S + NGen] = V + IObj [\leftarrow NDat] + DetSpac [\leftarrow U + NAK]
- *jemandem schießt etwas durch den Kopf = proletjeti/sevne komu kroz glavu*
 - „Erika schießt eine schwächliche Erinnerung durch den Kopf, [...]” (Jelinek, 2003: 82) = „Eriki kroz glavu proleće slabašno sećanje [...].” (Jelinek, 2009: 61)
 - „Manche Menschen denken nicht vorher, sondern tun, egal was, schießt es der Zuseherin durch den Kopf, [...]” (Jelinek, 2003: 147) = „Neki ljudi ne misle unapred nego rade, svejedno šta, sevne kroz glavu gledateljke [...]” (Jelinek, 2009: 109)
 - *jemandem fliegen gebratene Tauben in den Mund = pečene ševe padaju s neba*
 - „Das Kind soll aber auch nicht den Schluß ziehen, als Musiker flögen einem die gebratenen Tauben in den Mund.” (Jelinek, 2003: 166) = „Ali dete ne treba ni da zaključi kako muzičarima padaju pečene ševe s neba.” (Jelinek, 2009: 123)

Odnosno, frazeologizam iste strukture, ali drugačije sintaksičke linearizacije:

- *etwas ist jemandem in den Schoß gefallen = pasti komu u krilo*
- „Sie staunen darüber, was ihnen unerwartet in den Schoß gefallen ist.” (Jelinek, 2003: 181) = „One se čude tome šta im je neočekivano palo u krilo.” (Jelinek, 2009: 134)

U prvom primeru frazeologizmi imaju potpuno identičnu strukturu, osim što je u nemačkom frazeologizmu upotrebljen i agens u obliku subjekta u nominativu, dok je on u srpskom jeziku u rečničkom obliku izostavljen, ali je u primeru, kako u originalu tako i u prevodu, naveden: „Erika schießt eine schwächliche Erinnerung durch den Kopf [...]” (Jelinek, 2003: 82) = „Eriki kroz glavu proleće slabašno sećanje [...]” (Jelinek, 2010: 61). U drugom primeru za isti frazeologizam u srpskom jeziku umesto indirektnog objekta u prevodu je upotrebljen posesivni determinator iskazan genitivom (*gledateljke*), što bi se moglo

pripisati prevoditeljkinom ličnom osećaju za jezik, a ne određenoj gramatičkoj ili nekoj drugoj zakonitosti.

U drugom primeru u rečničkom obliku frazeologizma srpskog jezika izostavljen je indirektni objekat, dok je njegovo obavezno prisustvo vidljivo u primeru zabeleženom u prevodu: „[...] , kako muzičarima padaju pečene ševe s neba” (Jelinek, 2010: 123). Iako su u nemačkom jeziku u prvom i drugom primeru upotrebljeni različiti predlozi (*durch* = *kroz*; *in* = *u*), specijalni determinator upotrebljen je uz glagole koji označavaju dinamičnost. U srpskom jeziku u prvom primeru specijalni determinator iskazan je akuzativom, dok je u drugom primeru iskazan genitivom. Pri tome, važno je naglasiti da bi, iako je u drugom primeru i u nemačkom i u srpskom jeziku upotrebljen specijalni determinator sa obeležjem direktivnosti, doslovni prevod nemačkog frazeologizma glasio: „nekome uleću pečeni golubovi u usta”; dakle, u nemačkom jeziku iskazano je odredište kretanja, za razliku od srpskog, gde je iskazano polazište, a odredište je izostavljeno.

U trećem primeru frazeologizmi nemačkog i srpskog jezika iste su strukture, ali u rečničkom obliku frazeologizma srpskog jezika izostavljen je agens, koji je, ponovo, vidljiv u primeru: „One se čude tome šta im je neočekivano palo u krilo” (Jelinek, 2010: 134).

3.2.3. Glagol + direktni objekat (+ determinativ)

- a) DetSoc [← MIT + NDat] + DObj [← NAK] + VTranz = VTranz + DObj [← NAK] + DetSoc [← SA + NInstr]
- *mit etwas Schritt halten* = *održati korak s kim, čim*
 - „Nie können sie so Schritt halten mit schnellebiger Zeit.” (Jelinek, 2003: 50) = „Tako nikada neće održati korak sa hitrim vremenom.” (Jelinek, 2009: 37)

Socijativni determinativ u nemačkom jeziku iskazan je imenicom u dativu s predlogom *mit* (= *sa*), a u srpskom jeziku instrumentalom s predlogom *sa*.

- b) DObj [← NAK] + DetCaus [← VOR + Adj + NDat] + Neg + V = Neg + V + DObj [← NAK] + DetCaus [← OD + NGen]
- *den Wald vor lauter Bäumen nicht sehen* = *ne vidjeti šumu od drveća*
 - „Sie sieht den Wald vor lauter Bäumen nicht.” (Jelinek, 2003: 110) = „Ona ne vidi šumu od silnog drveća.” (Jelinek, 2009: 81)

Kauzalni determinator u nemačkom jeziku iskazan je predlogom *VOR* sa pridevom (*lauter* = *mного, puno*) i imenicom u dativu, dok je u srpskom jeziku iskazan predlogom *OD* sa imenicom u genitivu.

- c) DObj [← NAK] + LokalMetaf [← AUS + NDat] + V = V + DObj [← NAK] + LokalMetaf [← IZ + NGen]
- *jemanden aus dem Takt bringen* = *izvesti koga iz takta*
 - „Sie bringt ihre Haut aus dem Takt.“ (Jelinek, 2003: 253) = „Ona izvodi svoju kožu iz takta.“ (Jelinek, 2009: 187)

Metaforični lokalizator u nemačkom jeziku iskazan je dativom, dok je u srpskom jeziku iskazan genitivom. Međutim, određivanje ovog lokalizatora kao metaforičnog nije u potpunosti jednoznačno. *Takt* se u obama jezicima može posmatrati kao metafora za rutinu, skladnost, te je stoga ovde određen kao metaforični lokalizator, iako je na granici kvalifikativnog determinatora, ali ga je ipak nemoguće opisati, npr. pridevom *taktlos* (werden) = (postati) *netaktičan*.

- d) DObj [← NAK] + DetSpac [← IN + NAK] + V = V + DObj [← NAK]
- *die Hände in den Schoß legen* = *sklopiti ruke*
 - „Die Großmutter lobt, daß die alte Nachbarin endlich Muße hat, die Hände in den Schoß zu legen [...]“ (Jelinek, 2003: 39) = „Baka hvali to što stara susedka konačno ima slobodnog vremena da sklopi ruke u krilu [...]“ (Jelinek, 2009: 29)

Frazeologizam nemačkog jezika širi je od frazeologizma srpskog jezika za spacijalni determinator, koji u doslovnom prevodu glasi: „u krilo“. Rečnički, ovakav oblik, dakle: „sklopiti ruke u krilo“, nije potvrđen, ali u svakodnevnom govoru moguće je čuti i taj oblik, pri čemu je primetno i da je spacijalni determinator u srpskom jeziku iskazan akuzativom sa predlogom *U* i da ima značenje odredišta radnje. U prevodu je zabeležen izmenjeni oblik, koji glasi: „[...] da *sklopi ruke u krilu* [...]“ (Jelinek, 2009: 29). Dakle, prevoditeljka u ovom slučaju koristi predložko-padežnu konstrukciju u funkciji determinatora, ali predlog *U* upotrebljen je sa lokativom *i*, za razliku od pomenutog oblika *i* od originalno upotrebljenog frazeologizma „[...] die Hände in den Schoß zu legen“ (Jelinek, 2003: 39), ne implicira odredište gde se sklopljene ruke drže (sklopiti ruke i staviti ih u krilo), već gde se one sklapaju (sklapati ruke u krilo).

- e) VRef + DObj [← NAK] + DetSpac [← AUS + NDat] = VTranz + DObj [← NAK] + DetSpac [← IZ + NGen]

- *sich etwas aus dem Kopf schlagen* = *izbiti koga, što iz glave*
- „Die Idee, diese Frau zu benützen oder zu beschützen, schlägt der Mann sich aus dem Kopf.” (Jelinek, 2003: 48) = „Ideju da ovu ženu iskoristi ili zaštiti muškarac sebi izbija iz glave.” (Jelinek, 2009: 36)
- „[...] , der Mann, von dem man annahm, die Tochter habe sich ihn aus dem Kopf geschlagen.” (Jelinek, 2003: 213) = „[...] , taj muškarac za koga se pretpostavljalo da ga je ćerka sebi izbila iz glave.” (Jelinek, 2009: 158)

Osim razlike u padežu kojim je iskazan specijalni determinator (u nemačkom dativ, u srpskom genitiv), razlika u rečničkim oblicima frazeologizama javlja se i u glagolu. U nemačkom jeziku glagol *sich etwas schlagen* upotrebljen je refleksivno, ali ga je, isto tako, moguće u frazeološkom obliku upotrebiti i tranzitivno, pri čemu se tada umesto povratne zamenice *sich* upotrebljava indirektni objekat u dativu (*jemandem etwas aus dem Kopf schlagen*). U srpskom jeziku isto je tako moguće ovaj frazeologizam, tj. glagol frazeologizma, upotrebiti i sa indirektnim objektom u dativu (*izbiti nekome nešto iz glave*), ali i refleksivno, sa povratnom zamenicom u dativu, što je i u samom prevodu očigledno u primerima: „Ideju [...] muškarac sebi izbija iz glave” (Jelinek, 2010: 36) / „[...] da ga je ćerka sebi izbila iz glave” (Jelinek, 2010: 158).

f) DObj [← NAK] + Adv⁹ + DetSpac [← IN + NDat] + VTranz = VTranz + DObj [← NAK] + DetSpac [← U + NLok]

- *die Zügel fest in der Hand halten* = *držati uzde u rukama*
- „[...] , selbst wenn sie auf ihn herabblickt, wobei sie die Zügel fest in der Hand behält.” (Jelinek, 2003: 34) = „[...] , čak i kada ga gleda sa visine, pri čemu čvrsto drži uzde u ruci.” (Jelinek, 2009: 25)

Osim pojačavanja značenja nemačkog frazeologizma upotrebom prideva, odnosno priloga *fest* = *čvrsto* (što je i u srpskom govornom jeziku prisutno), razlika

⁹ Kao i u primeru 3.2.1.b., i ovde je neophodno naglasiti da se *fest* uglavnom posmatra kao pridev (Duden, 2002a: 361), ali s obzirom na to da je, kako je već istaknuto, primenjen tradicionalni model, te je vrsta reči određena prema sintaksičkoj funkciji, u ovom slučaju *fest* se posmatra kao prilog. U srpskom jeziku kasnije navedeno *čvrsto* Rečnik srpskoga jezika Matice srpske određuje kao prilog (2011: 1476).

je u padežu iskazivanja spacijalnog determinatora – u nemačkom jeziku iskazuje se dativom, a u srpskom lokativom.

- g) DObj [← NAK] + DetSpac [← AUF + NAK] + V = V + DObj [← NAK] + DetSpac [← NA + NAK]
- *etwas aufs Spiel setzen* = staviti što na kocku
 - „Nie setzten Sie sich aufs Spiel!” (Jelinek, 2003: 189) = „Nikada ne stavlajte samog sebe na kocku!” (Jelinek, 2009: 140)

Frazeologizmi nemačkog i srpskog jezika identične su strukture, dakle, leksički glagol je tranzitivan i zahteva dopunu u vidu direktnog objekta, ali i adverbijala, tj. spacijalnog determinatora, iskazanog predloškim akuzativom.

3.3. Frazne lekseme

Dok Mršević-Radović u svom analiziranom korpusu kao jednu od vrsta komponentnih frazeologizama izdvaja frazeologizme sa strukturom *glagol + imenička sintagma*, u korpusu ekscerpiranom iz romana *Die Klavierspielerin* i prevoda *Pijanistkinja* zabeleženi su i frazeologizmi koji sadrže sintagmu (i to ne isključivo imeničku), ali ne i glagol. Pomenuta autorka, dalje, razlikuje „[...] (a) frazeologizme kod kojih su članovi imeničke komponente u naporednom odnosu (*obećavati brda i doline*) i (b) frazeologizme kod kojih su članovi imeničke komponente u zavisnom odnosu (*izbiti (koga) na mrtvo ime*)” (Mršević-Radović, 1987: 80). S obzirom na to da su u analiziranom korpusu zabeleženi i frazeologizmi koji ne sadrže glagol, te da je u fokusu rada sintaksička struktura frazeologizama, a ne odnos komponenti unutar sintagme frazeologizma, na ovom mestu grupisanje frazeologizama izmenjeno je u odnosu na način na koji to čini pomenuta autorka, te je upotrebljen model Tvrtka Prčića i sledeći frazeologizmi posmatrani su kao frazne lekseme. Prema Prčiću, frazne lekseme su „hibridne leksičke jedinice – formalno realizovane kao sintagme, koje se, pri tome, u pogledu funkcije, sadržine i upotrebe ponašaju kao lekseme [...]. Frazne lekseme, slično ostalim leksemama, nastupaju kao ime nekog segmenta vanjezičke stvarnosti – za razliku od ostalih leksema, takvo ime može da sadrži manje ili više izražene elemente opisa” (2008: 162). Ovaj autor, prema strukturi relevantnih sintagmi, razlikuje bezglagolske i glagolske frazne lekseme. Dok se kod bezglagolskih fraznih leksema već na prvi pogled uočava razlika u odnosu na način analize Dragane Mršević-Radović, kod glagolskih fraznih leksema trebalo bi napomenuti prema kom se kriterijumu one izdvajaju od ostalih glagolsko-imeničkih frazeoloških sintagmi. Iako stabilnost odlikuje i prethodno analizirane glagolsko-imeničke sintagme (poput *jemandem fliegen*

gebratene Tauben in den Mund = pečene ševe padaju sa neba), frazne lekseme odlikuju se time što je, kako je i sam autor naglasio, njihova struktura *glagol + sintagma*, pri čemu je sintagmatski deo u funkciji adverbijala ili objekta, dok je u analiziranom korpusu zabeležen i primer sa drugačijom funkcijom.

3.3.1. Bezglagolske frazne lekseme

Bezglagolske frazne lekseme mogu biti realizovane u imeničkim, pridevskim, priloškim i predloškim sintagmama, gde u rečenici vrše uobičajene funkcije leksema (Prčić, 2008: 162). U analiziranom korpusu zabeležena su tri takva frazeologizma, i to:

a) Bezglagolska frazna leksema u obliku priloške sintagme:

- *dann und wann = tu i tamo*
- „[...] und da kann es nicht ausbleiben, daß er dann und wann mit den Wünschen seiner Partnerin kollidiert.” (Jelinek, 2003: 143) = „[...] a onda ne može izostati to da se tu i tamo sukobi sa željama svoje partnerke.” (Jelinek, 2009: 106)
- *hie und da = tu i tamo*
- „Der Mann arbeitet hie und da am Fleisch der Frau, [...].” (Jelinek, 2003: 103) = „Muškarac tu i tamo radi na ženinom mesu [...].” (Jelinek, 2009: 77)

U obama primerima bezglagolske frazne lekseme nemačkog jezika iskazuju povremenost neke radnje, dok u srpskom jeziku bezglagolska frazna leksema sastavljena od zameničkih priloga, od kojih jedan pokazuje govornika (*tu*), a drugi udaljenost od govornika, a blizinu sagovorniku (*tamo*), na prvi pogled ima prostorno značenje, ali u konkretnim primerima ima temporalno značenje.

b) Bezglagolska frazna leksema u obliku predloške sintagme:

- *an Ort und Stelle = na licu mesta*
- „Das Papier kann nicht weit fort, es verrottet an Ort und Stelle” (Jelinek, 2003: 41) = „Papir ne može daleko, on truli na licu mesta.” (Jelinek, 2009: 30)

Frazeologizam nemačkog jezika ima strukturu PrepNDat, dok frazeologizam srpskog jezika ima strukturu PrepNLok + DetPoses [← NGen]. U nemačkom jeziku imenice *Ort* i *Stelle* imaju isto značenje, i to *mesto*, čime se samo pojačava značenje. U srpskom jeziku nije zabeleženo objašnjenje za poreklo frazeologizma *na licu mesta*, ali ako se on dovede u vezu sa ranije analiziranim *baciti nekome nešto u lice*,

može se shvatiti da se i ovde *lice* razume kao sastavni deo nečega, tj. kao pojačivač lekseme *mesto*.

3.3.2. Glagolske frazne lekseme

U analiziranom korpusu zabeleženo je sedam primera frazeologizama nemačkog jezika koji imaju strukturu glagolske frazne lekseme. One su realizovane glagolskim sintagmama i osim „samog leksičkog glagola mogu biti proširene dopunom, u vidu najmanje jednog objekta i/ili adverbijala” (Prčić, 2008: 163). U analiziranom korpusu, osim navedenih, zabeležen je još jedan način realizacije (poslednji naveden).

a) Glagolska frazna leksema strukture *leksički glagol + objekat*

U ovoj podgrupi zabeležena su tri primera koja se, prema sličnosti u strukturi nemačkih frazeologizama, tj. prema strukturi direktnog objekta, mogu svrstati u dve grupe:

- DObj [← N_{Ak} + DetSpac [← IN + N_{Dat}] / DetQual [← IN + N_{Dat}]] + V = V + DObj [← N_{Ak} + DetSpac [← U + N_{Lok}] / DetQual [← U + N_{Lok}]]
 - *Augen im Kopf haben* = *imati oči u glavi*
 - „Doch bei seiner Lehrerin sieht er ganz genau, er hat ja Augen im Kopf, [...]” (Jelinek, 2003: 195) = „Ali na svojoj nastavnici sasvim tačno vidi, pa ima on oči u glavi, [...]” (Jelinek, 2009: 144)
 - *die Katze im Sack kaufen* = *kupiti mačku u džaku*
 - „Er braucht nicht die Katze im Sack zu kaufen.” (Jelinek, 2003: 42) = „Ne mora da kupuje mačku u džaku.” (Jelinek, 2009: 31)

Direktni objekti i u nemačkom i u srpskom jeziku, iako sadrže isti predlog, imaju različite funkcije: u prvom primeru prostornu (*im Kopf* = *u glavi*), u drugom primeru kvalifikativnu (*im Sack* = *u džaku*). Iako se na prvi pogled može učiniti da je i u drugom primeru (*die Katze im Sack kaufen* = *kupiti mačku u džaku*) reč o specijalnom determinatoru, određivanje determinatora kao kvalifikativnog postaje jasnije ako se u obzir uzme u romanu navedeni izmenjeni frazeologizam *die Katze im Kleid kaufen* (Jelinek, 2003: 57) = *kupiti mačku u haljini* (Jelinek, 2009: 42). Dakle, reč nije o prostoru gde se mačka kupuje, već o njenoj osobini, tj. o tome kako je odevena ili „upakovana”, tako da je determinator usmeren na osobinu direktnog objekta.

- DObj [\leftarrow NAK + DetPoses [\leftarrow NGen]] + V = V + DetQual [\leftarrow NInstr + ODetNGen]
 - o *den Schlaf des Gerechten schlafen* = *spavati snom pravednika*
 - o „Erika Kohut schläft einen unruhigen Schlaf des Gerechten neben ihrer Mutter, [...].” (Jelinek, 2003: 265) = „Erika Kohut spava nemirnim snom pravednika pored svoje majke, [...].” (Jelinek, 2009: 196)

Direktni objekat nemačkog frazeologizma, koji sadrži posesivni determinator iskazan bespredložkim genitivom, odgovara srpskom kvalifikativnom determinatoru u instrumentalu, sa obaveznim determinatorom u genitivu (*snom pravednika*).

- b) Glagolska frazna leksema strukture *leksički glagol + adverbijal*

U ovoj podgrupi frazeologizama zabeležen je primer sledeće strukture:

- DetQual [\leftarrow NAK + IN + NDat] + V = V + DetQual [\leftarrow NAK + POD + NAK]
 - o *Hand in Hand gehen* = *ići ruku pod ruku*
 - o „Bei Bethoven ist das nicht der Fall, denn da gehen beide Hand in Hand; [...].” (Jelinek, 2003: 153) = „Kod Betovena to nije slučaj, jer tu oboje idu ruku pod ruku; [...].” (Jelinek, 2009: 113)

U frazeologizmu nemačkog jezika adverbijal, tj. kvalifikativni determinator, iskazan je konstrukcijom *bespredložki akuzativ + predložki dativ*, dok je u srpskom jeziku kvalifikativni determinator iskazan dvostrukim akuzativom, gde je prvi bespredložki, a drugi predložki.

- c) Glagolska frazna leksema strukture *leksički glagol + objekat + adverbijal*

U ovoj podgrupi zabeležen je frazeologizam sledeće strukture:

- IObj [\leftarrow NDat] + Lex [\leftarrow IN + NAK] + V = V + Lex [\leftarrow U + NAK]
 - o *jemandem in Fleisch und Blut übergehen* = *prijeći u krv*
 - o „Doch das ist ihr dermaßen in Fleisch und Blut übergegangen, daß sie es nicht mehr bemerkt.” (Jelinek, 2003: 201) = „Ali to joj je toliko prešlo u krv da više i ne primećuje.” (Jelinek, 2009: 149)

U obama jezicima leksičko jezgro bi se moglo posmatrati kao odredište, dakle, kao specijalni determinator. Frazeologizam nemačkog jezika sadrži frazeološku sintagmu *in Fleisch und Blut*, imeničku sintagmu koja u doslovnom prevodu znači *u meso i krv*. U rečničkom obliku frazeologizma srpskog jezika izostavljen je, ponovo, indirektni objekat, koji je očigledan u prevodu i koji je iskazan bespredložkim dativom: „Ali joj je toliko prešlo u krv [...]” (Jelinek, 2009: 149).

d) Glagolska frazna leksema strukture *leksički kopulativni glagol + predikatski nominativ*

U ovoj podgrupi frazeologizama zabeležena su dva primera identične strukture:

- Lex [← NNom] + VCop = VCop + Lex [← NNom]
 - *ein offenes Buch sein = biti otvorena knjiga*
 - „Das ist der Mensch in seinem Widerspruch. Wie ein offenes Buch.” (Jelinek, 2003: 183) = „To je čovek u svoj svojoj protivurečnosti. Kao otvorena knjiga.” (Jelinek, 2009: 136)
 - *ein unbeschriebenes Blatt sein = biti neispisan list*
 - „Ein unbeschriebenes Blatt ist er bisher gewesen, das auf die Schwärze eines ihm unbekanntem Druckers wartete, [...]” (Jelinek, 2003: 240) = „Do sada je bio neispisan list koji je čekao na crnilo nekog njemu nepoznatog štampača, [...]” (Jelinek, 2009: 177)

U obama primerima, i u jednom i u drugom jeziku, leksičko jezgro zapravo je predikatski nominativ, pri čemu je imenica u nominativu u obama jezicima proširena atributom (*offenes = otvorena; unbeschriebenes = neispisan*). U prvom primeru, koji je zabeležen u originalu teksta, a potom i u prevodu, iz frazeologizma je izostavljen glagol, jer je zapravo reč o eliptičnoj rečenici (što je karakteristično za stil autorke romana).

4. ZAKLJUČAK

U radu su kontrastivnom metodom analizirani frazeologizmi zabeleženi u romanu Elfride Jelinek *Die Klavierspielerin*, na nemačkom jeziku, i u prevodu *Pijanistkinja*, na srpskom jeziku. Frazeologizmi su, primenom načina analize Dragane Mršević-Radović, posmatrani sa stanovišta njihovih sintaksičkih karakteristika, pri čemu se za ovaj korpus pokazalo neophodnim da se način analize proširi ili izmeni. Pre svega, s obzirom na to da je fokus rada na sintaksičkim

osobnostima frazeologizama, oni nisu posmatrani kao komponentni i globalni. Prilikom analiziranja frazeologizama najpre se pokazalo da u obama jezicima postoje primeri poput *Gott weiß – sam Bog zna*, dakle, gde je imenica upotrebljena u nezavisnom padežnom obliku, što izlazi iz okvira analize Dragane Mršević-Radović. Takođe, zabeleženo je više frazeologizama koji odgovaraju terminu *frazne lekseme* Tvrtka Prčića, i to i bezglagolske i glagolske frazne lekseme, različitih strukturnih varijanata. Bez obzira na to da li se frazeologizmi analiziraju prema (izmenjenom) načinu Dragane Mršević-Radović ili kao frazne lekseme Tvrtka Prčića, utvrđen je visok stepen sličnosti, pre svega u distribuciji sintagmatskih, odnosno rečničnih elemenata (za šta je ponekad bilo neophodno posmatrati frazeologizam zabeležen u originalu i prevodu, a ne samo rečnički oblik frazeologizma), dok se razlike očituju pre svega u padežima kojima su iskazani determinatori ili lokalna metafora, što se može pripisati upotrebljenom predlogu i razlikama u padežnim sistemima obaju jezika. Takođe, pokazalo se da je prilikom određivanja sintagmatskih elemenata nekad neophodno posmatrati leksički nivo ili parafrazirati neke frazeologizme, kako bi se elementi jednoznačno mogli odrediti. Na kraju, istraživanje i sprovedena analiza pokazali su da je moguće posmatrati i frazeologizme nemačkog jezika kao frazeološke glagolsko-imeničke (i druge) sintagme na način na koji su to učinili Mršević-Radović i Prčić, analizirajući frazeologizme srpskog jezika.

5. TABELA SKRAĆENICA (PREUZETO IZ: PIPER I DR., 2005: 1162–1164):

- Adj – pridev (adjektiv)
- Adv – prilog (adverb)
- DetCaus – determinator kauzalni (uzročni)
- DetPoses – determinator posesivni
- DetSoc – determinator socijativni
- DetSpac – determinator spacijalni (prostorni)
- DetQual – determinator kvalifikativni
- DObj – direktni objekat
- Except – eksceptiv
- IObj – indirektni objekat
- Lex – semantičko (leksičko) jezgro
- NAk – imenica u akuzativu
- NDat – imenica u dativu
- Neg – negacija
- NGen – imenica u genitivu

- NInstr – imenica u instrumentalu
- NLok – imenica u lokativu
- NNom – imenica u nominativu
- ODet NPadež – padež s obaveznim determinatorom
- Prep NPadež – padež s predlogom
- ProN – zamenica (pronomen)
- Subj – subjekat
- V – glagol punoznačni / predikacija
- VRef – glagol povratni (refleksivni)
- VTranz – glagol prelazni (tranzitivni)
- [← X] – realizuje se u formi X

Mirjana Zarifović Grković

SYNTACTIC ANALYSIS OF IDIOMS IN THE NOVEL *DIE KLAVIERSPIELERIN* AND
THEIR TRANSLATION TO SERBIAN

Summary

This paper deals with idioms in German and Serbian as they are used in Elfriede Jelinek's novel *Die Klavierspielerin* and in the *Pijanistkinja*, its translation into Serbian. It points out the syntactic characteristics, similarities, and differences between German and Serbian idioms, which are examined through a model of contrastive analysis created by Dragana Mršević-Radović. This model had to be extended for these corpora with a model of phrasal lexemes created by Tvrtko Prčić. Although Mršević-Radović considers idioms to be syntagma constructed of a verb and a noun, the corpora in both languages contain examples of idioms constructed of just two adverbs. The distribution of elements in both languages is very similar, and most differences are in grammatical case, which can be explained by the nature of the two languages. The analysis showed that in some cases it is not possible to examine the syntactic level of idioms without considering their semantic level.

Key words: syntactic analysis, syntagma, idioms, contrastive analysis, phrasal lexemes, German, Serbian.

LITERATURA

Primarni korpus

Jelinek, E. (2003). *Die Klavierspielerin*. Hamburg: Rowolth Taschenbuch Verlag.

Jelinek, E. (2009). *Pijanistkinja*. Beograd: Paideia.

Izvori

Duden. (2002). *Duden 10. Das Bedeutungswörterbuch*. 3, neu bearbeitete und erweiterte Auflage. Mannheim et al.: Dudenverlag.

Duden. (2002). *Duden 11. Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. 2, neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. Mannheim et al.: Dudenverlag.

Fink-Arsovski, Ž. (2002). *Poredbena frazeologija: pogled izvana i iznutra*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica.

Matešić, J. (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Mrazović, P., Primorac, R. (1964–65). Pokušaj klasifikacije frazeoloških izraza nemačkog jezika, njihovi izvori i stilske funkcije. U: *Godišnjak Filozofskog fakulteta*. Sveska 8. Novi Sad: Filozofski fakultet. 283–303.

Mrazović, P., Primorac, R. (1991). *Nemačko-srpskohrvatski frazeološki rečnik: nemački idiomatski izrazi sa srpskohrvatskim ekvivalentima*. Beograd: Naučna knjiga.

Mršević-Radović, D. (1987). *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet. [objavljeno ćirilicom].

Otašević, Đ. (2012). *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Prometej. [objavljeno ćirilicom].

Piper, P., Antić, I., Ružić, V., Tanasić, S., Popović, Lj. & Tošović, B. (2005). *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: prosta rečenica*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU: Beogradska knjiga; Novi Sad: Matica srpska. [objavljeno ćirilicom].

Prčić, T. (2008). *Semantika i pragmatika reči*. Drugo, dopunjeno izdanje. Novi Sad: Zmaj.

Vujanić, M., Gortan-Premk, D., Dešić, M., Dragičević, R., Nikolić, M., Nogo, Lj. ... Fekete, E. (2011). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska. [objavljeno ćirilicom].

ИСТОРИЈА

PRVI POMEN GALICIJE U INTITULACIJI UGARSKIH KRALJEVA**

Istoriografija je saglasna da ugarski vladari, počev od Andrije II, u svoju intitulaciju kontinuirano unose i titulu kraljeva Galicije i Volinije (*Galiciae Lodomeriaeque rex*). Međutim, složenije je pitanje da li je Galiciju u svoju titulu prvi od ugarskih kraljeva već uneo Bela III, kako o tome svedoči jedan dokument skradinskog biskupa Mihajla od 2. maja 1189. godine. Pitanje je kontroverzno jer je reč o samo jednom pomenu sačuvanom u kasnijem prepisu. Autor iznova analizira verodostojnost ovog izvora. Iznosi mišljenje da u konkretnom slučaju po sredi nije morala biti greška ili falsifikat. Jedan od mogućih odgovora na efemernost pomena Bele III kao „rex... nec non Galacie” je okolnost da je ovaj pomen nastao pre dolaska cara Fridriha I Barbarose u Ugarsku na čelu krstaške vojske, i njegovog susreta sa Belom III (početkom juna 1189). U međuvremenu, knez Galicije Vladimir Jaroslavič, koji je dao povod ugarskom kralju da stekne vlast u Galiču, oslobodio se ugarskog ropstva i stao pod vlast i zaštitu rimsko-nemačkog cara. Čini se kao prihvatljiva pretpostavka da je upravo intervencija Fridriha Barbarose omogućila ne samo da se Vladimir bezbedno vrati na presto Galicije, već i da Bela III odustane od galičke titule.

Ključne reči: Galicija, Galicija i Volinija, Kraljevina Ugarska, knez Vladimir Jarolsavič, Bela III, car Fridrih I Barbarosa

Vladarske titule kao element istoriografske terminologije svoj nastanak temelje prevashodno na diplomatskim izvorima, kao i na onim narativnim, koji često neposredno otkrivaju kontekst pojedinih istorijskih događaja. Pitanje – kada se Galicija prvi put našla u vladarskoj tituli ugarskih kraljeva – odavno je prisutno kod istoričara. Ovde nije bila reč samo o vladarskoj intitulaciji i pretenzijama ugarskih kraljeva na susednu zemlju s istočne strane Karpata, već po svemu sudeći i o najranijem latinskom terminu pomena imena „Galičine” u diplomatskim izvorima zapadnog, odnosno, ugarskog porekla. Prateći zaključke naših prethodnika i njihove nedoumice u pogledu pojedinih odgovora, odlučili smo da pokušamo da damo novi doprinos ovoj istoriografskoj raspravi. Polazne tačke u našem

* djurahardi@ff.uns.ac.rs

istraživanju sadržane su u sledećim premisama. Pojava i nastanak određenih vladarskih titula nužno moraju biti potvrđene verodostojnim diplomatskim izvorima, u onom njihovom delu koji se po pravilu odnosi na intitulaciju (*intitulatio*). Na drugoj strani, u proučavanju nastanka vladarskih titula za istoriografiju su skoro podjednako bitni i narativni izvori. Oni, da zaključimo, u krajnjem ishodu često jedini pružaju sliku o uzrocima i okolnostima nastanka titula. Drugim rečima rečeno, zahvaljujući analizi narativnih izvora, nove vladarske titule bivaju potencijalno smeštene u jedan širi, realan i logičan nadasve, istorijski kontekst.

Istoriografija je skoro jednoglasna u oceni da Galicija kontinuirano ulazi u titulu ugarskih vladara zajedno sa Volinijom u formuli *Galiciae Lodomeriaequ rex* za vladavine Andrije II, počevši od 1206. godine. Naime, pod tom godinom, na žalost bez dela datuma koji bi se odnosio na dan i mesec, sačuvan je sadržaj šest povelja u kojima se Andrija II u svojoj intitulaciji počeo izdavati za kralja pomenutih ruskih zemalja (F, III/1: 31–32, 33–35; F, III/2: 33–35; ÁÚO, VI: 307–308; ÁÚO, XI: 87–85; H, VII: 2–4; RA: no. 222–226). Ovu diplomatsku praksu preuzeli su i svi njegovi naslednici na ugarskom prestolu sve do modernog doba. Što se tiče okolnosti koje su doprinele da ugarski kralj u svoju titulu unese Galiciju i Voliniju, na njih svojim dragocenim kazivanjem prevashodno upućuje *Galičko-volinski letopis*. Mada njegove vesti predstavljaju opšte mesto u istoriografiji, mi ćemo se ukratko zadržati na njegovom sadržaju. Naime, posle pogibije galičko-volinskog kneza Romana Mstislaviča tokom pohoda na Poljsku (19. juna 1205) (Holovko, 2001: 171–186), njegovi maloletni naslednici i država našli su se, takoreći, sa svih strana okruženi neprijateljima. Romanova udovica, koja je preuzela regenstvo, obratila se za pomoć ugarskom kralju Andriji II. Krajem leta ili tokom jeseni 1205. godine došlo je do vladarskog skupa u pograničnom galičijskom gradu Sjanoku (Hrtuševskij, 1901: 7, 61), na kom je ugarski kralj, u formi starateljskog (patronskog) prava, uzeo „pod zaštitu” Romanovog sina i naslednika Danila Romanoviča (прияль бо бѣ Данила како милог сына своего). Andrija II je uz to ostavio vojnu pomoć u Galiču koja je tek za izvesno vreme pomogla Romanovičima da sačuvaju presto Galicije i Volinije od drugih ruskih pretendena (*Ipatevskaja letopis*: 717). Već naredne godine opet se ratovalo. Uprkos novom pohodu ugarskog kralja, Romanoviči su prvo izgubili Galič, a krajem te godine bili prinuđeni da napuste i prestoni grad Volinije, Vladimir. Burni galičko-volinski događaji 1205. i 1206. godine, složili su se istoričari, svoj formalno-pravni odraz imali su upravo u unošenju Galicije i Volinije u vladarsku titulu Andrije II. Za takav čin pravnu osnovu ugarskom kralju je davalo nekoliko okolnosti. On je stekao

starateljstvo nad Romanovim nasljednikom Danilom, a Romanova udovica je po našem mišljenju već na skupu u Sjanoku u ime svog sina priznala vrhovnu vlast ugarskog kralja, zauzvrat očekujući od njega vojnu podršku. Takođe se ne sme ispustiti iz vida da je jedan deo galičkih boljara, od kojih će tokom narednih decenija zavisiti sudbina zemlje, bio spreman da prizna vrhovnu vlast stranog vladara (Pauler, 1899: 48–49; Hruševskij, III, 1993²: 18; Włodarski, 1925: 30; 1966: 35; Hóman, 1939: 434; Pašuto, 1968: 241–242; Kripjakevič, 1984: 88; Kristó, 1986: 101; Font, 1991: 121–122; 2005: 196; Majorov, 2001: 356; Kotljár, 2002: 99; Golovko, 2006: 260; Vološčuk, 2007: 17; 2008: 19, 22; Nagirnyj, 2011: 149; Dąbrowski, 2012: 34–45; Aleksandrovič – Vojtovič, 2013: 40–44; Vojtovič, 2015: 170–172). U svakom slučaju, kako je to već odavno zapaženo kod Đule Paulera i Bronislava Vlodarskog, u jednoj svojoj povelji sa tačnim datumom, 1. avgusta 1205. godine, Andrija II još uvek nije nosio intitulaciju kralja Galicije i Volinije. Nećemo stoga pogrešiti ako ovaj događaj odredimo kao *datum post quem*, ne samo skupa u Sjanoku, već i *datum post quem* sticanja nove ruske titule Andrije II (CDCr, III: 50–52; Pauler, 1899: 49, 494 (ref. 48); Włodarski, 1925: 30; Vološčuk, 2007: 17). Kako smo u uvodnom izlaganju konstatovali, već naredne 1206. godine, stvari su se promenile u pogledu diplomatskih izvora nastalih iz pera ugarske kraljevske kancelarije. I pored otežavajuće okolnosti što u toj godini nije sačuvan sadržaj ni jedne povelje Andrije II sa kompletnim elementima „datuma”, ipak, u svih šest sačuvanih on je bez izuzetka već nosio titulu *Galiciae Lodomeriaeque rex* (F, III/1: 31–32, 33–35; F, III/2: 33–35; ÁÚO, VI: 307–308; ÁÚO, XI: 87–85; H, VII: 2–4; RA: no. 222–226). U novijoj literaturi, Dariuš Dombrovski i Leontij Vojtovič (Dąbrowski, 2012: 36–44; Vojtovič, 2015: 171) na osnovu uporednih izvora i toka političkih zbivanja u Galiciji i Voliniji, odnosno onih na ugarskom dvoru, pokušavaju tačnije da odrede trenutak kada Andrija II tokom 1206. godine uzima titulu *Galiciae Lodomeriaeque rex*. Po mišljenju Dombrovskog to se zbilo u vreme drugog ruskog pohoda Andrije II (između marta i početka juna), a po rečima Vojtoviča posle rođenja Andrijinog sina i nasljednika, budućeg Bele IV (druga polovina 1206.).

Nije teško zapaziti da je Andrijino vojno uplitanje u unutrašnje političke prilike u Galiciji i Voliniji bilo zapravo nastavak osvajačke politike koju je svojevremeno započeo njegov otac Bela III, a čiji je jedan od aktera bio i tada mladi Andrija. Međutim, dok je ugarsko vojno prisustvo u ruskim događajima iz 1205–1206. godine, kako smo videli, dobilo epilog u vidu formalnog unošenja dve ruske zemlje u kraljevsku titulu Arpadovića, pitanje da li se Galicija već tokom pohoda Bele III na Galič 1188. godine mogla naći u tituli ovog ugarskog kralja, još uvek nije dobilo konačan odgovor u nauci. Problem se u diplomatskom smislu može

svesti na činjenicu da je sačuvan samo jedan pomen Galicije u vladarskoj tituli Bele III, i to u dokumentu koji nije proistekao iz vladarske kancelarije. Pre nego što svoju pažnju posvetimo pitanju verodostojnosti tog diplomatskog izvora, u duhu jedne od početnih premisa našeg istraživanja, zadržaćemo se na prikazu narativnih izvora, konkretno, saopštenja kijevskog letopisca, jer nam upravo njegove vesti bacaju neophodno svetlo na okolnosti koje su prvi put „dovele” Ugre u Galič.

Zbog svog političkog značaja, ali i nesvakidašnjih obrta koje nam opisuje pomenuti letopisac, prilike u Galiciji tokom 1188–1189. godine zauzimaju poznato mesto u istoriografskom diskursu (Font, 1987, 45–50; 2005: 179–187; Majorov, 2001: 274–296; Holovko, 2010, 116–132; Vojtovič, 2015:163–166). Ukratko, posle smrti kneza Galicije Jaroslava Osmomisla (1. oktobra 1187.), galički presto je uz pomoć boljara prigrabio njegov sin Vladimir Jaroslavič. „Galičanki muževi” i Vladimir su time pogazili datu zakletvu starom knezu da ga nakon smrti po njegovoj volji u bogatom Galiču nasledi njegov nezakoniti sin, istina miljenik, Oleg (*Ipatevskaja letopis*: 656–657). Sloga između boljara i novog vladara nije dugo potrajala. Po rečima letopisca, za to je bio zaslužan sam Vladimir i njegova loša narav. Navodno, Vladimir je bio odan prekomernom konzumiranju vina i u državnim poslovima se nije savetovao sa svojim boljarima. Oženio je jednu popadiju koja mu je rodila dva sina, a pored toga je, ako bi mu se dopala nečija žena ili kći, i njih ovaj napasnik kneževske krvi „uzimao na silu.” Nije prošlo ni jedna godina, a bahati nasilnik je već bio prinuđen da beži iz zemlje, budući da su njegovi nezadovoljni podanici podigli pobunu protiv njega sa ciljem da na presto dovedu kneza susedne Volinije, s naše strane već pominjanog, Romana Mstislaviča. Roman je naime bio u sprezi sa galičkim boljarima, vođama pobune. Uzevši sa sobom porodicu i državnu riznicu, Vladimir je sa svojom pratnjom utočište našao kod ugarskog kralja. Bela III mu je velikodušno obećao da će ga vratiti na presto njegovih predaka. I doista, Bela je na čelu velike vojske prešao Karpate i bez otpora Rostislaviča doveo u Galič iz koga je Roman Mstislavič pobjegao glavom bez obzira, neslavno okončavši svoje prvo galičko kneževanje. Međutim, ugarski kralj je tada na galički presto postavio svog sina kraljevića Andriju, ujedno ostavljajući vlast u zemlji galičkim boljarima. Vladimira je kao sužnja odveo u Ugarsku, gde ga je sa porodicom zatvorio u jednu kamenu kulu. Zbilo se to, ne pre proleća, 1188. godine (Berežkov, 1963: 204; Font, 1987: 47–48). Međutim, borbe za Galiciju praćene brojnim preokretima, time nisu bile okončane. Pojavili su se ruski kneževi koji su nastojali da steknu vlast u Galiču i proteraju odavde inoplemene Ugre. Prikaz ovih događaja ostavićemo po strani, jer bi nas udaljio od glavne teme našeg rada. U međuvremenu, kako nas obaveštava ruski izvor, Vladimir je na hrabar i

skoro neverovatan način (vredan pomena) uspeo da pobegne uz zatočeništva. Naime, na vrhu kule za uglednog zatvorenika beše podignut šator. Isekavši šatorsko platno, Vladimir je sebi ispleo konopac i spustio se niz zidine kule. On beše u dosluhu sa dvojicom stražara koji ga, bez sumnje za neku vrednu nagradu „дoвeдoстa зeмлe Нeмѣчкыя кo цaрeви Нѣмѣцкoмy”. Nemački car Fridrih I Barbarosa primio je vladara-begunca sa velikm počastima. Zaokupljen prečim planovima, car je u društvu svog izaslanika uputio Vladimira u Poljsku kod krakovskog kneza Kazimira Pravednog kome je naredio da ruskom knezu pomogne da stekne Galič. Jer, na kraju nam objašnjava letopisac, Vladimir se svojevolumno obavezao da caru plaća godišnji danak u iznosu od 2 000 grivni srebra. Uz poljsku pomoć i podršku samih Galičana koji „jedva dočekaše” svoga kneza, Ugri i kraljević Andrija behu proterani iz zemlje, a Vladimir je, na praznik Preobraženja Gospodnjeg (6. avgusta) 1189. godine kako to logično zaključuju Hruševski, Berežkov i Fontova (Hruševskij, II, 1992²: 452–453; Berežkov, 1963: 204–205; Font, 1987: 47–49), ponovo seo na presto svoga oca (*Ipatevskaia letopis*: 659–667; *Magistri Vincentii*: IV, pars 15, 412–413). Bez sumnje, Vladimir je uspeo da se vrati na galički presto zahvaljujući okolnosti što je postao vazal cara Fridriha Barbarose, ili drugim rečima, što je stao pod njegovu vlast, dok mu je car, kako je i priličilo vrhovnom gospodaru, obezbedio pomoć i zaštitu. Doduše u jednom novijem istraživanju Mihail Jurasov, na osnovu analize poljskih narativnih izvora, iznosi zanimljivu pretpostavku da se Vladimir vratio u Galič ne početkom avgusta 1189, već naredne 1190. godine zbog navodnog sukoba do koga je u međuvremenu došlo između njega i Kazimira Pravednog (Jurasov, 2013: 67–77).

Mi smo ipak skloniji uvreženom mišljenju da je ugarska vlast u Galiču oličena u kneževanju mladog Andrije II mogla u najširem hronološkom okviru potrajati od proleća 1188. godine do avgusta 1189. godine. Upravo u tom periodu javlja se jedini pomen Bele III sa titulom kralja Galicije. Po sredi nije bila kraljevska povelja, već jedna isprava skradinskog biskupa Mihajla izdata 2. maja 1189. godine. Reč je dakle bila o privatno-pravnom dokumentu u kome je auctor iznova potvrdio dodeljivanje svog poseda u Bubnjanima kaluđericama Manastira Svetih Dimitrija i Tome u Zadru. Isprava je karakteristično započinjala sa formulom datacije „Anno ab incarnatione domini MCLXXXVIII, mense maii die II. astante, indictione VII., Jadre”, da bi odmah u nastavku formule bilo istaknuto da se pravni čin zbio u vremena (temporibus equidem) „domini nostri Bele gloriosissimi regis Ungarie, Dalmacie, Croacie Rameque nec non Galacie”, kao i za dalmatinskog vicebana Makarija i splitskog arhiepiskopa Petra (Farlati, *Illyrici Sacri*, IV: 12; Katona, IV, 344–345; F, II: 247–248; Diplomatički sbornik HDS, II: 151; Ljubić, *Libellus Policorion*:179; CDCr, II, 234–235).

Nažalost, u periodu od proleća 1188. godine do početka avgusta 1189. godine, kada je okvirno kraljević Andrija kneževao u Galiču, skoro da nije ostalo sačuvanih kraljevskih povelja koje bi nam posvedočile intitulaciju Bele III. Naime, za 1188. godinu poznat je sadržaj tri takva dokumenta. U Ostrogonu, 6. maja te godine, Bela je izdao jednu konfirmacionu povelju Manastiru Svetog Ivana u Biogradu u kojoj je tamošnjem opatu i bratstvu potvrdio ranije darovnice hrvatskih kraljeva za posede Rogovo, Vrbiće i Kamenjana. Povelja je sačuvana u prepisu na pergamentu čuvanom u Zadarskom arhivu, kao i u kodeksu zvanom *Libellus Policorion* nastalom u drugoj polovini XIV veka o kome će biti više reči u daljem izlaganju. U njoj Bela III nije nosio titulu kralja Galicije, već je uobičajeno bio oslovljen samo kao „Hungarie, Dalmacie, Chroacie Rameque rex” (Ljubić, *Libellus Policorion*: 179; CDCr, II: 225–226; RA: no. 147)¹ Možda se stoga 6. maj 1188. godine može uzeti kao *datum post quem* Belinog pohoda na Galiciju. Druga Belina povelja iz 1188. godine, navodna darovnica dela prihoda od ostrogonske skele izdata Ostrogonskom kaptolu, kako je odavno utvrđeno, predstavljala kasniji falsifikat (RA: no. 148; F, II: 244–245). Dalje, bez navedene godine, ali na osnovu njegovog sadržaja, istraživači dokument stavljaju u „oko 1188. godinu”, sačuvano je pismo Bele III upućeno engleskom kralju Henriju II Plantagenetu u vezi s njegovim planiranim prolaskom kroz Ugarsku tokom predstojećeg krstaškog pohoda. I ovde je izostala Galicija iz Beline intitulacije, ali zbog nepouzdanosti hronologije ovaj izvor je od ograničene vrednosti za našu temu (RA: no. 149; F, II: 246–247). Konačno, nije ostao sačuvan ni jedan sadržaj neke kraljevske povelje koja bi se odnosila na 1189. godinu (RA: no. 150). Nakon te godine znamo za još nekoliko dokumenata proisteklih iz kraljevske kancelarije Bele III koji nisu bili plod falsifikata (RA: no. 151–159). Istoriografija je već zapazila da se u njima titula *rex Galicie* ne pominje, međutim, sticajem okolnosti oni neće biti predmet našeg interesovanja. U tom pogledu, isprava skradinskog biskupa u kojoj je ugarski kralj oslovljen kao *rex Galacie* je doista jedinstvena.

Značaj ovog pomena zapazio je još u poslednjoj četvrtini XVIII veka znameniti izdavač srednjovekovnih izvora Kraljevine Ugarske, Stefan Katona, kada je, preuzimajući izvor iz prvog njegovog izdanja sačinjenog od strane Danijela Ferlatija (1769), razborito konstatovao da je 1189. godine Bela III pripremio (apparet), odnosno uzurpirao (usurpavit) titulu Galicije. Na taj način ovaj erudita je uveo pitanje prvog pomena termina titule *rex Galacie* u istoriografiju (Katona, IV,

¹ Za verodostojnost i međusobnu relaciju dva prepisa pogledati komentare kod Tadije Smičiklase i Šime Ljubića, kao i nezaobilaznog Imre Sentpeterija.

344–345). Istina, od tad će proći više od jednog stoleća od kada je Mihajlo Gruševski u svojoj *Istoriji Ukrajine-Rusi* kritički sagledao ovu temu u svetlu burnih galičkih zbivanja na početku vladavine Vladimira Jaroslaviča. Gruševski je, naime, u vidu napomene izneo sumnju u verodostojnost konkretnog izvora, logično zapažajući da se radilo samo o jednom, „usamljenom” dokumentu koji tim više nije bio izdat od strane vladara, već jednog episkopa (Gruševskij, III 1993²: 449). Nakon Gruševskog, istraživačima je više-manje preostajalo da se priklone njegovom mišljenju ili da ga dovedu u pitanje.² Vsevolod Pašuto je galičku intervenciju Bele III povezo sa navođenjem njegove nove titule u povelji od 2. maja 1189. godine (Pašuto, 1968: 180–182, 334). U novijoj historiografiji, Marta Font (1987: 45–46; 2005: 187) smatra da je ugarska ekspanzija na zemlje s druge strane Karpata 1188–1189. godine imala svoj odraz u „pravnoj tituli” Bele III, *rex Galacie* na koju se ranije nije moglo naići u izvorima. Uprkos okolnosti da je izdat od strane jednog biskupa, Leontij Vojtovič (2008: 4–5; 2015: 163–164) takođe ne dovodi u sumnju značaj ovog izvora, kao ni činjenicu da je Bela III bio prvi ugarski vladar koji je uzeo ovu titulu. Na drugoj strani, Mihail Jurasov (2013: 70) uvažavajući mišljenje Gruševskog, smatra da ne bi trebalo u potpunosti prihvatiti stav da je Galicija u vreme vladavine Bele III ušla u sastav titule ugarskih kraljeva. Na osnovu diplomatske analize izvora, pri čemu su posebnu pažnju obratili na auktora, zanimljivo je mišljenje Đule Krišta i Ferenc Maka (Kristó–Makk, 1981: 20; Makk, 1982: 55; Makk, 1989: 121), izneto u njihovoj zajedničkoj studiji o Beli III. U kontekstu nedavnih Belinih vojnih uspeha u Dalmaciji i Galiciji, ovi autori su smatrali da su podanici ugarskog kralja u Dalmaciji nastojali da ga pridobiju i time, da su među njegove titule ubrajali i onu kralja Galicije. U jednom drugom radu Ferenc Mak (Makk, 2000: 176) je međutim bio još određeniji zaključivši da su doista „Dalmatinci” isticali da je njihov vladar kralj Galicije. Ali na drugoj strani, po mišljenju Maka, Bela III u svojim poveljama ipak nije navodio ovu titulu, što se može objasniti činjenicom da je on nije ni uzeo niti da ju je koristio u svojoj intitulaciji.

Respektujući mišljenje Ferenc Maka, mi ipak ne mislimo da je kancelarija skradinskog biskupa, na moguću vest koja je stigla sa vladarskog dvora u Zadar o uspehu njihovog kralja u dalekoj Galiciji, tek tako samooinicijativno u njegovu titulu unela ovu rusku zemlju. Pre nam se čini da je ovdašnji pisar, odnosno sam biskup, potvrđujući svoju darovnicu kaluđericama Svetih Dimitrija i Tome, prilikom sastavljanja isprave kao obrazac za titulu vladara pred sobom imao neki zvanični

² Sadržajan pregled stavova historiografije u vezi sa dokumentom od 2. maja 1189. godine daje Vitalij Nagirnij (Nagirnyj, 2011: 148) .

dokument koji je u to vreme u Dalmaciju stigao iz kraljevske kancelarije u kome je doista Bela III i formalno nosio titulu *rex Galacie*. Tom prilikom pisar je zapazio da je Galicija u tituli bila novina, te je ispred nje upotrebio izraz *nec non*. Istine radi već smo konstatovali da kraljevski dokument sa takvim sadržajem titule nije ostao sačuvan, dok je Bela III vladao sve do 1196. godine! Takođe, u diplomatskom smislu, isprava jednog dalmatinskog biskupa nije imala značaj kraljevske povelje i nije mogla biti dokaz zvanične kraljevske intitulacije. Smatramo, međutim, da se njeno realno postojanje ipak posredno moglo sačuvati upravo u ispravi nastaloj u Zadru tog 2. maja 1189. godine. Svakao, pod uslovom da je naš izvor verodostojan.

Nedavno je u svojim radovima novi prilog ovoj temi dao i Miroslav Vološčuk (2010: 63–66; 2014: 116). Po mišljenju ovog autora, moguće je da uzimanje titule *rex Galaciae* od strane Bele III nije imalo veze sa ruskom Galacijom, već sa maloazijskom Galatijom (Galatia; Γαλατία) i učešćem Mađara u krstaškoj vojsci Fridriha Barbarose koja je tokom 1190. godine prodrla u Malu Aziju. Sam Bela je, podseća ovaj autor, kao mlad odrastao na dvoru vizantijskog cara Manojla Komnina. Bio je carev naslednik i verenik njegove kćerke. Nosio je titulu despota i mogao je stoga dobiti na upravu neke oblasti Carstva, poput upravo Galatije. Belin „interes” za ovu maloazijsku oblast takođe je mogao imati uporište i u njegovom prvom braku sa antiohijskom princezom, carevom rođakom Anom, Agnezom, Šatijon (Anna, Agnes, Châtillon), kao i u Belinim vezama sa susednim Latinskim krstaškim državama. Ipak, smatramo da ovakvu hipotezu treba prihvatiti sa rezervom. Istoriografiji je naime dobro poznat Belin romejski period života, kao i njegovo sticanje nove i zvučne titule *urum-despot*. Ostalo je, međutim, nepoznato da je Bela (stvarno ili titularno) upravljao nekom od maloazijskih oblasti Vizantije. Za njegove zemlje držane su Dalmacija i verovatno Srem koje su se tada nalazile u sastavu Carstva (Moravcsik, 1953: 87–91; Ostrogorski, 1970: 205–218; Makk, 1982: 33–61; Makk, 1989: 122–124). Takođe, pitanje je u kojoj je meri u drugoj polovini XII veka u Vizantiji komninske epohe, kao i među njihovim savremenikima na Zapadu, ostalo sačuvano ime nekadašnje rimske (i vizantijske) provincije *Galatiae*, budući da je ova civilna provincija Carstva „potrajala” do 8. veka, kada je postala deo teme Opsikije (Opsikion). Od tad njeno ime gubi administrativnu upotrebu i biva u narativnim izvorima svedeno samo na svoje geografsko značenje (Foss, 1991: 816). Konačno, Bela III je doista ustupio jedan odred svoje vojske na raspolaganje caru Fridrihu Barbarosi i njegovim krstašima tokom njihovog prolaska kroz nesigurne balkanske predele na putu ka Carigradu i dalje na istok 1189. godine. Kao što je poznato, čarke vizantijskih snaga i ovdašnjeg domaćeg stanovništva sa krstašima su neizbežno prerastle u otvoreni rat. Kada su trupe nemačkog cara zauzele romejski Plovdiv i

spremali se da napadnu na samu prestonicu Carstva, Bela je novembra 1189. godine od Fridriha zatražio povlačenje svojih ljudi sa pohoda. Birajući između moćnog nemačkog i slabog grčkog cara, u trenutku kada je izgledalo da će Carigrad biti osvojen od krstaša, Bela se u skladu sa svojim interesima, zapravo od početka, opredelio za stranu svog zeta i saveznika, vizantijskog vasilevsu Isaka II Andela. I pored poziva koji su mu ranije stigli od papstva i vladara latinskog Istoka, on nije pomišljao da „uzme krst” i lično krene u krstaški rat. Fridrih Barbarosa je tada dopustio da glavnina ugarskih snaga na čelu sa đerskim biskupom i šest župana napuste krstaški tabor. Ipak, u daljem krstaškom pohodu ostao je jedan deo ugarskih vojnika (predvođenih trojicom župana). Teško je reći da li je ova okolnost mogla biti razlog što je njihov kralj još nekoliko meseci pre toga u svojoj tituli istakao pravo na maloazijsku Galatiju (Pauler, 1899: 3–5; Kristó, 1986: 98; Makk, 1982: 56; Makk, 1989: 122).

Pristupajući istraživanju koje ga je dovelo do navedenih pretpostavki, Mirosław Vološčuk (2010: 63; 2014: 116) je, s druge strane, sasvim utemeljeno svoju pažnju obratio i na verodostojnost izvora. Logično je primetio da je u jezičkom ili ortografskom pogledu pomen titule Bele III kao *regem Galacie* mogao biti posledica kancelarijske greške. Za razliku od unošenja Galicije u intitulaciju ugarskih vladara od 1205/6. godine u formi *Galiciae [Lodomeriaequ] rex* koja je imala kontinuitet i koja je postala kancelarijska norma, pomen iz 1189. godine bio je usamljen i efemeran. Ova pretpostavka postaje uverljivija ako se doda da se Galicija u formi *Galacia* u tituli Belinog sina Andrije II javlja samo jedanput, a sporadičnost ovog pomena zastupljena je još samo nekoliko puta kod poslednjih predstavnika loze Arpadovića. Da ne idemo dalje, u slučaju pomena Andrije II (bračni ugovor sa Beatrice Este iz 1234. godine), kako su to istakli izdavači ovog izvora, reč je bila o notarskoj ispravi sačuvanoj u prepisu iz Modenskog državnog arhiva koji je obilovao grešakama. One su mogle poticati ili iz nekog ranije iskvarenog izvora, ili ih je trebalo pripisati prepisivačima dokumenta. Bilo kako bilo, tom prilikom titula Andrije II je pored leksičkih i ortografskih lapsusa bila „ispremetana” te su se Galicija i Volinija (*laudemieque Rex*) našle razdvojene (Ho: 1–3; RA: no. 167). Što se tiče sporne upotrebe forme *Galacia* kao latinske varijacije koja je trebalo da se odnosi na ime istočnoslovenske Galičine, ona moguće da i nije bila greška. Ako je uslovno i bila greška, moramo se staviti u položaj nekog dotičnog pisara koji je slovensko ime te zemlje pokušao da prevede, odnosno latinizuje i unese u intitulaciju svog vladara. Na primer, u jedinoj sačuvanoj originalnoj povelji (!) koja je izašla iz njegove latinske, kneževske kancelarije oko 1257. godine, prognani u Ugarsku galički knez Rostislav Mihailovič je u svojoj intitulaciji oslovljen, takođe, kako „Nos Rozlaus Dux Galacie.....”. Hipotetički gledano, Rostislavljev notar je rutinski morao „znati” kako

se piše titula njegovog gospodara (DI. 83038; Z, I: 5–6). Moguće da je takav slučaj bio i te 1189. godine, ako ne na kraljevskom dvoru, onda u sredini dalmatinskih pisara u službi Skradinske i Zadarske crkve. U tom slučaju, termin *Galacia* bio bi najstarija transkripcija istočnoslovenskog imena Galicije u jednom latinskom diplomatskom izvoru (ovom prilikom narativni izvori ne ulaze u predmet našeg istraživanja). Ali, da se vratimo na već ranije postavljeno pitanje – da li je isprava skradinskog biskupa Mihajla verodostojna?

Poput brojnih drugih diplomatskih izvora iz XII veka, isprava skradinskog biskupa do historičara nije stigla u originalu. Njen prepis ostao je sačuvan u poznatom kodeksu *Libellus Policorion, qui Tipicus vocatur* koji se danas čuva u Državnom arhivu u Zadru.³ Po sredi je bila jedinstvena zbirka dokumenata o posjedima i prihodima benediktinskog Manastira Svetog Kuzme i Damjana na ostrvu Pašman i njegovog starijeg prethodnika, razrušenog Manastira Svetog Ivana Evangeliste u Biogradu. Na 41. foliji uvezanoj u četiri sveske može se pratiti rukopis dvojice pisara koji su po svemu sudeći krajem 60-ih ili početkom 70-ih godina XIV veka sastavili zbirku za potrebe ovdašnjeg opata. Od 133 isprava i zapisa najstariji se odnosi na XI vek (1060). Kodeks je u celini, sa uvodnim komentarima, publikovao Šime Ljubić 1890. godine (Ljubić, *Libellus Policorion*: 154–219). Poslednji u nizu istraživača koji je raspravljao o verodostojnosti *Policorion-a* jeste Tomislav Galović (2012) čija nam je doktorska disertacija nažalost ostala nedostupna, mada nam je od koristi bio njen sažetak. Sam Galović konstatuje da u historiografiji postoje različita mišljenja o verodostojnosti zbirke. On međutim zaključuje da je teško razlučiti one isprave koje su falsifikati od onih verodostojnih. U kartularu se svakako nalazi određen broj diplomatskih falsifikata, ali ni za jedan od njih nije moguće sa sigurnošću ustanoviti da su istorijski falsifikati. Njihov sadržaj je u svakom slučaju jedinstven i u većini slučajeva u pogledu diplomatske i filološke analize pouzdan i vjerodostojan.

Ako analiziramo sadržaj isprave skradinskog biskupa Mihajla nastale 1189. godine, uz neizbežan oprez čini nam se da je on verodostojan. Pored toga, koliko je nama poznato, taj sadržaj nije osporen kao falsifikat u historiografiji. Auktor isprave, biskup Mihajlo, istorijska je ličnost, posvedočena u drugim izvorima, koja je dve decenije bila prvosveštenik skradinske crkve (1179–1199) (CDCr, II: 453). Dalmatinski viceban Makarije, naveden u uvodnom delu povelje, takođe je bio autentična ličnost, dugogodišnji državni velikodostojnik Arpadovića (CDCr, II: 446; Klaić, 1988: 206; Zsoldos, 2011: 326), kao i tom prilikom pomenuti splitski

³ Državni arhiv u Zadru (DAZD), Spisi samostana Sv. Kuzme i Damjana (SSKZ), sign. HR-DAZD-337, br. 1. *Libellus Policorion (LP)*, navedeno prema Galović, 2012: 103–116.

nadbiskup Petar (CDCr, II: 464. Novak, 1957: 93–95). Ne smemo takođe staviti u drugi plan ni okolnost da je ugarski kralj u ispravi naveden kao *rex Galacie* u trenutku kada se njegov sin Andrija okružen ugarskom posadom doista nalazio na galičkom prestolu. Sudbina pravnog čina isprave, odnosno sudbina poseda u Bubnjanima, takođe se može pratiti na osnovu više izvora, istina, pre svega zahvaljujući prepisima sačuvanim u nezaobilaznom *Policorion*–u. Naime, još marta 1181. godine, izvesnu zemlju koja je ležala u Bubnjanima, a koju su nezakonito prisvojili „Saracenus filius Besciani” i izvesni Bruconia, skradinski biskup Mihajlo dodelio je Manastiru kaluđerica Svetih Dimitrija i Tome u Zadru, budući da je taj posed pripadao njegovoj crkvi (CDCr, II: 171–172; Ljubić, *Libellus Policorion*: 179–180). Nakon toga, biskup je u nama već dobro poznatoj ispravi od 2. maja 1189. godine po drugi put potvrdio svoju sudsku odluku u vezi sa posedom u Bubnjanima. Kada je krstaška vojska Četvrtog krstaškog pohoda 1202. godine za račun Mlečana osvojila i razorila Zadar, kaluđerice iz Crkve Svetih Dimitrija i Tome bile su prinuđene da napuste grad. Jedna grupa se sklonila na manastirski posed u Bubnjanima, da bi na kraju, 21. marta 1207. godine, pritisnute brojnim teškoćama preostale četiri kaluđerice svoju monašku zajednicu sa ovdašnjim posedom i Crkvom Svetog Petra stavile pod zaštitu opata Manastira Svetog Kuzme i Damjana na Pašmanu (Ostojić, 1964: 93–94, 242).

Kako onda možemo objasniti usamljeno navođenje galičke titulature Bele III u pomenutoj ispravi skradinskog biskupa ako *apriori* odbacimo mogućnost da je reč bila o grešci, naknadnoj interpolaciji u nekom transumptu ili pak o samostalnom činu ispisivanja vladareve intitulacije od strane njenog auktora. Uzdajući se u sve što smo do sada rekli, mislimo da ipak možemo dati logično objašnjenje, iznoseći jednu pretpostavku koju bi svakako valjalo prihvatiti samo kao moguće rešenje našeg „problema”. Bez obzira što je Belina titula *rex Galacie* Miroslava Vološčuka „krstaškim itinerarijumom” odvela u maloazijsku Galatiju, ovaj autor je, po našem mišljenju, vrlo razložno primetio određenu kontradiktornost. Za njega je ostala „zagonetna” okolnost kako je Bela III mogao preko svoje titule da istakne pravo na Galiciju, ako je nemački car Fridrih Barbarosa neposredno pre odlaska u krstaški pohod postao zaštitnik Vladimira Jaroslaviča i formalni sizeren njegove države. Ova okolnost postaje zagonetnija ako se zna da je Bela odustao od galičke titule i pretenzija uprkos tome što je car uskoro poginuo (10. juna 1190) (Vološčuk, 2010: 65). Smatramo da objašnjenje ove okolnosti možda leži u hronologiji događaja koji su formalno uredili odnos između trojice vladara i definitivno omogućili Vladimirov povratak na galički presto.

Kada je Vladimir pobegao iz zatočeništva i kada je mogao stati pod zaštitu nemačkog cara? Uporednim istraživanjem ruskih letopisa i zapadnih hroničara ovom pitanju posebnu pažnju je u svojoj studiji o hronologiji galičkih pohoda Bele III

posvetila Marta Font (1987: 45–49). Njena zapažanja će nam svakako biti od koristi. Naime, zahvaljujući kazivanju ruskog pisara, znamo da se Vladimir u jednom pogodnom trenutku sretno oslobodio ugarskog zatočeništva i da su ga njegovi pomagači doveli do „Nemačke zemlje”, sve „do cara” s kojim se Vladimir i susreo na njegovom dvoru (*Ipatevskaja letopis*: 666). Fontova je primetila da se Fridrih Barbarosa 28. maja 1189. godine nalazio na granicama Ugarske, proslavljajući praznik Duhova u pograničnom ugarskom Presburgu (Bratilsavi) (Anno dominice incarnationis 1189. Fridericus imperator in pentecoste generalem curiam Prehsburc in markia Ungarie celebrans) (Font, 1987: 48; *Ottone Sancti Blasii*: 319–320).

Zapravo, krstaška vojska se na čelu sa carem već 24. maja utaborila na zapadnoj granici Ugarske, na pustoj poljani nasuprot Presburga (između Lajte i Dunava, verovatno u oblasti Kittsee /Köpcsény) koja se narodnim jezikom zvala *Viruelde* (Virvelt) gde su krstaši ostali četiri dana (... profectus terram Vngaricam que extra portas dicitur, VIII kal. iunii cum exercitu domini [Imperatoris] intravit et in planitie camporum qui vulgo Viruelde dicuntur, iuxta Bosonium urbem castra metati per quator dies ibi consederunt). 4. juna 1189. godine Bela III je svečano dočekao u Ostrogonu Fridriha Barbarosu, pruživši mu dostojno gostoprimstvo na putovanju kroz svoju zemlju (*Ansbert*: 17, 25; Riezler, 1869: 27; Pauler, 1899: 2).

Da zaključimo. Vladimirovo bekstvo, prijem na carskom dvoru (koji je moguće već bio u pokretu, tj. u krstaškom pohodu (Font, 1987: 48) i stavljanje ruskog kneza i njegove države pod seniorsku zaštitu Fridriha Barbarose zbililo se negde na nemačkom tlu, a pre carevog stupanja u Ugarsku i susreta sa ugarskim kraljem, dakle, svakako pre početka juna 1189. godine (*datum ante quem*: 28, odnosno 24. maj 1189), dok se jedini sačuvani pomen Bele III kao kralja Galicije hronološki odnosio na 2. maj 1189. godine, znači, na period pre susreta nemačkog cara sa svojim ugarskim domaćinom. Tokom lova na Čepelskom ostrvu, te nezaobilazne rasonode svih vladara koja se odužila na četiri dana, ili za kraljevskom trpezom u Ostrogonu i Budimu, car i kralj su svakako vodili brojne političke pregovore (Pauler, 1899: 3–5, 482). Mada ne nailazimo na njenu neposrednu potvrdu u izvorima, naša pretpostavka je nadamo se sasvim logična. Fridrih i njegovi savetnici su tom prilikom, ugarskom kralju i njegovom dvoru neposredno skrenuli pažnju da se knez Galicije, Vladimir i njegova država od nedavno nalaze pod vrhovnom vlašću i zaštitom cara. Interes carskog dvora svakako je imao pokriće u obećanih 2 000 grivni srebra, godišnjeg danka iz Galicije, ne ulazeći u pitanje da li su one ikad bile isplaćene (Jurasov, 2013: 69). Bilo je to „dovoljno” da Bela III odustane od pomisli da i dalje u kraljevskim poveljama nosi titulu *rex Galacie*. Bilo bi posve provokativno da u zvaničnim dokumentima ističe pravo na zemlju koja je priznavala vlast moćnog nemačkog

vladara. Zaokupljen boravkom krstaša u Ugarskoj i njihovim daljim prodorom prema Carigradu, zaokupljen zapravo prisustvom vrlo moćnog gosta od čijih planova je svakako strepio, Bela III je odustao od svojih galičkih pretenzija. Po svemu sudeći, ovi detalji nisu ostali poznati ruskom letopiscu, niti poljskom hroničaru Vincentu Kadlubeku, ali svakako da su uticali na kraj kneževanja Belinog sina, Andrije u Galiču i njegov skorašnji „brzi povratak” u otadžbinu (početkom avgusta 1189. godine).

Pitanje – zbog čega Bela III nije obnovio svoju politiku prema Galiču posle 1190. godine – vrlo je važno, ali ono prevazilazi okvire našeg priloga i zaslužuje da bude razmatrano u nekoj drugoj raspravi. Kontinuitet politike dinastije Arpadovića prema Galiciji postojao ipak je i jasno je bio vidljiv u zbivanjima koja su usledila u državi Romanovića tokom 1205–1206. godine. Uzrok ugarskih pretenzija valjalo bi tražiti ne samo u unutrašnjim prilikama u Galiciji, već i u snaženju Ugarske u međunarodnim odnosima nakon smrti vizantijskog cara Manojla Komnina (1180). Pozicije Vizantijskog carstva koje se nezaustavljivo povlačilo u pravcu svog sunovrata 1204. godine, između ostalih sila u usponu, nastojala je da zauzme i Ugarska koja za vladavine Bele III po prvi put ističe svoje pretenzije ne samo prema Galiciji već i susednoj Srbiji (Laurent, 1941: 109–129; Radojčić, 1954: 1–21). Manifestacija tih pretenzija bila je, po našem mišljenju, moguća i kratkotrajna upotreba titule *rex Galacie* u vladarskom naslovu Bele III, pod uslovom ako prihvatimo za verodostojan dokument izdat od strane skradinskog biskupa Mihajla u Zadru 2. maja 1189. godine.

Đura Hardi

Đura Hardi

THE FIRST MENTION OF GALICIA IN THE INTITULATION OF HUNGARIAN KINGS

Summary

Royal titles as an element of historiographic terminology should base their creation primarily on diplomatic sources. However, it is also possible to take into account narratives, which often directly reveal the context of certain historical events. Historiography unanimously agrees that, beginning with Andrew II (1206), Hungarian rulers continually included the title of the King of Galicia and Volhynia (*Galiciae Lodomeriaeque rex*) in their royal intitulation. However, a significantly more complex question is whether it was in fact Béla III who was the first Hungarian king to include Galicia in his title, as can be found in a document by Michael, the bishop of Skradin, dated 2nd May 1189. This is a controversial

question since the evidence in its favour includes only a single mention recorded in a later copy of the document. The author of this paper conducts a fresh analysis of the credibility of this source, putting forth a view that in this specific case, the reference was neither a mistake, nor a forgery. One of the possible answers for the ephemeral mention of Béla III as the „*rex... nec non Galacie*” was that it appeared (and that it was used) before the arrival of Emperor Frederick I Barbarossa ahead of the crusader army to Hungary, and his encounter with Béla III (in early June 1189). In the meantime, Galician prince Vladimir Yaroslavich, who was the reason why the Hungarian king gained power in Galicia, set free of the Hungarian oppression as he secured the protection of the Roman-German emperor. It can be assumed that it was the intervention of Frederick I Barbarossa that not only made it possible for Vladimir to safely return to the Galician throne, but also discouraged Béla III from further pressing the title of the king of Galicia and his Rus’ aspirations.

Key words: Galicia, Galicia and Volhynia, Hungarian Kingdom, prince Vladimir Yaroslavich, Béla III, Emperor Frederick I Barbarossa.

IZVORI

Nepublikovani izvori

DI = Magyar Országos Levéltár, Budapest, Mohács etótti gyűjtemény (Collectio Antemohacsiana).

Državni arhiv u Zadru (DAZD), Spisi samostana Sv. Kuzme i Damjana (SSKZ), sign. HR-DAZD-337, br. 1. *Libellus Policorion (LP)*

Publikovani izvori

Ansbert = *Ansbert, Historia de expeditione Friderici Imperatoris*. in: MGH SS, nova series, vol. 5, Quellen zur Geschichte des Kreuzzuges Kaiser Friderichs I, Chroust, A. ed. Berlin 1928.

ÁÚO = *Árpád-kori új okmánytár*. Wenzel G. ed., vol. I–XII, Pest–Budapest 1860–1874.

CDCr = *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* - Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Smičiklas, T. ed., I–XIV, Zagreb 1904–1916.

Diplomatički sbornik HDS = *Diplomatički sbornik kraljevine Hrvatske s Dalmacijom i Slavonijom, Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. Kukuljević Sakcinski I. ed., II, Zagreb, 1876.

F = *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. Fejér Gy. Ed., I–XI Budae 1829–1844.

- Farlati, *Illyrici Sacri* = Daniele Farlati, *Illyrici Sacri, Ecclesiae suffraganeae metropolis Spalatensis*. IV, Venetiis 1769.
- Ho = *Hazai oklevéltár 1234–1536*. Nagy, I. –Deák, F. és Nagy Gy. eds., Budapest 1879.
- H = *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. Nagy I. – Ráth K. –. Véghegy D. eds., I–VII, Győr, Budapest 1865–1891.
- Ipatevskaja letopis* = *Polnoe sobranie russkih letopisej. II, Ipatevskaja letopis*, Sachmatov A. A. ed., St. Petersburg 1908. [Полное собрание Русских летописей, томъ второй, *Ипатьевская летопись*, (приготовлена А. А. Шахматовым), С. Петербург, 1908.]
- Katona = Stephanus Katona, *Historia Critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae, Complectens Res Gestas Stephani III. Ladislai II. Stephani IV. Belae III. Emerici, Ladislai III. tomulus IV, Posonii–Cassoviae* 1781.
- Ljubić, *Libellus Policorion* = Ljubić Š., *Libellus Policorion, qui Tipicus vocatur. Starine*, XXIII, 1890.
- Magisteri Vincentii* = *Magistri Vincentii Chronicon Polonorum*, in: *Monumenta Poloniae Historica. Pomniki Dziejowe Polski*, ed. August Bielowski, vol. 2, Lwów 1872.
- Ottone Sancti Blasii* = Frisingensi episcopo conscripti continuatio auctore, ut videtur, Ottone Sancti Blasii monacho. Wilmans, R. ed. in: MGH, SS, XX, Pertz, G. H. ed., Hannoverae 1868.
- RA = *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikái jegyzéke*. I–II/1. Szerk. Szentpétery Imre. Bp. 1923–1943; II/2–3. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp. 1961; II/4. Szerk. Borsa Iván. Bp. 1987.
- Z = *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo*. I–XII, Pest, Budapest, 1871–1931.

LITERATURA

- Aleksandrovič, V. – Vojtovič, L. (2013). *Korolj Danilo Romanovič*. Bila Cerkva: Vid. Pšonkivskij. [Александрович, В. – Войтович, Л. (2013). *Король Данило Романович*. Біла Церква: Вид. Пшонківський.]
- Berežkov, N. G. (1963). *Hronologija russkogo letopisanija*, Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR. [Бережков, Н. Г. (1963). *Хронология русского летописания*, Москва: Издательство Академии Наук СССР.]
- Dąbrowski, D. (2012). *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*. Kraków: Avalon.

- Font, M. (1987). II. Szemponatok III. Béla halicsi hadjáratainak kronológiájához, *Acta universitatis de Attila Jozsef nominatae, Acta Historica*, 84, 45–50.
- Font, M. (1991). II. András orosz politikája és hadjartai. *Századok*, 1–2, 107–144.
- Font, M. (2005), *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.
- Foss, C. F. W. (1991) Galatia. in: Kazhdan, A. ed. (1991). *Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford: Oxford University Press, 816.
- Galović, T. (2010), *Libellus Policorion - Rogovski kartular (diplomatičko-povijesna analiza)*. sv. I–II, doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. (pregled sažetka i bibliografske jedinice) Preuzeto sa: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?rad=481427>
- Galović, T. (2012). Arhiv Rogovske opatije. *Arhivski vjesnik*, LV, 103–116.
- Holovko, O. B. (2001). *Knjaz Roman Mstislavič ta jogo doba. Narisi političnogo žittja Pivdennoi Rusi XII – počatku XIII stolittja*. Kiiv: Stilos. [Головко, О. Б. (2001). *Князь Роман Мстиславич та його доба. Нариси політичного життя Південної Русі XII – початку XIII століття*. Київ: Стилос.]
- Holovko O. B. (2006), *Korona Danila Galickogo, Volinj i Galičina v deržavno-političnomu rozvitku Centraljno-Shidnoi Evropi rannogo ta klasičnogo serednjoviččja*. Kijiv: Stilos. [Головко О. Б. (2006), *Корона Данила Галицького, Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ: Стилос.]
- Holovko, O. (2010), Vijna za „galicku spadščinu” (1187–1189). *Knjaža doba: istorija i kuljtura*, 3, 116–132.] [Головко, О. (2010), Війна за „галицьку спадщину” (1187–1189). *Княжа доба: історія і культура*, 3, 116–132.]
- Hóman, B. (1939) *Magyar történet*. II. Hóman B. – Szekfű, Gy. eds. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Hruševskij, M. (1901). Hronologija podij Galicko-Volinskoj litopisi, *ZNTŠ*, 41, 1–71. [Грушевський, М. (1901). Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. *ЗНТШ*, 41, 1–72.]
- Hruševskij, M. (1993²). *Istorija Ukrajini-Rusi*, т. III, Kijiv: Naukova dumka. [Грушевський, М. (1993²). *Історія України-Русі*, т. III, Київ: Наукова думка.]
- Jurasov, M. (2013) Rolj Peremišlja v borbe Vladimira Jaroslaviča za vozvraščenie Galiča (1189–1190). In: Nagirnyy, V. – Pudłocki, T. (eds.). *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X - połowa XIV w.* Kraków:

Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica” z siedzibą w Instytucie Historii UJ, 67–77. [Юрасов, М. (2013) Роль Перемышля в борьбе Владимира Ярославича за возвращение Галича (1189–1190). In: Nagirnyy, V. – Pudłocki, T. (eds.). *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X - połowa XIV w.* Kraków : Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica” z siedzibą w Instytucie Historii UJ, 67–77.]

- Klaić, V. (1988). *Povijest Hrvata*. I, Macan, T. prired. Zagreb: Nakladni zavod МН.
- Kotljар, M. (2002). *Danilo Halickij*, Kijiv: Alternativi. [Котляр, М. (2002). *Данило Галицький*, Київ: Альтернативи.]
- Krip’jakevič, I. P. (1984). *Galicko-Volinske knjazivstvo*, Kijiv: Naukova dumka. [Крип’якевич, I. П. (1984). *Галицько-Волинське князівство*, Київ: Наукова думка.]
- Kristó, Gy. (1986). *Az Árpád-kor háborúi*. Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó.
- Kristó, Gy. – Makk F. (1981). *III. Béla emlékezete*, Budapest: Magyar Helikon.
- Laurent, V. (1941). La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade, *Revue Historique du Sud-Est Européen*, 18, 109-129.
- Majorov, A. V. (2001). *Galicko-Volinskaja Rus: Očerki socialjno-političeskijh otnošenij v domongolskij period: Knjaz, bojare i gorodskaja obščina*. Sankt-Peterburg: Universitetskaja kniga. [Майоров, А. В. (2001). *Галицько-Волинська Русь: Очерки соціально-політичних відносин в домонгольський період: Князь, бояре и городская община*. Санкт-Петербург: Университетська книга.]
- Makk, F. (1982). III. Béla és Bizánc. *Századok*, 1, 33–61.
- Makk, F. (1989). *The Árpáds and the Comneni. Political relations between Hungary and Byzantium in the 12th century*, Budapest: МТА.
- Makk, F. (2000). *A tizenkettedik század története*. Budapest: Pannonica kiadó.
- Moravcsik, Gy. (1953). *Bizánc és a magyarság*. Budapest: МТА.
- Nagirnyj, W. (2011). *Polityka zagraniczna ksiestw ziem halickiej i wolynskiej w latach 1198 (1199)–1264*. Kraków: PAU.
- Novak, G. (1957). *Povijest Splita, knjiga prva (od prethistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. god.)*. Split: МН.
- Ostojić, I. (1964). *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*. sv. II. Benediktinci u Dalmaciji. Split: Benediktinski priorat – Tkon.
- Ostrogorski G. (1970). *Urum-despot, Počeci despotskog dostojanstva u Vizantiji*. u: Ostrogorski G. (1970). *Iz vizantijske istorije, historiografije i prosopografije*. Sabrana dela, III, Beograd: Prosveta: 205–218. [Острогорски Г. (1970). *Урум-деспот, Почечи деспотског достојанства у Византији*. у:

- Острогорски Г. (1970). *Из византијске историје, историографије и просопографије*. Сабрана дела, III, Београд: Просвета: 205–218.]
- Pašuto, V. T. (1968). *Vnešnjaja politika Drevnej Rusi*, Moskva 1968: Nauka. [Пашуто, В. Т. (1968). *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968: Наука.]
- Pauler, Gy. (1899). *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. II, Budapest: Athenaeum Irod. és Nyomdai Rt.
- Radojčić, N. (1954). Promena u srpsko-madžarskim odnosima krajem XII veka. *Glas SAN*, 214, 1–21. [Радојчић, Н. (1954). Промена у српско-мађарским односима крајем XII века. *Глас САН*, 214, 1–21.]
- Riezler, S. (1869). *Der Kreuzzug Kaiser Friedrichs I*. Göttingen: Verlag Dietrich.
- Vojtovič, L. (2008). *Korolivstvo Rusi: fakti i miŕi*. in: Žernoklejev O. S. – Vološčuk M. – Gurak I. F. (eds.) (2008): *Dorogičín 1253*, Materiali mižnarodnoi naukovoi konferencii z nagodi 755-i ričnici koronacii Danila Romanoviča, Ivano-Frankivsk: LIK, 4–17. [Войтович, Л. (2008). *Королівство Русі: факти и міфи*. in: Жерноклеєв О.С. – Волощук М. – Гурак І. Ф. (eds.) (2008): *Дорогичинь 1253*, Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича, Івано-Франківськ: ЛІК, 4–17.]
- Vojtovič, L. (2015). *Galič u političnomu žitti Evropi XI–XIV stolit*, Ljviv: Institut ukrainoznavstva im. Ivana Krip'jakeviča. [Войтович, Л. (2015). *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, Львів: Інститут українознавства ім. Івана Крип'якевича]
- Vološčuk, M. (2007). Problema legitimizacii vlasti vengerskogo korolja Endre II v Galickoj zemle (1205–1206). *Slavjanskije čtenija, posvjašč. Dnju svv. Kirilla i Mefodija*, 5, 16–21. [Волощук, М. (2007). Проблема легитимизации власти венгерского короля Эндре II в Галицкой земле (1205–1206). *Славянские чтения, посвящ. Дню свв. Кирилла и Мефодия*, 5, 16–21.]
- Vološčuk, M. (2008). Problema vasalnoi (?) pidleglosti knjaziv Igorevičiv černigivskih vid ugorskogo korolja Endre II: džerela, istoriografija, korotka postanovka problemi. *Ukrajinskij istoričnij zbirnik*, 11, 18–25. [Волощук, М. (2008). Проблема васальної (?) підлеглості князів Ігоревичів чернігівських від угорського короля Эндре II: джерела, історіографія, коротка постановка проблеми. *Український історичний збірник*, 11, 18–25.]
- Vološčuk, M. (2010). Dominus noster Bela Galaciae Rex. Problema onovlennja titulu ugorskih koroliv v konteksti vijskovih podij rubežu 80–90 pp. XII st., in:

- Karpov V. V. – Gorelov V. I. – Moroz I. V. (2010). *Voenna istorija Galičini ta Zakarpattja*. Naukovij zbirnik. Materiali Vseukrajinskoj vijskovo-istoričnoj konferencii. Ljviv, 15 kvitnja 2010 r. Ljviv: B.V., 63–66. [Волощук, М. (2010). Dominus noster Bela Galaciae Rex. Проблема оновлення титулу угорських королів в контексті військових подій рубежу 80–90 рр. XII ст., in: Карпов В. В. – Горелов В. І. – Мороз І. В. (2010). *Военна історія Галичини та Закарпаття*. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської військово-історичної конференції. Львів, 15 квітня 2010 р. Львів: Б. В., 63–66.]
- Vološčuk, M. (2014). „Rus’” v Ugorskomu korolivstvi (XI – druga polovina XIV st.): *suspiljno-politična rolj, majnovi stosunki, migracii*, Ivano-Frankivsk: Lileja-NV. [Волощук, М. (2010). „Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): *суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції*, Івано-Франківськ: Лілея-НВ.]
- Włodarski, B. (1925). *Polityka Ruska Leszka Białego*. Lwów: Archiwum Tow. Nauk. we Lwowie.
- Włodarski, B. (1966). *Polska i Ruś 1194–1340*. Warszawa: PWN.
- Zsoldos, A. (2011). *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest: MTA.

МЕДИЈСКЕ СТУДИЈЕ

UTICAJ KLIJENTELISTIČKE PRAKSE NA MEDIJSKI SADRŽAJ I SLOBODU MEDIJA

Rad se bavi problematikom klijentelističke prakse u medijima, sa posebnim osvrtom na socio-ekonomski status novinara i novinarki i prekarizaciju novinarske profesije u Srbiji. Takođe donosi pregled rezultata istraživanja indeksa klijentelizma u medijima u zemljama u regionu: Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori. Cilj rada je da problematizuje korelaciju između nesigurnosti novinarskog posla, radnog vremena, mesta i uslova rada, pojave klijentelizma u medijima i urušavanja medijskih sloboda.

Prema podacima regionalnog istraživanja „Odgovor građana na klijentelizam u medijima – MEDIA CIRCLE” za 2016. godinu, situacija u svih šest zemalja regiona je zabrinjavajuća jer ni u jednoj državi nisu uspostavljeni adekvatni institucionalno-zakonodavni mehanizmi koji bi mogli da spreče pojavu klijentelizma. U Srbiji je drastičan pad detektovan 2015. godine, dok je istraživanje iz 2016. pokazalo stagnaciju u negativnom trendu.

U radu je analizirano i izveštavanje agencije Tanjug o rezultatima istraživanja indeksa klijentelizma u medijima, kao studija slučaja reflektovanja klijentelističke prakse na medijski sadržaj koji nije u skladu sa profesionalnim standardima.

Ključne reči: klijentelizam, mediji, medijske slobode, medijski sadržaj, prekarizacija

1. UVOD

U 21. veku fenomenu medijske koncentracije i komercijalizacije dodaje se bitna nova osobina – „gotovo rodoskrvni odnos između politike i medija” (Hrvatini i dr. 2004: 11; prema Turčilo 2011: 6). Turčilo (2011:6) podseća da veza politike i medija postoji od samih početaka medijske delatnosti i dodaje: „Međutim u 21. veku javlja se nova situacija u kojoj se u liberalnom sistemu mediji povezuju sa politikom kako bi očuvali svoj biznis, a političari se povezuju s medijima kako bi očuvali svoju poziciju”.

Kritikujući liberalno-kapitalistički medijski sistem u Sjedinjenim Američkim Državama, zasnovan na komercijalizaciji i profitu, Mekčesni

*smilinkova@ff.uns.ac.rs

(McChesney, 2008: 32) navodi da su mnogi od najbogatijih Amerikanaca svoje bogatstvo stekli zahvaljujući tome što su imali deonice medijskih kompanija. Prema Mekčesnijevom mišljenju, implikacije koncentracije i konglomeracije u velikoj meri su negativne za medijski sadržaj. Naime, medijski proizvod je sve tešnje povezan s potrebama i interesima ogromnih i moćnih korporacija čiji su godišnji prihodi blizu bruto domaćeg proizvoda neke male zemlje.

Te kompanije vode bogati menadžeri i milijarderi očito zainteresovani za ishod temeljnih političkih pitanja, pri čemu se njihovi interesi često razlikuju od interesa najvećeg dela čovečanstva. Po bilo kojoj poznatoj teoriji demokratije, takva koncentracija ekonomske, kulturne i političke moći u rukama šačice ljudi – i to uglavnom neodgovorne šačice ljudi- apsurdna je i neprihvatljiva (McChesney, 2008: 32,33).

Kada je reč o medijskom sistemu na evropskom kontinentu, slika je donekle drugačija. Sa jedne strane su države zapadne i severne Evrope, poput Velike Britanije, Francuske, Nemačke, Švedske i Norveške, koje karakteriše stabilan i snažan sistem javnog informisanja, oličen pre svega u uticajnim javnim medijskim servisima, dok je situacija u zemljama istočne i južne Evrope prilično nestabilna. Prema rečima Veljanovskog (Veljanovski, 2015: 210), „Za jedan broj socijalističkih zemalja može se reći da je prošao fazu tranzicije, ali za Srbiju, kao i za nekoliko zemalja regiona – Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Makedoniju, takav zaključak bi bio preuranjen. To važi i za medijske sisteme ovih zemalja koji se teško uklapaju u bilo koju pozitivnu klasifikaciju, pa ih je najbolje smatrati medijskim sistemima u tranziciji”.

Donošenjem novih medijskih zakona u avgustu 2014. godine u Republici Srbiji (Zakon o javnom informisanju i medijima, Zakon o elektronskim medijima i Zakon o javnim medijskim servisima) načinjen je ozbiljan korak ka procesu reforme medijskog sistema. Legitimisano je medijsko tržište, uveden dualni model vlasništva, ustanovljeno regulatorno telo za elektronske medije, državna radio-televizija se transformiše u republički i pokrajinski javni servis, definisan je javni interes, stvoreni mehanizmi za njegov podsticaj putem projektnog finansiranja, a novinarska i medijska udruženja doprinela su procesu samoregulacije usvajanjem zajedničkog Kodeksa novinara Srbije i osnivanjem Saveta za štampu (Veljanovski, 2015: 211). Međutim, uprkos zakonskoj regulativi koja je usklađena sa evropskim standardima, za Srbiju se ne može reći da je karakteriše sloboda medija. Politički motivisani napadi i pritisci na novinare, senzacionalističko izveštavanje i tabloidizacija društveno-političkih dešavanja samo su neki od konstatovanih problema. Prema izveštaju Saveta za borbu protiv korupcije o vlasničkoj strukturi i

kontroli medija u Srbiji, objavljenom krajem februara 2015. godine, netransparentno finansiranje medija ugrožava istinito informisanje i za posledicu ima cenzuru i autocenzuru, odnosno gubljenje kritičkog govora u medijima (Jašović; prema Mihailović, 2015: 109). Istraživanje „Prekarizacija rada i radnika. Radnici bez zanimanja i medijski radnici-tipološka analiza” Centra za razvoj sindikalizma, sprovedeno krajem 2014. i tokom 2015. godine (korpus je obuhvatio 1.110 ispitanika), pokazalo je da se i zaposleni i nezaposleni novinari slažu da u Srbiji nema slobode medija. Tako misli čak tri petine ispitanika (62%), četvrtina (25%) je neodlučna, dok samo 13% ispitanika smatra da u Srbiji postoji sloboda medija (Mihailović, 2015: 62, 63).

Prema rečima Štavljanina (prema Mihailović, 2015: 69), novinarstvo je od nekada jedne od najstabilnijih profesija na tržištu rada u medijskoj industriji, u poslednjih tridesetak godina postalo jedna od najnesigurnijih ne samo kao posledica globalnog ambijenta zbog prevage neoliberalnog ekonomskog modela već i revolucije u komunikacijskim tehnologijama. Štavljanin (2013: 161) ukazuje na problematično očekivanje od novinarstva da bude oruđe u borbi za komercijalne i političke dobiti, gde je naglasak na pakovanju i distribuciji, a manje na samoj novinarskoj profesiji, odnosno sadržaju. Prema stavovima koje iznosi Mihailović (Mihailović, 2015:57), realnost je takva da su mediji koji deluju u korist javnog dobra izuzetak a ne pravilo, dok su mediji koji rade za partikularne interese pravilo, a ne izuzetak. Međutim, važno je prisustvo svesti da javni interes ne može postojati sam po sebi, već je rezultat stalne i sistemske borbe. „Mediji su slobodni u meri u kojoj se bore za ostvarivanje postojećeg opsega slobode i u meri u kojoj se bore za nove prostore te slobode (Mihailović, 2015: 58).

Stoga je ideja ovog rada da ukaže na problem klijentelističke prakse u medijima, sa naglaskom na socio-ekonomski status novinara i novinarki i prekarizaciju novinarske profesije u Srbiji. Cilj rada je da problematizuje korelaciju između nesigurnosti novinarskog posla, radnog vremena, mesta i uslova rada, pojave klijentelizma u medijima i urušavanja medijskih sloboda. Rad se bavi i pregledom rezultata istraživanja indeksa klijentelizma u medijima u zemljama u regionu: Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Makedoniji i Crnoj Gori.

Prema podacima istraživanja „Odgovor građana na klijentelizam u medijima – MEDIA CIRCLE” za 2016. godinu, situacija je zabrinjavajuća u svih šest zemalja regiona u kojima je sprovedena analiza jer ni u jednoj državi nisu uspostavljeni odgovarajući institucionalni i zakonodavni mehanizmi koji bi mogli da spreče pojavu klijentelizma. Rezultati merenja prisustva klijentelizma ukazuju na nekoliko ključnih problema koji su zajednički za sve zemlje obuhvaćene istraživanjem: netransparentno donošenje medijskih politika, ulazak osoba

povezanih s organizovanim kriminalom u vlasništvo nad medijima, netransparentno vlasništvo i postojanje neregistrovanih vlasničkih ugovora u medijima, netransparentan uticaj oglašivačkih agencija posebno u digitalnom marketingu, gušenje pluralizma medija, partikularizam u medijskim profesionalnim udruženjima i digitalni mediji (internet portali) kao potpuno neregulisana nova moć na tržištu.

2. INDEKS KLIJENTELIZMA

Fokus indeksa klijentelizma je na merenju kapaciteta društva da prepozna i spreči klijentelističku praksu u medijima. Radi se o merenju sposobnosti društva da prepozna razmenu pogodnosti između politike, ekonomskih centara moći i medija, koja predstavlja rizik i dovodi do devijacije u izvršenju uloge koju bi mediji trebalo da imaju u društvu.

Projekat „Odgovor građana na klijentelizam u medijima – MEDIA CIRCLE” realizovan je u periodu od 1. decembra 2013. do 30. marta 2018. godine uz finansijsku podršku Instrumenta predpristupne pomoći Europske unije (IPA) Civil Society Facility (CSF) i sufinansiran od strane Ureda za udruge Vlade Republike Hrvatske.

Merenjem indeksa klijentelizma u medijima obuhvaćeno je šest zemalja Jugoistočne Europe: Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Srbija, Crna Gora, Makedonija i Rumunija.

Radi se o postsocijalističkim zemljama; dve su članice Evropske unije, a ostale su u procesu stabilizacije i pridruživanja Europskoj uniji. Hrvatska, Srbija, Crna Gora i Makedonija parlamentarne su demokracije, a Rumunjska je polupredsjednička republika. Struktura upravljanja u Bosni i Hercegovini je vrlo složena, temelji se na Daytonskom mirovnom sporazumu i shvaćanje državnog sustava još uvijek nije usuglašeno (Sahadžić, 2009: 17; prema Podumljak i dr., 2016: 11).

2.1. Teorijsko-metodološki deo

Pojam klijentelizam koristi se za definisanje "quid pro quo" društvenih, političkih i ekonomskih odnosa. Iako se dva fenomena – korupcija i klijentelizam u poslednje vreme konceptualno razdvajaju, jednačina korupcije poslužila je kao okvir za izradu modela indeksa klijentelizma, čiji je fokus na detektovanju, odnosno sprečavanju pojave klijentelizma. Oslanjanje na teorijski okvir koji uređuje korupciju ne znači da se klijentelizam poistovećuje s korupcijom pri merenju indeksa klijentelizma u medijima (Podumljak, i dr. 2016: 5).

Prema mišljenju Podumljaka (Podumljak i dr., 2016: 6), indeks klijentelizma je kontrolni mehanizam koji analizira medijsko okruženje i odnose između politike, ekonomskih centara moći, medija i građana. Indeks meri rizike klijentelističkih praksi, postojanje takvih praksi, kao i potencijal društva i države za rešavanje pitanja klijentelizma u medijima, kao i drugih pitanja povezanih s funkcionisanjem medijske industrije.

Pri izradi Indeksa korištena je metoda potencijala (rangiranja) zasnovana na teoriji grafova prof. dr Lavoslava Čaklovića s Prirodno-matematičkog fakulteta Univerziteta u Zagrebu. Podumljak navodi da je u datom slučaju prioritet postojanje ranije navedenog ograničenja u odnosu na klijentelizam u medijima.

Prema metodi potencijala, svaki problem odlučivanja poseduje ulazne podatke u formi (S,R) gdje je S skup objekata, a R je relacija preferencije na tom skupu. Donositelj odluke nastoji pronaći reprezentaciju te strukture u formi realne funkcije definisane na skupu S [...]. Metoda potencijala je fleksibilna u smislu da pronalazi najbolju aproksimaciju stvarnih podataka u prostoru konzistentnih preferencijalnih struktura, a bazirana je na teoriji grafova (Podumljak i dr., 2016: 8).

Indeks klijentelizma meri različite grupe i kategorije podataka. Metodološka postavka podrazumeva strukturu prikupljenih podataka zasnovanu na pet subgrupa: zakonodavni i regulatorni okvir, institucionalni okvir, transparentnost vlasništva, tržišni indikatori i finansiranje medija, medijske slobode i osnovna prava. Takođe su istraživana i četiri hijerarhijska modela: regulatorni i institucionalni kapacitet države da detektuje i eliminiše klijentelističku praksu u procesu donošenja medijskih politika i operativnim aktivnostima medijske industrije, praksa u donošenju medijskih politika, barijere spram klijentelističkih praksi i pojavnost klijentelizma, sposobnost države, odnosno društva da razume situaciju u medijima prema formalnom postojanju podataka, društveni kapacitet za merenje medijske realnosti, u kojem se testiraju svi prethodni stavovi i podaci prikupljeni od strane formalnih institucija, te procenjuje njihova verodostojnost i kvalitet (Podumljak i dr., 2016: 7).

Podaci su prikupljeni desk metodom sa fokusom na primarne izvore podataka, odnosno podatke državnih organa i formalne institucije. Za potrebe kontekstualizacije podataka, odnosno komparacije u nekim slučajevima, konsultovani su i određeni sekundarni izvori podataka, koji su prikupljeni u svrhe drugih istraživanja (Podumljak i dr., 2016: 6). Radi interpretacije podataka, u istraživanje su uključene i grupe eksperata u svakoj od šest zemalja, koje su činili predstavnici akademske zajednice, civilnog sektora ili novinarskih udruženja i sami novinari ili urednici.

Kako bi se ilustrovalo prisustvo klijentelističke prakse u medijima u Srbiji, u radu je korišćena i metoda studije slučaja izveštavanja Novinske agencije Tanjug. Reč je o kvalitativnom deskriptivnom metodološkom pristupu koji se zasniva na utvrđivanju prisustva i opisu određene pojave. Metoda studija slučaja odnosi se na istraživanje bazirano na pojedinačnom slučaju (problemu) koji se smatra tipičnim za slučajeve te vrste, a dobijeni podaci karakter opštosti stiču proučavanjem i komparacijom brojnih činjenica.

3. ANALIZA REZULTATA ISTRAŽIVANJA

Nakon smene režima Slobodana Miloševića u oktobru 2000. godine, na inicijativu civilnog sektora, medijskih i novinarskih organizacija i udruženja, u Republici Srbiji je započet rad na novoj zakonskoj regulativi koja je trebalo da uspostavi diskontinuitet sa starim medijskim zakonima, te da se u medijsko-pravni sistem implementiraju iskustva i standardi demokratskog sveta, pre svega savremene Evrope (Veljanovski, 2015: 210). Međutim, deceniju i po kasnije, situacija u medijskoj sferi i dalje se može okarakterisati kao problematična. Rezultati merenja indeksa klijentelizma za 2014, 2015. i 2016. godinu u Republici Srbiji jasno ukazuju na društveni kontekst u kojem dolazi do političkog uticaja na medije i urušavanje slobode medijskog izveštavanja. Istraživanje je detektovalo kako je proces privatizacije medija, što je od strane medijskih profesionalaca, strukovnih udruženja, medijskih analitičara i teoretičara prepoznato kao pozitivna mogućnost koja može da doprinese kvalitetnom pomaku, zloupotrebljen u političke svrhe. Tako su rezultati merenja indeksa u 2014. godini, kada je usvojen set medijskih zakona (Zakon o javnom informisanju i medijima, Zakon o javnim medijskim servisima i Zakon o elektronskim medijima), pokazali da situacija u Srbiji nije dobra jer je zabeležen negativan indeks, ali da je nešto pozitivnija nego u Crnoj Gori (-0,36), Makedoniji (-0,34), Rumuniji (-0,49) i Bosni i Hercegovini (-0,51). Vrednosti indeksa ispod nule čitaju se kao nepostojanje institucionalno-zakonodavnih mehanizama koji bi mogli da spreče pojavu klijentelizma u određenom društvu. Na donekle povoljniju situaciju u Srbiji uticala je i činjenica da je novim zakonom propisano uspostavljanje Registra medija, koji ne postoji u većini zemalja koje je obuhvatilo istraživanje.

Međutim, već merenje za 2015. godinu, kada počinje implementacija novih zakona i proces privatizacije medija, ukazuje na primetan pad indeksa (-0,52). Te godine je zabeležena i neefikasnost novoustanovljenog Registra medija jer je konstatovano da nije omogućena potpuna transparentnost vlasništva, niti su dostupne sveuhvatne informacije o transferu finansijskih sredstava medijima. Prema

posljednjem merenju indeksa za 2016. godinu, Srbija stagnira u negativnom indeksu (-0,50). U navedenom periodu zabeleženo je i drastično kršenje medijskih sloboda. Prema Veljanovskom, uprkos solidnoj medijskoj regulativi, zasnovanoj na savremenom evropskom regulatornom okviru, u medijima u Srbiji se mogu uočiti kršenja zakonskih odredaba o nezavisnosti i autonomiji novinara i redakcija, o zabrani pritisaka na medije, o ravnopravnoj tržišnoj utakmici i transparentnom vlasništvu, s jedne, i profesionalnih i etičkih standarda, dobre novinarske prakse, sa druge strane (Veljanovski, 2015: 211). Brankica Drašković, docentkinja Odseka za medijske studije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, zajedno sa Tamarom Skrozza i Sanjom Kljajić, novinarkama, učestvovala je u medijskoj ekspertizi indeksa klijentelizma za 2015. godinu i konstatovala da nije uspela reforma medijskog sistema u Srbiji. Ovo istraživanje je takođe pokazalo da se, zakonom predviđena, privatizacija medija u praksi ispostavila kao „skandalozna” jer je dovela do koncentracije vlasništva od strane politički podobnih osoba, te da država nije sasvim izašla iz kontrole samih medija. Ocenjeno je i da se zakonom predviđeno projektno finansiranje u pojedinim slučajevima pokazalo kao problematično i netransparentno, najčešće na lokalnom nivou, jer su za članove komisija za dodelu sredstava birani predstavnici nereprezentativnih medijskih udruženja, lokalni funkcioneri i politički podobne osobe, što je obesmisllilo proces konkursa.

I novinari i novinarke, koji su učestvovali u istraživanju Centra za razvoj sindikalizma, ugrožavanje radnih prava i novinarskog integriteta najčešće vezuju za proces privatizacije (Jakobi; prema Mihailović, 2015: 95). Vočkić-Avdagić (2002: 88) smatra da je osnovna ideja o tome da će komercijalni uspeh garantovati nezavisnost medija iskrivljena profitom i profilom medija, te da raznolike komercijalne aktivnosti medijskih kompanija takođe povećavaju mogućnost ukrštanja sa vladinim organizacijama. „Želja medija za profitom i održavanje nezavisne političke uloge rezultira snažnim spojem komercijalnih i političkih interesa, kao i ambicija. Kako se povećavaju moć i bogatstvo medija, povećava se i vjerovatnoća da će mediji djelovati u „svom sopstvenom” interesu” (Vočkić-Avdagić, 2002: 88).

Situacija nije bolja ni u drugim državama u regionu obuhvaćenim merenjem indeksa klijentelizma. Rezultati pokazuju da se sve države nalaze u negativnom delu skale, odnosno da je u njima prisutan je rizik klijentelizma u medijima, s velikom verovatnoćom značajnog uticaja na funkcionisanje medija. „Klijentelizam i politizacija medija u promatranim društvima je prije pravilo nego izuzetak, te se može govoriti o zarobljenim medijima, odnosno o medijskoj sceni

koja je u značajnom dijelu kontrolirana od strane različitih političkih, gospodarskih i finansijskih interesnih skupina” (Podumljak, 2016: 13).

Preovladavanje komercijalnog nad javnim interesom proces je koji je prouzrokovao degradaciju novinarske profesije sa nesagledivim posledicama po društveni interes. Prema stavovima Štavljanina (2013: 127), novinari i novinarstvo se od statusa četvrtog staleža sve više pretvaraju u učesnike tržišne utakmice u kojoj prodaju informaciju kao robu. Mekčesni (McChesney, 2008: XV, XVI) tvrdi da nikad nije dobro kad se pojavi korupcija u novinarstvu jer uništava integritet profesije, ali i da ona postaje bestidna u uslovima krajnje medijske koncentracije kakvu danas imamo. „To je prvenstveni razlog što pravila o antitrustovskom ponašanju treba primenjivati i na medijsku industriju”.

3.1. Prekarizacija novinarske profesije

Istraživanje indeksa klijentelizma pokazalo je da u Srbiji ne postoje zvanični podaci o broju zaposlenih, niti o visini prosečne zarade u oblasti medija. Prema izveštaju Republičkog zavoda¹ za statistiku u sektoru „Informisanje i komunikacije” (Information providing and communications) u XII mesecu 2016. godine bilo je zaposleno 57.000 osoba. U oblast pod nazivom „Informisanje i komunikacije” spada izdavačka delatnost, kinematografska i televizijska produkcija, snimanje zvučnih i izdavanje muzičkih zapisa, programske aktivnosti i emitovanje, telekomunikacije, računarsko programiranje, konsultantske i s tim povezane delatnosti i informacione uslužne delatnosti (www.stat.gov.rs). Budući da su objedinjeni podaci, cifra 57.000 zaposlenih u navedenom sektoru ne pruža ni približnu informaciju o broju zaposlenih novinara i novinarki i može se konstatovati da Republika Srbija zapravo nema podatke o zaposlenima u medijima. Nedostatak podataka ukazuje na nespremnost i nezainteresovanost države da jasnijom klasifikacijom delatnosti vodi precizniju evidenciju i na taj način učini podatke transparentnijim. Takođe ne postoje podaci o radnom statusu ljudi koji rade u medijima, da li su zaposleni na neodređeno ili određeno vreme, da li su angažovani na osnovu autorskog ugovora ili je reč o honorarnom statusu.

Još je problematičnije tumačiti podatke o prosečnim zaradama. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, prosečna plata u sektoru „Informisanje i komunikacije” u decembru 2016. iznosila je 142.881 dinara (oko 1.160 evra), odnosno 106.510 dinara (864 evra), bez poreza i doprinosa. Budući da su novinari u

¹ <http://www.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/42/75/MSB-12-2016.pdf>

istoj grupi kao i zaposleni u IT sektoru u kojem je, prema izjavi² državne sekretarke u Ministarstvu trgovine i telekomunikacija, Tatjane Matić, najveća prosečna plata u Srbiji, zvanični podaci o zaradama zaposlenih u medijima nisu precizni i ne odgovaraju realnoj situaciji. Prosečna plata u novinarstvu manja je od republičkog proseka i kreće se oko 300 evra. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, prosečna plata u Srbiji u novembru 2017. iznosila je 47.575 dinara (oko 400 evra). Podatke o zaradama u novinarstvu, potkrepljuje istraživanje³ koje je 2014. sproveo Udruženje novinara Srbije (UNS) na uzorku od 585 ispitanika. Rezultati pokazuju da najviše anketiranih novinara zarađuje između 31.000 i 45.000 (33.87%), kao i između 16.000 i 30.000 (26%). Manje od 15.000 dinara zarađuje 14% ispitanika, 18% između 46.000 do 60.000, a iznad 61.000 zarađuje 8% anketiranih. Prema istraživanju Centra za razvoj sindikalizma objavljenog 2016. godine, od 1.110 ispitanika polovina nije ni želela da govori o svojoj zaradi. Od onih zaposlenih novinara koji su izneli podatke, 30% je navelo da zarađuje od 20.000 do 30.000 dinara mesečno (između 160 i 250 evra). Platu koja se kreće između 30.000 i 40.000 dinara zarađuje 29% ispitanika, dok 19% zarađuje do 50.000 dinara (Zajić; prema Mihailović, 2015: 223).

Budući da je istraživanje Indeksa klijentelizma u medijima zasnovano na desk metodi, koja se u najvećoj meri odnosi na primarne podatke u posedu države i zvaničnih institucija, na većinu pitanja o postojanju sveobuhvatnog registra o (ne)zaposlenom statusu novinara istraživači iz Srbije morali su da odgovore negativno. U Republici Srbiji ne postoje podaci o ukupnom broju zaposlenih i nezaposlenih novinara, kao ni o ukupnom broju zaposlenih novinara po izdavaču, niti o broju onih koji rade na osnovu nekog drugog, a ne ugovora o radu i, konačno, ne postoje podaci o ukupnom broju zaposlenih u industriji. Izostanak preciznije evidencije i netransparetnost podataka o zaposlenima u oblasti informisanja ukazuje na postojanje sive zone u ovoj sferi i otvoren prostor za moguću pojavu klijentelističke prakse.

Niske plate, slaba socijalno-pravna zaštita i nesiguran posao uklapaju se u definiciju prekarizacije novinarske profesije. Prema rečima Ružice (prema Mihailović, 2015: 21), prekarijat i prekarizacija kao koncepti dolaze od latinske reči *precarius*, što znači neizvesno, ugroženo, opasno ili zavisno od milosti drugog. Ona dodaje da se iza koncepata krije stvarnost u kojoj milioni ljudi u svetu rade na

² <http://rs.n1info.com/a160638/Biznis/Najveca-prosecna-plata-u-Srbiji-u-IT-sektoru.html>

³ <http://uns.org.rs/sr/desk/UNS-news/28203/istrazivanje-uns-a-novinari-zadovoljni-poslom-ali-nezadovoljni-zaradama.html>

povremenim, privremenim, nezahtevnim i loše plaćenim poslovima, sa neizvesnim ugovorima ili su samozaposleni, tj. žive u ekonomskoj i socijalnoj nesigurnosti”.

Novinari obuhvaćeni istraživanjem „Prekarizacija rada i radnika. Radnici bez zanimanja i medijski radnici-tipološka analiza” stanje u medijima ocenjuju kao loše. Odgovornost za takvo stanje vide, pre svega, u medijskom okruženju, koje čine vlast, država, vlasnici medija, a potom i u samim novinarima. Prema mišljenju Mihailovića (2015: 52), prekarizovani medijski radnici su akteri stanja u medijima, dok stanje u medijima vodi u dalju prekarizaciju medijskih radnika. Sa druge strane, teško je očekivati veći angažman medijskih radnika u situaciji kada su im ugroženi rad i zaposlenje i kada im se svakodnevno onesiguravaju uslovi za pristojan život (Mihailović, 2015: 81). Ipak, prema istraživanjima Jašovića (Jašović; prema Mihailović, 2015: 125), novinari u velikom procentu (oko 70 %) tvrde da se novinarstvom mogu baviti samo profesionalci, ali su takođe svesni da je novinarska profesija urušena. Posledica, odnosno uzrok degradacije novinarske profesije predstavlja (auto)cenzura.

Ukoliko se pod prekarizacijom podrazumeva sindrom brojnih opstruktivnih simptoma kao što je strah od gubitka posla, strepnje da li će plata i ubuduće redovno isplaćivati, fleksibilnog savijanja pera pod pritiskom volje uredništva-onda se (auto)cenzura zaista može smatrati posledicom prekarizacije novinara ali i njenim najekstremnijim oblikom ispoljavanja u medijskoj sferi (Jašović; prema Mihailović, 2015: 126).

Prisustvo autocenzure u novinarskoj praksi je nespojivo sa načelom medijske slobode. Veljanovski (2015: 210) smatra da novinari i mediji u demokratskom medijskom poretku treba da se pridržavaju zakona i etičkih kodeksa, da imaju na umu oblike ponašanja i pristupa koji se od njih očekuju, da istinito, objektivno, nepristrasno, na vreme, požrtvovano, „do krajnjih granica”, obavljaju svoj posao u interesu javnosti i opšteg dobra (Veljanovski, 2015: 210).

3.2. Slučaj agencije Tanjug

Tanjugov izveštaj⁴ objavljen šest dana nakon javnog predstavljanja rezultata istraživanja „Indeks klijentelizma u medijima” u Briselu (7. mart 2018. godine) ilustrativan je primer reflektovanja klijentelističke prakse na medijski sadržaj koji ne odgovara realnosti, jer se navode podaci koji nisu u skladu sa

⁴ <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3070376/sloboda-medija-u-jugoistocnoj-evropi-pogorsana-osim-u-srbiji.html>

stvarnim činjenicama, odnosno rezultatima istraživanja. U spornom izveštaju stoji da je za rezultate u Srbiji kao „pozitivno istaknuto pripremanje nove Medijske strategije, kao i nepristrasno izveštavanje javnih servisa, među kojima se istakla RTV Vojvodina”. Direktor organizacije koja je učestvovala u istraživanju indeksa klijentelizma, Komiteta pravnika za ljudska prava (Yukom), Milan Antonijević, prisustvujući predavljanju rezultata istraživanja u Briselu, demantovao⁵ je Tanjugove navode: „Nikakav napredak Srbije nije vidljiv, a ono što je preneto s predavljanja - niti piše u izveštaju, niti sam ja o tome na takav način govorio”. Ovo nije jedini slučaj da agencija koja zakonski ne postoji od 31. oktobra 2015. godine, a koju država i dalje finansira,⁶ manipuliše podacima u skladu sa interesima vladajuće političke strukture u Srbiji. Tako je početkom 2015. godine objavljena vest⁷ o napretku Srbije po pitanju medijskih sloboda na listi međunarodne organizacije Reporteri bez granica. Pomenutu vest preneli su i drugi mediji, a onda je utvrđeno da je reč o podacima koji su stari godinu dana. Slično ilustruje i primer izjave⁸ potpredsednice Vlade Srbije, Zorane Mihajlović, date navodno nakon obilaska Niša, koju je 3. aprila 2018. godine objavio Tanjug, da bi se naknadno ispostavilo da je informacija publikovana pre no što je ona fizički stigla u taj grad.

Navedeni primeri izveštavanja se ni u jednom segmentu ne uklapaju u ono što bi trebalo da budu osnovni profesionalni standardi agencijskog izveštavanja, a to su: „brzina, tačnost, preciznost, zanimljivost, analitičnost” (Gruhonjić, 2011: 15). Agencija Tanjug i dalje plasira svoje proizvode na medijsko tržište iako je resorno Ministarstvo kulture i informisanja još 4. novembra 2015. godine donelo Odluku⁹ o pravnim posledicama prestanka Javnog preduzeća Novinske agencije Tanjug. U obrazloženju Odluke navodi se da je „Agencija za privatizaciju organizovala dva javna poziva za prodaju Javnog preduzeća Novinske agencije Tanjug, koji su proglašeni neuspešnim jer nije bilo zainteresovanih kupaca. Imajući u vidu da član 146. Zakona o javnom informisanju i medijima predviđa da Zakon o Javnom preduzeću Novinskoj agenciji Tanjug prestaje da važi datumom potpisivanja kupoprodajnog ugovora odnosno najkasnije 31. oktobra 2015. godine”

⁵ <https://www.cenzolovka.rs/etika/tanjug-ponovo-izmislja-medijske-slobode-u-srbiji/>

⁶ <http://www.fairpress.eu/rs/blog/2016/11/01/tanjug-godinu-dana-uspesnog-nepostojanja/>

⁷ <https://www.cenzolovka.rs/vesti/najnoviji-izvestaj-o-medijskim-slobodama-u-srbiji-star-go-dinu-dana/>

⁸ <https://www.cenzolovka.rs/etika/tanjug-objavio-izjavu-zorane-mihajlovic-koju-jos-nije-ni-dala>

⁹ <http://www.kultura.gov.rs/lat/aktuelnosti/doneta-odluka-o-pravnim-posledicama-prestanka-javnog-preduzeca-novinske-agencije-tanjug>

(kultura.gov.rs). U Odluci stoji i da će svi zaposleni dobiti otpremnine u skladu sa Programom za rešavanje viška zaposlenih u procesu privatizacije. Prema pisanju medija,¹⁰ suprotno navedenoj Odluci otkaz je dobila samo polovina zaposlenih, dok su ostali nastavili da rade iako nije poznato po kojim kriterijumima su odabrani i na koji način se finansiraju njihove zarade (www.Fairpress.eu). Nezakonito funkcionisanje, nerešeno pitanje vlasništva, netransparentno finansiranje, neprofesionalno izveštavanje, karakterišu rad Tanjuga, koji je za vreme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije važio za respektabilnu svetsku agenciju. „U periodu od šezdesetih do osamdesetih godina prošlog veka, Tanjug je izrastao u agenciju koja je 1968. godine po snazi bila rangirana kao osma novinska agencija u svetu. Sredinom sedamdesetih, Tanjug je bio jedna od najpouzdanijih novinskih agencija u svetu” (Gruhonjić, 2011: 16). Tanjug se od nekada ugledne svetske agencije tokom devedesetih godina, pod režimom Slobodana Miloševića, pretvorio u propagandnu mašinu za pripremu rata. Tokom ratova na prostoru SFRJ Tanjug je prekršio osnovna pravila agencijskog izveštavanja, jer je iz njegovih vesti i izveštaja iščezla najvažnija karakteristika – objektivnost (Briza 2009 u Gruhonjić, 2011:16). Klijentelistička praksa funkcionisanja Tanjuga iz devedesetih godina 20. veka, nastavila se i nakon 2000. godine, što je kulminiralo krajem 2015. godine kada nastavlja da funkcioniše mimo zakonske osnove.

Navedeni primeri neobjektivnog i lažnog izveštavanja ukazuju na prenebregavanje javnog interesa i manipulisanje informacijama u interesu vladajuće političke strukture, koja opet finansijski omogućava Tanjugov nelegalan opstanak. Reč je o zatvorenom krugu međusobnih odnosa politika-ekonomija-mediji, kojima se kroz praksu "quid pro quo" (kolokvijalno prevedeno „ruka ruku mije”) definiše pojam klijentelizma.

Da je Tanjug samo jedan u nizu primera funkcionisanja klijentelističke prakse u medijima u Srbiji, potvrđuju i rezultati istraživanja Centra za podršku sindikalizma koji upućuju na to da su uticaji političara, države i oglašivača na uređivačku politiku medija nesumnjivo snažni, dok je uticaj čitalaca/gledalaca prilično zanemarljiv.

Čak 82% ispitanih novinara tvrdi „da je uticaj interesa političara na uređivačku politiku medija” prilično jak, a 77% se u potpunosti ili uglavnom slaže sa tvrdnjom da u Srbiji „država kontroliše medije”. Takođe, 67% ispitanika slaže se sa mišljenjem da interes oglašivača mnogo ili prilično utiče uređivačku politiku (Jašović; prema Mihailović, 2015: 129).

¹⁰ <http://www.fairpress.eu/rs/blog/2016/11/01/tanjug-godinu-dana-uspesnog-nepo-stojanja>

4. ZAKLJUČNE NAPOMENE

Rezultati istraživanja Indeksa klijentelizma u medijima koji beleže negativan trend u svim zemljama u regionu, bez obzira da li je reč o članicama Evropske unije (Hrvatska i Rumunija) ili zemljama koje su u nekoj od faza procesa pridruživanja (Srbija, Crna Gora, Makedonija i Bosna i Hercegovina) pokazuju da je za teritoriju Balkana karakteristično društvo „otporno na reforme“. To potvrđuje slučaj Rumunije, države članice Evropske unije, u kojoj je nakon prve godine merenja indeksa detektovan primetan pad (od -0,49 do -0,67) i koja prema analizi za 2016. godinu sa Bosnom i Hercegovinom deli poslednje mesto. To ukazuje da su pojedine reforme, kao što je borba protiv korupcije, spovedene pod nadzorom Evropske unije, na vrlo klimavim nogama jer zavise od volje vladajuće političke strukture. Navedeno potvrđuju i masovni protesti koji su tokom 2017. i početkom 2018. godine organizovali u Rumuniji zbog, kako prenose mediji,¹¹ donošenja zakona koji će, prema tumačenju eksperata, otežati procesuiranje zločina i korupcije na visokom nivou.

Netransparentno vlasništvo medija, nedovoljno transparentan proces donošenja medijskih politika i netransparentan uticaj marketinških agencija najveći su problemi zabeleženi u svim državama obuhvaćenim istraživanjem Indeksa klijentelizma. Posebno zabrinjava podatak da su i internet portali potpuno neregulisana oblast. Bezgranični prostor interneta, mimo očekivanja, nije doprineo slobodi informisanja i razvoju demokratije. Prema rečima Mekčesnija (2008: XXI), internet svakako vodi do još veće koncentracije vlasništva nad medijima, jednako kao i nad drugim korporativnim sektorima. Imajući u vidu da tehnološki razvoj omogućava medijima da posreduju u „totalnoj komunikaciji“, samim tim postoji rizik i od „totalne manipulacije“. Postomoderna društva, po rečima Fejzić (Fejzić, 2004: 123; prema Štavljanin, 2013:161), čini se da napuštaju veberovski postulat etike konačnog cilja pred etikom odgovornosti kao dnevno-političkom etikom. Ona je kritička, ali i „realistička jer pre svega vodi računa o političkoj moći ili sili“ (Fejzić, 2004: 123; prema Štavljanin, 2013:161).

Kako zapaža Štavljanin (2013: 188), komercijalni mediji su možda omogućili nezavisnost novinara od vlade, ali su sada prinuđeni da simbiotički rade sa političkim PR-om. Naime, on navodi da su „novinarima potrebne senzacionalističke i dramatične priče kao pozadina za zabavni performans, a što im

¹¹ <http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/3/region/3009728/novi-protesti-u-rumu-niji-zbog-usvajanja-spornog-zakona-o-korupciji.html>

omogućavaju spin doktori. Korišćenje istog broja limitiranih izvora vodi ka uniformizaciji novinarstva (packjournalism), što stvara percepciju „istosti” većine medijskih sadržaja”.

Upitan kvalitet medijskog sadržaja, urušavanje profesionalnih standarda i osnovnih postulata novinarstva nesumnjivo su prouzrokovani nesigurnim radnim statusom novinara i novinarki, niskim platama (ispod iznosa prosečne zarade u Srbiji), globalnom komercijalizacijom informisanja, domaćom tablodizacijom važnih društveno-političkih tema, političkim pritiscima i klijentelističkom praksom. Ipak, kršenje medijskih sloboda ne bi smelo da bude samo problem pojedinačnih novinara, novinarskih organizacija, medijskih analitičara i teoretičara. „Najvažnije je da zaštita neovisnosti novinara i producenata ne smije biti sama sebi svrhom. Kakvu god neovisnost novinari imali ona je ostvariva u ime drugih - u interesu javnosti” (Voćkić-Avdagić, 2002: 89).

S druge strane, za vrlo izraženu pojavu autocenzure u izveštavanju pojedinih novinara i novinarki i narušavanje osnovnih postulata novinarstva, ne može se pronaći opravdanje.

Mada je uvažavanje i primena profesionalnih kriterijuma kredo bez čega novinari nisu novinari u istinskom smislu te reči - već propagandisti i oruđe politike i kapitala - profesionalni novinar je pre toga čovek, ali ne u emotivnom ili interesnom smislu, već moralnom (Štavljanin, 2013:163).

Važno je napomenuti da je, merenje prisustva klijentelizma u medijima u Srbiji, kao pozitivne primere zabeležilo rad Saveta za štampu, samoregulatornog i nezavisnog tela, borbu novinarskih udruženja (u najvećoj meri Nezavisnog udruženja novinara Srbije (NUNS) i Nezavisnog društva novinara Vojvodine (NDNV) ali i Udruženja novinara Srbije (UNS)) za očuvanje profesionalnih standarda i bolji položaj novinara i novinarki, kao i reakcije medijskih udruženja i novinarske proteste organizovane u više gradova u Srbiji zbog kršenja slobode informisanja (Novinari ne kleče, Podrži RTV, Srbijom vlada medijski mrak). Reakcije i borba novinara pokazuju da, bez obzira na ozbiljne političko-ekonomske pritiske i konstantno urušavanje medijskih sloboda, i dalje u Srbiji postoje pojedinci i organizacije koje se bore za čast novinarske profesije.

Smiljana Milinkov

THE INFLUENCE OF CLIENTELISTIC PRACTICE ON MEDIA CONTENT AND
FREEDOM OF THE MEDIA

Summary

The paper deals with the issues of clientelist practice in the media, with a special emphasis on the socio-economic status of male and female journalists and the precarious work of journalists in Serbia. It also presents an overview of the results of the research into clientelism index in the media in the countries of the Western Balkans region: Croatia, Bosnia and Herzegovina, Macedonia and Montenegro. The aim of the paper is to problematize the correlation between the insecurity of journalistic work, working time, place and working conditions, the emergence of clientelism in the media and the collapse of media freedom.

According to the regional survey „Citizens’ Response to Clientelism in the Media – MEDIA CIRCLE” for 2016, the situation in all six countries in the region is concerning, because of the lack of adequate institutional and legislative mechanisms that could prevent the emergence of clientelism. In Serbia, a drastic drop was detected in 2015, while the 2016 survey showed stagnation in this negative trend. The results of measuring the presence of clientelism show several key problems: non-transparent media policy making; non-transparent ownership and existence of unregistered ownership contracts in the media; the non-transparent impact of advertising agencies, especially in digital marketing; the suppression of pluralism of the media; specialism in media professional associations; digital media (internet portals) being a completely unregulated new power in the market.

This paper analyses the Tanjug agency’s reporting on the results of the research into the index of clientelism of the media, as a case study of the reflection of clientelist practice on media content that is incompatible with professional standards.

Key words: clientelism, media, media freedom, media content, precarious work

LITERATURA

- Gruhonjić, D. (2011). *Diskurs agencijskog novinarstva*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- McChesney, R. (2008). *Bogati mediji, siromašna demokratija. Komunikacijske politike u mutnim vremenima*. Sarajevo: Šahinpašić.
- Mihailović, S. (ur.) (2015). *Od novinara do nadničara. Prekarni rad i život*. Beograd: Centar za razvoj sindikalizma, Fondacija za otvoreno društvo i Dan Graf.
- Podumljak, M. i dr. (2016). *Indeks klijentelizma u medijima*. Zagreb: Partnerstvo za društveni razvoj.

- Štavljanin, D (2013). *Balkanizacija interneta i "smrt" novinara: ka postinternetu i postnovinarstvu*. Prag: Radio Slobodna Evropa. Beograd: Čigoja.
- Turčilo, L. (2011). *Zaradi pa vladaj: Politika–mediji–biznis u globalnom društvu i u BiH*. Sarajevo: Vlastita naklada.
- Veljanovski, R. (2015). Problemi novinarskog profesionalizma u medijskoj tranziciji. U: Veljanovski Rade (ur.). *Indikatori profesionalnog/neprofesionalnog ponašanja novinara i medija*. Beograd: Fakultet političkih nauka: 207–217.
- Voćkić-Avdagić, J. (2002). *Suvremene komunikacije: ne/sigurna igra svijeta*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.

VEBSAJTOVI

- cenzolovka.rs (2018). *Tanjug ponovo izmišlja medijske slobode u Srbiji*. Preuzeto 3.04.2018. sa <https://www.cenzolovka.rs/etika/tanjug-ponovo-izmislja-medijske-slobode-u-srbiji/>
- cenzolovka.rs (2018). *Najnoviji izveštaj o medijskim slobodama u srbiji star godinu dana*. Preuzeto 3.04.2018. sa <https://www.cenzolovka.rs/vesti/najnoviji-izvestaj-o-medijskim-slobodama-u-srbiji-star-godinu-dana/>
- cenzolovka.rs (2018). *Tanjug objavio izjavu Zorane Mihajlović koju nije ni dala*. Preuzeto 3.04.2018. sa <https://www.cenzolovka.rs/etika/tanjug-objavio-izjavu-zorane-mihajlovic-koju-jos-nije-ni-dala>
- fairpress.eu (2016). *Tanjug godinu dana uspešnog nepostojanja*. Preuzeto 3.04.2018. sa <http://www.fairpress.eu/rs/blog/2016/11/01/tanjug-godinu-dana-uspesnog-nepostojanja/>
- Ministarstvo kulture i informisanja Republike Srbije (4.11.2015). *Doneta Odluka o pravnim posledicama prestanka javnog preduzeća Novinske agencije Tanjug*. Preuzeto 3.04. 2018. sa <http://www.kultura.gov.rs/lat/aktuelnosti/doneta-odluka-o-pravnim-posledicama-prestanka-javnog-preduzeca-novinske-agencije-tanjug>
- n1. info. *Najveća prosečna plata u Srbiji u IT sektoru*. Preuzeto 5.02.2018. sa <http://rs.n1info.com/a160638/Biznis/Najveca-prosecna-plata-u-Srbiji-u-IT-sektoru.html>
- Republički zavod za statistiku (2016). Preuzeto 2.04.2018. sa <http://www.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/02/42/75/MSB-12-2016.pdf>
- rts.rs (2018). *Sloboda medija u jugoistočnoj Evropi pogoršana osim u Srbiji*. Preuzeto 29.03.2018. sa

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3070376/sloboda-medija-u-jugoistocnoj-evropi-pogorsana-osim-u-srbiji.html>

Udruženje novinara Srbije (2014). *Novinari zadovoljni poslom ali nezadovoljni zaradama*. Preuzeto 4.04.2018. sa <http://uns.org.rs/sr/desk/UNS-news/28203/istrazivanje-uns-a-novinari-zadovoljni-poslom-ali-nezadovoljni-zaradama.html>

ПЕДАГОГИЈА

Stefan Ninković*
Olivera Knežević Florić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 371.136:331.101.32
371.213:371.212.7
DOI: 10.19090/gff.2018.1.237-249

SAMOEFIKASNOST NASTAVNIKA: ISHODI, IZVORI I MERENJE KONSTRUKTA**

Međunarodna istraživanja školskog obrazovanja ukazuju na univerzalnu relevantnost konstrukta samoeфикаsnosti nastavnika. Samoeфикаsnost nastavnika pozitivno je povezana sa efektivnim nastavnim strategijama, zadovoljstvom poslom nastavnika i akademskim postignućem učenika. Cilj ovog rada je da se predstave najvažnija saznanja o izvorima, ishodima i procesima uticaja samoeфикаsnosti nastavnika na važne obrazovne ishode. Uvid u rezultate dosadašnjih istraživanja omogućava razumevanja uloge samoeфикаsnosti nastavnika u oblikovanju kvaliteta nastave kao značajnog faktora uspešnosti svakog obrazovnog sistema. Pregled postojeće literature sugeriše da postoje određene poteškoće u merenju višedimenzionalnog konstrukta samoeфикаsnosti nastavnika. U zaključnom delu rada diskutuje se o implikacijama dosadašnjih saznanja o ovom konstrukt, kako za buduća istraživanja tako i za vaspitno-obrazovnu praksu.

Ključne reči: nastavnik, samoeфикаsnost, kvalitet nastave, kolektivna ефикаsnost nastavnika, socijalno-kognitivna teorija.

UVOD

Rezultati istraživanja pokazuju da kvalitet nastavnika u svakom obrazovnom sistemu predstavlja determinantu postignuća učenika (Hattie, 2009; Klassen & Tze, 2014). Razumevanje faktora od kojih zavisi ефикаsnost nastavnika predstavlja prioritet ne samo brojnih istraživanja nego i obrazovnih politika na međunarodnom nivou. Samoeфикаsnost predstavlja jednu od ličnih karakteristika nastavnika koja se dovodi u vezu sa kvalitetom nastave i brojnim pozitivnim obrazovnim ishodima (Klassen & Tze, 2014).

* stefan.ninkovic@ff.uns.ac.rs

**Tekst je nastao tokom rada na projektu *Značaj participacije u društvenim mrežama za prilagođavanje evrointegracijskim procesima* (broj projekta 179037), finansiranom od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Istraživanja samoefikasnosti nastavnika su intenzivirana u poslednjih dvadeset godina. Međunarodne studije uspešnosti obrazovnih sistema ukazuju na univerzalnu relevantnost ovog konstrukta koji ima slične funkcije u različitim obrazovnim kontekstima (Vieluf, Kunter, & Van de Vijver, 2013). Ovaj rad nema pretenziju da prikaže sva istraživanja u oblasti samoefikasnosti nastavnika već da narativno sumira rezultate izabranih istraživanja. Rad započinje određenjem samoefikasnosti nastavnika u okvirima socijalno-kognitivne teorije. Nakon toga dat je pregled istraživanja o izvorima i ishodima samoefikasnosti nastavnika. Pored toga, analizirana su aktuelna pitanja konceptualizovanja i merenja ovog složenog konstrukta. Posebno poglavlje rada posvećeno je ulozi kolektivne efikasnosti nastavnika.

SAMOEFIKASNOST U OKVIRIMA SOCIJALNO-KOGNITIVNE TEORIJE

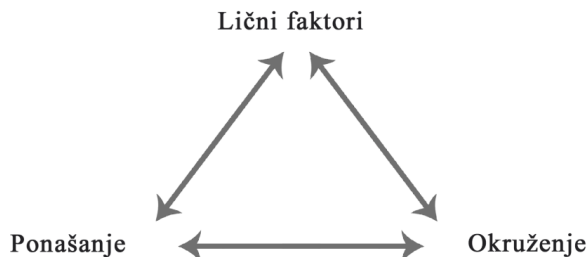
Proučavajući odnos između kognicije, društvenog okruženja i ponašanja, i naglašavajući značaj ljudske proaktivnosti, Albert Bandura je razvio socijalno-kognitivnu teoriju. Zahvaljujući Bandurinim radovima (1997; 2001) ova teorija utiče na istraživanja u različitim naučnim oblastima. Iako je u pedagoškim istraživanjima najčešće korišćen deo socijalno-kognitivne teorije koji govori o opservacionom učenju, i drugi njeni koncepti relevantni su za proučavanje vaspitno-obrazovnih pojava.

U diskursu socijalno-kognitivne teorije *agensnost* predstavlja ključni aspekt ljudskog razvoja i funkcionisanja. Bandura (1997) smatra da postoji trijadični reciprocitet između ponašanja pojedinca, karakteristika okruženja i ličnih činioca (Slika 1). Naglašavajući da se radi o ključnom konstruktivnom socijalno-kognitivne teorije, Bandura (1997: 3) opaženu samoefikasnost definiše kao „procene pojedinca o sopstvenim sposobnostima organizovanja i izvršavanja akcija potrebnih za ostvarivanje željenih ciljeva”. Ovo određenje implicira da osobe sa sličnim kompetencijama, ili ista osoba u različitim uslovima, može da izvede neku aktivnost različito u zavisnosti od opažene samoefikasnosti.

Socijalno-kognitivna teorija postulira da samoefikasnost može da varira u zavisnosti od konkretnog zadatka ili situacije. Nastavnici mogu da se osećaju efikasno u radu sa jednim odeljenjem a da istovremeno sebe smatraju uspešnijim ili manje efikasnim u drugačijim okolnostima. Kontekstualna uslovljenost samoefikasnosti nastavnika podrazumeva korišćenje specifičnih istraživačkih instrumenata koji omogućavaju validnu predikciju njihovog ponašanja. Primera radi, razvijene su skale procene samoefikasnosti nastavnika u oblastima nastave uz

pomoć digitalnih tehnologija (Lemon & Garvis, 2016) ili podučavanju učenika sa smetnjama u razvoju (Malinen et al., 2013).

Slika 1: *Opšti model ljudske agencnosti (Bandura, 1997)*

Socijalno-kognitivna teorija postulira da percepcije samoefikasnosti utiču na mišljenje, motivaciju, emocije i ponašanje pojedinca. Bandura (1997; 2001) je kao osnovne mehanizme delovanja samoefikasnosti pojedinca identifikovao kognitivne, motivacione i afektivne procese. Konkretnije rečeno, od samoefikasnosti zavisi koje ciljeve će osoba sebi postaviti, koliko će napora uložiti, koliko će biti istrajna u njihovom ostvarivanju i kako će reagovati na ostvarene ishode.

IZVORI I ISHODI SAMOEFIKASNOSTI NASTAVNIKA

Iz perspektive nastavnika opažena samoefikasnost predstavlja procenu vlastitih sposobnosti potrebnih za postizanje željenih rezultata u angažovanju učenika i njihovom učenju, čak i u radu sa učenicima koji su slabo motivisani i imaju poteškoće u učenju (Tschannen-Moran & Woolfolk Hoy, 2001). U proteklih nekoliko decenija nesumnjivo je došlo do ekspanzije istraživanja samoefikasnosti nastavnika. Klassen et al. (2011) su ustanovili da se pojam samoefikasnosti nastavnika u periodu od 1986. do 1998. godine pominje u 68 članaka objavljenih u međunarodnim časopisima, a od 1998. do 2009. godine u 218 naučnih radova. Na osnovu uočenih trendova izveden je zaključak da je došlo do internacionalizacije ovog istraživačkog područja i do značajnih pomaka u razvoju metodologije ispitivanja ovog konstrukta.

Rezultati istraživanja pokazuju da je samoefikasnost nastavnika determinanta pozitivnih nastavnih ishoda. Nastavnici koji imaju razvijen osećaj samoefikasnosti obično primenjuju kompleksnije strategije podučavanja, manje su

skloni profesionalnom sagorevanju i više su posvećeni svom poslu (Zee & Koomen, 2016). Od samoefikasnosti zavisi u kojoj meri su nastavnici spremni da prihvate svoju ulogu u inkluzivnom obrazovanju (Malinen et al., 2013). Umerena, ali značajna, povezanost postoji između samoefikasnosti nastavnika i akademskih postignuća učenika (Klassen, Tze, Betts, & Gordon, 2011). Međutim, Klassen et al. (2011) navode da se svega 3% istraživanja, realizovanih u periodu 1998–2009. godine, fokusiralo na odnos samoefikasnosti nastavnika i obrazovnih postignuća učenika. Istraživači su ustanovili da između samoefikasnosti nastavnika i rezultata koje oni postižu postoji cikličan odnos (Holzberger, Philipp, & Kunter, 2013), što je u skladu sa Bandurinom pretpostavkom o interakciji između ponašanja pojedinca, motivacionih uverenja i faktora okruženja.

Na osnovu pregleda rezultata kvalitativnih i kvantitativnih istraživanja u poslednjih 40 godina Zee i Koomen (2016) zaključuju da efekti samoefikasnosti nastavnika zavise od različitih elemenata nastavnog procesa. Samoefikasnost nastavnika značajno objašnjava konstruktivistički pristup nastavi koji karakteriše kolaborativno učenje, otvorena komunikacija i povezivanje nastave sa životnim situacijama (Nie, Tan, Liau, Lau, & Chua, 2013). Samoefikasnost nastavnika povezana je takođe sa strategijama rukovođenja u odeljenju i vaspitnim stilom nastavnika. Woolfolk i Hoy (1990) ustanovili su da nastavnici koji veruju u svoje sposobnosti nastoje da razviju samodisciplinu učenika i pritom se ređe oslanjaju na rigidna pravila ponašanja. U jednoj od studija (Guo, Piasta, Justice, & Kaderavek, 2010) napomenuto je da nastavnici sa visokom samoefikasnošću češće kreiraju pozitivno okruženje za učenje koje karakteriše toplina, entuzijazam, podrška i efikasno korišćenje vremena. Samoefikasnost nastavnika je stabilan prediktor nivoa podrške koju nastavnici pružaju učenicima, a koja doprinosi pozitivnim odnosima između nastavnika i učenika i samim tim pozitivnoj klimi na času.

Nastavnici uverenja o svojim profesionalnim sposobnostima formiraju na osnovu iskustva (Labone, 2004; Morris, Usher, & Chen, 2017). U procesu profesionalnog razvoja nastavnika promene uverenja i stavova obično slede nakon promena vaspitno-obrazovne prakse (Guskey, 2002). Odnos između samoefikasnosti i performansi koje nastavnik postiže je cikličan: postizanje uspeha pozitivno utiče na samoefikasnost, što posledično utiče na kvalitet nastave. Opšte pedagoško-psihološko-metodičke kompetencije nastavnika koje se odnose na planiranje nastave, strategije menadžmenta u učionici i diferenciranje nastavnih aktivnosti i zadataka takođe doprinose samoefikasnosti nastavnika (Lauermaann & König, 2016).

Pored direktnog iskustva, značajni izvori samoefikasnosti nastavnika su *vikarijsko iskustvo* i *verbalna persuazija*. Vikarijsko iskustvo se bazira na posmatranju živih ili simboličkih modela u izvođenju određene aktivnosti. Uverenja o svojim sposobnostima nastavnici grade na osnovu posmatranja svojih mentora i kolega ili učestvujući u samodelovanju. Na primer, posmatranje snimljenih nastavnih situacija i realizovanje nastave u virtuelnoj učionici (samodelovanje) doprinosi samoefikasnosti nastavnika (Morris et al., 2017). Efekti ovog izvora samoefikasnosti nastavnika zavise od procene sopstvene sličnosti sa modelom.

Socijalno-kognitivna teorija implicira da će verbalna persuazija (tj. verbalno uveravanje) više uticati na samopouzdanje mladih nastavnika kojima nedostaje autentično profesionalno iskustvo (Tschannen-Moran & Woolfolk Hoy, 2007). Evaluativne povratne informacije koje nastavnici dobijaju iz različitih izvora mogu da utiču na njihovu samoefikasnost. Na nivou univerzitetskog obrazovanja istraživana je uticaj studentskog vrednovanja nastavnog procesa na motivaciju nastavnika. Uverenja o samoefikasnosti univerzitetskih nastavnika mogu biti delimično oblikovana povratnim informacijama studenata. Međutim, treba imati u vidu da anonimne procene studenata ne predstavljaju pouzdan pokazatelj kvaliteta nastave, budući da studenti preferiraju nastavnike koji imaju niske kriterijume (Braga, Paccagnella, & Pellizzari, 2011). Ustanovljeno je da opažanje podrške od strane kolega, roditelja i rukovodstva škole pozitivno korelira sa samoefikasnošću nastavnika (Morris et al., 2017).

Između emocionalnih iskustava i samoefikasnosti nastavnika postoji recipročan odnos. Na primer, istraživači su pokazali da doživljaj stresa, nastao usled suočavanja sa nedisciplinovanim ponašanjem učenika, negativno utiče na samoefikasnost u domenu menadžmenta u učionici (Klassen & Chiu, 2010). Niska samoefikasnost nastavnika može da rezultira negativnim osećanjima poput straha i stresa. S druge strane, opažena samoefikasnost nastavnika predstavlja zaštitni faktor u odnosu na rizik od profesionalnog sagorevanja. U tabeli 1 prikazani su osnovni izvori opažene samoefikasnosti nastavnika.

Važno pitanje odnosi se na razvoj opažene samoefikasnosti nastavnika tokom profesionalne karijere. Savremena istraživanja bazirana na složenim statističkim modelima sugerišu da se opažena samoefikasnost nastavnika postepeno povećava do 23 godine radnog staža, a da potom dolazi do njenog opadanja (Klassen & Chiu, 2010). To znači da veza između radnog staža i samoefikasnosti nastavnika nije linearna, kao i da je samoefikasnost podložnija promenama kod nastavnika u ranim fazama karijere. Treba imati u vidu da promene u motivaciji nastavnika koje su izazvane starošću zavise od karakteristika radnog okruženja.

Tabela 1: *Izvori samoefikasnosti nastavnika (prema Morris, Usher, & Chen, 2017)*

Izvor samoefikasnosti	Relevantni faktori
Prethodno iskustvo	autentični uspjesi u radu pedagoško-psihološko-metodičke kompetencije stručne kompetencije
Vikarijsko iskustvo	posmatranje iskusnijih kolega (mentora) samodelovanje
Socijalna persuazija	kredibilne i iskrene povratne informacije pozitivno učeničko/studentско vrednovanje podrška od strane kolega, roditelja, školskih lidera
Emocionalna stanja	dodeljivanje nagrada/priznanja nastavnicima socijalne i emocionalne kompetencije nastavnika

U vezi sa prethodnim pitanjem, istraživači su ispitivali doprinose pojedinih faktora samoefikasnosti nastavnika u različitim fazama profesionalne karijere. U tom smislu, nivo doprinosa pojedinih prediktora samoefikasnosti nastavnika zavisi od načina merenja konstrukta (Woolfolk Hoy & Spero, 2005). Postoje saznanja da kontekstualni faktori, kao što su stil obrazovnog liderstva direktora škole i školska klima, imaju veći uticaj na samoefikasnost mlađih nastavnika (Tschannen-Moran & Hoy, 2007). Ovi uvidi se tumače pretpostavkom da je iskusnijim nastavnicima u većoj meri dostupno autentično profesionalno iskustvo koje njihove samoprocene čini manje podložnim spoljašnjim faktorima.

KONCEPTUALIZOVANJE I MERENJE SAMOEFIKASNOSTI NASTAVNIKA

Iako se istraživači slažu da samoefikasnost nastavnika predstavlja prediktor značajnih pozitivnih nastavnih ishoda, postoje neslaganja po pitanju definisanja i merenja konstrukta. Prema nekim uvidima, u jednoj trećini studija samoefikasnosti nastavnika, realizovanih u periodu 1998-2009. godine, korišćeni su konceptualno problematični instrumenti (Klassen et al., 2011). Najveća slabost ovih mera odnosi se na nevažavanje implikacija Bandurine socijalno-kognitivne teorije. Takođe, neki od instrumenata bazirani su na pogrešnom određenju samoefikasnosti nastavnika kao jednodimenzionalnog konstrukta (Skaalvik & Skaalvik, 2007; Wyatt, 2014).

Takva situacija rezultirala je razvojem alternativnih instrumenta za ispitivanje samoefikasnosti nastavnika. Megan Tschannen Moran i Anita Woolfolk Hoy (2001) su, uvažavajući Bandurine preporuke, kreirale *Skalu samoefikasnosti nastavnika* (TSES; The Teachers' Sense of Efficacy Scale) koja predstavlja

najčešće korišćeni instrument u ovoj oblasti. Ova skala je bazirana na shvatanju nastavničke profesije kao kompleksne delatnosti koja obuhvata više relevantnih aspekata. Kratka (12 stavki) i duga (24 stavki) verzija instrumenta ispituju tri međusobno povezana faktora koji reflektuju tri oblasti podučavanja: instrukcija, upravljanje odeljenjem i angažovanje učenika. Zbog dobrih metrijskih karakteristika koje su potvrđene u različitim zemljama (Klassen et al., 2009), ovaj instrument se smatra superiornim u odnosu na prethodno korišćene. Zanimljivo je istaći da istraživanja na uzorcima studenata nastavničkih fakulteta ukazuju na jednodimenzionalnost strukture ove skale (Duffin, French, & Patrick, 2012). Pretpostavlja se da budući nastavnici, usled ograničenosti sopstvenog pedagoškog iskustva, ne prave razliku između različitih aspekata nastavnog rada.

Neki istraživači smatraju da ulogu nastavnika nije moguće redukovati na tri dimenzije i predlažu diferenciranje konstrukta na veći broj komponenti. Strukturu *Norveške skale samoefikasnosti nastavnika* (Skaalvik & Skaalvik, 2007) čini šest dimenzija: instrukcija, individualizovanje nastave, motivisanje učenika, održavanje reda i discipline, saradnja sa kolegama i roditeljima i suočavanje sa promenama i izazovima. Autori smatraju da šest izdvojenih dimenzija reflektuju bazične profesionalne kompetencije nastavnika.

Polazeći od uticaja vršnjačkih odnosa na akademska postignuća i socijalno ponašanje učenika, Ryan, Kuusinen i Bedoya-Skoog (2015) uveli su novu dimenziju samoefikasnosti nastavnika koja se odnosi na upravljanje vršnjačkim odnosima. Autori ovu dimenziju povezuju sa nastavničkim samoprocenama sposobnosti potrebnih za kreiranje razredne klime koju karakterišu pozitivni socijalni odnosi između učenika. Važno je istaći da su uočene razlike u prisustvu samoefikasnosti u upravljanju vršnjačkim odnosima između nastavnika u osnovnoj i srednjoj školi. To je moguće protumačiti činjenicom da sa ulaskom u adolescenciju vršnjački odnosi postaju složeniji i da razvojne promene nastavnicima otežavaju upravljanje ponašanjem učenika i odnosima među vršnjacima.

Dosadašnja istraživanja samoefikasnosti nastavnika dominantno su kvantitativnog karaktera, dok je interpretativna paradigma gotovo potpuno odsutna. Neki od istraživača (Wyatt, 2014) dovode u pitanje pouzdanost samoprocene nastavnika, ukazujući na probleme naivnog optimizma i socijalno poželjnih odgovora. U tom smislu, postoji potreba za kvalitativnim i kombinovanim studijama koje bi bile bazirane na triangulaciji različitih izvora podataka. Pored toga, kvantitativna istraživanja suočena su sa značajnim pitanjem koje se odnosi na stepen situacione uslovljenosti samoefikasnosti nastavnika. Iz tog razloga postoje instrumenti koji mogu da se koriste u ispitivanju samoefikasnosti nastavnika svih

predmeta na svim nivoima obrazovanja, ali i instrumenti dizajnirani za nastavnike posebnih grupa predmeta (npr. prirodne nauke).

ULOGA KOLEKTIVNE EFIKASNOSTI NASTAVNIKA

Međunarodna istraživanja nastave i učenja pokazuju da saradnja nastavnika značajno doprinosi zadovoljstvu poslom nastavnika, njihovoj samoefikasnosti i korišćenju inovativnih strategija podučavanja. Uspesne školske sisteme (npr. Finska) karakteriše profesionalna saradnja nastavnika koja doprinosi kontinuiranom unapređenju nastave i postignuća učenika (OECD, 2013). Uticaj horizontalnih mreža nastavnika na obrazovna postignuća učenika posredovan je efikasnošću kolektiva (Moolenaar, Sleegers, & Daly, 2012).

Kolektivna efikasnost nastavnika predstavlja „procenu nastavnika da kolektiv u celini može da organizuje i izvrši određene akcije koje će pozitivno uticati na učenike” (Goddard, Hoy, & Hoy, 2004: 4). Analogno delovanju opažene samoefikasnosti, kolektivna efikasnost nastavnika utiče na izbor ciljeva koje školski kolektiv želi da ostvari, izbor strategija delovanja, stepen ulaganja napora i istrajnost u postizanju željenih ishoda uprkos teškoćama. Goddard, Hoy i Hoy (2000) ustanovili su da kolektivna efikasnost nastavnika predstavlja značajan faktor postignuća učenika, čak i nakon kontrolisanja doprinosa prethodnog postignuća i socio-ekonomskog statusa učenika. Longitudinalno je potvrđena povezanost problema u ponašanju učenika i kolektivne efikasnosti nastavnika (Sørli & Torsheim, 2011). Na osnovu rezultata prethodnih istraživanja evidentno je da je kolektivna efikasnost nastavnika povezana kako sa akademskim razvojem tako i sa socijalnim ponašanje učenika.

Prema mišljenju nekih istraživača (Goddard et al., 2004; Skaalvik & Skaalvik, 2007), kolektivna efikasnost nastavnika predstavlja jedan od aspekata školskog okruženja koji utiče na individualne percepcije i ponašanje nastavnika. Pretpostavlja se da proces socijalne identifikacije rezultira zasnivanjem individualnog ponašanja na kolektivnim normama, očekivanjima i vrednostima referentne grupe. S druge strane, istraživanja ovog odnosa (Ninković & Knežević Florić, 2018) pokazuju da samoefikasnost nastavnika predstavlja nezavisan prediktor njihovog uverenja o kolektivnoj efikasnosti. Ujednačene procene samoefikasnosti nastavnika u istom kolektivu olakšavaju međusobno usaglašavanje o zajedničkim prioritetima i načinima njihovog ostvarivanja. Ovi nalazi su u skladu sa pretpostavkom socijalno-kognitivne teorije o međuodnosu dva oblika efikasnosti nastavnika – individualne i kolektivne. Relacije samoefikasnosti i kolektivne

efikasnosti nastavnika mogu biti interpretirane u kontekstu recipročne uslovljenosti kontekstualnih činilaca i samoefikasnosti nastavnika.

Socijalno-kognitivna teorija postulira da opažena lična i kolektivna efikasnost imaju slične izvore i funkcije. Istraživači nastoje da potpunije razumeju načine podsticanja kolektivne efikasnosti nastavnika. Jedan od faktora koji se pokazao kao stabilna odrednica kolektive efikasnosti nastavnika jeste liderstvo u školskom okruženju. Naime, potvrđena je pretpostavka da transformacioni stil vođenja od strane direktora škole značajno doprinosi opaženoj kolektivnoj efikasnosti nastavnika (Ninković & Knežević Florić, 2018). S obzirom da kolektivna efikasnost zavisi od nivoa interpersonalne interakcije članova grupe, školskim liderima se predlaže da rade na podsticanju horizontalnog umrežavanja i timskog rada nastavnika. Razmenjivanjem znanja, deljenjem iskustava i zajedničkim traganjem za rešenjima problema nastavnici mogu da grade poverenje u kapacitete kolektiva kojem pripadaju.

ZAKLJUČAK

Na osnovu pregleda naučne literature može se zaključiti da je samoefikasnost nastavnika determinanta važnih obrazovnih ishoda. Prethodna istraživanja bila su fokusirana na povezanost samoefikasnosti nastavnika sa njihovim ličnim karakteristikama, kao što su nivo zadovoljstva poslom ili profesionalnog sagorevanja. Međutim, primetno je da istraživači nisu dovoljno pažnje posvetili doprinosu samoefikasnosti nastavnika školskom uspehu učenika. Iako su identifikovani važni prediktori samoefikasnosti nastavnika, neophodno je istražiti da li se i na koji način njihovi efekti menjaju tokom profesionalne karijere nastavnika. Osim toga, u budućim istraživanjima potrebno je longitudinalno proučavati međuodnos samoefikasnosti nastavnika, s jedne, i kvaliteta podučavanja i učenja, s druge strane. Nalazi dosadašnjih istraživanja sugerišu da potpunije razumevanje uticaja opažene lične i kolektivne efikasnosti nastavnika podrazumeva pragmatično kombinovanje kvalitativnih i kvantitativnih istraživačkih pristupa.

Motivaciona uverenja čine jedan od osnovnih elemenata profesionalnih kompetencija nastavnika. Istraživanja karakteristika motivacije nastavnika mogu da pruže značajne implikacije za unapređenje kvaliteta nastavnog procesa. Budući da obeležja društveno-kulturnog okruženja utiču na sistem obrazovanja, istraživanja samoefikasnosti nastavnika u Srbiji su potrebna i mogla bi da doprinesu kvalitetnijoj selekcije nastavnika, razvoju njihovog inicijalnog i profesionalnog obrazovanja, kao i unapređenju vaspitno-obrazovne prakse.

Stefan Ninković, Olivera Knežević Florić

TEACHER SELF-EFFICACY: OUTCOMES, SOURCES AND CONSTRUCT MEASUREMENT

Summary

In the past twenty years, social cognitive theory has received a great deal of attention from educational researchers. This theory postulates that teacher self-efficacy affects a number of important outcomes for both teachers and students. International education assessments indicate a universal relevance of this construct, regardless of differences in national contexts. The results of previous studies have shown that teacher self-efficacy is a predictor of numerous desired outcomes, including student achievement, teacher job satisfaction and commitment.

An insight into the results of existing research enables understanding of the role of teacher self-efficacy in the shaping of the quality of teaching, which is a significant factor in the success of every educational system. The aim of this paper is to present the most significant ideas about the sources and outcomes of teacher self-efficacy and classroom processes that mediate the relationships between this construct and important educational outcomes. The most important sources of teachers' self-efficacy are mastery experiences, vicarious experiences, verbal persuasion, and emotional states. The effects of teacher self-efficacy are mediated by different classroom processes, such as instructional support, effective classroom management, and emotional teacher support. It is evident that the researchers have agreed that teacher self-efficacy is a multidimensional construct whose examination involves the application of assessment tools that take into account the domain specificity of the teachers' beliefs about their own capabilities necessary to achieve the desired outcomes. Despite this fact, there are still some conceptual difficulties in measuring this construct. Social cognitive theory supports the idea of a reciprocal relationship between two forms of teachers' efficacy: individual and collective. In the final part of the paper, it is concluded that the research of teacher self-efficacy in Serbia would not only enable a comparison of the results with foreign studies, but also have significant practical implications.

Key words: teacher, self-efficacy, quality of instruction, collective teacher efficacy, social cognitive theory

LITERATURA

- Bandura, A. (1997). *Self-efficacy: The exercise of control*. New York, NJ: Freeman Lawrence.
- Bandura, A. (2001). Social cognitive theory : An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52(1), 1–26. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.1>

- Braga, M., Paccagnella, M., & Pellizzari, M. (2011). Evaluating students' evaluations of professors. *Economics of Education Review*, 41(September 2010), 71–88.
- Duffin, L. C., French, B. F., & Patrick, H. (2012). The Teachers' Sense of Efficacy Scale: Confirming the factor structure with beginning pre-service teachers. *Teaching and Teacher Education*, 28(6), 827–834. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2012.03.004>
- Goddard, R. D., Hoy, W. K., & Hoy, A. W. (2000). Collective teacher efficacy: Its meaning, measure, and impact on student achievement. *American Educational Research Journal*, 37(2), 479–507. <https://doi.org/10.3102/00028312037002479>
- Goddard, R., Hoy, W., & Hoy, A. (2004). Collective efficacy beliefs: Theoretical development, empirical evidence, and future directions. *Educational Research*, 33(3), 3–13. <https://doi.org/10.3102/0013189X033003003>
- Guo, Y., Piasta, S. B., Justice, L. M., & Kaderavek, J. N. (2010). Relations among preschool teachers' self-efficacy, classroom quality, and children's language and literacy gains. *Teaching and Teacher Education*, 26(4), 1094–1103. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2009.11.005>
- Guskey, T. R. (2002). Professional development and teacher change. *Teachers and Teaching: Theory and Practice*, 8(3), 381–391. <https://doi.org/10.1080/135406002100000512>
- Hattie, J. (2009). *Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement*. London: Routledge.
- Holzberger, D., Philipp, A., & Kunter, M. (2013). How teachers' self-efficacy is related to instructional quality: A longitudinal analysis. *Journal of Educational Psychology*, 105(3), 774–786. <https://doi.org/10.1037/a0032198>
- Klassen, R. M., Bong, M., Usher, E. L., Chong, W. H., Huan, V. S., Wong, I. Y. F., & Georgiou, T. (2009). Exploring the validity of a teachers' self-efficacy scale in five countries. *Contemporary Educational Psychology*, 34(1), 67–76. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2008.08.001>
- Klassen, R. M., & Chiu, M. M. (2010). Effects on teachers' self-efficacy and job satisfaction: Teacher gender, years of experience, and job stress. *Journal of Educational Psychology*, 102(3), 741–756. <https://doi.org/10.1037/a0019237>
- Klassen, R. M., & Tze, V. M. C. (2014). Teachers' self-efficacy, personality, and teaching effectiveness: A meta-analysis. *Educational Research Review*, 12, 59–76. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2014.06.001>
- Klassen, R. M., Tze, V. M. C., Betts, S. M., & Gordon, K. A. (2011). Teacher efficacy research 1998-2009: Signs of progress or unfulfilled promise?

- Educational Psychology Review*, 23(1), 21–43. <https://doi.org/10.1007/s10648-010-9141-8>
- Labone, E. (2004). Teacher efficacy: Maturing the construct through research in alternative paradigms. *Teaching and Teacher Education*, 20(4), 341–359. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2004.02.013>
- Lauermann, F., & König, J. (2016). Teachers' professional competence and wellbeing: Understanding the links between general pedagogical knowledge, self-efficacy and burnout. *Learning and Instruction*, 45, 9–19. <https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2016.06.006>
- Lemon, N., & Garvis, S. (2016). Pre-service teacher self-efficacy in digital technology. *Teachers and Teaching: Theory and Practice*, 22(3), 387–408. <https://doi.org/10.1080/13540602.2015.1058594>
- Malinen, O., Savolainen, H., Engelbrecht, P., Xu, J., Nel, M., & Nel, N. (2013). Exploring teacher self-efficacy for inclusive practices in three diverse countries. *Teaching and Teacher Education*, 33, 34–44.
- Moolenaar, N. M., Slegers, P. J. C., & Daly, A. J. (2012). Teaming up: Linking collaboration networks, collective efficacy, and student achievement. *Teaching and Teacher Education*, 28(2), 251–262. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2011.10.001>
- Morris, D. B., Usher, E. L., & Chen, J. A. (2017). Reconceptualizing the sources of teaching self-efficacy: a critical review of emerging literature. *Educational Psychology Review*, 29(4), 795–833. [10.1007/s10648-016-9378-y](https://doi.org/10.1007/s10648-016-9378-y)
- Nie, Y., Tan, G. H., Liau, A. K., Lau, S., & Chua, B. L. (2013). The roles of teacher efficacy in instructional innovation: Its predictive relations to constructivist and didactic instruction. *Educational Research for Policy and Practice*, 12(1), 67–77. <https://doi.org/10.1007/s10671-012-9128-y>
- Ninković, S. R., & Knežević Florić, O. (2018). Transformational school leadership and teacher self-efficacy as predictors of perceived collective teacher efficacy. *Educational Management Administration and Leadership*, 46(1), 49–64. <https://doi.org/10.1177/1741143216665842>
- OECD (2013). *Teaching and Learning International Survey (TALIS 2013): Conceptual framework*. Paris: OECD Publishing. Preuzeto sa http://www.oecd.org/education/school/TALIS%20Conceptual%20Framework_FINAL.pdf
- Ryan, A. M., Kuusinen, C. M., & Bedoya-Skoog, A. (2015). Managing peer relations: A dimension of teacher self-efficacy that varies between elementary and middle school teachers and is associated with observed classroom quality.

- Contemporary Educational Psychology*, 41, 147–156. <https://doi.org/10.1016/j.cedpsych.2015.01.002>
- Skaalvik, E. M., & Skaalvik, S. (2007). Dimensions of teacher self-efficacy and relations with strain factors, perceived collective teacher efficacy, and teacher burnout. *Journal of Educational Psychology*, 99(3), 611–625. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.99.3.611>
- Sørli, M.-A., & Torsheim, T. (2011). Multilevel analysis of the relationship between teacher collective efficacy and problem behaviour in school. *School Effectiveness and School Improvement*, 22(2), 175–191. <https://doi.org/10.1080/09243453.2011.563074>
- Tschannen-Moran, M., & Hoy, A. W. (2007). The differential antecedents of self-efficacy beliefs of novice and experienced teachers. *Teaching and Teacher Education*, 23(6), 944–956. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2006.05.003>
- Tschannen-Moran, M., & Woolfolk Hoy, A. (2001). Teacher efficacy: Capturing an elusive construct. *Teaching and Teacher Education*, 17(7), 783–805. [https://doi.org/10.1016/S0742-051X\(01\)00036-1](https://doi.org/10.1016/S0742-051X(01)00036-1)
- Vieluf, S., Kunter, M., & Van de Vijver, F. J. R. (2013). Teacher self-efficacy in cross-national perspective. *Teaching and Teacher Education*, 35, 92–103. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2013.05.006>
- Woolfolk, A. E., & Hoy, W. K. (1990). Prospective teachers' sense of efficacy and beliefs about control. *Journal of Educational Psychology*, 82(1), 81–91. <https://doi.org/10.1037/0022-0663.82.1.81>
- Woolfolk Hoy, A., & Spero, R. B. (2005). Changes in teacher efficacy during the early years of teaching: A comparison of four measures. *Teaching and Teacher Education*, 21(4), 343–356. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2005.01.007>
- Wyatt, M. (2014). Towards a re-conceptualization of teachers' self-efficacy beliefs: Tackling enduring problems with the quantitative research and moving on. *International Journal of Research & Method in Education*, 37(2), 166–189. <https://doi.org/10.1080/1743727X.2012.742050>
- Zee, M., & Koomen, H. M. Y. (2016). Teacher self-efficacy and its effects on classroom processes, student academic adjustment, and teacher well-being: A synthesis of 40 years of research. *Review of Educational Research*, 86(4), 981–1015. <https://doi.org/10.3102/0034654315626801>

ПСИХОЛОГИЈА

Bojan Branovački
Selka Sadiković
Milan Oljača*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 159.923.072
DOI: 10.19090/gff.2018.1.253-269

RELACIJE IZMEĐU VAŽNIH ŽIVOTNIH DOGAĐAJA, OSOBINA LIČNOSTI I ZADOVOLJSTVA ŽIVOTOM

Osnovni cilj ovog istraživanja jeste ispitivanje relacija između važnih pozitivnih i negativnih životnih događaja, sa jedne, i osobina ličnosti i zadovoljstva životom, sa druge strane. U istraživanju je učestvovalo 933 ispitanika (50.1% ženskog pola), starosti od 18 do 69 godina. Primenjena su tri upitnika: UVŽD – namenjen proceni važnih pozitivnih i negativnih životnih događaja, IPIP BFI – namenjen proceni pet bazičnih dimenzija ličnosti: ekstraverzija, prijatnost, savesnost, emocionalna stabilnost i intelekt i upitnik SWLS – namenjen proceni kognitivne komponente subjektivnog blagostanja/zadovoljstva životom. Važni negativni životni događaji ostvaruju značajne relacije sa dimenzijom prijatnost, u pozitivnom smeru, kao i sa emocionalnom stabilnošću i zadovoljstvom životom, u negativnom smeru. Važni pozitivni životni događaji ostvaruju značajne relacije sa obrazovanjem, zadovoljstvom životom i dimenzijama prijatnost, ekstraverzija i savesnost, u pozitivnom smeru, kao i sa polom, u negativnom smeru. Rezultati ovog istraživanja daju potvrdu nalazima većine prethodnih istraživanja, ali takođe ukazuju i na potrebu za detaljnijim ispitivanjem relacija između navedenih fenomena.

Ključne reči: životni događaji, osobine ličnosti, zadovoljstvo životom, upitnik važnih životnih događaja

UVOD

Relacije između osobina ličnosti i životnih događaja

Ključni životni događaji predstavljaju neke od najvažnijih momenata u životima ljudi. Na primer, brak, preseljenje, rođenje deteta ili smrt bliske osobe mogu promeniti dalji životni tok osobe. Rezultati ranijih studija ukazuju na zaključak da važni životni događaji mogu imati posledice kako na mentalno tako i na fizičko zdravlje (Cleland, Kearns, Tannahill, & Ellaway, 2016). Sa druge strane,

* milanoljača@ff.uns.ac.rs

rezultati pojedinih studija sugerišu da relativno stabilne karakteristike, poput osobina ličnosti i zadovoljstva životom, mogu biti povezane sa učestalošću određenih životnih događaja (Magnus, Diener, Fujita, & Pavot, 1993; Luhmann, Lucas, Eid, & Diener, 2013), tj. ukazuju na to da se važni životni događaji ne dešavaju nasumično. Ipak, ove tvrdnje nisu dovoljno istražene. S obzirom na to da važni životni događaji mogu imati značajne posledice na funkcionisanje osobe, veoma je važno podrobnije razumeti odnose koje ovaj fenomen ima sa stabilnim odlikama ljudskog funkcionisanja.

Kako su osobine ličnosti relativno stabilni obrasci kognicija, emocija i ponašanja, one mogu biti povezane sa načinom na koji osobe percipiraju i interpretiraju dešavanja u okruženju, ali i sa iskustvima koja individue doživljavaju. Najčešće ispitivane dimenzije ličnosti, kao potencijalni prediktori životnih događaja, jesu ekstraverzija i neuroticizam (Fergusson & Horwood, 1987; Headey & Wearing, 1989; Gomez et al., 2009; Magnus et al., 1993). Nalazi dosadašnjih studija dosledno pokazuju da neuroticizam ostvaruje značajnu pozitivnu povezanost sa negativnim životnim iskustvima, dok ekstraverzija ostvaruje značajnu pozitivnu povezanost sa pozitivnim životnim događajima (Fergusson & Horwood, 1987; Headey & Wearing, 1989; Magnus et al., 1993; Gomez et al., 2009; Kandler, Bleidorn, Riemann, Angleitner, & Spinath, 2012). Značajan je i nalaz da neuroticizam nije povezan sa frekvencijom doživljavanja pozitivnih, kao ni ekstraverzija sa frekvencijom doživljavanja negativnih događaja (Kandler et al., 2012). Povezanost životnih događaja sa dimenzijom otvorenosti prema iskustvu ispitivana je u manjem broju studija (npr. Headey & Wearing, 1989; Gomez et al., 2009; Kandler et al., 2012), ali nalazi nisu konzistentni. U jednom istraživanju dimenzija otvorenost ostvarila je značajnu relaciju sa pozitivnim događajima, a u druga dva istraživanja i sa pozitivnim i sa negativnim događajima. Pregledom literature pronađena su dva istraživanja koje ispituju povezanosti savesnosti i prijatnosti sa pozitivnim i negativnim životnim događajima (Gomez et al., 2009; Kandler et al., 2012). Savesnost ni u jednom slučaju nije bila značajan prediktor, dok je prijatnost samo u jednom slučaju imala značajnu vezu negativnog usmerenja sa negativnim događajima. Sve povezanosti dobijene u predstavljenim studijama niskog su do umerenog intenziteta. Relativno je malo studija koje ispituju odnos između osobina ličnosti i važnih životnih događaja. Ova studija predstavlja doprinos relativno ograničenom znanju o odnosu ovih konstrukata.

Relacije između životnih događaja i zadovoljstva životom i osobinama ličnosti

Pretpostavka o značajnoj povezanosti zadovoljstva životom i važnih životnih događaja zasniva se na teoriji stabilnog nivoa subjektivnog blagostanja (eng. *set-point theory*) (Diener, Lucas, & Scollon, 2006). Savremene revizije ove teorije (Lybomirsky, Sheldon, & Schkade, 2005) ukazuju na to da je subjektivno blagostanje relativno stabilno tokom života, a ovaj nalaz se dobijao i u ranijim istraživanjima (Headey & Wearing, 1989; Lykken & Tellegen, 1996). Istraživanja dosledno pokazuju da osobe koje su zadovoljnije svojim životom bolje funkcionišu u domenu posla, ljubavnih veza i ličnih odnosa, kao i da poseduju veće sposobnosti razvijanja socijalnih odnosa, te da su ove osobe socijalno aktivnije (npr. Lyubomirsky, King, & Diener, 2005). Ovo posledično dovodi do toga da u sferi socijalnih odnosa zadovoljne osobe češće doživljavaju značajne pozitivne događaje, poput stupanja u ozbiljnu emocionalnu vezu ili brak, a manje negativnih događaja, vezanih za prekide ili narušavanje bliskih odnosa. Ova pretpostavka u skladu je sa rezultatima istraživanja Lumanove i saradnika (Luhmann, Lucas, Eid, & Diener, 2013), čiji rezultati ukazuju na to da postoji uticaj nivoa zadovoljstva životom na veliki broj životnih događaja.

Da bi se adekvatno interpretirao odnos između navedenih fenomena, važno je uzeti u obzir kako su i na koji način povezane osobine ličnosti sa zadovoljstvom životom. Istraživanja pokazuju (npr. Steel, Schmidt, & Shultz, 2008) da povezanosti najjačeg intenziteta sa procenom zadovoljstva životom ostvaruju ekstraverzija (prosečna korelacija $r = .28$) i neuroticizam (prosečna korelacija $r = -.38$). Upravo su ove osobine one za koje autori veruju da u najvećoj meri definišu stabilnu komponentu subjektivnog blagostanja (Lybomirsky et al., 2005). Sa druge strane, nalazi ranijih istraživanja dosledno ukazuju na zaključak da neuroticizam i ekstraverzija ostvaruju sličan obrazac relacija i sa životnim događajima (npr. Gomez et al., 2009; Kandler et al., 2012). Kako bi se detaljnije razumeo složen odnos između ovih fenomena, važno je ispitati prirodu ovih relacija u situaciji kada se osobine ličnosti i zadovoljstvo životom istovremeno posmatraju kao prediktori važnih životnih događaja.

Cilj istraživanja

Ciljevi ovog rada su ispitivanje relacija između dimenzija ličnosti modela Velikih pet i zadovoljstva životom sa važnim pozitivnim i negativnim životnim događajima. Na osnovu pregleda literature moguće je postaviti nekoliko hipoteza. Očekuje se da neuroticizam značajno predviđa negativne događaje, ali da nije

značajan prediktor pozitivnih događaja. Drugo, očekuje se da ekstraverzija značajno predviđa pozitivne događaje, ali da nije značajan prediktor negativnih događaja. Eksplorativno će biti ispitani odnosi dimenzija otvorenost, prijatnost i savesnost sa životnim događajima, usled nekonzistentnih nalaza prethodnih istraživanja. Drugi eksplorativni cilj ovog rada jeste ispitati da li zadovoljstvo životom ostvaruje značajne relacije sa važnim životnim događajima, kada su kontrolirane efekte relacija bazičnih osobina ličnosti sa važnim životnim događajima. Očekuje se da će zadovoljstvo životom biti značajan prediktor obe vrste životnih događaja.

METOD

Uzorak i procedura

U istraživanju je učestvovalo 933 ispitanika (50.1% ženskog pola). Starost ispitanika se kretala u rasponu od 18 do 69 godina ($AS = 34.95$, $SD = 12.87$). Najveći broj ispitanika ima završen fakultet (32.6%) ili srednju školu (25.6%), nešto manji broj ispitanika jesu studenti (22.7%) ili su završili višu/visoku školu (14.9%), dok je najmanje ispitanika sa završenom osnovnom školom (4.2%).

Podaci su prikupljeni tokom juna 2017. godine na teritoriji Republike Srbije. Anketa je bila anonimna i na dobrovoljnoj bazi, a ispitanici su potpisali saglasnost o svom učešću u istraživanju. Baterija testova je distribuirana u papirolovka formatu a za njeno popunjavanje bilo je potrebno odvojiti 30 do 40 minuta.

Instrumenti

Upitnik važnih životnih događaja (UVŽD: Branovački, Sadiković i Oljača, 2017). Konstrukciji upitnika UVŽD prethodilo je pilot istraživanje u kojem je učestvovalo 188 ispitanika opšte populacije, starosti od 19 do 69 godina. Zadatak ispitanika bio je da navedu 10 do 20 važnih životnih događaja koji su imali veliki uticaj na njihovu životnu putanju. Nakon redukcije početnog seta odgovora (isključivanje sintaksičkih duplikata i semantički sličnih događaja), konstruisana je preliminarna verzija upitnika UVŽD koja se sastojala od 91 događaja. Redukciju početnog seta odgovora sprovedla su četiri eksperta iz oblasti individualnih razlika.

Preliminarna verzija upitnika UVŽD zadata je ispitanicima u ovom istraživanju. Zadatak ispitanika bio je da za svaki događaj navedu da li su doživeli taj događaj (0 = ne i 1 = da) kao i da procene valencu događaja, ukoliko su ga doživeli (-2 = veoma negativan, -1 = negativan, 0 = neutralan, 1 = pozitivan i 2 = veoma pozitivan). U skladu sa dominantnom podelom životnih događaja na

pozitivne i negativne (Spinoven, Elzinga, Hovens, Roelofs, Penninx, 2011; Farmer & Kashdan, 2012; Garcia & Sikstrom, 2013; Jeronimus, Ormel, Aleman, Penninx & Riese, 2013; Alea, Ali & Marciano, 2014) u konačnu verziju upitnika uključeni su samo događaji koji se mogu jasno klasifikovati kao pozitivni (AS valence događaja > 0.50) ili negativni (AS valence događaja < -0.50). Primenom navedenog kriterijuma isključen je 31 događaj.

Skala važnih pozitivnih životnih događaja (VPŽD) obuhvata 30 pozitivnih događaja iz različitih životnih domena: ličnog, obrazovnog, poslovnog, porodičnog, zdravstvenog i rekreativnog. Pouzdanost skale je prihvatljivo visoka ($\alpha = .76$). *Skala važnih negativnih životnih događaja (VNŽD)* obuhvata 30 negativnih događaja iz različitih životnih domena: materijalnog, partnerskog, emocionalnog, zdravstvenog, poslovnog i egzistencijalnog. Pouzdanost skale je visoka ($\alpha = .81$). Korelacija između dve skale životnih događaja umerena je i pozitivna ($r = .39$, $p < .01$). U skladu sa dominantno primenjivanim kriterijumom za formiranje skorova na skalama životnih događaja (npr. Kandler et al., 2012) sumacioni skorovi formirani su tako što su sabrani odgovori ispitanika da li su doživeli određeni događaj (DA – 1; NE – 0). Navedena procedura primenjena je za obe skale važnih životnih događaja.

IPIP simulacija upitnika BFI (Big Five Inventory – BFI: Goldberg, 1999). Upitnik je namenjen proceni pet bazičnih osobina ličnosti: ekstraverzija ($\alpha = .80$), emocionalna stabilnost ($\alpha = .88$), intelekt ($\alpha = .77$), savesnost ($\alpha = .81$) i prijatnost ($\alpha = .77$). Sastoji se od 50 stavki sa petostepenim formatom odgovora Likertovog tipa. Svaku dimenziju čini 10 stavki.

Skala zadovoljstva životom (Satisfaction with life scale – SWLS: Diener, Emmons, Larsen, & Griffin, 1985). Skala je namenjena proceni kognitivne komponente subjektivnog blagostanja. Sastoji se od pet stavki sa sedmostepenim formatom odgovora Likertovog tipa (1 = u potpunosti se ne slažem do 7 = u potpunosti se slažem). Pouzdanost skale iznosi $\alpha = .83$.

REZULTATI

Deskriptivni statistički parametri kao i koeficijenti pouzdanosti i korelacija predstavljeni su Tabelom 1. Kako se vrednosti spljoštenosti i zakošenosti kreću u preporučenom opsegu (± 1.5 ; Tabachnick & Fidell, 2013), zaključeno je da se podaci normalno distribuiraju. Pouzdanosti svih dimenzija i skala primenjenih upitnika kreću se u rasponu od prihvatljivih do veoma dobrih (.76 - .88). Sve značajne korelacije niskog su intenziteta u odnosu na kriterijume za interpretaciju visine koeficijenta korelacije koje predlaže Mukaka (2012). Značajnost, intenzitet i

smer korelacija u skladu su sa teorijskim očekivanjima, sa izuzetkom niske, pozitivne i značajne relacije između dimenzije emocionalna stabilnosti i skale pozitivnih važnih životnih događaja, koja nije očekivana.

S obzirom na to da pol i drugi sociodemografski pokazatelji mogu biti povezani sa prevalencom životnih događaja u određenim životnim razdobljima (npr. Leist, Ferring, & Filipp, 2010; Vázquez, Panadero, & Martín, 2015), u analizu su uključene varijable pol i edukativni status kako bi se kontrolisao njihov efekat na relacije između preostalih fenomena. Kako bi se ispitale relacije kontrolnih varijabli, osobina ličnosti i zadovoljstva životom sa pozitivnim i negativnim važnim životnim događajima, primenjene su dve hijerarhijske regresione analize. Kriterijumske varijable predstavljaju pozitivni i negativni važni životni događaji, i to u svakoj analizi po jedni. U prvom koraku modela prediktorske varijable su pol i obrazovanje. U drugom koraku uvode se i osobine ličnosti kao prediktori, dok se u trećem koraku kao prediktor uvodi i zadovoljstvo životom.

Rezultati za prvi model, u kojem su negativni važni životni događaji kriterijumska varijabla, predstavljeni su U Tabeli 2. Sva tri koraka modela statistički su značajna ($p < .01$). Prvim korakom modela objašnjeno je 1.5% varijanse kriterijumske varijable. Drugim korakom modela objašnjeno je dodatnih 3.8%, odnosno 5.3% varijanse. Trećim korakom modela objašnjeno je dodatnih 7.7%, odnosno 13% varijanse kriterijumske varijable.

Obe kontrolne varijable izdvajaju se kao značajni prediktori u prvom koraku modela. Uvođenjem osobina ličnosti kao prediktora u drugom koraku modela obrazovanje ostaje značajan prediktor, a značajni prediktori su takođe i prijatnost i emocionalna stabilnost. Uvođenjem zadovoljstva životom kao prediktora u trećem koraku modela obrazovanje više nije značajan prediktor, dok prijatnost u pozitivnom smeru i emocionalna stabilnost u negativnom smeru ostaju značajni prediktori. Zadovoljstvo životom je takođe značajan i najbolji prediktor, u negativnom smeru.

Rezultati za drugi model, u kojem su pozitivni važni životni događaji kriterijumska varijabla, predstavljeni su u Tabeli 4. Sva tri koraka modela statistički su značajna ($p < .01$). Prvim korakom modela objašnjeno je 0.9% varijanse kriterijumske varijable. Drugim korakom modela objašnjeno je dodatnih 14.3%, odnosno 14.8% varijanse. Trećim korakom modela objašnjeno je dodatnih 0.3%, odnosno 15.1% varijanse kriterijumske varijable.

Tabela 1: Deskriptivni statistički parametri, pouzdanost i koeficijenti korelacija za upitnike UVŽD, IPIP BFI, SWLS, pol i obrazovanje.

Upitnik	Dimenzija/varijabla	Min	Max	AS	SD	Sk	Ku	1	2	3	4	5	6	7	8	9
UVŽD	(1) NVŽD	0	17	7.20	3.41	0.23	-0.62	.81								
	(2) PVŽD	2	21	11.68	3.62	-0.04	-0.67	.39**	.76							
	(3) Prijatnost	23	53	38.99	5.55	-0.48	-0.01	.11**	.23**	.77						
IPIP BFI	(4) Emocionalna stabilnost	10	50	31.81	8.28	-0.12	-0.51	-.17**	.10**	.00	.88					
	(5) Ekstraverzija	11	50	32.45	6.82	-0.08	-0.23	.00	.10**	.12**	.16**	.80				
SWLS	(6) Intelekt	16	50	35.84	6.02	-0.11	-0.05	.05	.10**	.26**	.09**	.33**	.77			
	(7) Savesnost	20	49	36.41	5.30	-0.33	-0.39	-.02	.34**	.29**	.18**	.02	.17**	.81		
	(8) Zadovoljstvo životom	5	35	23.02	6.31	-0.43	-0.52	-.31**	.15**	.11**	.27**	.14**	.07**	.21**	.83	
(9) Pol	1	2					.07*	-.01	.28**	-.21**	-.02	-.00	.15**	.10**		
(10) Obrazovanje	1	5					-.10**	.10**	.07*	.11**	.04	.27**	.10**	.17**	.07*	

Napomena. UVŽD = Upitnik važnih životnih događaja. NVŽD = Negativni važni životni događaji. PVŽD = Pozitivni važni životni događaji. Sk = zakaošenost (eng. *skewness*). Ku = spljoštenost (eng. *kurtosis*). Boldovane vrednosti predstavljaju Kronbahov α koeficijent. Korelacija izmđu pola i preostalih varijabli je izračunata na osnovu Point-biserijalnog koeficijenta korelacije. Korelacija između obrazovanja i preostalih kontinuiranih varijabli je izračunata na osnovu Spirmanovog koeficijenta korelacije. Korelacije između kontinuiranih mera su izračunate primenom Pearsonovog koeficijenta korelacije.

* $p < .05$

** $p < .01$

Tabela 2: Značajnost koraka modela za Negativne važne životne događaje.

Korak	F – test	DF	p nivo	R	R ²	Δ R ²	Δ F - test	Δ p nivo
1	6.95	930/2	.001	.121	.015	-	6.95	.001
2	7.34	925/7	.000	.229	.053	.038	7.40	.000
3	17.25	924/8	.000	.361	.130	.077	82.13	.000

Napomena. Δ R² – promena R² koeficijenta sa uvođenjem novih prediktora u narednom koraku modela. Δ F – test – vrednost F – testa za promenu R² koeficijenta. Δ p nivo – p nivo za za promenu R² koeficijenta.

Tabela 3: Parcijalni doprinos prediktora u odnosu za skalu Negativnih životnih događaja.

Korak	Prediktor	β	t - test	p
1	Pol	.075	2.30	.022
	Obrazovanje	-.101	-3.09	.002
	Pol	.016	0.47	.638
	Obrazovanje	-.103	-3.06	.002
2	Prijatnost	.107	3.01	.003
	Emocionalna stabilnost	-.154	-4.51	.000
	Ekstraverzija	-.003	-0.09	.928
	Intelekt	.068	1.85	.064
	Savesnost	-.026	-0.75	.451
	Pol	.050	1.50	.134
	Obrazovanje	-.063	-1.93	.054
3	Prijatnost	.116	3.39	.001
	Emocionalna stabilnost	-.081	-2.41	.016
	Ekstraverzija	.029	0.88	.378
	Intelekt	.051	1.46	.143
	Savesnost	.015	0.44	.663
	Zadovoljstvo životom	-.300	-9.06	.000

Napomena. Muški pol je kodiran sa „1”, dok je ženski pol kodiran sa „2”.

Tabela 4: Značajnost koraka modela za pozitivne važne životne događaje.

Korak	F – test	DF	p nivo	R	R ²	Δ R ²	Δ F - test	Δ p nivo
1	5.20	930/2	.006	.105	.009	-	5.21	.006
2	24.05	925/7	.000	.392	.148	.143	31.24	.000
3	21.64	924/8	.000	.397	.151	.004	4.22	.040

Kao značajan prediktor u prvom koraku modela izdvaja se obrazovanje. Uvođenjem osobina ličnosti kao prediktora u drugom koraku modela obrazovanje ostaje značajan prediktor, ali značajan prediktor postaje i pol, kao i prijetnost, savesnost. Uvođenjem zadovoljstva životom kao prediktora u trećem koraku modela svi značajni prediktori iz drugog koraka modela ostaju značajni i u trećem koraku modela, dok je zadovoljstvo životom takođe značajan prediktor.

Tabela 5: Parcijalni doprinos prediktora u odnosu za skalu Pozitivnih životnih događaja.

Korak	Prediktor	B	t - test	p
1	Pol	-.017	-.535	.593
	Obrazovanje	.105	3.211	.001
2	Pol	-.102	-3.110	.002
	Obrazovanje	.077	2.420	.016
	Prijetnost	.165	4.893	.000
	Emocionalna stabilnost	.010	.324	.746
	Ekstraverzija	.085	2.620	.009
	Intelekt	-.041	-1.200	.230
	Savesnost	.300	9.179	.000
3	Pol	-.109	-3.326	.001
	Obrazovanje	.068	2.123	.034
	Prijetnost	.163	4.844	.000
	Emocionalna stabilnost	-.006	-.173	.863
	Ekstraverzija	.078	2.389	.017
	Intelekt	-.038	-1.095	.274
	Savesnost	.291	8.836	.000
Zadovoljstvo životom	.067	2.053	.040	

Napomena. Muški pol je kodiran sa „1”, dok je ženski pol kodiran sa „2”.

DISKUSIJA

Osnovni cilj ovog istraživanja bilo je ispitivanje relacija između pet velikih dimenzija ličnosti i zadovoljstva životom, sa jedne strane, i važnih pozitivnih i negativnih životnih događaja, sa druge strane.

Prva hipoteza je potvrđena – emocionalna stabilnost (kao suprotan pol dimenzije neuroticizma (Goldberg, 1999) značajno predviđa negativne događaje u negativnom smeru. Ovakav nalaz u skladu je sa prethodnim istraživanjima (Fergusson & Horwood, 1987; Headey & Wearing, 1989; Magnus et al., 1993; Gomez et al., 2009; Kandler et al., 2012). Osobe koje su emocionalno stabilne generalno reaguju pozitivnije na različite stimulse i situacije u odnosu na osobe koje imaju povišen neuroticizam. Posledično, takve osobe zapažaju i izveštavaju o manjem broju negativnih događaja koji nastaju usled negativnih stimulusa (ili uslova). Alternativno objašnjenje jeste da ljudi koji doživljavaju manje negativnih emocija kreiraju i manje negativnih relacija sa svojim okruženjem, što vodi ka doživljavanju manje negativnih događaja (Magnus et al., 1993; Leist et al., 2010).

Druga hipoteza je takođe potvrđena - ekstraverzija značajno i u pozitivnom smeru predviđa pozitivne životne događaje, što je u skladu sa rezultatima prethodnih istraživanja (Magnus et al., 1993; Gomez et al., 2009; Kandler et al., 2012). Ekstravertnije osobe doživljavaju više pozitivnih životnih događaja upravo zbog socijabilne komponente ove dimenzije: ovakve osobe češće ulaze u pozitivne interakcije sa drugim ljudima i aktivno tragaju za pozitivnim događajima i situacijama, koje za njih nose pozitivno potkrepljenje. Slično objašnjenje daju i Magnus i saradnici (Magnus et al., 1993), koji zapažaju da osobe sa povišenom ekstraverzijom aktivnije tragaju za pozitivnim događajima, usled izraženije potrebe za nagradom.

Naredni važan nalaz ovog istraživanja jeste da dimenzija prijatnost predviđa i pozitivne i negativne važne životne događaje, u pozitivnom smeru. Osobe sa povišenjem na ovoj dimenziji jesu prema drugim ljudima tople u komunikaciji, prijemčive, spremne na kompromise i generalno fleksibilne. Na primer, prijatan komunikacioni stil prema kolegama na poslu, u zavisnosti od karakteristika situacije, može rezultovati i napredovanjem na poslu – pozitivan događaj, ali takođe i prihvatanjem prevelikog broja radnih zadataka i zaduženja ili zanemarivanjem vlastitih potreba – negativan događaj. Ovakav nalaz otvara niz pitanja za naredna istraživanja, o potencijalnim mehanizmima delovanja prijatnosti na važne životne događaje.

Savesnost se pokazala kao značajan prediktor važnih pozitivnih životnih događaja. Važni pozitivni životni događaji u sklopu ovog upitnika vezani su

prvenstveno za uspehe, na poslovnom i privatnom planu, ali takođe i sa samokontrolom, što su indikatori savesnosti. Osobe koje su savesne, dobro organizovane, sa visokom samokontrolom, češće će doživljavati pozitivne životne događaje vezane za poslovne uspehe, uspehe u obrazovanju, uspehe unutar porodice i u kontekstu potomstva, kao i značajne pozitivne unutrašnje promene.

Ovakav odnos osobina ličnosti i životnih događaja mogao bi se objasniti interakcionistički – čini se da postoji dvosmerna veza između osobina i događaja. Izlaganje različitim situacijama nalazi se pod uticajem osobina ličnosti, jer osobe tragaju za specifičnim situacijama i okruženjima kao rezultat svojih genetskih predispozicija (Magnus et al., 1993; Kandler et al., 2010). Životni događaji nisu samo spoljašnji – oni imaju i svoju unutrašnju komponentu koja je u snažnoj relaciji sa konstelacijom osobina ličnosti osobe. Većina događaja zapravo je unutrašnje pokrenuta ili izazvana (Leist et al., 2010; Vázquez et al., 2015), pa se zato jedan isti događaj često dešava istim ljudima. Čini se da su osobine koje oblikuju takve uslove u našoj kulturi neuroticizam, ekstraverzija, prijatnost i savesnost.

Rezultati ukazuju na to da zadovoljstvo životom predviđa pozitivno pozitivne životne događaje i negativno negativne životne događaje, što je u skladu sa prethodnim istraživanjem tog odnosa (Lybomirsky et al., 2005; Leist et al., 2010; Luhman et al., 2013). Osobe koje su zadovoljne svojim životom su proaktivne, pozitivne, socijalno aktivnije, samim tim tragaju za više pozitivnih iskustava i pozitivnih interpersonalnih transakcija. Posledično, one doživljavaju i veći broj takvih događaja (Lybomirsky et al., 2005). Sa druge strane, moguće je da se nezadovoljstvo životom javlja kao prediktor važnih negativnih životnih događaja usled mehanizma kao što je anticipacija tih događaja (Luhman et al., 2013). Osoba predviđa da se mogu desiti negativni životni događaji u budućnosti i samim tim joj opada zadovoljstvo životom. Kada je reč o relacijama kontrolnih (sociodemografskih) varijabli i važnih životnih događaja, najvažniji nalaz ovog istraživanja jeste da su ove relacije veoma niskog intenziteta. Drugim rečima, intenzitet ovih relacija ukazuje na zaključak da sociodemografske karakteristike nisu od suštinskog značaja za razumevanja pojave važnih životnih događaja, što je u skladu sa nalazima prethodnih studija (Heady & Wearing, 1989).

Sistematizacija nalaza ovog istraživanja pruža dublji uvid u strukturu relacija između navedenih fenomena. Sociodemografska obeležja ostvaruju najslabije relacije sa oba tipa važnih životnih događaja. Pozitivni događaji su u snažnijoj relaciji sa osobinama ličnosti, dok su negativni događaji u snažnijoj relaciji sa zadovoljstvom životom. Iako je struktura relacija različita, kumulativan efekat ovih relacija ostvaruje nisku povezanost (oko 15% objašnjene varijanse) i sa

pozitivnim i sa negativnim važnim životnim događajima. Naredna istraživanja bi trebala da ukažu na preciznije implikacije strukturalnih mehanizama koji stoji u zajedničkoj osnovi navedenih fenomena.

Neke od ograničenja ove studije, a samim tim i smernica za naredna istraživanja, odnose se na ispitivanje prediktivne moći osobina ličnosti upotrebom faceta/dimenzija nižeg reda. Moguće je da npr. visoka gregarnost, faceta ekstraverzije ili nisko samopouzdanje, faceta neuroticizma, mogu bolje i u većem stepenu objasniti vezu ovih dimenzija sa životnim događajima. Jedan od ciljeva narednih istraživanja jeste i proveriti da li postoje razlike u mehanizmima uticaja dispozicionih činilaca na važne životne događaje, ako se posmatraju i kratkoročni i dugoročni efekti zasebno.

Bojan Branovački, Selka Sadiković, Milan Oljača

RELATIONS BETWEEN IMPORTANT LIFE EVENTS, PERSONALITY TRAITS AND LIFE SATISFACTION

Summary

Aim of this study was to examine relations between personality traits, life satisfaction and important positive and negative life events. Most of the previous research was aimed at assessing the influence of Neuroticism and Extraversion on important life events, while the question of influence of other personality traits and life satisfaction has garnered significantly less attention. Sample consisted of 933 participants. Sample was uniform in respect to gender (50.1% female), and average age of the sample was 34.95 years (SD = 12.87) ranging from 19 to 69 years. Big 5 Personality traits were measured using IPIP BIG 5 questionnaire and SWLS was used to measure cognitive component of life satisfaction (subjective wellbeing). In order to assess life events new questionnaire was created. Scale of important life events consists of two subscales meant to measure frequency of important positive and negative life events throughout the lifetime. Both positive and negative life events are represented by 30 events in the scale (60 in total) which include aspects of material, partner, emotional, health, work and existential life domains. In order to assess relations between personality dimensions, life satisfaction and important life events two multiple regression analyses were conducted. Important negative life events have significant positive relation with Agreeableness, and negative relations with Emotional stability and life satisfaction. Important positive life events have significant positive relations with Agreeableness, Extraversion and life satisfaction. Gender and Education also were significant predictors of positive events indicating that men and higher educated participants experience more positive life events through lifetime. These results are preliminary and in need of further verification. Conclusions of this research are that both personality traits and life satisfaction have important influence on important life events. The results mainly give

support to previous results and indicate that life events should not be perceived as independent of personality. This research provides several new insights about the relations between personality traits, life satisfaction and life events, but it is also important to note that more research is needed in order to fully understand the complex nature of these phenomena.

Key words: life events, personality traits, life satisfaction, Scale of important life events

LITERATURA

- Alea, N., Ali, S., & Marcano, B. (2014). The Bumps in Trinidadian Life: Reminiscence Bumps for Positive and Negative Life Events. *Applied Cognitive Psychology, 28*(2), 174 – 184. doi: 10.1002/acp.2975
- Bleidorn, W., Hopwood, C. J., & Lucas, R. E. (2018). Life Events and Personality Trait Change. *Journal of Personality, 86*(1), 83–96. doi: 10.1111/jopy.12286
- Cleland, C., Kearns, A., Tannahill, C., & Ellaway, A. (2016). The impact of life events on adult physical and mental health and well-being: longitudinal analysis using the GoWell health and well-being survey. *BMC Research Notes, 9*. <https://doi.org/10.1186/s13104-016-2278-x>
- Diener, E., Emmons, R.A., Larsen, R.J., & Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. doi: 10.1207/s15327752jpa4901_13
- Diener, E., Lucas, R. E., & Scollon, C. N. (2006). Beyond the hedonic treadmill: revising the adaptation theory of well-being. *The American Psychologist, 61*(4), 305–314. doi: 10.1037/0003-066X.61.4.305
- Farmer, A. S., & Kashdan, T. B. (2012). Social Anxiety and Emotion Regulation in Daily Life: Spillover Effects on Positive and Negative Social Events. *Cognitive Behaviour Therapy, 41*(2), 152 – 162. doi: 10.1080/16506073.2012.666561
- Fergusson, D. M., & Horwood, L. J. (1987). Vulnerability to life events exposure. *Psychological Medicine, 17*(3), 739–749. doi: 10.1017/S0033291700025976
- Garcia, D., & Sikstrom, S. (2013). Quantifying the Semantic Representations of Adolescents' Memories of Positive and Negative Life Events. *Journal of Happiness Studies, 14*(4), 1309 – 1323. doi: 10.1007/s10902-012-9385-8
- Goldberg, L.R. (1999). A broad-bandwidth, public domain, personality inventory measuring the lower-level facets of several five-factor models. In I. Mervielde, I. Deary, F. De Fruyt, F., & F Ostendorf (Eds.), *Personality psychology in Europe*. Tilburg, The Netherlands: Tilburg University Press.

- Gomez, V., Krings, F., Bangerter, A., & Grob, A. (2009). The influence of personality and life events on subjective well-being from a life span perspective. *Journal of Research in Personality*, 43(3), 345–354. doi:10.1016/j.jrp.2008.12.014
- Headey, B., & Wearing, A. (1989). Personality, life events, and subjective well-being: Toward a dynamic equilibrium model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57, 731–739. Preuzeto sa <http://psycnet.apa.org/buy/1990-00988-001>
- Jeronimus, B. F., Ormel, J., Aleman, A., Penninx, B. W. J. H., & Riese, H. (2013). Negative and positive life events are associated with small but lasting change in neuroticism. *Psychological Medicine*, 43(11), 2403 – 2415. doi: 10.1017/S0033291713000159
- Kandler, C., Riemann, R., Spinath, F. M., & Angleitner, A. (2010). Sources of variance in personality facets: a multiple-rater twin study of self-peer, peer-peer, and self-self (dis)agreement. *Journal of Personality*, 78(5), 1565–1594. doi:10.1111/j.1467-6494.2010.00661.x
- Kandler, C., Bleidorn, W., Riemann, R., Angleitner, A., & Spinath, F. M. (2012). Life events as environmental States and genetic traits and the role of personality: a longitudinal twin study. *Behavior Genetics*, 42(1), 57–72. doi: 10.1007/s10519-011-9491-0
- Leist, A. K., Ferring, D., & Filipp, S.-H. (2010). Remembering positive and negative life events: Associations with future time perspective and functions of autobiographical memory. *GeroPsych: The Journal of Gerontopsychology and Geriatric Psychiatry*, 23(3), 137–147. doi:10.1024/1662-9647/a000017
- Luhmann, M., Lucas, R. E., Eid, M., & Diener, E. (2013). The Prospective Effect of Life Satisfaction on Life Events. *Social Psychological and Personality Science*, 4(1), 39–45. doi: 10.1177/1948550612440105
- Lykken, D., & Tellegen, A. (1996). Happiness is a stochastic phenomenon. *Psychological Science*, 7(3), 186–189. doi:10.1111/j.1467-9280.1996.tb00355.x
- Lyubomirsky, S., King, L., & Diener, E. (2005). The benefits of frequent positive affect: does happiness lead to success? *Psychological Bulletin*, 131(6), 803–855. doi: 10.1037/0033-2909.131.6.803
- Lyubomirsky, S., Sheldon, K. M., & Schkade, D. (2005). Pursuing happiness: The architecture of sustainable change. *Review of General Psychology*, 9(2), 111–131. doi: 10.1037/1089-2680.9.2.111

- Luhmann, M., Lucas, R. E., Eid, M., & Diener, E. (2013). The Prospective Effect of Life Satisfaction on Life Events. *Social Psychological and Personality Science*, 4(1), 39–45. doi: 10.1177/1948550612440105
- Magnus, K., Diener, E., Fujita, F., & Pavot, W. (1993). Extraversion and neuroticism as predictors of objective life events: A longitudinal analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 1046–1053. Preuzeto sa <http://psycnet.apa.org/buy/1994-29643-001>
- Mukaka, M. M. (2012). A guide to appropriate use of correlation coefficient in medical research. *Malawi Medical Journal*, 24(3), 69–71. Preuzeto sa <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3576830/>
- Orth, U., & Robins, R. W. (2014). The development of self-esteem. *Current Directions in Psychological Science*, 23, 381–387. doi: 10.1177/0963721414547414
- Pickles, A., & Rutter, M. (1991). Statistical and conceptual models of „turning points” in developmental processes. In D. Magnusson, L. R. Bergman, G. Rudinger, & B. Těorestad (Eds.), *Problems and methods in longitudinal research: Stability and change* (pp. 133–165). Cambridge: Cambridge University Press.
- Spinhoven, P., Elzinga, B. M., Hovens, J. G. F. M. Roelofs, K., & Penninx, B. W. J. H. (2011). Positive and negative life events and personality traits in predicting course of depression and anxiety. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 124, 462–473. doi: 10.1111/j.1600-0447.2011.01753.x
- Tabachnick, B. G., and Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics*, 6th ed. Boston: Pearson.
- Vázquez, J. J., Panadero, S., & Martín, R. M. (2015). Regional and national differences in stressful life events: The role of cultural factors, economic development, and gender. *The American Journal of Orthopsychiatry*, 85(4), 392–396. doi:10.1037/ort0000029

DODATAK

Dodatak A.

Spisak pozitivnih važnih životnih događaja.

- Rb. Događaj
1. Doživio sam uspeh u formalnom obrazovanju (dobio sam diplomu/stipendiju/nagradu, položio važan ispit, studentski boravak).
 2. Moja religijska shvatanja su se značajno promenila.
 3. Postao sam finansijski samostalan (finansijski nezavisan od drugih).
 4. Polagao sam vozački ispit.
 5. Otišao sam na neobično (netipično ili egzotično) putovanje.
 6. Prisustvovao sam religijskom okupljanju.
 7. Preselio sam se u inostranstvo.
 8. Vratio sam se u rodni grad/državu rođenja, nakon dugo vremena.
 9. Izgradio sam/kupio sam kuću/stan.
 10. Saznala sam da sam trudna/saznao sam da je moja partnerka trudna.
 11. Zasnovao sam bračni odnos.
 12. Zaljubio sam se.
 13. Počeo sam ozbiljnu emotivnu vezu.
 14. Rodilo se dete sa kojim sam u srodstvu (brat, sestra, unuk, unuka...).
 15. Meni bliska osoba se vratila iz inostranstva.
 16. Promenio sam društvo (grupe prijatelja).
 17. Dogodio mi se veliki poslovni uspeh.
 18. Doživio sam uspeh u svom hobiju.
 19. Promenio sam radno mesto/posao.
 20. Dobio sam posao.
 21. Pokrenuo sam svoj privatni posao/biznis.
 22. Rodilo mi se dete.
 23. Moje dete se oženilo/udalo.
 24. Prestao sam da konzumiram cigarete.
 25. Otišao sam kod psihologa ili na psihoterapiju.
 26. Moje zdravstveno stanje se znatno popravilo.
 27. Prekinuo sam da konzumiram alkohol i/ili psihoaktivne supstance.
 28. Doživio sam značajan uvid ili značajnu "unutrašnju" promenu.
 29. Finansijska situacija mi se značajno poboljšala.
 30. Sam sam otišao na putovanje/odmor.
-

Dodatak B.

Spisak negativnih važnih životnih događaja.

-
Rb.	Događaj
1. Izgubio sam vrednu imovinu.
 2. Doživeo sam stambeni problem (npr. bilo je neizvesno gde ću živeti u bližoj budućnosti).
 3. Doživeo sam pljačku ili krađu moje ili porodične imovine.
 4. Moj kućni ljubimac se izgubio ili je uginuo.
 5. Doživeo sam neuspeh u formalnom obrazovanju (neuspeh pri upisu, napuštanje škole ili fakulteta, pad na ispitu i sl.).
 6. Imala sam komplikaciju tokom ili nakon trudnoće. /Moja partnerka je imala komplikacije tokom ili nakon trudnoće.
 7. Partner me je prevario.
 8. Razočarao sam se u emotivnu vezu/brak.
 9. Saznao sam da član porodice/partner ima ozbiljniju/težu bolest.
 10. Ja ili moja porodica sam se našao u lošoj finansijskoj situaciji.
 11. Moji roditelji su se razveli.
 12. Doživeo sam smrt bliskog prijatelja.
 13. Meni bliska osoba ili član porodice je otišao na izdržavanje zatvorske kazne.
 14. Jako sam se razočarao u posao ili radno mesto.
 15. Dobio sam otkaz.
 16. Prisustvovao sam ratnim dešavanjima.
 17. Moja porodica i ja smo doživeli izbeglištvo.
 18. Mom detetu je dijagnostikovana ozbiljnija bolest.
 19. Bio sam ozbiljno zabrinut za vlastitu bezbednost/fizičko zdravlje.
 20. Meni bliska osoba je izvršila ili pokušala samoubistvo.
 21. Saznao sam da imam neku ozbiljniju/tešku bolest (npr. rak, hepatitis i sl.).
 22. Brinuo sam se da je ugrožena bezbednost člana moje porodice.
 23. Meni bliska osoba je teško povređena (prelom ruke, saobraćajna nezgoda i sl).
 24. Saznao sam da blizak prijatelj ima ozbiljniju/težu bolest.
 25. Konzumirao sam alkohol ili psihoaktivne supstance u prevelikoj količini.
 26. Doživeo sam nervni slom.
 27. Neko od meni bliskih prijatelja ili članova porodice je pokušao ili izvršio samoubistvo.
 28. Doživeo sam smrt člana porodice.
 29. Imao sam neprijatno seksualno iskustvo.
 30. Neko od mojih prijatelja ili članova porodice je dobio otkaz.
-

MATEMATIČKA ANKSIOZNOST I POSTIGNUĆE NA RANOM OSNOVNOŠKOLSKOM UZRASTU: ULOGA UKLJUČENOSTI RODITELJA U PODUČAVANJE

Cilj istraživanja je ispitivanje relacija između različitih formi uključenosti roditelja u detetovo učenje matematike, sa jedne strane, i matematičke anksioznosti i matematičkog postignuća kod dece ranog osnovnoškolskog uzrasta, sa druge strane. Uzorak je činilo 176 učenika (52.3% dečaka III i IV razreda osnovne škole sa teritorije Srbije prosečne starosti 9.26 godina), kao i oba roditelja svakog deteta. Primenjena su dva instrumenta – Modifikovana skraćena skala matematičke anksioznosti (sa subdimenzijama anksioznosti tokom učenja i tokom evaluacije znanja), koju su popunjavala deca, i Skala roditeljske uključenosti (sa subdimenzijama pozitivno iskustvo, pomaganje, očekivanje i opažene teškoće), koju su popunjavali roditelji. Matematičko postignuće operacionalizovano je kao prosek zaključnih ocena iz matematike sa polugodišta i kraja prethodne školske godine. Rezultati ukazuju na značajan negativan doprinos opaženih teškoća od strane majke i oca matematičkom postignuću deteta, kao i na negativne doprinose pozitivnih iskustava majke matematičkoj anksioznosti pri detetovom učenju i pri evaluaciji njegovog znanja. Očekivanja oca negativno doprinose samo detetovoj anksioznosti tokom evaluacije matematičkog znanja. Rezultati ovog istraživanja pružaju potvrdu nalazima prethodnih istraživanja, ali i praktične implikacije u kontekstu uključenosti roditelja u podučavanje deteta u domenu matematike.

Ključne reči: matematička anksioznost, matematičko postignuće, uključenost roditelja, rani osnovnoškolski uzrast

UVOD

Matematička anksioznost: određenje i ispoljavanje na ranom osnovnoškolskom uzrastu

Matematička anksioznost je prvi put definisana kao matemafobija polovinom XX veka (Gough, 1954; Dreger & Aiken, 1957), a empirijski je prvi put

* ilijamilovanović@ff.uns.ac.rs

ispitivana 20 godina kasnije (Richardson & Suinn, 1972). Savremena istraživanja ne smatraju ovu vrstu anksioznosti kliničkim konceptom, kao što su fobije (up. Vuković, Roberts, & Wright, 2013), već tipičnom osobinom koja se javlja u svim kulturama (Foley et al., 2017; Ho et al., 2000). Definiše se kao negativna kognitivno-emocionalno-bihevioralna reakcija u situacijama ispoljavanja sposobnosti za rešavanje matematičkih problema ili evaluacije matematičkog znanja, tokom koje se manifestuju uznemirenost i izbegavajuće ponašanje (Hopko, Mahadevan, Bare, & Hunt, 2003; Ma & Xu, 2004; Richardson & Suinn, 1972).

Rezultati istraživanja ukazuju na to da se matematička anksioznost javlja već po polasku u osnovnu školu (Aarnos & Perkkilä, 2012; Ramirez, Gunderson, Levine, & Beliock, 2013), te da se pokazuje vremenski stabilnim konstruktom kroz dalje školovanje (Ma & Xu, 2004; Krinzinger, Kaufmann, & Willmes, 2009), pri čemu negativan doprinos matematičkom postignuću raste sa uzrastom (Hembree, 1990; Krinzinger et al., 2009). Međutim, mali broj istraživanja obuhvata učenike ranog osnovnoškolskog uzrasta (npr. Krinzinger et al., 2009; Jameson, 2013; Ramirez et al., 2013; Carey, Hill, Devine, & Szücs, 2017).

Kod učenika ranog osnovnoškolskog uzrasta ova vrsta anksioznosti se manifestuje na različite načine. Najkorišćeniji eksplanatorni model matematičke anksioznosti odnosi se na kontekste u kojima se ona javlja (Hopko, Mahadevan, Bare, & Hunt, 2003). Prema navedenom modelu matematička anksioznost se javlja u dve situacije: tokom učenja i tokom evaluacije znanja (Hopko et al., 2003). Ovaj model je našao primenu i kod populacije učenika (Carey et al., 2017). Anksioznost tokom učenja podrazumeva njeno javljanje u svim situacijama učenja matematike, dok anksioznost prilikom evaluacije znanja podrazumeva njeno javljanje pri (ne)posrednim evaluacijama znanja iz matematike (Hopko et al., 2003). Iako ne postoji generalni konsenzus u vezi sa dimenzionalnošću i operacionalizacijom matematičke anksioznosti, čini se da je prvi korak u preduzimanju preventivnih mera u cilju redukcije negativnog uticaja na matematičko postignuće upravo detekcija i identifikacija njenih pojava oblika na ranom osnovnoškolskom uzrastu.

Uključenost roditelja u podučavanje: relacije sa matematičkom anksioznošću i postignućem

Uključenost roditelja u detetovo učenje predstavlja važan faktor koji doprinosi boljem školskom postignuću (Jackson & Leffingwell, 1999; El Nokali, Bachman, & Votruba-Drzal, 2010; Gunderson, Ramirez, Levine, & Beliock, 2012; Jeynes, 2012), pri čemu se tačan mehanizam delovanja može dominantno objasniti

putem uticaja na uverenja deteta i na oblikovanje ponašanja koje dete ispoljava tokom učenja. Interakcija roditelj-dete ne može se sagledati samo u užem smislu (npr. pomaganje prilikom izrade domaćeg zadatka up. Vukovic et al., 2013; Silinskas & Kikas, 2017), već podrazumeva i roditeljska očekivanja od deteta u kontekstu postignuća i kompetenciju roditelja iz oblasti u kojoj dete traži pomoć (Ingram, 2013), te svakodnevne zajedničke aktivnosti koje pospešuju akademske kompetencije kod deteta (npr. Vandermaas-Peeler, Boomgarden, Finn, & Pittard, 2012), potom uverenja i stavove roditelja (Eccles, 2011, Soni & Kumari, 2017), kao i intergeneracijske efekte (Maloney, Ramorez, Gunderson, & Levine, 2015).

Verbalna podrška roditelja i ohrabrivanje deteta predstavljaju važne činioce matematičkog postignuća (Cruz, 2012), ali nije zanemarljiva ni uloga pozitivnih očekivanja od deteta (Yee & Eccles, 1988), razmena pozitivnih iskustava sa detetom (El Nokali et al., 2010), ispoljavanje pozitivnih stavova prema matematici (Soni & Kumari, 2017), kao ni prethodna pozitivna iskustva roditelja sa matematikom tokom formalnog obrazovanja (Ingram, 2013). Iako se ovi uticaji mogu posmatrati kao direktni, često karakteristike roditelja doprinose matematičkom postignuću i matematičkoj anksioznosti deteta posredno, putem oblikovanja uverenja o matematici ili oblikovanja emocionalne reaktivnosti deteta u kontaktu sa matematičkim sadržajem (Bartley & Ingram, 2017). Implicitna uverenja i stavovi roditelja o stabilnosti i promenljivosti matematičkih sposobnosti kod njihove dece (za pregled videti: Gunderson, et al. 2012) takođe imaju važnu ulogu u oblikovanju detetovih uverenja o matematici i u ispoljavanju matematičke anksioznosti.

Roditelji često izveštavaju o tome da ne poseduju dovoljno znanja iz oblasti matematike kako bi pomogli detetu u učenju ili izradi domaćih zadataka, što poslednično vodi nižem matematičkom postignuću (Díez-Palomar & Kanés, 2012). S druge strane, roditelji ne prepoznaju pojedine svakodnevne aktivnosti u kojima mogu da učestvuju zajedno sa decom (npr. kuvanje, kupovina u prodavnici, orijentisanje u prostoru), a koje mogu ujedno da oblikuju i unaprede dečje razumevanje matematike i matematičkih zakonitosti (Vandermaas-Peeler et al., 2012). S obzirom na to da ne prepoznaju konkretnu ulogu matematike u tim aktivnostima roditelji najčešće uče sa detetom samo osnovne računске operacije, a ostale aktivnosti ne opažaju kao relevantne za sticanje matematičkih kompetencija na ranom osnovnoškolskom uzrastu (Skwarchuk, 2009). Stoga se čini da je prepoznavanje aktivnosti koje mogu da doprinesu boljem matematičkom postignuću i koje redukuju matematičku anksioznost kod deteta od velike važnosti za proces uključivanja roditelja u podučavanje deteta.

Razlike između očeva i majki

Istraživanja aktuelne teme često obuhvataju samo majke (Sayer, Bianchi, & Robinson, 2004; Daches Cohen & Rubinsten, 2017). Karakteristike majki su, u odnosu na karakteristike očeva, u snažnijoj vezi sa matematičkim postignućem (Campbell & Verna, 2007), kao i sa matematičkom anksioznošću deteta (Else-Quest, Hyde, & Hejmadi, 2008). Razlog tome jeste što majke, u poređenju sa očevima, provode više vremena sa svojom decom i više učestvuju u podučavanju deteta kod kuće (npr. Sayer et al., 2004; Grolnick & Slowiaczek, 1994). To ujedno podrazumeva i razmenu stavova majke i deteta o matematici u procesu učenja, kao i prenošenje majčinih iskustava detetu (npr. Else-Quest et al., 2008). Stoga su doprinosi karakteristika majke više usmereni na akademski self-koncept i na sam proces učenja, nego na rezultate. Rezultati istraživanja koja uključuju očeve potvrđuju nalaze o tome da karakteristike oca (najčešće matematička anksioznost ili stavovi prema matematici) takođe značajno doprinose matematičkom postignuću i matematičkoj anksioznosti deteta (Yenilmez, Girginer, & Uzun, 2007; Casad, Hale, & Wachs, 2015). Rezultati istraživanja ukazuju na to da očeve karakteristike više doprinose matematičkom postignuću nego matematičkoj anksioznosti deteta (Yenilmez et al., 2007; Casad et al., 2015). Iz pregleda literature se saznaje da je uključenost majke u učenje više orijentisana na sam proces učenja, davanje podrške i razmenu iskustva sa detetom u oblasti matematike, dok se uključenost očeva fokusira na očekivanja od deteta i na ishode učenja i postignuće.

Problem istraživanja

Pregledom literature može se uočiti nedostatak istraživanja matematičke anksioznosti na ranom osnovnoškolskom uzrastu, kao i onih koje ispituju uloge roditelja u procesu učenja. Pretpostavka je da bi nalazi ishodovani ovom studijom mogli da pomognu u razjašnjavanju uloga karakteristika majke i oca u oblikovanju matematičke anksioznosti deteta, kao i u kontekstu doprinosa matematičkom postignuću. U skladu sa ranijim nalazima, očekuje se da će prethodna pozitivna iskustva majke i pomaganje u učenju biti u negativnoj, a prepoznate teškoće u pozitivnoj relaciji sa matematičkom anksioznošću deteta, te da će suprotan obrazac povezanosti biti detektovan sa matematičkim postignućem. Kod očeva se očekuje pozitivna povezanost očekivanja od deteta sa matematičkim postignućem i nižom matematičkom anksioznošću, dok će prepoznavanje teškoća u pomaganju detetu prilikom učenja ostvarivati suprotne relacije sa kriterijumskim varijablama.

METOD

Cilj istraživanja

Istraživanje pretenduje da ponudi odgovor na pitanje koje karakteristike uključenosti roditelja u detetovo učenje matematike, i na koji način, doprinose matematičkom postignuću i ispoljavanju matematičke anksioznosti kod dece ranog osnovnoškolskog uzrasta.

Uzorak i procedura

Uzorak je činilo 176 učenika (52.3% dečaka) ranog osnovnoškolskog uzrasta (III-IV razred) prosečne starosti 9.26 godina ($sd = .56$), kao i oba roditelja svakog deteta. Prosečna starost majki iznosila je 37.20, a očeva 40.27 godina. Istraživanje je sprovedeno na teritoriji Srbije od strane obučениh studenata osnovnih akademskih studija psihologije. Pre samog ispitivanja dobijena je saglasnost roditelja i direktora škola u skladu sa standardnim etičkim procedurama. Učenici su popunjavali skalu matematičke anksioznosti individualno sa obučениm studentima, dok su roditelji popunjavali upitnike kod kuće. Ispitivanje je sprovedeno anonimno, a ispitanici su pre početka ispitivanja bili upoznati sa ciljevima i značajem istraživanja.

Instrumenti i mere

Modifikovana skraćena skala matematičke anksioznosti (Modified Abbreviated Math Anxiety Scale (mAMAS); Carey et al., 2017; Prilog 1) namenjena je proceni matematičke anksioznosti kod učenika ranog osnovnoškolskog uzrasta. Ova skala se sastoji od 9 stavki petostepenog Likertovog tipa odgovora (od 1 – uopšte nisam nervozan do 5 – jako sam nervozan), putem kojih se operacionalizuju anksioznost tokom učenja matematike ($\alpha = .83$) i anksioznost tokom evaluacije znanja iz matematike ($\alpha = .80$). Učenici su Likertovu skalu za odgovaranje dobili u slikovnom formatu (Suinn, Taylor, & Edwards, 1988; Prilog 2), te su svoje odgovore, na pitanje koliko su nervozni u datim situacijama, davali pokazivanjem facijalne ekspresije određenog emotikona.

Skala roditeljske uključenosti (Parental Involment: Vukovic et al., 2013; Prilog 1) namenjena je proceni uključenosti roditelja u proces detetovog učenja matematike. Skala se originalno sastoji od 18 stavki petostepenog Likertovog tipa odgovora (od 1 – uopšte se ne slažem, do 5 – u potpunosti se slažem). U pilot istraživanju ajtem analizom iz upitnika su izbačene 3 stavke, a faktorska analiza na

srpskom uzorku (Bogdan, Stanojković, Nađ i Milovanović, 2018) sugerirše postojanje 4 faktora: Pozitivna iskustva ($\alpha = .91$), Pomaganje ($\alpha = .82$), Očekivanja ($\alpha = .73$) i Opažene teškoće ($\alpha = .80$). Obe korišćene skale istraživači Filozofskog fakulteta u Novom Sadu preveli su pomoću principa povratnog prevoda sa engleskog na srpski jezik.

Matematičko postignuće operacionalizovano je kao prosečna ocena učenika iz matematike, odnosno kao prosek zaključnih ocena iz matematike sa polugodišta i kraja prethodne školske godine.

REZULTATI

Deskriptivni pokazatelji

Pojedine vrednosti korišćenih mera (Tabela 1) odstupaju od normalne raspodele prema kriterijumima koje predlažu Tabachnick i Fidell (± 1.5 ; Tabachnick & Fidell, 2013), te su dobijeni podaci standardizovani, a zatim normalizovani Takijevom transformacijom. Dalje analize vršene su na normalizovanim skorovima.

Tabela 1: *Deskriptivni statistički parametri korišćenih mera*

		Max	Min	M	sd	Sk	Ku
Učenici	MAE	20	4	8.38	4.29	1.03	.04
	MAU	25	5	7.53	3.68	1.90	3.56
	Matematičko postignuće	5	1	4.63	.63	1.74	2.99
Majke	Pozitivna iskustva	20	4	11.14	3.41	-.29	-.86
	Pomaganje	25	5	14.46	3.26	-.45	-.36
	Očekivanja	15	3	8.09	1.03	-.30	.32
	Opažene teškoće	15	3	9.11	2.31	.94	.04
Očevi	Pozitivna iskustva	20	4	11.53	3.35	-.39	-.63
	Pomaganje	25	5	12.63	4.24	-.34	-.89
	Očekivanja	15	3	9.98	1.85	-1.05	1.72
	Opažene teškoće	15	3	9.10	2.43	1.10	.44

Napomene. MAE – anksioznost tokom evaluacije; MAU – anksioznost tokom učenja; Max i Min – maksimalna i minimalna vrednost skorova; M – aritmetička sredina; sd – standardna devijacija; Sk – mera zakošenosti; Ku- mera spljoštenosti.

Interkorelacije ispitivanih varijabli i polne razlike

Odnosi između varijabli ispitani su Pirsonovim koeficijentom korelacije (Tabela 2). Dimenzije matematičke anksioznosti nalaze se u visokoj i pozitivnoj korelaciji ($r = .62, p < .01$), a matematičko postignuće učenika ostvaruje nisku i negativnu korelaciju kako sa anksioznošću tokom učenja ($r = -.18, p < .05$), tako i sa anksioznošću tokom evaluacije znanja ($r = -.23, p < .01$).

Tabela 2: *Interkorelacije ispitivanih varijabli*

	1	2	3	4	5	6	7	8
1. Pozitivna iskustva (M)	1							
2. Pomaganje (M)	.01	1						
3. Očekivanja (M)	.14	.03	1					
4. Opažene teškoće (M)	-.40**	.16*	.15*	1				
5. Pozitivna iskustva (O)	.18*	-.16*	.01	-.26**	1			
6. Pomaganje (O)	-.01	.44**	.03	.08	.01	1		
7. Očekivanja (O)	.10	-.05	.23**	-.23**	.27**	-.17*	1	
8. Opažene teškoće (O)	-.21**	.20**	.14	.56**	-.43**	.10	-.43**	1
9. MAE	-.29**	-.02	-.01	.22**	-.19**	-.05	-.23**	-.26**
10. MAU	-.21**	-.06	-.02	.14	-.11	-.01	-.19*	.19*
11. Matematičko postignuće	.10	-.12	-.13	-.30**	.17*	-.02	.08	.22**

Napomene. (M) – majka; (O) – otac.

* $p < .05$. ** $p < .01$.

Polne razlike na dimenzijama mAMAS skale nisu detektovane, dok su na Skali roditeljske uključenosti detektovane samo na dimenziji Pomaganje u korist majki ($t(350) = -4.67, p < .01$).

Doprinos roditeljske uključenosti matematičkoj anksioznosti i postignuću deteta

Doprinosi različitih vidova roditeljske uključenosti ispoljavanju matematičke anksioznosti i matematičkom postignuću ispitani su uz pomoć tri multiple regresione analize (Tabela 3). Prediktori objašnjavaju 10% anksioznosti tokom učenja matematike, 19% anksioznosti tokom evaluacije znanja iz matematike i 17% varijanse matematičkog postignuća deteta.

Tabela 3: Doprinosi roditeljske uključenosti matematičkoj anksioznosti i matematičkom postignuću

		Anksioznost tokom učenja		Anksioznost tokom evaluacije		Matematičko postignuće	
		$R^2 = .10; F = 2.45^*$		$R^2 = .19; F = 4.35^{**}$		$R^2 = .17; F = 4.07^{**}$	
		β	t	β	t	β	t
MAJKA	Pozitivna iskustva	-.18	-2.15*	-.23	-2.85**	.02	.20
	Pomaganje	-.07	-.95	-.04	-.52	-.07	-1.01
	Očekivanja	-.01	-.06	.01	.16	-.09	-1.24
	Opažene teškoće	.08	.94	.13	1.62	-.26	-3.17**
OTAC	Pozitivna iskustva	-.03	-.30	-.09	-1.15	.08	.98
	Pomaganje	-.05	-.62	-.10	-1.30	-.01	-.07
	Očekivanja	-.14	-1.70	-.18	-2.15**	-.05	-.63
	Opažene teškoće	.12	1.33	.11	1.25	-.25	-2.80**

Napomene. R^2 – koeficijent multiple determinacije; t – vrednost t-testa; F- vrednost F-testa.
* $p < .05$. ** $p < .01$.

Matematičkom postignuću značajno i negativno doprinose opažene teškoće od strane majke i oca. Pozitivna iskustva majke negativno doprinose anksioznosti tokom učenja i tokom evaluacije znanja, dok se negativan doprinos može detektovati i u relaciji očevih očekivanja i anksioznosti tokom evaluacije znanja.

DISKUSIJA

Cilj istraživanja bio je usmeren na ispitivanje doprinosa različitih manifestacija roditeljske uključenosti u učenje matematike ispoljavanju matematičke anksioznosti i matematičkom postignuću kod dece ranog osnovnoškolskog uzrasta. Rezultati pokazuju da opažene teškoće od strane oba roditelja negativno doprinose matematičkom postignuću deteta, kao i to da pozitivna iskustva majke negativno doprinose subdimenzijama matematičke anksioznosti kod deteta. Negativni doprinos detektovan je i u relaciji očevih očekivanja od deteta i anksioznosti deteta tokom evaluacije matematičkog znanja.

Negativni doprinosi adaptivnih formi roditeljske uključenosti matematičkoj anksioznosti dobijeni su i u prethodnim studijama (Vukovic et al., 2013; Silinskas & Kikas, 2017). Pozitivna iskustva majke negativno doprinose ispoljavanju matematičke anksioznosti kod deteta. S obzirom na to da su majke uključenije u podučavanje deteta kod kuće (Grolnick & Slowiaczek, 1994; Sayer et al., 2004),

moгуće je da pri interakciji majka-dete često dolazi do verbalnog podržavanja i prenošenja ličnih pozitivnih iskustava u vezi sa učenjem matematike tokom formalnog obrazovanja (npr. El Nokali et al., 2010), ali i u vezi sa podbacivanjem, te vremenom dolazi do internalizacije pozitivnih stavova kod deteta i funkcionalnijeg pristupa učenju matematike. Pozitivna iskustva majke tako mogu posredno, putem oblikovanja stavova kod dece, da doprinose nižoj matematičkoj anksioznosti kod deteta u slučaju učenja i evaluacije znanja, bilo da učenje dovede do pozitivnih ili do negativnih ishoda. Očekivanja od strane oca doprinose negativno anksioznosti tokom evaluacije znanja iz matematike kod deteta. S obzirom na to da očeve karakteristike više doprinose matematičkom postignuću (Yenilmez et al., 2007; Casad et al., 2015), čini se da tokom evaluacije znanja učenik biva više fokusiran na rezultate, nego na sopstveno kognitivno-afektivno funkcionisanje. Može se pretpostaviti da veća očekivanja oca stoje u funkciji smanjenja anksioznosti prilikom provere znanja, ali u cilju postizanja većeg matematičkog uspeha kao konačnog ishoda učenja. Opažene teškoće od strane majke i oca negativno doprinose matematičkom postignuću deteta, što potvrđuje ranije nalaze istraživanja (up. npr. Díez-Palomar & Kanés, 2012). Sa većim prepoznavanjem teškoća prilikom pomaganja detetu u učenju matematike dolazi i manja investiranost u pomaganje ili pak izostanak pomoći prilikom učenja matematike. Neadekvatan obrazac pomoći ili izostanak pomoći prilikom učenja direktno doprinosi tome da dete manje razume matematičke zakonitosti i da ne stiče odgovarajuća potrebna znanja iz matematike, koja bi vodila većem postignuću.

Najdominantnije objašnjenje o doprinosu karakteristika socijalnog okruženja matematičkoj anksioznosti i postignuću nudi Teorija očekivanja (Wigfield & Eccles, 2000). Prema ovoj teoriji, koja je originalno razvijena na konceptima matematičke uspešnosti i motivacije za postignućem u oblasti matematike, spoljašnji faktori, u koje spadaju i roditeljska ponašanja, doprinose razvoju kognicija i emocija (npr. anksioznost) koji u interakciji određuju kakvo će iskustvo i postignuće u učenju matematike imati pojedinac. Tako, na primer, ako roditelji imaju niža očekivanja od svoje dece i ispoljavaju disfunkcionalne obrasce pomaganja u učenju, to doprinosi razvoju anksioznosti i negativnih stavova prema matematici kod učenika. Maladaptivni obrasci ponašanja roditelja prilikom podučavanja deteta kod kuće, u interakciji sa anksioznošću i negativnim stavovima o sopstvenim matematičkim sposobnostima, doprinose tome da učenici učestvuju u manjem broju samostalnih aktivnosti u vezi sa matematikom, usled čega savladavaju manje matematičkog sadržaja i postižu slabiji uspeh (Hyde et al., 1990). Jedno od objašnjenja relacija između socijalnih sredinskih činilaca i

matematičke anksioznosti učenika temelji se na postulatima učenja po modelu (Bandura, 1965, prema Santrock, 2008). Učenje po modelu postulira stav da se ponašanja usvajaju i modifikuju putem posmatranja ljudi od značaja iz socijalnog okruženja. Roditelji predstavljaju najvažnije uzore i izvore socijalizacije na ranom osnovnoškolskom uzrastu, te njihov „anksiozni” spektar ponašanja prilikom podučavanja i prenošenje negativnih stavova o matematici igraju važnu ulogu u razvoju matematičke anksioznosti kod učenika.

Nedostaci istraživanja i praktične implikacije

Nedostatak ovog istraživanja ogleda se pre svega u smanjenoj varijabilnosti uzorka, transferzalnoj prirodi nacrt, kao i u nedostatku objektivnije procene znanja iz matematike. Međutim, rezultati studije pružaju snažne implikacije za podučavanje matematike od strane roditelja. Pre svega, rezultati ove studije ukazuju na to da je tokom podučavanja deteta iz oblasti matematike podesno ispoljavati određena ponašanja, koja mogu doprineti smanjenju matematičke anksioznosti deteta i boljem matematičkom postignuću. Nakon detekcije učenika koji imaju problem sa anksioznošću ili postignućem u kontekstu matematike, potrebno je obučiti roditelje o znanjima koja dolaze iz oblasti psihologije podučavanja i ohrabriti određena ponašanja kod oca i majke, ali i ukazati na potrebu za usavršavanjem iz oblasti matematike i prevazilaženjem različitih teškoća koje mogu biti opažene kao prepreke prilikom podučavanja deteta.

Ilija Milovanović

MATH ANXIETY AND ACHIEVEMENT AT EARLY ELEMENTARY STAGE: THE ROLE OF PARENTAL INVOLVEMENT IN TEACHING

Summary

Parental involvement in child education is one of the most important factors in children's mathematical success and math anxiety. Different characteristics of parents show various contributions to the manifestation of these phenomena. In addition, it seems that there are specific gender differences in contributions, so that characteristics of mothers and fathers must be considered separately. The goal of this research was to examine the contribution of various forms of parental role in children's mathematical anxiety and mathematical achievement. The sample consisted of 176 early elementary school pupils (52.3% boys), from the territory of Serbia (average age 9.26 years), and both parents of each child. Modified abbreviated math anxiety scale (mAMAS), with learning anxiety and evaluation anxiety as its subscales, as well as Parental involvement scale (PI) were applied. PI is

operationalized through four factors: Positive experience, Helping, Expectations, and Perceived Difficulties. Math achievement is operationalized as the average of final school marks in mathematics (the half-term mark and the previous school year's final mark). The results indicate a significant negative contribution of the mother's and father's perceived difficulties to the mathematical achievement of the child, as well as negative contributions of the mother's positive experiences to math learning and evaluation anxiety. The father's expectations negatively contribute only to the child's anxiety in the area of evaluating. The results of this research provide confirmation of the findings of previous research, but also useful practical implications in the context of parent-child interaction and parental involvement in child education. It seems that the characteristics of the mother and father contribute differently to the manifestation of the child's mathematical anxiety and mathematical achievement. These results can help parents educate themselves in relation to typical patterns of association of their characteristics and educational outcomes of their child, with particular emphasis on those behaviors that contribute to maladaptive learning behaviors, poorer mathematical achievement and more expressed mathematical anxiety.

Key words: math anxiety, math achievement, parental involvement, early elementary school

LITERATURA

- Aarnos, E., & Perkkilä, P. (2012). Early signs of mathematics anxiety?. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 46, 1495–1499. DOI:10.1016/j.sbspro.2012.05.328
- Bartley, S. R., & Ingram, N. (2017). Parental modelling of mathematical affect: self-efficacy and emotional arousal. *Mathematics Education Research Journal*, 1-21. DOI:10.1007/s1339
- Bogdan, D., Stanojković, T., Nađ, I. i Milovanović, I. (2018). *Uključenost roditelja u učenje matematike kod dece: struktura i polne razlike*. Rad prezentovan na „XXI Dani konferencije u Zadru”, u štampi.
- Suinn, R. M., Taylor, S., & Edwards, R. W. (1988). Suinn mathematics anxiety rating scale for elementary school students (MARS-E): Psychometric and normative data. *Educational and Psychological Measurement*, 48(4), 979–986. DOI: 10.1177/0013164488484013
- Campbell, J. R., & Verna, M. A. (2007). Effective parental influence: Academic home climate linked to children's achievement. *Educational Research and Evaluation*, 13(6), 501-519. DOI:10.1080/13803610701785949
- Carey, E., Hill, F., Devine, A., & Szűcs, D. (2017). The modified abbreviated math anxiety scale: A valid and reliable instrument for use with children. *Frontiers in psychology*, 8, Article11. DOI:10.3389/fpsyg.2017.00011

- Casad, B. J., Hale, P., & Wachs, F. L. (2015). Parent-child math anxiety and math-gender stereotypes predict adolescents' math education outcomes. *Frontiers in psychology*, *6*, 1597. DOI:10.3389/fpsyg.2015.01597
- Cruz, Y. D. L. (2012). Learning math with my father: A memoir. *Journal of Unschooling and Alternative Learning*, *6*(11), 20–33. URL: <https://jual.nipissingu.ca/wp-content/uploads/sites/25/2014/06/v61113.pdf>
- Daches Cohen, L., & Rubinsten, O. (2017). Mothers, Intrinsic Math Motivation, Arithmetic Skills, and Math Anxiety in Elementary School. *Frontiers in psychology*, *8*, 1939. DOI:10.3389/fpsyg.2017.01939
- Díez-Palomar, J., & Kanés, C. (2012). *Family and community in and out of the classroom: Ways to improve mathematics' achievement* (Vol. 9). Servei de Publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona. URL: http://publicacions.uab.es/pdf_llibres/CON0009.pdf
- Dreger, R. M., & Aiken Jr, L. R. (1957). The identification of number anxiety in a college population. *Journal of Educational psychology*, *48*(6), 344–351. DOI: 10.1037/h0045894
- Eccles, J. (2011). Gendered educational and occupational choices: Applying the Eccles et al. model of achievement-related choices. *International Journal of Behavioral Development*, *35*(3), 195-201. DOI:10.1177/0165025411398185
- Eden, C., Heine, A., & Jacobs, A. M. (2013). Mathematics anxiety and its development in the course of formal schooling—a review. *Psychology*, *4*(6), 27-35. DOI:10.4236/psych.2013.46A2005
- El Nokali, N. E., Bachman, H. J., & Votruba-Drzal, E. (2010). Parent involvement and children's academic and social development in elementary school. *Child development*, *81*(3), 988-1005. DOI:10.1111/j.1467-8624.2010.01447.x
- Else-Quest, N. M., Hyde, J. S., & Hejmadi, A. (2008). Mother and child emotions during mathematics homework. *Mathematical Thinking and Learning*, *10*(1), 5–35. DOI:10.1080/10986060701818644
- Foley, A. E., Herts, J. B., Borgonovi, F., Guerriero, S., Levine, S. C., & Beilock, S. L. (2017). The math anxiety-performance link: A global phenomenon. *Current Directions in Psychological Science*, *26*(1), 52–58. DOI:10.1177/0963721416672463
- Frome, P. M., & Eccles, J. S. (1998). Parents' influence on children's achievement-related perceptions. *Journal of personality and social psychology*, *74*(2), 435–452. DOI:10.1037/0022-3514.74.2.435

- Gough, M. F. (1954). Mathemaphobia: Causes and treatments. *Clearing House*, 28, 290–294. DOI:10.1080/00098655.1954.11476830
- Grolnick, W. S., & Slowiaczek, M. L. (1994). Parents' involvement in children's schooling: A multidimensional conceptualization and motivational model. *Child development*, 65(1), 237–252. DOI:10.1111/j.1467-8624.1994.tb00747.x
- Gunderson, E. A., Ramirez, G., Levine, S. C., & Beilock, S. L. (2012). The role of parents and teachers in the development of gender-related math attitudes. *Sex Roles*, 66 (3-4), 153–166. DOI:10.1007/s11199-011-9996-2
- Hembree, R. (1990). The nature, effects, and relief of mathematics anxiety. *Journal for research in mathematics education*, 33–46. DOI:10.2307/749455
- Ho, H. Z., Senturk, D., Lam, A. G., Zimmer, J. M., Hong, S., Okamoto, Y, Chiu, S. J., Nakazawa, J., & Wang, C. P. (2000). The affective and cognitive dimensions of math anxiety: A cross-national study. *Journal for research in Mathematics Education*, 31(3), 362–379. URL: <http://www.jstor.org/stable/749811>
- Hopko, D. R., Mahadevan, R., Bare, R. L., & Hunt, M. K. (2003). The abbreviated math anxiety scale (AMAS) construction, validity, and reliability. *Assessment*, 10(2), 178–182. DOI:10.1177/1073191103010002008
- Ingram, N. (2013). Mathematical Engagement Skills. In V. Steinle, L. Ball, & C. Bordini (Eds.), *Mathematics Education: Yesterday, Today, and Tomorrow*, pp. 402–409.
- Jackson, C. D., & Leffingwell, R. J. (1999). The role of instructors in creating math anxiety in students from kindergarten through college. *The Mathematics Teacher*, 92(7), 583–586. URL: http://www.jstor.org/stable/27971118?seq=1#page_scan_tab_contents
- Jameson, M. M. (2013). The development and validation of the Children's Anxiety in Math Scale. *Journal of Psychoeducational Assessment*, 31(4), 391–395. DOI:10.1177/0734282912470131
- Jeynes, W. (2012). A meta-analysis of the efficacy of different types of parental involvement programs for urban students. *Urban education*, 47(4), 706–742. DOI:10.1177/0042085912445643
- Krinzinger, H., Kaufmann, L., & Willmes, K. (2009). Math anxiety and math ability in early primary school years. *Journal of psychoeducational assessment*, 27(3), 206–225. DOI: 10.1177/0734282908330583

- Ma, X., & Xu, J. (2004). The causal ordering of mathematics anxiety and mathematics achievement: a longitudinal panel analysis. *Journal of Adolescence*, 27(2), 165–179. DOI:10.1016/j.adolescence.2003.11.003
- Maloney, E. A., Ramirez, G., Gunderson, E. A., Levine, S. C., & Beilock, S. L. (2015). Intergenerational effects of parents' math anxiety on children's math achievement and anxiety. *Psychological Science*, 26(9), 1480–1488. DOI: 10.1177/0956797615592630
- Mueller, C. M., & Dweck, C. S. (1998). Praise for intelligence can undermine children's motivation and performance. *Journal of personality and social psychology*, 75(1), 33–52. URL: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.477.4297&rep=rep1&type=pdf>
- O'Connor, B. P. (2000). SPSS and SAS programs for determining the number of components using parallel analysis and Velicer's MAP test. *Behavior research methods, instruments, & computers*, 32(3), 396–402. URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.3758%2FBF03200807.pdf>
- Ramirez, G., Gunderson, E. A., Levine, S. C., & Beilock, S. L. (2013). Math anxiety, working memory, and math achievement in early elementary school. *Journal of Cognition and Development*, 14(2), 187–202. DOI:10.1080/15248372.2012.664593
- Richardson, F. C., & Suinn, R. M. (1972). The mathematics anxiety rating scale: psychometric data. *Journal of counseling Psychology*, 19(6), 551–554. DOI:10.1037/h0033456
- Sayer, L. C., Bianchi, S. M., & Robinson, J. P. (2004). Are parents investing less in children? Trends in mothers' and fathers' time with children. *American journal of sociology*, 110(1), 1–43. DOI:10.1086/386270
- Silinskas, G., & Kikas, E. (2017). Parental Involvement in Math Homework: Links to Children's Performance and Motivation. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 1–21. DOI: 10.1080/00313831.2017.1324901
- Skwarchuk, S. L. (2009). How do parents support preschoolers' numeracy learning experiences at home?. *Early Childhood Education Journal*, 37(3), 189–197. DOI:10.1007/s10643-009-0340-1
- Soni, A., & Kumari, S. (2017). The role of parental math anxiety and math attitude in their children's math achievement. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 15(2), 331–347. DOI:10.1007/s10763-015-9687-5
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics*, 6th ed. Boston: Pearson.

- Vandermaas-Peeler, M., Boomgarden, E., Finn, L., & Pittard, C. (2012). Parental support of numeracy during a cooking activity with four-year-olds. *International Journal of Early Years Education*, 20(1), 78–93. DOI:10.1080/09669760.2012.663237
- Vukovic, R. K., Roberts, S. O., & Wright, L. (2013). From parental involvement to children's mathematical performance: The role of mathematics anxiety. *Early Education & Development*, 24(4), 446–467. DOI:10.1080/10409289.2012.693430
- Walker, J. M., & Hoover-Dempsey, K. V. (2006). *Why research on parental involvement is important to classroom management*. Routledge Handbook Online. DOI:10.4324/9780203874783.ch25
- Wigfield, A., & Eccles, J. S. (2000). Expectancy–value theory of achievement motivation. *Contemporary educational psychology*, 25(1), 68–81. DOI: 10.1006/ceps.1999.1015
- Yee, D. K., & Eccles, J. S. (1988). Parent perceptions and attributions for children's math achievement. *Sex Roles*, 19(5/6), 317–333. URL: https://deepblue.lib.umich.edu/bitstream/handle/2027.42/45585/11199_2004_Article_BF00289840.pdf?sequence=1
- Yenilmez, K., Girginer, N., & Uzun, O. (2007). Mathematics anxiety and attitude level of students of the Faculty of Economics and Business Administrator: The Turkey Model. *International Mathematical Forum*, 2, 41,1997–2021. URL: https://www.researchgate.net/profile/Kuersat_Yenilmez/publication/267987948_Mathematics_anxiety_and_attitude_level_of_students_of_the_Faculty_of_Economics_and_Business_Administration_the_Turkey_model/links/56121f2508aec422d1172fce.pdf

DODATAK 1

Instrumenti korišćeni u istraživanju

Modifikovana skraćena skala matematičke anksioznosti (mAMAS)

Koliko si nervozan/na...

kada slušaš druga kako objašnjava neki zadatak iz matematike?
kada posmatraš kako učitelj rešava zadatke iz matematike na tabli?
kada slušaš učitelja kako objašnjava matematiku na času?
kada moraš da vežbaš zadatke iz radnog lista?
kada počneš da učiš novu lekciju na času matematike?
kada radiš kontrolni iz matematike?
kada razmišljaš o kontrolnom zadatku iz matematike?
kada učitelj organizuje iznenadni kviz na početku časa matematike?
kada moraš da uradiš težak domaći zadatak iz matematike?

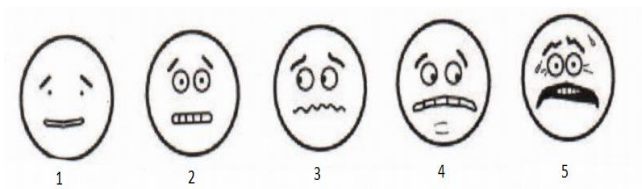
Skala roditeljske uključenosti

Stavke

Uživao sam u učenju matematike u školi.
Moja učiteljica je stalno hvalila moje matematičke sposobnosti.
Voleo sam matematiku u osnovnoj školi.
Kao učenik sam bio dobar u matematici.
Učestvujem sa detetom u učenju matematike kod kuće.
Pomažem svom detetu u izradi domaćih zadataka iz matematike.
Pomažem detetu kod kuće da se pripremi za kontrolni iz matematike.
Ne pomažem detetu oko matematike.
Redovno kontaktiram detetovu učiteljicu u vezi sa lekcijama iz matematike.
Mislim da će moje dete biti dobro u matematici u višim razredima.
Očekujem da moje dete ima dobre ocene iz matematike.
Moje dete ima dovoljno znanja iz matematike.
Imam poteškoća da razumem zadatke iz matematike kada pomažem detetu da uradi domaći.
Imam poteškoća da objasnim neke stvari iz matematike svom detetu.
Mislim da moje dete ima problema u učenju matematike.

DODATAK 2

Slikovna skala za odgovaranje na stavke mAMAS skale

Jelica Petrović*,
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu
Ilinka Jović

UDK 159.922.6:364.2
DOI: 10.19090/gff.2018.1.289-305

BAZIČNE PSIHOLOŠKE POTREBE KOD STARIH: SOCIODEMOGRAFSKI KORELATI**

Predmet ovog istraživanja bio je da se ispita povezanost osnovnih psiholoških potreba starih osoba sa različitim sociodemografskim varijablama. Osnovni ciljevi istraživanja usmereni su na ispitivanje povezanosti starosti, pola, nivoa obrazovanja, porodične strukture i bračnog statusa sa samodeterminacijom ispitanika u starosti.

Istraživanje je sprovedeno na teritoriji Vojvodine, u domovima penzionera u tri veća grada u toku 2014/15. godine na uzorku od 219 starih osoba (od toga je 74,6% ženskog pola). Raspon uzrasta bio je od 62 do 92 godine, a prosečna starost ispitanika i starosna medijana su identične i iznose 76 godina.

Tokom ovog istraživanja korišćena je Skala osnovnih psiholoških potreba (Deci & Ryan, 2004) koja ispituje tri osnovne psihološke potrebe: autonomiju, kompetenciju i povezanost sa drugima. Dobijeni rezultati multivarijantne analize kovarijanse pokazuju da je potreba za povezanošću ona čije zadovoljenje opada sa starošću ispitanika, dok razlike po polu ispitanika nisu registrovane. Rezultati takođe ukazuju na to da postoji značajna razlika u izraženosti potrebe za kompetencijom kod ispitanika različitog stepena obrazovanja, tako da je ova potreba izraženija kod onih koji imaju završenu školu (osnovno ili srednje obrazovanje), nego kod ispitanika koji imaju nepotpunu osnovnu školu ili su bez školske spreme. Porodični i bračni status su statistički značajno povezani sa potrebom za kompetencijom, tj. osobe koje žive same imaju niže rezultate na ovoj dimenziji.

Ključne reči: stari, osnovne psihološke potrebe, teorija samodeterminacije, sociodemografski korelati, povezanost, kompetencija, autonomija

* jelica.petrovic@ff.uns.ac.rs

** Rukopis je nastao u okviru projekta Efekti egzistencijalne nesigurnosti na pojedinca i porodicu u Srbiji (br. 179022), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Srbije

UVOD

U pokušajima da se na što bolji način objasni starenje kao jedna od neminovnosti ljudskog postojanja naučnici iz različitih naučnih oblasti su svoja istraživanja usmeravali na različite aspekte procesa starenja. Tako su biološke teorije starenja pomogle u razumevanju bioloških promena koje se tiču zdravstvene i telesne deteriorizacije, sociološke teorije su dale svoj doprinos objašnjenju uticaja društva i kulture na starenje pojedinca i uticaja starenja pojedinaca na društvo, dok su se psihološke teorije mahom bavile ispitivanjem psiholoških promena u procesu starenja. Ono što im je svima bilo zajedničko jeste fokusiranje na negativne fenomene u procesu starenja – opadanje i gubitak telesnih funkcija, redukciju socijalnih uloga, aktivnosti i interakcija kao i na različite vrste psiholoških gubitaka.

Psihološka istraživanja pokazuju da se među gubicima koji u najvećoj meri stresogeno deluju na ostarelu osobu najviše ističe smrt člana porodice ili prijatelja (Alinčić i sar., 2011), zatim povlačenje iz profesionalnog života (penzionisanje), gubitak zdravlja, smanjenje socijalnih kontakata i usamljenost, promene uslova života i životnih navika, institucionalizacija i sl. (Chiriboga, 1982). Sve ove vrste gubitaka se veoma često dovode u vezu sa razvojem depresije u starosti (Bergdahl et al., 2007).

Uprkos činjenici da su u starosti individualne razlike veće nego u bilo kom drugom životnom dobu (Despot Lučanin, 2003), čini se da je u istraživanjima često vršena neopravdana teorijska i metodološka generalizacija koja je doprinosila dvema predrasudama: prvo, da stare možemo posmatrati kao jednu, jedinstvenu i homogenu grupu, a drugo, da je starost životno doba bez ikakvih potencijalnih pozitivnih strana. Tome su naročito doprineli modeli iz biomedicinskog pristupa (Rowe i Kahn, 1997) koji kao odrednice uspešnog starenja vide izostanak psihičkih i telesnih bolesti i poremećaja.

Međutim, zajedno sa činjenicom da se udeo starih osoba u ukupnoj populaciji rapidno povećava, kao i da prosečna dužina života raste, postupno se istraživački fokus pomerio sa tradicionalnog (negativnog) viđenja starosti ka istraživanju mogućnosti za očuvanje ili unapređenje telesne, psihološke i socijalne dobrobiti i kvaliteta života kod starih. Tako koncept »uspešnog starenja« sve više privlači pažnju, pri čemu se naglasak sve više stavlja na psihosocijalne determinante uspešnog starenja: zadovoljstvo životom, socijalno funkcionisanje i psihološke resurse (prema Tucak Junaković i Nekić, 2017). Uprkos činjenici da broj različitih vrsta gubitaka u starosti raste, istraživanja pokazuju da stari ljudi ipak poseduju visoku sposobnost adaptacije (Jopp i Rott, 2006), odnosno da je ključ »uspešnog starenja« upravo proces uspešne adaptacije (Wong, 1989) i pozitivnih

strategija prevladavanja (Živković i Petrović, 2012). Takođe, nalazi aktuelnih empirijskih istraživanja (uglavnom u ekonomski razvijenim zemljama) upućuju na važnost optimizma, zadovoljstva životom i smisla života kod starih ljudi (Cosco et al., 2015; Meng i D'Arcy, 2014; Windsor et al., 2015; Golden et al., 2009), te samopoštovanja i integriteta (Tian, 2016; Melendez Moral et al., 2014). Sličnih istraživanja u Srbiji gotovo da nema, te s pravom možemo postaviti pitanje: šta je sa psihološkom dobrobiti starih u našoj zemlji?

Sam pojam dobrobiti odnosi se na optimalno psihološko funkcionisanje i iskustvo, ali se u psihologiji mogu razlikovati minimalno dve koncepcije. Prva potiče iz hedonističke tradicije i veoma često se koristi kao sinonim za sreću (Diener, 2000). Ova subjektivna dobrobit obuhvata globalnu procenu zadovoljstva životom i/ili njegovim aspektima kao i odnos učestalosti doživljavanja prijatnih i neprijatnih emocija (Pavot & Diener, 1993; Diener et al., 1997). Dakle, prema hedonističkoj koncepciji, srećan je onaj čovek koji je globalno zadovoljan svojim životom i njegovim pojedinim aspektima, te koji doživljava više prijatnih (radost, ponos, zadovoljstvo, sreća) nego neprijatnih emocija (tuga, krivica, stid i sl). Prema drugoj koncepciji koja ima korene u eudamonizmu, psihološka dobrobit pojedinca povezuje se sa ostvarivanjem ljudskih potencijala (Ryan & Deci, 2001; Ryff & Singer, 2006). Prema ovom gledištu, zadovoljenje subjektivnih potreba vodi ka trenutnom zadovoljstvu, dok ostvarivanje potreba koje su inherentne ljudskoj prirodi vodi do rasta i razvoja pojedinca.

Rezultati nedavnog istraživanja sprovedenog na starim osobama u Hrvatskoj na temu kako one same definišu uspešno starenje pokazali su da je najveći broj ispitanika važnim za uspešno starenje procenio dobro zdravlje i sposobnost da se brine o sebi, dok su kao najmanje važno ispitanici videli dugovečnost, radni angažman nakon penzionisanja i učenje novih stvari u starosti. Interesantno je da su žene značajno važnijim procenjivale podršku porodice i prijatelja, dok su osobe višeg obrazovanja kontinuirano učenje novih stvari procenjivale važnijim za uspešno starenje (Tucak Junaković i Nekić, 2017). Ovaj tzv. »laički« pristup nas dalje vodi do veoma važnog zaključka da su autonomija (sposobnost brige o sebi), kompetencija (kontinuirano učenje novih znanja) i povezanost sa drugima (podrška porodice i prijatelja) važne psihološke potrebe koje stari ljudi sami prepoznaju kao odlučujuće. Upavo o ovim potrebama govori Teorija samoodređenja (Self Determination Theory – SDT; Deci & Ryan, 1985, 2002) kao urođenim i univerzalnim za svakog pojedinca. Dobrobit se vidi kao direktna posledica zadovoljenja ovih bazičnih psiholoških potreba (Ryan & Deci, 2000). Autori *autonomiju* objašnjavaju kao potrebu za iskustvom voljne i samostalne

regulacije sopstvenih aktivnosti nasuprot preteranoj spoljašnjoj kontroli. Kada pojedincu nedostaje osećaj da sam može da kreira svoje aktivnosti u životu, doživljava manje zadovoljstva i više frustracije (Sheldon & Kasser, 2001). *Kompetencija* podrazumeva potrebu za efektivnim interakcijama sa spoljašnjom (fizičkom i socijalnom) sredinom, odnosno potrebu da imamo kontrolu u odnosu na okolinu, te da se osećamo uspešno i sposobno. Ovu psihološku potrebu istraživači vide kao osnov za ostvarenje samopoštovanja i samopouzdanja (Deci & Ryan, 2000). *Povezanost sa drugima* predstavlja potrebu za uspostavljanjem bliskih emotivnih veza sa drugim ljudima i grupama (osećanje privrženosti). Obilje literature govori o jakoj povezanosti fizičkog i mentalnog zdravlja sa boljom integracijom u socijalnu mrežu (Berschied & Reis, prema Deci & Ryan, 2000). Tako je utvrđeno da je zadovoljenje potrebe za autonomijom i povezanošću dobar prediktor dobrobiti među stanovnicima staračkog doma (Kasser i Ryan, 1996).

Uzimajući u obzir da su istraživanja psihološke dobrobiti kod starih u našoj zemlji veoma retka, da je većina znanja iz ove oblasti „uvezena” iz visoko razvijenih zemalja, te da u pogledu doprinosa različitih sociodemografskih varijabli rezultati istraživanja nisu saglasni, kao predmet istraživanja postavili smo ispitivanje odnosa između bazičnih psiholoških potreba definisanih prema osnovnim pretpostavkama Teorije samoodređenja kod starih osoba u Vojvodini i nekih sociodemografskih pokazatelja (pola, uzrasta, obrazovanja, te bračnog i porodičnog statusa).

METOD

Uzorak

Uzorak istraživanja je obuhvatio 219 ispitanika oba pola (74,6% ženskog) sa teritorije Vojvodine, starosnog raspona od 62 do 92 godine. Prosečna starost ispitanika i starosna medijana su identične i iznose 76 godina. Uzorak je prigodan, a ispitivanje je bilo anonimno i sprovedeno u udruženjima penzionera Novog Sada, Subotice i Zrenjanina. Upitnici su zadavani individualno, bez vremenskog ograničenja za popunjavanje.

Kada je obrazovanje u pitanju, 9,3% ispitanika nema školsku spremu, 35,6% ima nepotpunu osnovnu školu, 16,1% ima završenu osnovnu, 23% srednju, a 6,8% višu školu, dok za 10,2% ispitanika ne postoje takvi podaci. Zbog nedovoljne zastupljenosti ispitanika iz pojedinih grupa, u daljim analizama oni su, prema obrazovanju, podeljeni na grupu ispitanika bez stručne spremlje i sa nepotpunom

osnovnom školom (44,9%) i grupu ispitanika sa minimalno završenom osnovnom ili srednjom školom (44,9%)

Većina ispitanika su udovci ili udovice (65,3%), dok je njih 24,6% u braku. Mali broj ispitanika nikad nije bio u braku (6,8%), a slična situacija je i sa onima koji su razvedeni (1,7%).

Najveći broj ispitanika živi samo (72,9%), a ostatak živi sa supružnikom ili sa porodicom svog deteta. Ispitanici su u daljim analizama svrstani u grupe onih koji su trenutno u braku (24,6%) i onih koji nikad nisu bili ili više nisu u bračnoj vezi i žive sami (73,8%).

Instrument

Osim opšteg sociodemografskom upitnika u istraživanju je primenjena Skala bazičnih psiholoških potreba (*Basic Need Satisfaction Scale in Life – BNSSL*; Deci & Ryan, 2004) koja ispituje tri osnovne psihološke potrebe. Sastoji se od 21 stavke koje su grupisane u tri supskale (autonomija, kompetencija i povezanost sa drugima). Ispitanici su na sedmostepenoj skali Likertovog tipa (1 – potpuno netačno; 7 – potpuno tačno) procenjivali stepen ispunjenosti sopstvenih psiholoških potreba.

Faktorskom analizom potvrđena je trofaktorska struktura upitnika kao u originalnom istraživanju (Deci & Ryan, 2004).

U Tabeli 1 prikazani su karakteristični korenovi, procenti objašnjene varijanse za sve tri komponente.

Tabela 1: *Komponente upitnika SOPP, njihovi karakteristični korenovi i procenat objašnjene varijanse*

Komponenta	KMO	Karakteristični koren	Objašnjena varijansa
Kompetencija	.665	1.94	32.29%
Autonomija	.655	2.12	30.30%
Povezanost s drugima	.673	2.78	34.71%

Od ukupno 21, 7 tvrdnji su namenjene proceni zadovoljenja potrebe za autonomijom, 6 proceni potrebe za kompetencijom, te 8 tvrdnji proceni zadovoljenja potrebe za povezanošću. Primeri stavki sa najvećim komponentnim opterećenjima iz pojedinačnih skala su: „U svakodnevnom situacijama osećam da mogu biti onakav/a kakva sam”; „Uglavnom osećam da mogu slobodno izražavati svoja mišljenja i ideje” (autonomija), „U poslednje vreme naučio/la sam neke zanimljive nove stvari, tj. veštine”; „Ljudi koje poznajem govore mi da sam

dobar/dobra u onome što radim” (kompetencija); te „*Ljude sa kojima se često družim smatram svojim prijateljima*”; „*Dobro se slažem sa ljudima sa kojima sam u kontaktu*” (povezanost).

Pouzdanost interne konzistencije merena Alfa koeficijentom na ovom uzorku je nešto niža. Ona za autonomiju iznosi $\alpha = .53$, za kompetenciju $\alpha = .54$ i za povezanost sa drugima $\alpha = .68$. Relativno niske vrednosti Alfa koeficijenata dobijene su i u drugim istraživanjima na našoj populaciji (Randelović i Smederevac, 2011).

Metodi analize podataka

Statistička obrada podataka vršena je uz pomoć programa SPSS 20.0. Podaci su osim deskriptivnom statistikom, obrađeni i korišćenjem analize glavnih komponenti da bi se utvrdila struktura upitnika Skale osnovnih psiholoških potreba, dok su multivarijatnom analizom varijanse proveravane razlike između formiranih grupa ispitanika po odabranim sociodemografskim varijablama.

REZULTATI

Deskriptivna statistika

U tabeli 2 prikazani su deskriptivni pokazatelji za izraženost psiholoških potreba kod starih. Rezultati ukazuju na postojanje nešto veće varijabilnosti u stepenu izraženosti psihološke potrebe za kompetencijom, koja je ujedno i najmanje zadovoljena potreba na ispitivanom uzorku starih.

Tabela 2: *Deskriptivni pokazatelji, pokazatelji karakteristika distribucije rezultata i pokazatelj pouzdanosti varijabli upitnika BNSSL*

Psihološke potrebe	AS	SD	Sk	Ku	α
Kompetencija	4.89	1.60	-.22	-.38	.54
Autonomija	5.11	.98	-.36	-.11	.53
Povezanost s drugima	6.25	.78	-.21	-.43	.68

Napomena: *aritmetičke sredine (AS), standardne devijacije (SD), koeficijent asimetrije - Skjunis (Sk), koeficijent izduženosti - Kurtosis (Ku), i Kronbah alfa koeficijent (α).*

Relacije osnovnih psiholoških potreba i sociodemografskih varijabli

Multivarijatnom analizom kovarijanse ispitane su povezanosti između rezultata na dimenzijama Skale osnovnih psiholoških potreba i pola i starosti ispitanika. Tri zavisne varijable predstavljale su rezultate na tri dimenzije Skale osnovnih psiholoških potreba, nezavisna varijabla sa dva nivoa reprezentovala je pol ispitanika, a starost ispitanika uvrštena je kao kovarijat. Rezultati su pokazali da ne postoji razlika u izraženosti psiholoških potreba između muških i ženskih ispitanika, ali da postoji povezanost između starosti i ovih dimenzija (Tabela 3).

Tabela 3: *Efekte pola i starosti na tri dimenzije Skale osnovnih psiholoških potreba.*

Varijabla	Vilksova lambda	Vrednost testa (<i>F</i>)	Značajnost (<i>p</i>)	Veličina efekta (η^2)
Konstanta	.890	4.674	.004	.110
Starost	.894	4.468	.005*	.106
Pol	.980	.753	.523	.020

Analize efekta starosti pokazale su da je uzrast ispitanika statistički značajno povezan s povezanošću sa drugima, i to tako da se smanjuje povezanost sa drugima sa starenjem (Tabela 4).

Tabela 4: *Parcijalni doprinos starosti u predviđanju dimenzija Skale osnovnih psiholoških potreba.*

Varijabla	Nestandardizovani regresioni koeficijent (<i>B</i>)	Vrednost testa (<i>t</i>)	Značajnost (<i>p</i>)
Kompetencija	.013	.975	.332
Autonomija	.001	.111	.912
Povezanost s drugima	-.040	-3.229	.002

Pošto su rezultati pokazali da pol ne pravi razliku po tri dimenzije Skale osnovnih psiholoških potreba, ovaj parametar više nije uziman u obzir u daljim analizama.

Serijom multivarijantnih analiza varijanse ispitana je razlika između rezultata ispitanika na tri dimenzije Skale osnovnih psiholoških potreba i to prema njihovom stepenu obrazovanja (završeno i nezavršeno osnovno obrazovanje),

bračnom statusu (trenutno u braku i nije trenutno u braku) i porodičnom statusu (živi sam ili živi s nekim).

Kada je u pitanju stepen obrazovanja, rezultati multivarijantne analize varijanse pokazali su da postoji razlika po tri dimenzije Skale osnovnih psiholoških potreba između ispitanika različitog stepena obrazovanja (Tabela 5).

Tabela 5: *Efekti obrazovanja na tri dimenzije Skale osnovnih psiholoških potreba.*

Varijabla	Vilksova lambda	Vrednost testa (F)	Značajnost (p)	Veličina efekta (η^2)
Konstanta	.944	2.014	.117	.056
Obrazovanje	.740	11.951	.000	.260

Ispitanici koji su završili minimalno osnovnu školu postižu više rezultate na dimenziji kompetencije, dok razlika među ispitanicima ne postoji kada su u pitanju druge dve dimenzije (Tabela 6).

Tabela 6: *Razlike u rezultatu na tri dimenzije Skale osnovnih psiholoških potreba prema obrazovanju.*

Varijabla	Prosek (bez osnovne škole)	Prosek (sa završenom osnovnom školom)	Vrednost testa (F)	Značajnost (p)	Veličina efekta (η^2)
Kompetencija	-.366	.542	27.946	.000	.212
Autonomija	-.116	-.178	.120	.729	.001
Povezanost s drugima	-.164	.010	.790	.376	.008

Drugom multivarijantnom analizom varijanse ispitane su razlike između ispitanika koji su trenutno u braku i onih koji nisu (Tabela 7). Rezultati su pokazali da bračni status ima efekta na rezultate upitnika.

Tabela 7: *Efekti bračnog statusa na tri dimenzije Skale osnovnih psiholoških potreba.*

Varijabla	Vilksova lambda	Vrednost testa (F)	Stepeni slobode (df)	Značajnost (p)	Veličina efekta (η^2)
Konstanta	.952	1.866	3 (112)	.139	.048
Bračni status	.842	6.982	3 (112)	.000	.158

Ispitanici koji su u braku postižu više skorove na supskali kompetencije, ali razlika među ispitanicima ne postoji kada su u pitanju druge dve dimenzije (Tabela 8).

Tabela 8: *Razlike u rezultatu na tri dimenzije Skale osnovnih psiholoških potreba prema bračnom statusu.*

Varijabla	Prosek (u braku)	Prosek (nije u braku)	Stepeni slobode (df)	Vrednost testa (F)	Značajnost (p)	Veličina efekta (η^2)
Kompetencija	.684	-.223	1 (114)	20.615	.000	.153
Autonomija	.015	-.024	1 (114)	.033	.857	.000
Povezanost s drugima	.104	-.031	1 (114)	.394	.532	.003

Multivarijantnom analizom varijanse ispitane su i razlike između ispitanika koji žive sami i onih koji žive s nekim drugim, bilo sa supružnikom, supružnikom i decom ili porodicom svog deteta. Rezultati su pokazali da i to ima uticaj na njene rezultate na Skali osnovnih psiholoških potreba (Tabela 9).

Tabela 9: *Efekti porodičnog statusa na tri dimenzije Skale osnovnih psiholoških potreba.*

Varijabla	Vilksova lambda	Vrednost testa (F)	Stepeni slobode (df)	Značajnost (p)	Veličina efekta (η^2)
Konstanta	.963	1.441	3 (112)	.235	.037
Bračni status	.855	6.344	3 (112)	.001	.145

Ponovo je razlika zabeležena jedino u slučaju kompetencije. Ispitanici koji žive sami imaju niže rezultate na dimenziji kompetencije u odnosu na one koji žive s drugima (Tabela 10).

Tabela 10: *Razlike u rezultatu na tri dimenzije Skale osnovnih psiholoških potreba prema porodičnom statusu.*

Varijabla	Prosek (živi sam)	Prosek (živi s nekim)	Stepeni slobode (df)	Vrednost testa (<i>F</i>)	Značajnost (<i>p</i>)	Veličina efekta (η^2)
Kompetencija	-.224	.626	1 (114)	18.513	.000	.140
Autonomija	-.017	.027	1 (114)	.041	.840	.000
Povezanost s drugima	-.048	.132	1 (114)	.706	.403	.006

DISKUSIJA

Predmet ovog istraživanja bio je da se ispita povezanost osnovnih psiholoških potreba starih osoba sa različitim sociodemografskim varijablama. Osnovni ciljevi istraživanja usmereni su na ispitivanje povezanosti starosti, pola, nivoa obrazovanja, porodične strukture i bračnog statusa sa samodeterminacijom ispitanika u starosti.

Analizom efekata starosti pokazano je da je ona u značajnoj vezi jedino sa dimenzijom povezanosti sa drugima i da se povezanost sa drugima smanjuje sa starenjem.

Potreba za povezanošću uključuje osećaj međusobnog poštovanja, brige i povezanosti sa drugima (Baumeister & Leary, 1995.). Širina i dubina socijalnih odnosa često se smatraju najboljim prediktorima subjektivne dobrobiti (Helliwell, Putnam, 2004). Povezanost sa drugima postaje značajnija u starom dobu, nego u bilo kom drugom, jer socijalna mreža ublažava neke od stresova koji prate starenje (Cosco et al., 2015; Živković i Petrović, 2012). Rezultati istraživanja nedvosmisleno potvrđuju da osobe koje su bolje integrisane u socijalnu mrežu i koje imaju zadovoljavajuće odnose sa drugima imaju tendenciju da duže žive, te imaju bolje mentalno i fizičko zdravlje (Reis et al., 2000). To je u skladu i sa Teorijom samoodređenja koja tvrdi da su ljudi najsrećniji i najzdraviji kada im okolina i unutrašnji procesi dopuštaju osećaj uspešnosti, mogućnosti izbora i povezanosti u svakodnevnom životu (prema Deci & Ryan, 2000).

Polazeći od činjenice da su gubici u sferi međuljudskih odnosa češći u starosti, očekivane su promene unutar socijalnih kontakata. Teorija socioemocionalne selektivnosti tvrdi da sa starenjem socijalna mreža postaje sve selektivnija, tj. ona se smanjuje u korist vrlo malog broja visokokvalitetnih bliskih odnosa (Fung et al.; 2001; Lang et al., 1998). Rezultat ovog istraživanja koje nam govori da se sa starenjem javlja veća ugroženost potrebe za povezanošću u skladu je sa rezultatima studija koje naglašavaju usamljenost kao čest fenomen kod starih osoba (Golden et al., 2009; Lauder et al.; Victor et al., 2006). Svakako treba imati u vidu i specifičnost uzorka u kome se našlo 65,3% udovaca i udovica koji žive sami, a udovištvo se pokazuje kao najjači prediktor usamljenosti kod starih (Beal, 2006; Golden et al., 2009).

U cilju ispitivanja međupolnih razlika u dimenzijama samodeterminacije dobijeno je da pol ne pravi razliku po tri dimenzije Skale osnovnih psiholoških potreba. Iako je pol ispitanika često posmatran kao varijabla koja bi mogla uticati na zadovoljstvo životom, dosadašnja istraživanja daju oprečne rezultate. Naime, Dajner (Diener, 2000) smatra da je razlika između muškaraca i žena toliko mala da je zanemarljiva i iznosi jednu petinu standardne devijacije. Neki drugi autori smatraju da, iako nivo blagostanja kod žena i muškaraca može biti isti, postoji razlika u njegovoj strukturi.

Dalji rezultati pokazali su da postoji značajna razlika u izraženosti psihološke potrebe za kompetencijom kod ispitanika različitog stepena obrazovanja. Naime, kod starih ispitanika koji imaju završenu neku školu (osnovno ili srednje obrazovanje) u odnosu na ispitanike sa nepotpunom osnovnom školom i one bez školske sprema nema razlike u psihološkim potrebama za autonomijom i povezanošću sa drugima, dok je potreba za kompetentnošću izraženija kod obrazovanih. Ovaj podatak nam se čini smislenim s obzirom na to da obrazovanje pruža prilike za ovladavanje različitim znanjima i veštinama i dovodi do osećanja efikasnosti i povećanog osećaja kontrole i izbora u životu. Rezultati drugih istraživanja potvrđuju da je nivo stručne sprema pozitivno povezan sa zadovoljstvom i srećom (Pastuović, 2012), objašnjavajući da viši nivoi stručne sprema, naročito u ekonomski naprednim zemljama, obezbeđuju veći raspon mogućnosti. Verovatno je da obrazovanije osobe više uviđaju važnost kontinuiranog učenja, te se same više uključuju u različite oblike formalnog i neformalnog obrazovanja. Kompetencija ima posebnu ulogu u starosti, naročito kada autonomija i nezavisnost opadaju. Različiti istraživači ističu potrebu za kompetencijom kao glavni preduslov samopoštovanja i samopouzdanja (Deci & Ryan, 2000). S druge strane, kako primećuju neki autori (Tucak Junaković i Nekić,

2017), u američkoj individualističkoj i visoko kompetitivnoj kulturi kontinuirano učenje se smatra preduslovom uspešnog starenja, dok na našem podneblju društvo ne smatra ovu potrebu uobičajenom kod starih.

Multivarijantnom analizom varijanse ispitane su razlike između ispitanika koji žive sami i onih koji žive sa nekim – bilo sa supružnikom ili porodicom svog deteta. Rezultati ovoga istraživanja su pokazali da je porodični i bračni status statistički značajno povezan sa potrebom za kompetencijom, u smislu da osobe koje žive same imaju niže rezultate na dimenziji kompetencije u odnosu na one koji žive sa drugima.

Visok procenat starih koji žive sami u ovom istraživanju (72,9%) u skladu je sa trendom koji traje poslednjih 40 godina u gotovo celom svetu, od kada je došlo je do opadanja udela starijih osoba koji žive zajedno sa decom (Sundstrom, 1994, prema: Schaie i Willis, 2001). Taj pad je zabeležen u svim zemljama u kojima se zbiva kretanje od pretežno seoskih ka gradskim sredinama, što čini zajedničko stanovanje težim (Gille, 1992, prema: Schaie i Willis, 2001). Dobijeni rezultat da samački život umanjuje osećaj kompetencije kod starih može se razumeti u svetlu istraživačkih nalaza koji naglašavaju sledeće – socijalna podrška veoma je važan resurs koji osobu pokreće na to da jača osećaj sopstvenih sposobnosti i delotvornosti u onome što radi. Neka od ranijih istraživanja pokazala su da, na primer, uspešno obavljanje supružničke uloge povećava efikasnost u suočavanju sa stresom tako što povećava samopouzdanje pojedinca (Diener et al., 2002; Burton i sar., 2003). Otuda je moguće da ljudima koji žive sami, a naročito udovcima, samački način života smanjuje samopouzdanje, što čini da se osećaju niskokompetentnim. Pri tome, osećanju kompetencije koja je u korišćenom instrumentu definisana kroz uspeh, tj. kroz čovekovu sposobnost i potrebu da bude dobar u onome što radi, neophodna je i eksterna evaluacija („ogledalo”) koja u samačkom životu često izostaje. Stoga postoji mogućnost da relaciju između bračnog i porodičnog uređenja i osećanja kompetencije moderira potreba za povezanošću sa drugima. Naime, kroz socijalnu razmenu, primanje i pružanje podrške (stari) ljudi doživljavaju nezavisnost, dostojanstvo, samopoštovanje koje im podstiče osećanje uspešnosti (Čudina-Obradović i Obradović, 2004; Tanner, 2007).

U zaključku možemo istaći da su osnovne psihološke potrebe kod starih različito povezane sa sociodemografskim karakteristikama. Potreba za povezanošću sa drugima se pokazala kao potreba čije zadovoljenje opada sa starošću ispitanika. Potreba za kompetencijom pokazala se kao ugroženija kod starih koji su neobrazovani i kod onih koji žive sami. S obzirom na to da su većina ispitanih

starih osoba udovci/udovice i da žive sami, možemo pretpostaviti da je boravak u domovima penzionera jedan od načina na koji oni kompenzuju osećanje usamljenosti i tako zadovoljavaju potrebu za povezanošću, a time i za kompetencijom. Potreba za autonomijom na ispitivanom uzorku nije povezana sa sociodemografskim odlikama. Međutim, treba još jednom naglasiti da su ovaj uzorak činile osobe koje se aktivno druže u domovima penzionera (dakle, dobrog opšteg zdravstvenog stanja) ili žive izvan institucija, u sopstvenim domovima. Možemo pretpostaviti da bismo dobili drugačije rezultate kod starijih osoba narušenog zdravlja kao i kod onih starih koji su smešteni u institucije (npr. u bolnicama ili domovima za starije i nemoćne).

Na kraju, neophodno je naglasiti izvesnu rezervu prema dobijenim rezultatima iz nekoliko razloga. Skala zadovoljenja bazičnih psiholoških potreba pokazala je nisku pouzdanost na nivou supskala. Uprkos tome oni ipak mogu biti korisni kao polazna tačka za naredni korak koji bi vodio u pravcu promišljanja i validiranja konceptualnog modela osnovnih psiholoških potreba kod starih. Uzroke nižih vrednosti pouzdanosti možemo potražiti u nedoslednom uključivanju različitih nivoa opštosti kada je u pitanju formulacija stavki naročito unutar supskala autonomija i kompetentnost. Naime, operacionalizacija konstrukata ovako visokog nivoa opštosti može biti ozbiljna prepreka ispitanicima nižeg nivoa obrazovanja, ali i pretnja teorijskim postavkama na kojima počivaju ovi konstrukti. Finijim specifikovanjem i konkretnijom formulacijom stavki, kao i povećanjem njihovog broja, mogli bi se postići bolji pokazatelji pouzdanosti za ovaj instrument. Osim toga, potrebno je u daljim istraživanjima proveriti i druge merne karakteristike ovog instrumenta. Na taj način bi se doprinelo kreiranju instrumenta koji bi se koristio u budućim istraživanjima procene psiholoških potreba koje nesumnjivo predstavljaju veoma važan fenomen.

Drugo, kako je već istaknuto, individualne razlike u starosti su veće nego u svim ostalim životnim razdobljima, te se dobijeni rezultati mogu uopštiti samo na zdrave stare pojedince iz gradskih sredina koji žive u svojim domovima. Istraživanja psihologije starih u Srbiji su još uvek veoma oskudna. Budući da se Srbija svrstava među zemlje koje rapidno stare, svaka istraživačka pažnja usmerena na ispitivanje saznanja koja mogu doprineti boljem razumevanju naših starih i njihovih potreba je dobrodošla.

Jelica Petrović, Ilinka Jović

BASIC PSYCHOLOGICAL NEEDS OF THE ELDERLY: SOCIODEMOGRAPHIC CORRELATES

Summary

The main subject of this research was the examination of the relationship between the basic psychological needs of the elderly and different socio-demographic variables. The goals of the research were focused on examining relations of age, gender, level of education, family structure and marital status with the self-determination of the elderly.

The survey was conducted in three cities in the Autonomous Province of Vojvodina, in retirement homes during 2014/15. The sample consisted of 219 elderlies (74.6% female). The age range was between 62 and 92 years old, and the average age of respondents was 76 years. Basic psychological needs (autonomy, competence and relatedness) were measured with the Scale of basic psychological Needs (Deci & Ryan, 2004).

The obtained results of the multivariate analysis of covariates showed that the relatedness decreases with the age of the respondents, while gender differences were not registered. The results also indicate that there was a significant difference in competence among respondents of varying degrees of education. Competence is higher in those who have completed school (primary or secondary education), compared to incomplete elementary school and respondents without schooling. Differences between respondents living alone and those living with their spouse or family of their child were also examined. The results have shown that family and marital status are significantly related to the competence, so that the elderly living alone have lower results in this area compared to those who live with others.

Since most of the elderly examinees in this research are widowed and live alone, we assumed that staying in retirement homes is one of the ways to compensate for the feeling of loneliness, and thus meet the need for relatedness and, therefore, competence. The need for autonomy in the examined sample was not related to socio-demographic characteristics. However, it should be emphasized that the sample in this research consisted of the elderly who actively socialize in retirement homes (i.e. those in good general health) and live outside institutions, in their own homes. It is assumed that the results could be different in the sample of the elderly who suffer from ill health, as well as in those who are accommodated in care institutions.

Key words: elderly, basic psychological needs; Self-determination theory, sociodemographic correlates, relatedness, autonomy, competence

LITERATURA

- Alinčić, M., Zotović, M., Petrović, J. (2011). Izvori i stepen stresa kod starih osoba u Srbiji. *Knjiga apstrakata: Savremeni trendovi u psihologiji*, 168–169.
- Baumeister, R., & Leary, M. R. (1995). The need to belong: Desire for interpersonal attachments as a fundamental human motivation. *Psychological Bulletin*, 117, 497–529.
- Beal C. 2006. Loneliness in older women: a review of the literature. *Issues Ment Health Nursery* 27, 795–813.
- Bergdahl, E & Allard, P & Lundman, Berit & Gustafson, Yngve. (2007). Depression in the oldest old in urban and rural municipalities. *Aging & mental health* 11, 570–578.
- Burton, E., Stice, E., & Seeley, J. R. (2004). A prospective test of the stress-buffering model of depression in adolescent girls: No support once again. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 72(4), 689–697.
- Chiriboga, D. A. (1982). An examination of life events as possible antecedents to change. *Journal of Gerontology*, 37, 595–601.
- Cosco, T. D., Stephan, B. C. M. i Bryne, C. (2015) Validation of an a priori, index model of successful aging in a population-based cohort study: the successful aging index, *International Psychogeriatrics*, 27 (12), 1971–1977.
- Čudina-Obradović, M. & Obradović, J. (2004). Psihosocijalne pretpostavke skrbi za stare ljude. *Revija za socijalnu politiku*, 11 (2), 177–192.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior*. New York: Plenum.
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000) The „what” and „why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2002). *Handbook of Self-Determination Research*. Rochester: The University of Rochester Press. Retrieved November 20, 2009 from: <http://books.google.com>
- Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2004). *Basic Psychological Need Scales*. Retrieved from: <http://www.psych.rochester.edu/SDT/>
- Despot Lučanin, J. (2003). *Iskustvo starenja*. Doprinos teoriji starenja. Jastrebarsko: Naklada Slap
- Diener, E. (2000). Subjective well-being. The science of happiness and a proposal for a national index. *American Psychologist* 55 (1), 34–43

- Diener, E., Suh, E., & Oishi, S. (1997). Recent findings on subjective well-being. *Indian Journal of Clinical Psychology*, 24, 25–41.
- Fung, H. H., Carstensen, L. L., & Lang, F. R. (2001). Age-related patterns of social relationships among African-Americans and Caucasian-Americans: Implications for socioemotional selectivity across the life span. *International Journal of Aging and Human Development*, 52, 185–206.
- Golden J, Conroy RM, Bruce I, Denihan A, Greene E, Kirby M, Lawlor BA. (2009). Loneliness, social support networks, mood and wellbeing in community-dwelling elderly. *International Journal of Geriatric Psychiatry* 24 (7), 694–700
- Helliwell, J.F. and Putnam, R.D. (2004) *The Social Context of Well-Being*. Philosophical Transactions of the Royal Society B, 359, 1435–1446. Retrieved from: <http://econ.arts.ubc.ca/jhelliwell/papers/Helliwell-Putnam-PTRSL2004.pdf>
- Jopp, D., Rott C. (2006). Adaptation in very old age: exploring the role of resources, beliefs, and attitudes for centenarians' happiness. *Psychology of Aging* 21(2), 266–280
- Kasser, T., & Ryan, R. M. (1996). Further examining the American dream: Differential correlates of intrinsic and extrinsic goals. *Personality and Social Psychology Bulletin* 22, 80–87.
- Lang, F. R., Staudinger, U. M., & Carstensen, L. L. (1998). Perspectives on socioemotional selectivity in late life: How personality and social context do (and do not) make a difference. *The Journals of Gerontology: Psychological Sciences*, 53, 21–30.
- Lauder W, Mummery K, Jones M, Caperchione C. 2006. A comparison of health behaviours in lonely and non-lonely populations. *Psychology Health Medicine* 11, 233–245
- Meléndez Moral J. C.; Fortuna Terrero, F.B.; Sales Galán, A.; Mayordomo Rodríguez, T. (2014) Effect of integrative reminiscence therapy on depression, well-being, integrity, self-esteem, and life satisfaction in older adults, *The Journal of Positive Psychology*, 10 (3), 240–247.
- Meng, X. i D'Arcy, C. (2014) Successful aging in Canada: Prevalence and predictors from a population-based sample of older adults, *Gerontology*, 60 (1), 65–72.
- Pastuović, N. (2012). *Obrazovanje i razvoj: kako obrazovanje razvija ljude i mijenja društvo, a kako društvo djeluje na obrazovanje*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu i Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

- Pavot, W., & Diener, E. (1993). Review of the satisfaction with life scale. *Psychological Assessment*, 5(2), 164–172.
- Randelović, K.; Smederevac, S. (2011). Relacije životnih ciljeva, bazičnih psiholoških potreba i dobrobiti. *Primenjena psihologija*, 3, 263–278
- Reis, H. T, Sheldon, K. M., Gable, S. L., Roscoe, J., & Ryan, R. M. (2000). Daily well-being: The role of autonomy, competence, and relatedness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 26, 419–435.
- Rowe, J. W. i Kahn, R. L. (1997) Successful aging, *The Gerontologist*, 37 (4), 433–440.
- Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2000). Self-Determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development and well-being. *American Psychologist*, 55(1), 68–78.
- Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2001). On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52, 141–166.
- Ryff, C. D., & Singer, B., H. (2006). Best news yet on six-factor model of well-being. *Social Science Research*, 35, 1103–1119.
- Schaie, KW, Willis, SL (2001): *Psihologija odrasle dobi i starenja*. Zagreb: Naklada Slap.
- Sheldon, K. M., & Kasser, T. (2001). Getting older, getting better? Personal strivings and psychological maturity across the life span. *Developmental Psychology*, 37, 491–501.
- Tanner, D. (2007). Starting with lives: Supporting older people's strategies and ways of coping. *Journal of Social Work*, 7 (1), 7–30.
- Tian, Q. (2016). Intergeneration social support affects the subjective well-being of the elderly: Mediator roles of self-esteem and loneliness. *Journal of Health Psychology* 21(6), 1137–1144.
- Tucak Junaković, I., Nekić, M. (2016). Percepcija uspješnog starenja u starijih osoba. *Acta Iadertina*, 13(2), 0-0. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/190147>
- Victor CR, Scambler SJ, Marston L, et al. 2006. Older people's experiences of loneliness in the UK: does gender matter? *Social Policy Society* 5: 27–38.
- Windsor, T. D., Curtis, R. G. i Luszcz, M. A. (2015) Sense of purpose as a psychological resource for aging well, *Developmental Psychology*, 51 (7), 975–986.
- Živković, T., Petrović, J. (2012). Prevladavanje stresa u starosti. *Primenjena psihologija*, 5 (4), 393–412

РОМАНИСТИКА

Christian Eccher*
Filozofski Fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDC 821.131.1.09-1“1950/1960“ Pagliarani E.
DOI: 10.19090/gff.2018.1.309-319

IL POETA ELIO PAGLIARANI NEL CONTESTO STORICO E LETTERARIO ITALIANO DEGLI ANNI CINQUANTA E SESSANTA**

In questo lavoro analizzeremo la produzione poetica di Elio Pagliarani in rapporto al contesto storico e letterario degli anni Cinquanta e Sessanta. La poesia di Pagliarani ha una fortissima connotazione politica anche se non ideologica: l'artista di Viserba, infatti, osserva e descrive l'Italia del Dopoguerra e quella del Boom economico con puntualità e precisione ma senza partigianeria e nel fare ciò intravede e anticipa alcune tendenze che diventeranno attuali nei decenni successivi. La poesia di Pagliarani si iscrive a pieno titolo in quella corrente letteraria che può essere definita come „Linea Lombarda“.

Parole chiave: Pagliarani, Linea Lombarda, Boom economico, Neorealismo, Italia.

La prima opera poetica di Elio Pagliarani, il quaderno delle *Cronache e altre poesie*, fu pubblicato nel 1954 dalla casa editrice Schwarz. L'opera risente sensibilmente della realtà storico-sociale nella quale nacque, quella milanese dei primi anni del secondo dopoguerra. Il capoluogo lombardo stava a poco a poco assumendo le caratteristiche tipiche delle più grandi capitali europee e il processo di industrializzazione, iniziato già negli anni ottanta del diciannovesimo secolo, proseguiva senza sosta (Giardina-Sabattucci-Vidotto, 1996: 352–376). Milano fin dal settecento aveva fornito un terreno fertile alla nascita e al rapido sviluppo di tendenze letterarie le cui radici affondavano nel realismo pragmatico di matrice illuminista.

La Milano del *Caffè* – quella delle riforme di Maria Teresa e di Giuseppe II (Venturi: 1996, 645–747) – aveva visto nascere una nuova corrente letteraria e soprattutto poetica che, prendendo le mosse dalle opere del Parini, è giunta attraverso il movimento della Scapigliatura fino ai nostri giorni. Con il grande sviluppo industriale del penultimo decennio dell'Ottocento, si verificarono alcuni fenomeni che portarono a una mutazione sostanziale del tessuto urbano della città e

* christian.eccher@gmail.com

** Članak je rezultat istraživanja u okviru projekta 01603 „Jezici i kulture u vremenu i u prostoru“

dei legami che univano la società al mondo intellettuale che della stessa Milano era stato per più di un secolo l'anima politica e culturale (De Micheli, 1998: 9–21). Un processo in tutto e per tutto simile a quello che si trovò a vivere nell'immediato Dopoguerra il giovane Pagliarini.

Nell'Ottocento il lento dilagare della borghesia industriale nei posti chiave delle istituzioni governative, la nascita di una classe operaia cresciuta numericamente e ideologicamente nel corso dell'età giolittiana, la nuova „atmosfera di banche e di imprese industriali” che si respirava non solo a Milano ma in tutte le città del famoso „triangolo industriale” – che oltre a Milano comprendeva Genova e Torino – portò alla perdita di una qualsiasi forma di peso politico da parte degli intellettuali (Luperini, 1981: 1–13). Essi, insomma, non erano più degli ideologi. Sostituiti definitivamente dalla nascente logica degli affari e dell' „accumular danaro”. L'intellettuale che non avesse accettato tale logica e si fosse rifiutato di diventare *organico* al neonato sistema politico-economico, non poteva che isolarsi ed essere isolato dal consorzio sociale a cui apparteneva. Fu proprio la solitudine, la sterile protesta nei confronti della classe dominante a portare gli artisti di quest'epoca, riuniti nel movimento proto-avanguardistico della scapigliatura, all'autodistruzione fisica e, da un punto di vista meramente artistico, all'abbandono dei modelli contenutistici tipici delle epoche precedenti.¹ Anche la descrizione realistica di derivazione pariniana si fece sempre più graffiante e insolente, l'arte rispecchiava il brutto della periferia milanese, ormai costellato di lugubri opifici e di squallide industrie.

Nella seconda metà del Novecento il processo che ho appena descritto si è a grandi linee ripetuto, aggravato dalla massificazione del ceto intellettuale che era stata favorita in età giolittiana dalla progressiva estensione del diritto all'istruzione a strati sempre più vasti della piccola e media borghesia che a loro volta poterono

¹ Definisco la Scapigliatura una proto-avanguardia per via della protesta confusa che essa portava avanti: l'assenza di una precisa consapevolezza circa le dinamiche che animavano la società dell'epoca e che portarono Milano a cambiare i propri connotati urbani in un lasso di tempo assai breve, la totale inadeguatezza del linguaggio aulico e poetico utilizzato per veicolare contenuti di graffiante attualità, la mancata elaborazione di un programma di opposizione politico-artistica alla borghesia e alla cultura da essa diffusa nella società, portarono il gruppo scapigliato alla dissoluzione non appena ne morirono gli animatori. Dalla „macchia” di cui parla Dossi, dalla nostalgia del passato di Camerana fino alla sferzante ironia di alcuni testi di Tarchetti, sono visibili nella Scapigliatura tutte le tendenze avanguardistiche e non che si costituirono nel secolo successivo. Il futurismo, il crepuscolarismo...

sempre più permettersi di mantenere economicamente i propri figli agli studi (Luperini, 1981: 47–61). L'intellettuale si era illuso di poter recuperare il vecchio ruolo sociale e politico di ideologo durante il ventennio fascista, seppure in maniera totalmente subalterna all'ideologia, e poi negli anni successivi al periodo della Resistenza.²

Dal 1945 al 1948 la fiducia di poter ritrovare un'armonia con la classe politica al potere aveva spinto gli intellettuali stessi a riportare fedelmente sulla pagina o sullo schermo cinematografico le sofferenze della popolazione appena uscita dalla guerra e a illudersi – partendo da questo ruolo documentaristico – di poter indirizzare la Storia; un concetto, quello di Storia, ricondotto fiduciosamente alla sua matrice illuministica di *progresso*. La Storia disattese però le aspettative di coloro che erano cresciuti nella temperie neorealista con l'inizio della „guerra fredda” nel 1947 e, per quel che concerne la situazione italiana, con la sconfitta delle forze politiche più progressiste che avevano unito in una comune battaglia gli intellettuali e alcune frange della popolazione, come quelle dei disoccupati e degli operai. Il 1948 sancì la presa del potere da parte della classe borghese e l'inizio della restaurazione clerico-fascista (Luperini, 1981: 393). Nel 1948 Pagliarani era già a Milano, con una laurea in Scienze politiche e un impiego come traduttore e dattilografo presso una ditta di import-export.³

Le prime poesie che egli scrisse, e che confluiranno proprio nelle *Cronache e altre poesie*, si situano nel punto di raccordo fra le due diverse forme di realismo da me rapidamente descritte, quella neorealista, epurata da ogni illusione possibilista di intervento diretto nella realtà, e quella pariniana-scapiagliata-

² Durante il periodo fascista la rottura verificatasi fra il ceto intellettuale e la società venne in parte colmata. Se gli intellettuali avevano cercato nei primi vent'anni del Novecento un proprio spazio ideologico-politico autonomo e si erano riuniti a questo scopo attorno al nucleo redazionale direttivo della rivista la *Voce*, durante gli anni del regime fascista essi vennero cooptati nella gestione del potere politico grazie alla fondazione di organizzazioni di massa e di istituti di cultura. Dopo la Liberazione i letterati volevano partecipare alla ricostruzione del paese, la letteratura diventò perciò impegno e tale impegno coincise con una nuova forma di scrittura realistica. Lo scrittore non voleva più stare in una torre d'avorio, ma piuttosto recuperare quel ruolo che il Fascismo gli aveva in parte ridato e che l'esperienza bellica aveva di nuovo cancellato (Luperini, 1981: 337–393).

³ Traggo le notizie sulla vita di Pagliarani dalla *cronistoria minima* che il poeta ha tracciato di sé, consultabile sul sito internet www.mondadori.com/libri/cover/Novecento/Pagliaranistoria.html

lombarda; quest'ultima viene definita da Luciano Anceschi „corrente post-ermetica” o „Linea lombarda” perché l'eredità di Dossi, Tarchetti, Praga... fu ripresa da poeti nati in Lombardia o che comunque stabilirono per un lungo periodo di tempo la propria residenza a Milano: basti qui menzionare Nelo Risi, Erba, Orelli, il Montale delle raccolte successive alla *Bufera*, Majorino... (Guglielmi-Pagliarani: 1968). Il ruolo di Pagliarani fu quello di chiudere la prima fase della „Linea lombarda” e di aprirne la seconda, per collocarsi successivamente a cavallo dell'esperienza neo-avanguardistica del Gruppo 63 del neosperimentalismo promosso dai redattori della rivista *Officina*. Negli anni cinquanta, però, la riflessione del poeta era ancora lontana da una formulazione chiara e univoca della propria poetica. Nelle *Cronache* l'artista romagnolo non poteva far altro che registrare la realtà che aveva innanzi, mischiarsi al popolo e cantare le gesta – molto umili per la verità – degli immigrati, il cui lavoro contribuiva, proprio negli anni in questione, a quell'accumulazione di capitali che a fine decennio avrebbe dato vita al „boom economico”(Petri, 1997: 311–440); le gesta di *gente robusta, poco adatta a baloccarsi* (Pagliarani, 1954: 9).

Pagliarani osservava incessantemente il mondo che lo circondava e lo descriveva con immagini malinconiche e a tratti elegiache, prive di quella mordace ironia che costituisce la cifra essenziale della sua produzione successiva. Già nella prima raccolta era però in nuce la futura poetica di Pagliarani, indirizzata soprattutto verso uno studio formale incessante mirato a tenere il linguaggio „in efficienza”: „[...] *Mi ricordo mio nonno/ Che non voleva vedermi giocare/Contento:/ „i bambini devono piangere/ Gli uomini lavorare”* (Pagliarani, 1954: 9)

Il penultimo verso è un endecasillabo, l'ultimo un ottonario; due forme nobili della tradizione letteraria italiana che accolgono, nella prosaicità del discorso diretto, un'espressione bassa e colloquiale; quest'ultima rivela per giunta i modelli educativi di un'epoca aspra, il popolo imbruttito da un lavoro disumano e dalle privazioni legate alla povertà e a una morale cattolica che esalta il sacrificio e la repressione di ogni pulsione vitale. In questo mare di privazioni e di sofferenza, in cui anche il poeta – un proletario venuto dalla Romagna – è costretto a navigare, ogni mattina, da Porta Vigentina a porta Romana, l'unica nota positiva è quella apportata dalla subitanea materializzazione di un ricordo lontano nella mente: „[...] *Forse una volta, perché sbiadisce la memoria/ Un giorno in questo mare/ Ci è parso di cantare”* (Pagliarani, 1954: 20)

La poesia di cui ho citato la fine presenta un incipit che rimanda a un componimento di Cesare Pavese molto famoso, *I mari del sud*, il primo testo della

raccolta *Lavorare stanca* (Pavese: 1943): „*La mia nave dei mari del sud/Fa carico d'acqua a Porta Vigentina [...]*” (Pagliarani, 1954: 12).

L'aggettivo possessivo „mia” delinea nettamente una contrapposizione fra la nave su cui è imbarcato Pagliarani – il bus 29! – e quella reale da cui il cugino di Pavese aveva scorto *fuggire balene fra schiume di sangue* (Pavese, 1943: 122). Che abisso separa il *gigante vestito di bianco*, a cui va tutta l'ammirazione del poeta Pavese, e l'intellettuale proletarizzato: quest'ultimo non ha più viaggi affascinanti e romantici da compiere e tanto meno da descrivere. Nessuno pensa più a trasferirsi in Australia per sbarcare il lunario, e già negli anni cinquanta gli uomini „giganteschi” migravano in massa alla volta di Milano o verso le altre città europee. Il piano maturato dall'eroe pavesiano, quello di „... *togliere tutte le bestie alla valle/ e obbligare la gente a comprare i motori*” (Pavese, 1943: 87), migliorandone così le condizioni di vita, si stava a poco a poco realizzando anche se solo in alcune zone d'Italia, non escluse le Langhe, ma non per mano di un coraggioso imprenditore inserito nel tessuto sociale delle regioni agrarie in via di „sviluppo”. Ben altri erano i giganti che promuovevano il mutamento delle condizioni lavorative di un'Italia ancora in gran parte agricola: „[...] *Io sono la Fiat, la Ford, la General Motors/ Un solidissimo comignolo/.../ Le strutture sono in cemento armato dove non/Annidano tarli, il meccanismo è garantito e non consente/Deviazioni, la sirena non fischia/Niente frutti.*” (Pagliarani, 1954: 19)

Niente frutti: il capitalismo non redistribuisce la ricchezza, i contadini beneficiati dalla meccanizzazione dell'agricoltura erano solo quelli della Val Padana, dal centro e dal sud Italia – all'epoca semiperiferia del mondo-nord – si poteva esclusivamente emigrare. Le deviazioni non erano e non sono consentite, né per quel che riguarda i flussi monetari che si dirigono verso le città del nord del pianeta, dove già allora si trovavano le sedi delle nascenti multinazionali, né quelle rivoluzionarie: simili tarli non sono affatto ammessi da un sistema le cui strutture sono solide come il cemento armato che a fine anni cinquanta graffiava le periferie di Milano, da Sesto San Giovanni a Rogoredo, quartiere descritto magistralmente da Ottiero Ottieri nel suo primo romanzo, *Tempi stretti*. Pagliarani era un uomo che doveva impegnarsi a lottare per poter galleggiare nelle alte e vorticose acque dell'oceano neocapitalista in via di assestamento.

Più che alla vita del cugino pavesiano, l'esistenza degli intellettuali somigliava piuttosto a quella di Carla, l'omonima ragazza che il poeta di Viserba descrive nel poemetto *La ragazza Carla*, la cui composizione fu iniziata nel 1954 non in un hortus conclusus, ma fra i muri dell'istituto Leonida, una scuola media

dove il professor Pagliarani si guadagnava da vivere insegnando l'italiano.⁴ Il poemetto rappresenta un passo avanti rispetto alle *Cronache* sul cammino del poeta verso una definizione compiuta della propria poetica. Ciò che qui mi preme sottolineare è il fatto che Carla rappresenta – con le dovute differenze – un alter ego dell'intellettuale, almeno per quel che riguarda la dimensione sociale nella quale quest'ultimo è inserito. Entrambi infatti imparano a sopravvivere, Carla grazie al recupero di un rapporto attivo con il proprio corpo, lo scrittore con le armi della cultura, specie se non dispone di un patrimonio pecuniario ingente – ed è questo il caso di molti scrittori del Novecento – ereditato dalla famiglia di origine. Torniamo per un attimo a Carla e, più in generale, a tutte le „milanesi signorine”, e leggiamo questo passo: „*S'è lavata nel bagno e poi nel letto/Si è accarezzata tutta quella sera/.../Tira il collo all'indietro ed ecco tutto*” (Pagliarani, 1998: 18).

Carla sembra voler reagire alla situazione di asfittica alienazione in cui è costretta a vivere sia in famiglia e sia al lavoro accarezzandosi, compatendosi e instaurando un rapporto con l'unico elemento di sé di cui a sera può ancora disporre, il corpo: l'anima, per dirla con Foucault (Foucault: 1993, 45), appartiene ormai al suo datore di lavoro, il signor Praték. Alla fine dell'opera il corpo, reso più aggressivo dalle calze di nylon e dal rossetto, serve a Carla per riprendersi ciò che ancora le può dar gioia, quello che può farla almeno in parte uscire dall'alienazione, il rapporto – magari superficiale o addirittura soltanto fisico – con un altro essere umano. Un contatto con i propri simili nella Milano anni Cinquanta così come in quella di oggi, era difficile da instaurare. Meno male che noi esseri umani abbiamo ancora un corpo che ci redime e che una via di fuga, seppur piccola, la garantisce:

*Nerina ha voglia di ridere, perché ride ogni tanto
Adesso, con il figlio, Carla ha la faccia seria mentre provano
Allo specchio, mentre Nerina insegna e Carla impara
A mettere il rossetto sulle labbra: ci deve essere in un cassetto
Un paio di calze di nylon, finissime
Bisogna provarle.
Questo lunedì comincia che si sveglia*

⁴ *Cronistoria minima*, cit. Il testo della *Ragazza Carla* era già in nuce nel biennio 1947–1948: Pagliarani si ispirò direttamente alla propria esperienza, dato che all'epoca era impiegato presso una ditta di import-export. Pagliarani pensava in maniera certo velleitaria di stendere il testo come fosse un soggetto cinematografico da presentare alla coppia De Sica – Zavattini: questa notazione ci fa intendere come anch'egli fu partecipe del clima neorealista dell'epoca. Il poemetto fu steso invece fra il 1954 e il 1957 e alcuni specimina furono pubblicati già nel 1959 su *Nuova Corrente*.

*Presto che indugia svagata nella piazza
Prima di entrare in ufficio, che saluta
A testa alta „Buongiorno” con l’aggiunta
„A tutti”, che sorride cercando Aldo con gli occhi
Che gli dice „Bella la ragazza e come/Attenta ai tuoi discorsi”, che comincia -
forse - il lavoro
Fresca.” (Pagliarani, 1998: 34).*

Il poemetto non presenta un lieto fine, nessuna eroina ottocentesca potrà mai vincere il caos di Milano che sembra precludere ogni possibile rapporto umano basato sull’autenticità o sulla continuità. Non c’è più posto per l’amore romantico. A Milano ci si perde nel caos di oggetti, rappresentato nelle poesie informali di Angelo Guglielmi e Alfredo Giuliani, o nel caos di voci impresso nei versi della *Ragazza Carla*: „Carla Dondi fu Ambrogio di anni / Diciassette primo impiego stenodattilo / All’ombra del Duomo / Sollecitudine e amore, amore ci vuole al lavoro / Sia svelta sorrida e impari le lingue / Le lingue qui dentro le lingue oggigiorno / Capisce dove si trova? /.../ Signorina, noi siamo abbonati / Alle pulizie generali, due volte / La settimana, ma il signor Pratèk è molto / Esigente / UFFICIO A UFFICIO B UFFICIO C / Perché non mangi? Adesso che lavori ne hai bisogno / Adesso che lavori ne hai diritto / Molto di più” (Pagliarani, 1998: 18).

A ogni microstruttura riportata corrisponde un punto di vista differente: siamo di fronte a un prosaico recitativo polifonico. L’intellettuale-poeta costretto a vivere nel magma della contemporaneità non può far altro che registrare tutti i suoni che il suo orecchio capta. Si potrebbe obiettare che Pagliarani nell’assemblare le voci del non senso veicola ugualmente un messaggio morale forte, ma questo è un discorso non legato ai contenuti che l’opera esprime quanto alla sua veste formale: l’ultima frase, allora, conclude „in crescendo” un passo in cui l’alienazione umana si è manifestata al suo più alto grado: una madre che collega inconsciamente il diritto di mangiare della figlia al lavoro che quest’ultima svolge nella sede di una multinazionale. A Milano anche i rapporti affettivi più stretti diventano sfalsati dalla necessità di sopravvivere e dalla vita dura che gli uomini come Pratèk impongono ai propri dipendenti, siano essi sprovvedute ragazzine come Carla o uomini colti e sensibili come Elio Pagliarani o Ottiero Ottieri. Le parole sono allora frastornanti e automatiche, in tutto e per tutto simili alle targhe telegrafiche attaccate sulle porte degli uffici; il poeta che vuole parlare della contemporaneità deve essere prima di tutto realista, i contenuti della sua opera si devono identificare necessariamente con la confusione delle grandi città e con i rumori a essa connessi, e, se proprio si vuole indirizzare il caos che si ha di fronte verso un esito positivo che risvegli le coscienze assopite, è necessario far stridere fra loro le parole e

conferir loro nuovi significati.⁵ Dalla *Ragazza Carla* in poi Pagliarani scelse di percorrere questa strada sulla quale ha impostato la propria ricerca fino alla morte, avvenuta nel 2010.⁶

Ho finora cercato di delineare il contesto storico-letterario in cui affondava le radici il realismo di Pagliarani e in particolar modo del Pagliarani degli anni cinquanta. Alla base di tale realismo era certo presente il retaggio della „Linea lombarda” che si doveva ormai rinnovare, nei contenuti e nelle forme, per poter esprimere meglio la sensazione di disagio dell’intellettuale di fronte alla restaurazione clerico-fascista e al successivo scoppio del „boom economico”. Negli anni di cui ci stiamo occupando un universo stava scomparendo lentamente e l’Italia, da paese in gran parte agricolo quale era sempre stato, si preparava a diventare un moderno Stato industriale. Il poeta di Viserba, come ho già avuto modo di accennare, era giunto a Padova prima e a Milano poi dalla Romagna, dove aveva trascorso gli anni della fanciullezza in un ambiente contadino e popolare ma estremamente vivo.

Il tessuto sociale della regione era costituito da una grande varietà di ceti sociali: c’erano i piccoli e medi proprietari, di cui Giovanni Pascoli fu il rappresentante letterario più insigne (proprio grazie alla forma chiusa del poemetto che Pagliarani riprese aprendola a nuovi linguaggi), i braccianti, gli affittuari, i pescatori della costa. A una simile varietà di elementi sociali, si accompagnava una sfumata molteplicità di ideologie e di movimenti politici: il fascismo agrario si era sviluppato a cavallo fra Emilia e Romagna negli anni in cui il nostro autore nasceva, il pensiero socialista aveva facilmente attecchito fra i braccianti e i pescatori, un certo spirito anarchico toccava trasversalmente tutti i ceti menzionati (De Felice, 1968: 27–87).

Pagliarani, che non si farà mai ingannare dalle ideologie fino a farne „corpo mistico”, ovvero forme di pensiero assolute, presenta in tutta la sua produzione

⁵ Un’operazione simile fu condotta anche da alcuni musicisti: nel 1958 Edgar Varèse compose il *Poème électronique*, un’opera realizzata assemblando rumori di vario genere registrati per strada o in interni domestici. Il rumore aveva già fatto la sua prima irruzione in musica nei primi anni del Novecento grazie al Futurismo; il caos di voci che Pagliarani rappresenta era già stato mimato in alcuni testi di Palazzeschi e dei Dadaisti. Entrambe le operazioni non erano quindi nuove e avevano antecedenti illustri. Per l’utilizzo del rumore in campo musicale rimando a Fred Prieberg, (1963) e Franco Evangelisti (1991).

⁶ Per un’esposizione più approfondita degli argomenti qui accennati, in relazione anche al contesto storico letterari in cui essi nacquero, si consulti il secondo capitolo di questo lavoro.

poetica preziose venature che oscillano fra un populismo ironico e mordace e un anarchismo mai violento e mai arrogante. Una coloritura di visceralità, ovvero di enorme e talvolta rabbiosa „compassione” di fronte a tematiche sociali o a delusioni politiche, intreccia le due componenti del pensiero del poeta in maniera salda, fino a fonderle talvolta in esplosioni di furiosa critica al sistema politico vigente. Tale visceralità è, dal mio punto di vista, un’eredità tipicamente romagnola, individuabile in molti testi dialettali, sulla scia dell’analisi di Carlo Dionisotti pubblicata nel 1960 (Dionisotti, 1960, 65). Una „linea viscerale”, quindi, di cui fanno parte Guerra, Zavattini, Baldini, Roversi...⁷

Citerò a titolo d’esempio un lacerto tratto da una poesia del primo autore ricordato, Tonino Guerra, più noto come sceneggiatore che come scrittore vernacolare, il cui dialetto, quello di Sant’Arcangelo di Romagna, è per molti aspetti simile a quello parlato a Viserba:

<i>...St’an i mi liméun</i>	<i>Quest’anno i miei limoni</i>
<i>tra bèll i bròtt</i>	<i>Tutto considerato</i>
<i>i n’ a fat dusentquarenta</i>	<i>Ne han fatti duecentoquaranta</i>
<i>A vagh a chéul ma tott</i>	<i>Vada a culo tutto</i>
<i>A stagh tra i mei liméun</i>	<i>sto fra i miei limoni</i>
<i>La poletica più gnènt</i>	<i>Niente più politica</i>
<i>A ciap za du curtlédi</i>	<i>ho preso due coltellate</i>
<i>Nient dònì, nien putènt</i>	<i>Niente donne, niente puttane</i>
<i>via i parènt</i>	<i>lontani i parenti</i>
<i>Quàter fioridéur</i>	<i>Quattro fioriture</i>
<i>quàter stasòn</i>	<i>quattro stagioni</i>
<i>A vagh a chéul ma tott</i>	<i>Vada a culo tutto</i>
<i>a stagh tra i mei limèun</i>	<i>sto fra i miei limoni (Guerra, 1993)</i>

Si confronti il testo che ho riportato sopra con i seguenti brani, tratti dagli *Epigrammi* di Pagliarani: „Non so se avete capito:/siamo in troppi a farmi schifo” e „Si fa sempre più fatica/a respirare//Sarà roba di dentro/i miei polmoni/o roba di fuori/i miei coglioni” (Pagliarani, 2001: 111–112)

⁷ Si consulti l’antologia di Renato Bertacchini *Emilia Romagna* nella collana *Letteratura delle regioni d’Italia-Storia e testi*, Brescia, La scuola 1987. Bertacchini inserisce nel suo volume anche poesie di Pasolini, che in realtà era friulano. Il poeta visse però a Bologna per lungo tempo; da qui deriva la scelta del curatore di inserire suoi testi nell’antologia. Pasolini rientra a mio avviso nella „corrente viscerale” di cui ho appena parlato, anche se per ragioni legate soprattutto a passioni personali proiettate nella dimensione politico-sociale.

Se da una parte Pagliarani si trova in armonia con il poeta di sant’Arcangelo, per via del vigore e della grinta formale con cui quest’ultimo aggredisce in certi suoi testi la realtà che descrive, dall’altra il nostro autore non si concentra mai sul rimpianto di un mondo contadino ormai quasi del tutto scomparso, che porta Guerra agli esiti malinconici e crepuscolari di alcune sue poesie. L’unico aspetto che accomuna i due autori, oltre a quello „viscerale” già analizzato, si palesa nelle descrizioni di alcuni personaggi che animano la *Ballata di Rudi* e il libretto dell’opera teatrale *Le sue ragioni*: Armando della *Ballata* e Arlecchino nella pièce che ho appena ricordato, richiamano i personaggi di alcune poesie di Guerra, di certi racconti di Zavattini⁸ che scrisse anche sceneggiature per i film di Federico Fellini; uomini mesti e sognatori, silenziosi e spesso soli, che Pagliarani ha inserito però nel contesto schizomorfo e schizofrenico della società neocapitalistica. Il poeta di Viserba non è mai fuggito nell’astratta ironia zavattiniana⁹ o negli accessi di rabbia, alternati a profondi abissi di malinconia, tipici di Guerra, per evitare il caos della contemporaneità, ma si è sempre affidato a quella cifra stilistica realistica tipica della „Linea lombarda”.

Christian Eccher

PESNIK ELIO PALJARANI U ITALIJANSKOM KNJIŽEVNOM I ISTORIJSKOM
KONTEKSTU PEDESETIH I ŠEZDETIH GODINA

Rezime

U ovom radu se razmatra poetika prvih dela Elija Paljaranija, italijanskog pesnika, koji je bio jedan od najvažnijih na italijanskoj književnoj sceni tokom druge polovine dvadesetog veka. Paljarani pripada liniji, koja se može definisati kao „Lombarda” i koja potiče direktno iz XIX veka, kada su regija Lombardija i njen glavni grad Milano bili veoma važni za širenje ideja Prosvetiteljstva. Dela Elija Paljaranija su analiza i kritika italijanskog društva, koje se posle rata uputilo ka materijalnom blagostanju, vezanom sa ekonomski „Boom” šezdesetih godina. Paljarani, isto kao i drugi italijanski pesnik, pisac i režiser, PjerPaolo Pazolini, predvideo je antropološku mutaciju italijanskog naroda, koji je odjednom

⁸ Si leggano i racconti di *I poveri sono matti* o di *Io sono il diavolo* (Zavattini, 1967).

⁹ L’ironia astratta di cui parlo è da intendersi come una forma di assurdo in cui i personaggi sono calati; l’estrema rarefazione dei racconti di Zavattini non era solo un connotato stilistico legato alla poetica dello scrittore ma anche un escamotage per evitare l’impetosa censura del regime fascista che avrebbe impedito la pubblicazione dei libri dello stesso Zavattini se fossero apparsi riferimenti immediati alla realtà dell’epoca (Cirillo, 2000).

zaboravio svoju seljačku kulturu i postao gradski, zapadni i buržoaski narod, orijentisan samo ka materijalnom blagostanju. Paljarani je izmislio i novu formu za svoju poeziju, formu koja renovira klasičnu poeziju i koja je u skladu sa burnim promenima italijanskog društva. Zbog toga se on priključio neoavangardističkom književnom pokretu, koji se rodio 1963. god.

Ključne reči: Paljarani, Lombardska Linija, ekonomski boom, neorealizam, Italija.

BIBLIOGRAFIA

- Cirillo, S. (2000). *Le verità di Zavattini*. Roma: Bulzoni.
- De Felice, R. (1968). *Mussolini il rivoluzionario*. Torino: Einaudi.
- De Micheli, M. (1998). *Le Avanguardie artistiche del Novecento*. Milano: Feltrinelli.
- Dionisotti, C. (1960). *Geografia e storia della letteratura italiana*. Torino: Einaudi.
- Evangelisti, F. (1991). *Dal silenzio a un nuovo mondo sonoro*. Roma: Semar.
- Foucault, M. (1993). *Sorvegliare e punire*. Torino: Einaudi.
- Giardina, A–Sabbatucci, G. & Vidotto, V. (1996). *Manuale di Storia III*. Bari, Laterza.
- Guerra, T. (1993). *I bu*. Rimini: Maggioli.
- Guglielmi, A. – Pagliarani, E. (1968). *Manuale di poesia sperimentale*. Milano: Mondadori.
- Luperini, R. (1981). *Il 900*. Torino: Loescher.
- Pagliarani, E. (1954). *Cronache e altre poesie*. Milano: Schwarz.
- Pagliarani, E. (1997). *I romanzi in versi*. Milano: Mondadori.
- Pagliarani, E. (2001). *Epigrammi*. Lecce: Manni.
- Pavese, C. (1943). *Lavorare stanca*. Torino: Einaudi.
- Petri, R. (1997). *Dalla ricostruzione al miracolo economico*. Bari: Laterza.
- Priberg, F. (1963). *Musica ex machina*. Torino: Einaudi.
- Venturi, F. (1969). *Settecento riformatore*. Torino: Einaudi.
- Zavattini, C. (1967). *I tre libri*. Bompiani: Milano.

O HIPOTETIČKIM REČENICAMA UVEDENIM VEZNICIMA *SI* I *SE* U FRANCUSKOM I ITALIJANSKOM JEZIKU**

U ovom radu ćemo kontrastivnom metodom analizirati hipotetičke rečenice u francuskom i italijanskom jeziku. S obzirom na bliskost proučavanih jezika, očekujemo visok stepen poklapanja kada je reč o samoj strukturi hipotetičke rečenice i njenom mestu u okviru složene rečenice. Zato ćemo posebnu pažnju posvetiti razmatranju upotrebe glagolskih oblika, pre svega glagolskih načina, u ovim rečenicama, jer to je domen u kojem očekujemo da posmatrani jezici pokažu izvesna odstupanja. Pritom ćemo zasebno razmatrati rečenice uvedene veznikom sa značenjem *ako*, *kad(a)*, *da* (fr. *si*, it. *se*) i rečenice uvedene drugim subjunktorima.

Ključne reči: uslov, hipoteza, glagolski način, subjunktiv, konjunktiv, francuski, italijanski.

1. UVODNE NAPOMENE

Rečenice koje su predmet ovog rada u konsultovanoj se literaturi, onoj koja se bavi francuskim i onoj iz domena italijanistike, najčešće nazivaju kondicionalnim (uslovnim). Neki autori ravnopravno koriste i termin *hipotetičke rečenice* (Delatour–Jennepin–Léon-Dufour–Mattlé–Yeganeh–Teyssier, 1994; Grevisse, 2003), a neki naglašavaju da je u savremenoj literaturi termin *hipotetičke rečenice* prihvaćeniji, jer on, budući uopšteniji, jasnije predstavlja sve značenjske nijanse koje se izražavaju ovim rečenicama (Točanac–Milivojev, 1989). Kako bismo izbegli terminološku konfuznost, mi ćemo u ovom radu koristiti termin *hipotetičke rečenice*.

2. REALIZACIJA HIPOTETIČKIH REČENICA

Ove rečenice najčešće se realizuju u okviru složene hipotetičke strukture (hipotetički period).¹ One u francuskom i italijanskom jeziku, očekivano (s obzirom

* seder@sbb.rs

** Ovaj rad je nastao u okviru projekta Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije: *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* (br. 178002).

na bliskost dvaju jezika), pokazuju određeni stepen sličnosti. Ona se prevashodno ogleda u mnogo učestalijoj upotrebi zavisne rečenice uvedene veznikom sa značenjem *ako, kad(a), da*² (fr. *si*, it. *se*), u odnosu na rečenice uvedene drugim subjunktorima,³ iako oba jezika raspolažu širim repertoarom hipotetičkih/uslovnih subjunktora. Sama hipotetička rečenica, kao vrsta priloških rečenica, u obama jezicima ima dosta slobodnu poziciju u okviru složene rečenice, s tim što je, s obzirom na semantiku (uslov obično prethodi posledici), zavisna rečenica (protaza) najčešće anteponirana glavnoj (apodozi). Očekujemo da se razlika javlja u vremenskoj i (pre svega) načinskoj orijentaciji glagolskih oblika. Naime, i francuski i italijanski jezik u svojim glagolskim sistemima poseduju one glagolske načine (u francuskom to je subjunktiv – fr. *subjunctif*, a u italijanskom konjunktiv – it. *congiuntivo*) koji, kao naslednici latinskog konjunktiva, u obama jezicima imaju istu vrednost i slično su definisani.⁴ U skladu s tim, trebalo bi da imaju i istovetnu distribuciju u konkretnoj jezičkoj realizaciji, tj. da se koriste u istim sintaksičko-semantičkim uslovima. Ipak, u nekim domenima⁵ italijanski konjunktiv znatno je zastupljeniji nego francuski subjunktiv, što nas dovodi do pretpostavke da će tako biti i u hipotetičkim rečenicama.

¹ Ovaj termin svojstven je italijanistici. Mi ćemo ga u ovom radu koristiti umesto termina *složena hipotetička rečenica*, radi konciznosti.

² Veznik *ukoliko* javlja se kao sinonim za veznik *ako*.

³ O njima videti dalje u ovom radu.

⁴ Ilustracije radi, daćemo sledeće definicije: „Subjunktiv svojom osnovnom vrednošću koja mu daje ton intepretacije ili procene, izražava proces koji je samo predstavljen u mislima (za razliku od indikativa, koji aktualizuje proces, smeštajući ga u jednu od tri vremenske epohe); sadržaj izražen subjunktivom smatra se nepostojećim ili još uvek nerealizovanim, s obzirom na to da je govornik ne smešta na plan realnog” (Grevisse, 1969: 684; naš prevod). Slična je definicija italijanskog konjunktiva koju nalazimo u gramatici Luke Serijanija: „Konjunktiv izražava određeno udaljavanje od realnosti ili objektivne konstatacije nečega, time što radnju ili proces predstavlja kao željenu, pretpostavljenu ili kao nešto čega se plašimo” (Serianni, 1988: 324; naš prevod).

⁵ Npr. u dopunskim (kompletivnim) rečenicama, u kojima je u italijanskom jeziku konjunktiv dominantan u odnosu na indikativ, dok je u francuskom jeziku u ovim rečenicama upotreba indikativa znatno češća. Do zaključka o ovakvoj upotrebi subjunktiva u kompletivnim rečenicama došli smo u zasebnim istraživanjima posvećenim ovom glagolskom načinu (više o ovome videti u: Seder, 2010, Seder, 2011a i Seder, 2011b).

2.1. Rečenice uvedene veznicima *si* (fr.) i *se* (it.)

Reč je o rečenicama uvedenim ekvivalentima srpskih veznika *ako*, *kad(a)*, *da*, u zavisnosti od tipa pretpostavke koji izražavaju, kao i vremenskog segmenta na koji se odnose. Na osnovu prethodno navedenih parametara, izdefinisala su se tri osnovna tipa hipotetičkih rečenica, u okviru kojih, i u francuskom i u italijanskom jeziku, postoji utvrđen raspored glagolskih oblika.

2.1.a. Realne hipotetičke rečenice

Uslov ili pretpostavka odnose se na sadašnjost ili budućnost, i njihovo se ostvarenje smatra mogućim. U ovom slučaju, u protazi se uvek nalazi indikativ (u obama jezicima), a u apodozi je moguća i upotreba imperativa:⁶

1. Si votre sœur y va, elle en mourra. (Pennac, 1989: 71)
- 1a. Se sua sorella ci va, ne morirà. (Pennac it., 2014: 51)
[Ako Vaša sestra ode tamo, umreće.]
2. Prévenez Gauthier, et Loussa, s'il est ici. (Pennac, 1989: 101)
- 2a. Avverta Gauthier, et Loussa, se c'è. (Pennac it., 2014: 74)
[Obavestite Gotjea, i Lusu, ako je tu.]

Za razliku od francuskog jezika, u kojem nije moguće da se oblik futura nađe u protazi, u italijanskom se jeziku u protazi može naći i prosti futur. Najčešće je prisutna i vremenska odrednica sa značenjem budućnosti:

3. Et, s'il m'envoie à l'hospice quand mes dents tomberont dans mes poches, je partirai heureux... (Pennac, 1989: 123)
- 3a. E se, quando non avrai più un dente in bocca, mi metterà all'ospizio, ci andrò felice,... (Pennac it., 2014: 89)
[A ako me, kada mi svi zubi poispadaju, bude poslala u starački dom, otići ću tamo srećan...]
4. « Qui est cette dame? elle a de l'esprit », dit Forcheville. – Non, mais nous vous en ferons si vous venez tous dîner vendredi. (Proust, 1954: 490)

⁶ U francuskom jeziku moguće je upotrebiti i oblik subjunktiva, ali isključivo za naredbu trećem licu, dakle, kao zamenu za treće lice, koje francuski imperativ ne poseduje.

- 4a. « Chi è quella signora? non manca di spirito », disse Forcheville. – No certo, ma ne sentirete dell'altro venerdì, se verrete tutti a pranzo. (Proust it., 1982: 95)
[– Ko je ova dama? Ima duha – reče Foršvil. – Tačno. Ali čućete još dosta toga ako svi budete došli na večeru u petak.]

Rečenice u kojima je i u protazi i u apodozi oblik prezenta zahtevaju dodatna razmatranja. Naime, neki izvori iz francuske literature navode da je, ukoliko se i u glavnoj rečenici javi prezent,⁷ reč o izražavanju navike (Delatour et al., 1991: 289), ili pak o generičkim rečenicama (Riegel–Pellat–Rioul, 1994: 509). Oba izvora slažu se da tada veznik *si* postaje sinoniman veznicima *quand* i *chaque fois que / toutes les fois que*. Smatramo da sledeći primeri ilustruju takve slučajeve:

5. S'il consent à quitter sa prison pour venir jeter un œil sur la famille de sa fiancée, il s'amène avec son sujet de conversation, comme on apporte son bifteck. (Pennac, 1989: 50)
/**Quand** il consent à quitter sa prison pour venir jeter un œil sur la famille de sa fiancée, il s'amène avec son sujet de conversation, comme on apporte son bifteck.
- 5a. Se accetta di allontanarsi dalla prigione il tempo di dare un'occhiata alla famiglia della fidanzata, si presenta con il suo argomento di conversazione, come altri si portano la bistecca. (Pennac it., 2014 : 36)
[Kada pristane da napusti zatvor da bi bacio pogled na porodicu svoje verenice, on sa sobom ponese temu za razgovor, kao što neki nose biftek.]
6. S'il la lâche, elle explose. (Pennac, 1989: 58)
/**Chaque fois qu'**il la lâche, elle explose.
- 6a. Se la lascia andare, esplode. (Pennac it., 2014: 41)
[Kada/Čim je pusti, ona eksplodira.]

Ipak, postoje primeri u kojima je, iako se u glavnoj rečenici nalazi prezent, reč isključivo o hipotetičkom značenju, i nije moguća interpretacija veznika *si* veznicima *quand* i *chaque fois que*. U nekim slučajevima u takvim rečenicama

⁷ Autori iznose istu tvrdnju i za situacije u kojima je i u protazi i u apodozi imperfekat indikativa. O tome dalje u radu.

(primeri br. 7 i 8) prezent koji se nalazi u apodozi ima vrednost futura, ali osnovni kriterijum za ovakvu interpretaciju jeste odsustvo iterativnosti:

7. Si vous quittez seulement Paris en direction de Champrond, si, (...), vous jetez la moindre ombre sur mon enquête, si vous flanquez le plus petit soupçon dans la tête d'un de mes enquêteurs, je vous fais boucler [= je vous ferai boucler] préventivement jusqu'à la fin des opérations. (Pennac, 1989: 95)⁸
- 7a. Se solo si allontana da Parigi in direzione di Champrond, se, (...), getta la minima ombra sulla mia inchiesta, il minimo sospetto nella mente di uno dei miei inquirenti, la faccio rinchiudere [= la farò rinchiudere] preventivamente fino alla fine delle indagini. (Pennac it., 2014: 69)
[Ako samo krenete iz Pariza u pravcu Šamprona, ako (...) bacite i najmanju senku na moju istragu, ako ubacite i najmanju sumnju u glavu nekog od mojih inspektora, preventivno ću vas zatvoriti sve do kraja operacije.]
8. Si vous-même ou votre amie Corrençon tournez seulement la tête vers cette affaire, vous êtes coffrés [= vous serez coffrés]. (Pennac, 1989: 99)
- 8a. Se lei o la sua amica Corrençon buttate anche solo un occhio in questa faccenda, vi sbatto dentro [= vi sbatterò dentro]. (Pennac it., 2014: 72)
[Ako Vi ili Vaša prijateljica Karenson samo pomislite na ovu istragu, nadrljaćete.]

U sledećim primerima vezniku *si* ne može se pripisati vrednost iterativnog vremenskog veznika:

9. Nous allons avoir de l'agrément si Swann s'affuble des petits Verdurin. (Proust, 1954: 354)

⁸ U ovom primeru imamo tri zavisne hipotetičke rečenice (tri puta ponovljen uslov). Neki izvori navode da se (u negovanom jezičkom registru), u slučaju ponavljanja protaze, veznik *si* može zameniti veznikom *que*, uz obaveznu upotrebu subjunktiva: *Si le brouillard persistait et que l'avion ne puisse pas décoller, les passagers devraient passer la nuit à l'hôtel* (Delaunoy et al., 1994: 290). U jezičkoj praksi ova se mogućnost retko koristi (gotovo se uopšte ne koristi), što zaključujemo ne samo na osnovu navedenog primera nego na osnovu uvida u celokupni korpus koji smo konsultovali tokom istraživanja.

- 9a. Ci sarà da divertirci, se Swann si prende una cotta per i piccoli Verdurin. (Proust it., 1998: 32)
[Lepo će to biti ako se Svanu budu dopali Verdirenčići.]
10. Si je te demande: « Quelle est votre principale qualité, J.L.B., qu'est-ce que tu réponds? » (Pennac, 1989: 142)
- 10a. Se ti chiedo: „Qual è il suo maggior preggio, J.L.B.?” cosa rispondi?
[Ako te pitam: „Koja je Vaša najveća vrlina, Ž. L. V.?”; šta ćeš odgovoriti?]
11. Si vous n'avez jamais à nous présenter que des amis comme cela, vous pouvez les amener. (Proust, 1954: 450)
- 11a. Se non avete da presentarci che amici come quello, potete pure portarli. (Proust it., 1982: 49)
[Ako imate uvek samo takve prijatelje da nam predstavite, možete ih slobodno dovesti.]

U primerima br. 7, 8, 9 i 10 odsustvo iterativnosti, koje, dakle, onemogućuje temporalnu interpretaciju datih rečenica, proizilazi, pre svega, iz samog konteksta. U primeru br. 11 takva interpretacija nije moguća i zbog toga što predikat zavisne rečenice ne opisuje događaj, nego stanje, što poništava mogućnost postojanja iterativnosti. Nasuprot tome, u primerima br. 5 i 6 predikati obeju rečenica (i glavne i zavisne) označavaju procese koji mogu da se ponavljaju.

Analiza datih primera pokazala je da realne hipotetičke rečenice često imaju i temporalnu vrednost, a upotrebljavaju se za označavanje iterativnosti.

2.1.b. Potencijalne hipotetičke rečenice

Uslov koji se izražava zavisnom rečenicom nije realizovan u trenutku govora i/ili je njegova realizacija u budućnosti malo verovatna. U obama jezicima, u apodozi se nalazi kondicional prezenta, a u protazi u francuskom jeziku ostaje indikativ (oblik imperfekta), dok se u italijanskom jeziku u ovom slučaju javlja konjunktiv imperfekta:

12. Si les chasseurs dansaient n'importe quand, les jours se ressembleraient tous, et je n'aurais point de vacances. (Saint-Exupéry, 1996: 70)
- 12a. Se i cacciatori ballassero in un giorno qualsiasi, i giorni si assomiglierebbero tutti, e non avrei mai vacanza. (Saint-Exupéry it., 1998: 92)

- [Kada bi lovci odlazili na ples u bilo koje vreme, svi dani bi ličili jedan na drugi, i nikada ne bih imao odmor.]
13. Si elle se mettrait aussi à me raconter le comment, la vie serait ailleurs. (Pennac, 1989: 64)
- 13a. Se me ne racontasse anché il come e il perché la vita sarebbe altrove. (Pennac it., 2014: 46)
[Kada bi počela da mi prepričava i *kako* i *zašto*, ne bismo uopšte imali život.]
14. Si je m'y connaissais en parfum, je reconnaîtrais peut-être son after-shave. (Pennac, 1989: 100)
- 14a. Se me ne intendessi di profumi, forse riconoscerei il suo *after-shave*. (Pennac it., 2014: 73)
[Kada bih se razumeo u mirise, možda bih prepoznao njegov losion posle brijanja.]

U ovim rečenicama moguće je da se i u protazi i u apodozi nađe imperfekat indikativa. U ovom slučaju saglasni smo sa prethodno navedenim stavom pojedinih autora da tada veznik *si* postaje sinoniman veznicima *quand* i *chaque fois que / toutes les fois que*, te u ovakvim rečenicama nije reč o mogućem u budućnosti ili sadašnjosti, nego o realnom u prošlosti:

15. Si le pianiste voulait jouer la chevauchée de la *Walkyrie* ou le prélude de *Tristan*, *Mme Verdurin protestait*,... (Proust, 1954: 421)
/Quand / chaque fois / toutes les fois que le pianiste voulait jouer la chevauchée de la *Walkyrie* ou le prélude de *Tristan*, *Mme Verdurin protestait*,...
- 15a. Se voleva eseguire la cavalcata della *Walkyria* o il preludio di *Tristano* *Mme Verdurin protestava*... (Proust it., 1982: 20)
[Kada je/bi pijanista želeo da svira kavalkadu iz *Valkirije* ili preludijum iz *Tristana*, gospođa Verdiren (bi) se bunila...]
16. Si, à la devanture d'un fleuriste ou d'un joaillier, la vue d'un arbuste ou d'un bijou le charmait, aussitôt *il pensait* à les envoyer à Odette. (Proust, 1954: 495)
/Quand / chaque fois / toutes les fois que (...) la vue d'un arbuste ou d'un bijou le charmait, aussitôt il pensait à les envoyer à Odette.
- 16a. Se, nella vetrina di un fioraio o di un gioielliere, lo attraeva la vista di una pianta o di un monile, subito *pensava* di mandarli a Odette. (Proust it., 1982: 107)

[Kada bi mu se, u izlogu neke cvećare ili zlatare, svideo neki cvet ili neki komad nakita, odmah bi poželeo da ih pošalje Odeti.]

U italijanskom jeziku, u ovakvim rečenicama, u protazi se umesto imperfekta konjunktiva nalazi imperfekat indikativa.

Kada sagledamo prethodne primere, zaključujemo da ovakve rečenice i nisu hipotetičke (osim u formalnom smislu), nego predstavljaju samo jedan stilski obrt sa temporalnim značenjem.

2.1.c. Irealne hipotetičke rečenice

Uslov se odnosi na prošlost, i nije ostvaren. U apodozi se u ovom slučaju u obama jezicima nalazi kondicional prošli, a u protazi je u francuskom pluskvamperfekat indikativa, dok je u italijanskom u protazi pluskvamperfekat konjunktiva.⁹ Kod irealnih hipotetičkih rečenica, i u francuskom jeziku moguće je da se javi subjektiv, ali u savremenom francuskom to je osobenost isključivo književnog stila.

17. Si elle avait épousé Saint-Hiver, vous auriez perdu à la fois et votre enfant et votre mère. (Pennac, 1989: 92)
- 17a. Se avesse sposato Sant'Inverno, lei avrebbe perso contemporaneamente la figlia e la madre. (Pennac it., 2014: 67)
[Da se udala za Sent-Ivera, Vi biste istovremeno izgubili i ćerku i majku.]
18. S'Il l'avait détenu lui-même, il aurait pu assister, non pas à quarante-quatre, mais à soixante-douze, ou même à cent, ou même à deux cents couchers du soleil dans la même journée, sans avoir jamais à tirer la chaise. (Saint-Exupéry, 1996: 38)
- 18a. Se l'avesse avuto lui, avrebbe potuto assistere non a quarantaquattro, ma a settantadue, o anche a cento, a duecento

⁹ U razgovornom italijanskom jeziku postoji tendencija upotrebe imperfekta indikativa ili u protazi ili u apodozi, ali česta je i njegova upotreba i u protazi i u apodozi (Terić, 2005). *Se me lo dicevi, non sarei venuto.* / *Se me lo avessi detto, non venivo.* / *Se me lo dicevi, non venivo* (La grammatica italiana, 2012). I u francuskom jeziku (iako ne u tolikoj meri) razgovorni jezik dopušta izvesna odstupanja od izloženog rasporeda glagolskih oblika. Ta odstupanja ogledaju se najčešće u upotrebi oblika kondicionala u protazi: *Si tu voudrais, on travaillerait ensemble.* *Si j'aurais su, j'aurais refusé* (Grevisse, 2003: 353). Konstrukcije karakteristične za razgovorni jezik nisu tema ovog rada.

tramonti nella stessa giornata, senza dover mai spostare la sedia!
(Saint-Exupéry it., 1998: 55)

[Da je on posedovao [toliku moć], mogao je posmatrati ne četrdeset četiri nego sedamdeset dva, ili čak stotinu, ili čak dve stotine zalazaka sunca u istom danu, a da pritom ne mora da pomeri stolicu.]

U sledećem primeru, u francuskom jeziku javlja se drugi oblik kondicionala prošlog (*conditionnel passé – deuxième forme*), koji se morfološki poklapa sa oblikom subjunktiva pluskvamperfekta (zbog toga neki autori ovaj oblik ne prepoznaju kao drugu formu kondicionala prošlog, nego zadržavaju termin *subjunktiv pluskvamperfekta*, npr. Grevisse, 2003).¹⁰

19. Et je n'aurais pas été autrement étonné si **le taxi** (...) **se fût métamorphosé** en un carrosse de cristal... (Pennac, 1989: 41)
- 19a. E non mi sarei stupito se il taxi (...) si fosse trasformato in una carrozza di cristallo... (Pennac it., 2014: 29)
[A ne bih se tako iznenadio ni da se taksi pretvorio u kristalnu kočiju...]
20. Si on avait fait subir à la conversation de Mme de Gallardon ces analyses (...), **on se fût rendu compte** qu'aucune expression, même la plus usuelle, n'y revenait aussi souvent que « chez mes cousins de Guermantes »,... (Proust, 1954: 470)
- 20a. Se si fosse sottoposta la conversazione di Mme de Gallardon a una di quelle analisi (...), ci si sarebbe resi conto che nessuna espressione, neppure la più usuale, vi tornava così spesso come: « dai miei cugini de Guermantes »,... (Proust it., 1982: 176)
[Da je neko razgovore gospođe De Galardon podvrgnuo jednoj od onih analiza (...), shvatio bi da se nijedna rečenica, čak ni ona najobičnija, ne ponavlja toliko često koliko rečenica „kod mojih rođaka De Germantovih”.]

¹⁰ Prema normi, ovaj oblik može da se javi ne samo kao zamena za prošli kondicional nego i u protazi, ali i istovremeno u protazi i u apodozi. Dakle, u književnom stilu moguće su ukupno četiri kombinacije glagolskih oblika.

2.1.d. Mešoviti tipovi hipotetičkih rečenica

Osim triju osnovnih tipova hipotetičkog perioda, postoje i slučajevi „vremenskog nepoklapanja uslova i posledice” (Terić, 2005: 231), te se tada odstupa od prethodno izloženog rasporeda glagolskih oblika. Svaki oblik koji smo analizirali zadržava svoju vrednost koju je imao i u okviru triju osnovnih tipova hipotetičkog perioda: uslov vezan za prošlost izražava se pluskvamperfektom (u francuskom indikativa, u italijanskom konjunktiva), aktuelna (ili potencijalna) posledica u obama jezicima izražava se kondicionalom prezenta, posledica koja je vezana za prošlost izražava se kondicionalom prošlim, a uslov koji je još na snazi izraziće se imperfektom (u francuskom indikativa, u italijanskom konjunktiva). Broj mogućih kombinacija dosta je velik, a glagolski oblici čuvaju prethodno ilustrovane vrednosti, te ćemo ilustraciju ovakvih situacija redukovati na samo jedan primer:

21. Si elle n`avait pas été salement blessée l`année dernière (...), elle serait sans doute, à l`heure qu`il est, en train de grignoter un pois chiche dans un maquis subtropical... (Pennac, 1989: 107)
- 21a. Se l`anno scorso non fosse stata malamente ferita (...) **adesso starebbe** forse pilluccando ceci nella machia subtropicale... (Pennac it., 2014: 78)
- [Da **prošle godine** nije bila onako gadno ranjena (...), **sada** bi sigurno grickala bob u nekom subtropskom šipražju...]

2.2. Ostali subjunktivi

Kao što smo već napomenuli, pored veznika *si* i *se*, i francuski i italijanski jezik raspolažu i drugim veznicima pomoću kojih je moguće uvesti hipotetičku rečenicu.

U francuskom jeziku, u literaturi se najčešće navode sledeći veznici: *à (la) condition que, pourvu que* (pod uslovom da), *à supposer que (en supposant que), en admettant que* (čak i ako (pretpostavimo da)), *à moins que* (osim ako), *pour peu que, soit que ... soit (que), que, ... ou (que), au (dans le) cas où* (u slučaju da). Izuzev veznika *au cas où* (koji zahteva kondicional), svi oni uvode zavisnu rečenicu u subjunktivu.

Kada je reč o italijanskom, navode se sledeći veznici: *a patto che, a condizione che* (pod uslovom da), *purché* (samo da, ali samo ako), *qualora* (ukoliko), *nel caso che* (u slučaju da), *sempre che, solo che* (samo ako), *ammesso*

che (čak i ako pretpostavimo). U italijanskom jeziku zavisna rečenica je posle svih navedenih veznika u konjunktivu.

Međutim, kao što se vidi i iz njihovog prevoda, osim veznika: *à (la) condition que, pourvu que, au (dans le) cas où* (i analognih italijanskih veznika: *a patto che, a condizione che, nel caso che*), ovi veznici najčešće izražavaju uslov koji se prepliće sa nekom drugom semantičkom nijansom – koncesivnošću, restrikcijom, opozicijom itd. To je moguće objašnjenje činjenice da su rečenice uvedene ovim veznicima neuporedivo ređe u upotrebi od onih uvedenih veznicima *si i se*. Mi smo iz korpusa izdvojili malobrojne primere rečenica uvedenih ovim veznicima:

22. J'aurai ceux qui ont fait ça, mais **à une condition**, une seule, c'est **que vous ne vous en mêliez pas**. (Pennac, 1989: 98)
- 22a. Prendero i responsabili di tutto questo, ma **a una condizione**, una sola, **che** lei non se ne **immischi**. (Pennac it., 2014: 72)
[Uhvatiću one koji su odgovorni za ovo, ali pod jednim jedinim uslovom, a to je da se Vi u to ne mešate.]
23. Qui sait même, **dans le cas où, ce soir-là, il se fût trouvé ailleurs**, si d'autres bonheurs, d'autres chagrins ne lui seraient pas arrivés (...)? (Proust, 1954: 305)
- 23a. Anzi, **nel caso che quella sera si fosse trovato altrove**, chi sa se altre felicità, altre pene non gli sarebbero occorse (...)? (Proust it., 1982: 233)
[U slučaju da se te večeri našao na nekom drugom mestu, ko zna da li bi mu se dogodile neke druge radosti i neke druge tuge (...)?]
24. Sur le palier, Swann avait été rejoint par le maître d'hôtel qui (...) avait été chargé par Odette de lui dire, (...), **au cas où il viendrait** encore, qu'elle irait probablement prendre du chocolat chez Prévost avant de rentrer. (Proust, 1954: 307)
- 24a. Sul pianerottolo Swann era raggiunto dal maggiordomo che (...) aveva ricevuto da Odette l'incarico di dirgli, **nel caso che fosse passato** di lì, (...) che molto probabilmente lei sarebbe andata a prendere una cioccolata da Prévost prima di rincasare definitivamente. (Proust it. 2, 2010: 46)
[Na odmorištu mu je prišao upravitelj (...) koga je Odeta zadužila da mu, ukoliko bi došao, kaže da će ona, pre povratka kući, najverovatnije otići na toplu čokoladu kod Prevoa.]

25. **À moins que** Clara (...) **ne nous ramenât** un fort en thème un peu guindé dont notre faintaisie n'aurait fait qu'une bouchée. (Pennac, 1989: 98)
- 25a. **A meno che** Clara (...), non **ci portasse** in casa un secchione un po sostenuto che ci saremmo mangiati in un sol boccone con la nostra fantasia. (Pennac it., 2014: 30)
[Osim ako nam Klara (...) ne bi dovela nekog pomalo užtogljenog odlikaša, koga bi naša mašta pojela u jednom zalogaju.]

U poslednjem primeru, u francuskom jeziku upotrebljen je veznik *à moins que* (osim ako), čiji se italijanski ekvivalent (*a meno che*) u literaturi svrstava među veznike koji uvode *isključne rečenice* – it. *proposizioni eccettuative* (Terić, 2005: 238).

3. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Hipotetičke rečenice i u francuskom i u italijanskom jeziku realizuju se najčešće u složenim rečenicama uvedenim veznicima sa značenjem *ako*, *kad(a)*, *da* (fr. *si*, it. *se*), i pritom su u obama jezicima ustanovljena tri osnovna tipa složene rečenice.

U realnim hipotetičkim rečenicama raspored glagolskih oblika u posmatranim jezicima gotovo je identičan (u protazi se nalazi prezent indikativa, a u apodozi futur ili imperativ), osim što je u italijanskom jeziku moguće da se u protazi nađe i prosti futur, dok u francuskom jeziku ova mogućnost ne postoji. U obama jezicima postoji i mogućnost izražavanja iterativnosti ovim rečenicama (u slučajevima u kojima je i u protazi i u apodozi prezent), te su one tada pseudohipotetičke, jer je njihova vrednost u stvari temporalna.

U potencijalnim i irealnim hipotetičkim rečenicama vidljive su znatne razlike između posmatranih jezika, i to u protazi (u apodozi se u obama jezicima nalaze oblici kondicionala, sadašnjeg za potencijalne i prošlog za irealne hipotetičke rečenice). Naime, francuski jezik u ovim rečenicama čuva oblike indikativa, dok je u italijanskom jeziku obavezna upotreba konjunktiva (videti tabelu I).

Zajednička osobenost potencijalnih hipotetičkih rečenica u posmatranim jezicima jeste to što, ukoliko se i u protazi i u apodozi nađe imperfekat indikativa, ove rečenice imaju temporalnu vrednost (izražavaju iterativnost u prošlosti).

Kada je reč o irealnim hipotetičkim rečenicama, zahvaljujući postojanju drugog oblika kondicionala prošlog (morfološki podudarnog sa pluskvamperfektom subjunktiva), književni francuski jezik raspolaže sa više mogućih kombinacija

glagolskih oblika u okviru hipotetičkog perioda, dok italijanski jezik poseduje samo jednu moguću kombinaciju.

U obama jezicima postoje i drugi veznici koji uvode hipotetičke rečenice, a koji (izuzev francuskog veznika *au cas où*) u obama jezicima uvek zahtevaju subjunktiv, odnosno konjunktiv. Međutim, oni su znatno ređe korišćeni, a često uvode i rečenice u kojima se sa pretpostavkom (uslovom) prepliću i druge značenjske nijanse, te ni autori nisu saglasni u njihovoj klasifikaciji.

Tabela 1: *Glagolski oblici u trima osnovnim tipovima hipotetičkih rečenica*

REALNE HIPOTETIČKE REČENICE	FRANCUSKI JEZIK	
	PROTAZA	APODOZA
	<i>Si</i> + prezent indikativa	prosti futur, imperativ, prezent
	ITALIJANSKI JEZIK	
	<i>Se</i> + prezent indikativa ili prosti futur	prosti futur, imperativ, prezent
POTENCIJALNE HIPOTETIČKE REČENICE	FRANCUSKI JEZIK	
	<i>Si</i> + imperfekat indikativa	kondicional prezenta
	ITALIJANSKI JEZIK	
	<i>Se</i> + imperfekat konjunktiva	kondicional prezenta
IREALNE HIPOTETIČKE REČENICE	FRANCUSKI JEZIK	
	<i>Si</i> + pluskvamperfekat indikativa (ili drugi oblik kondicionala prošlog)	kondicional prošli
	ITALIJANSKI JEZIK	
	<i>Se</i> + pluskvamperfekat konjunktiva	kondicional prošli

Ružica Seder

ABOUT CONDITIONAL SENTENCES BEGINNING WITH CONJUNCTIONS *SI* AND *SE* IN FRENCH AND ITALIAN

Summary

The paper presents the results of a contrastive study of conditional sentences in French and Italian. First we compare the three basic types of conditional sentences (open conditional, hypothetical conditional and unfulfilled conditional), using conjunction *si* in French and *se* in Italian. The second part of the article deals with other types of conditional clauses (using

other conjunctions). The contrastive analysis of those sentences reveals both similarities and differences between the uses of verb mood in the two languages.

Key words: condition, hypothesis, verb mood, French, Italian.

LITERATURA

- Delatour, Y., Jennepin, D., Léon-Dufour, M., Matllé-Yeganeh, A. & Teyssier, B. (1991). *Grammaire du Français (Cours de civilisation française de la Sorbonne)*. Paris: Hachette.
- Grevisse, M. (1969). *Le Bon Usage*. 9e édition revue, Gembloux: Editions J. Duculot, S.A.
- Grevisse, M. (2003). *Le français correct*. 5e édition, Bruxelles: Editions J. Duculot.
- La grammatica italiana (2012). U: *Il portale del sapere*. Preuzeto 7. 4. 2018. sa: <http://www.treccani.it>
- Mauger, G. (1968). *Grammaire pratique du français d'aujourd'hui*, 4e édition. Paris: Hachette.
- Riegel, M., Pellat, J. C. & Rioul, R. (1994). *Grammaire méthodique du français*, 3e édition. Paris: P.U.F.
- Rigotti, E., Schenone, P. (1988). *Grammatica italiana*. Torino: SEI.
- Seder, R. (2010). Sur un type de la proposition complétive en français et ses équivalents serbes, *Cambridge Scholaship Publishing*, 89–99.
- Seder, R. (2011a). Izbor glagolskog načina u francuskim kompletivnim rečenicama uvedenim glagolima govorenja, mišljenja i percepcije i njihovi korelati u srpskom jeziku, *Nasleđe*, 20, 303–316.
- Seder, R. (2011b). Francuske kompletivne rečenice uvedene glagolima osećanja i njihovi korelati u srpskom jeziku, *Primenjena lingvistika*, 12, Beograd, 126–137.
- Serianni, L. (1988). (con la collaborazione di Alberto Castelvechi): *Grammatica Italiana* (italiano commune e lingua letteraria). Torino: Utet.
- Terić, G. (2005). *Sintaksa italijanskog jezika*. Beograd: Filološki fakultet Beograd.
- Točanac-Milivojev, D. (1989). *Propositions, phrase et texte*, Syntaxe de Phrase Française. Novi Sad: ISJK.

IZVORI

- Pennac: Pennac, D. (1989). *La petite marchande de prose*, Paris: Gallimard.
- Pennac it.: Pennac, D. (2014). *La prosivendola*, traduzione di Yasmina Malaouah, Milano: Fertonelli.
- Proust: Proust, M. (1954). *À la Recherche du Temps Perdu, Tome I: Du Côté de chez Swann. Deuxième partie: Un Amour de Swann*. Paris: Gallimard.
- Proust it.: Proust, M. (1982). *Un amore di Swann*. [Un Amour de Swann], traduction de Giacomo De Benedetti, Novara: IGDA.

Proust it. 2: Proust, M. (2010). *Un amore di Swann*, traduzione di Oreste del Buono, Milano: Garzanti.

Saint-Exupéry: De Saint-Exupéry, A. (1996). *Le Petit Prince*. Paris: Gallimard.

Saint-Exupéry it.: De Saint-Exupéry, A. (1998). *Il Piccolo Principe*. [Le Petit Prince]. Trad. par: Nini Bompiani Bregoli, Milano: RCS Libri S.p.A.

Ksenija Šulović*
Dragana Drobňjak
Snežana Gudurić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 811.133.1'37:811.163.41'37
811.134.2'373.7:811.163.41'373.7
811.163.41'373.7
DOI: 10.19090/gff.2018.1.337-356

FRAZEMI SA SOMATIZMOM GLAVA U FRANCUSKOM, ŠPANSKOM I SRPSKOM JEZIKU**

Konceptualno polje 'čovekove osobine'

U radu se razmatraju francuski, španski i srpski frazemi sa somatizmom fr. *tête* / šp. *cabeza* / srp. *glava* koji kvalifikuju čovekove fizičke, karakterne, umne i moralne osobine. Cilj rada je da metodom kontrastivne leksičko-semantičke analize ustanovimo (ne)podudarnost leksičke i semantičke strukture posmatranih frazema u trima jezicima, odnosno (ne)podudaranje koncepata koje oni izražavaju. Korpus, ekscerpiran iz francuskih, španskih i srpskih opštih i frazeoloških rečnika, dnevnih i nedeljnih novina i elektronskih izvora, čini 174 frazema koji pripadaju standardnom jeziku.

Ključne reči: lingvokulturologija, frazem, glava, konceptualno polje 'čovekove osobine', francuski, španski, srpski.

1. UVOD

Somatizmi predstavljaju veoma bitno i drevno semantičko polje, te stoga čine jednu od frazeoloških i jezičkih univerzalija (Čermák, 2000: 57). Oni se odlikuju izuzetnim tvorbenim, semantičkim i frazemotvornim potencijalom (Matijašević, 2003) i visokom frekventnošću (Kovačević, 2012). Budući da prevashodno upućuju na čoveka (njegove osobine, stanja, ponašanje, odnos sa okruženjem), somatski frazemi¹ su izrazito antropocentrični i antropometrični i izviru iz univerzalno prisutnih metafora motivisanih čovekovim telesnim

* ksenijasulovic@ff.uns.ac.rs

** Rad je urađen u okviru projekta *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* (broj 178002) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

¹ Pod frazedom podrazumevamo osnovnu jedinicu frazeologije, koja se sastoji od najmanje dve komponente i koju karakterišu čvrsta struktura, ustaljenost, reproduktivnost i idiomatičnost (Burger, 2003).

iskustvom. Oni predstavljaju kompleksan i dragocen materijal, koji se često i svrsishodno upotrebljava u savremenom jeziku.

Budući da su dosadašnja proučavanja somatskih frazema vršena u okviru jednog ili dvaju jezika, u nameri da obogatimo višejezička lingvokulturološka istraživanja, u ovom radu upoređićemo francuske, španske i srpske somatske frazeme, i to one sa komponentom *glava*.² Budući da su frazemi sa ovim somatizmom izuzetno brojni i da ih prema semantičkom talogu možemo razvrstati u više konceptualnih polja ('čovekove osobine', 'čovekova stanja', 'čovekovo ponašanje i odnos prema okruženju', 'apstraktni pojmovi', 'okolnosti'), u ovom radu predstavitićemo samo konceptualno polje 'čovekove osobine'. Cilj našeg rada jeste da metodom kontrastivne leksičko-semantičke analize ustanovimo (ne)podudarnost leksičke i semantičke strukture posmatranih frazema u trima jezicima, odnosno način na koji govornici triju lingvokulturoloških zajednica konceptualizuju sadržaje izražene putem ovih somatskih frazema.

Korpus za ovo istraživanje, koji čini 174 frazema (63 francuska, 52 španska i 59 srpskih), ekscerpirale smo iz francuskih, španskih i srpskih opštih i frazeoloških rečnika, dnevnih i nedeljnih novina, kao i iz elektronskih izvora. Odabrani frazemi pripadaju standardnom francuskom, španskom i srpskom jeziku i potvrđeni su u savremenoj jezičkoj praksi.

Korpus sadrži frazeme u kojima se somatizam fr. *tête* / šp. *cabeza* / srp. *glava* javlja bilo kao primarna³ (npr. fr. *avoir une tête de fer*; *avoir la tête chaude*; šp. *ser cabeza caliente*; *ser cabeza torcida*; srp. *imati glavu kao tele*; *imati hladnu glavu*), bilo kao sekundarna komponenta (npr. fr. *la gloire, le pouvoir monte à la tête de quelqu'un*; šp. *tener pájaros en la cabeza*; *tener agua en la cabeza*; srp. *zavadio bi dva oka u glavi*; *imati klikere u glavi*). Frazemske varijante koje ne ugrožavaju stabilnost frazeološke strukture, njeno monolitno značenje i reproduktivnost (npr. šp. *ser cabeza dura*, *tener la cabeza dura*; srp. *faliti kome jedna/treća daska u glavi*) u našoj analizi posmatrane su kao istovetne.

U korpus smo uvrstile frazeme koji pripadaju frazeologiji u užem smislu, te su iz njega izuzete poslovice (npr. *Más vale la cabeza de ratón que cola de león*; *Pametna glava – stotinu ruku*; *S glave riba smrdi*), kletve (npr. *glave se ne nanosio*;

² O somatizmu *glava* videti i: Cortès, 1998–1999; Olza Moreno, 2006; Razdobudko-Čović, 2003; Dragičević, 2009; Andrić, 2013; Ristić, 2013; Trivić, 2015; Štrbac–Štasni, 2017.

³ Odrednice primarna i sekundarna komponenta ukazuju isključivo na redosled komponenata u frazemu, a ne na njihovu vrednost (Kovačević, 2012).

bestraga mu glava), kolokacije sa gestovima u pozadini koje nisu prošle kroz proces frazeologizacije i psovke.

2. KONCEPTUALNO POLJE 'ČOVEKOVE OSOBINE'

2.1. Glava se smatra najznačajnijim delom čovekovog tela, budući da se u njoj nalazi mozak, koji upravlja celokupnim radom organizma i koji je izvoriste misaonih procesa, sedište uma, intelekta, memorije i imaginacije.

Imenice fr. *tête* / šp. *cabeza* / srp. *glava* ulaze u osnovni leksički fond triju posmatranih jezika i izrazito su višeznačne. Uprkos različitoj leksikografskoj obradi u relevantnim francuskim, španskim i srpskim rečnicima (TLF, DRAE, RSJ, RSANU), uočavamo da se osnovna značenja podudaraju u trima jezicima: a) 'gornji deo čovečijeg, odnosno prednji deo životinjskog tela, u kome su smešteni mozak, glavna čula i prednji deo probavnog i disajnog sistema' i b) 'pamet, inteligencija, um, razum; svest, misli'. Pojedina figurativna i sekundarna značenja podudaraju se u trima jezicima, dok su neka specifična za svaki od njih ponaosob.⁴ Za naš rad relevantne su dve navedene semantičke realizacije koje indukuju nastanak somatskih frazema. Našim istraživanjem analiziraćemo (ne)istovetnost konceptualizacije ovih sadržaja u konceptualnom polju 'čovekove osobine'.

2.2. U kognitivnoj lingvistici frazemi predstavljaju psiholingvističke jedinice unutar 'mentalnog leksikona', koji je istkan od mreže pojmovnih jedinica razvrstanih u jedno ili više konceptualnih polja. Međe ovih polja uslovlili su izvanjezički kriterijumi i one su utemeljene na celokupnom čovekovom znanju o svetu. Metoda semantičke dekompozicije izvoriste je konceptualno-semantičkog umreženja frazema, te se frazemima pridružuju odgovarajući deskriptori, zapravo, njihova relevantna obeležja zasnovana na sličnosti. Dobrovoljski (prema: Zybatow, 1997: 582) predlaže 'tehniku grozdova', prema kojoj frazeme istog grozda povezuje semantička sličnost na intuitivnom nivou. Kontekst je često presudan za pridruživanje deskriptora frazemima, te pojedine višeznačenjske frazeme može da karakteriše više deskriptora. S druge strane, frazemi unutar jednog grozda, združeni u značenjsku celinu zahvaljujući istom relevantnom obeležju, ne moraju obavezno da dele isti deskriptor.

Sledeći ovakvu metodologiju, konceptualno polje 'čovekove osobine' podelile smo na četiri podgrupe, na osnovu toga da li je reč o fizičkim (2.2.1), karakternim (2.2.2), umnim (2.2.3) ili moralnim odlikama (2.2.4).

⁴ Videti detaljnije odrednice: *tête* u TLF, *cabeza* u DRAE, *glava* u RSANU.

U našem istraživanju pod leksičkim poklapanjem podrazumevamo prisustvo istih ili sličnih komponenata u frazemima triju jezika, a pod semantičkim istovetan koncept koji oni izražavaju. Frazeme istog ili sličnog značenja, ali neistovetne leksičke strukture smatramo delimičnim ekvivalentima, te ih stoga posebno navodimo. Kod francuskih i španskih primera za koje ne pronalazimo ekvivalent u srpskom jeziku u zagradi dajemo doslovno (često agramatično) značenje komponenata frazema, a ne frazeološko značenje. Doslovno značenje frazeoloških komponenata veoma je važan kriterijum, budući da odnos doslovnog i frazeološkog značenja ukazuje na (ne)prozirnost motivacije i određuje stepen idiomatičnosti.

Pojedini frazemi realizuju više značenja. Ukoliko neka značenja premašuju okvire konceptualnog polja 'čovekove osobine', u radu ih pominjemo u fusnoti, bez detaljnije analize.

U radu smo, tamo gde smo to smatrale neophodnim za jasniju klasifikaciju frazema, navodile pojmovne metafore i metonimije, ne ulazeći dublje u njihova tumačenja, budući da one nisu prevashodni predmet ovog rada.

2.2.1. FIZIČKE ODLIKE. U ovu skupinu uvrstile smo frazeme koji odslikavaju izgled čovekove glave. U njima se ona poredi sa veličinom i oblikom glave pojedinih životinja. Time se veoma ekspresivno izražavaju omalovažavanje i vredanje nečijeg fizičkog izgleda.⁵ Zanimljivo je da se u francuskoj i srpskoj lingvokulturološkoj zajednici koriste različiti etaloni: u francuskom su to koza, ptica, papagaj, pacov, dakle prevashodno male životinje, a u srpskom svinja, bik i tele, koje karakteriše velika glava. Samo u jednom primeru, i to u španskom i srpskom, uočavamo zajednički etalon (konj):

fr. – / šp. *tener cabeza como caballo* / srp. *imati glavu kao konj*;

⁵ Za konceptualizaciju raznolikih pojmova važan je kulturni model „veliki lanac postojanja” (Kövecses, 2002), proistekao iz težnje da se objasni poredak u kosmosu. Zasnovan je na čvrsto definisanoj hijerarhiji svega postojećeg i predstavlja vertikalnu skalu bića (ljudi, životinja, biljaka) i predmeta. Na ovoj se skali „viša” bića i svojstva nalaze iznad „nižih bića i svojstava” (Lakoff–Turner, 1989: 166). „Tako su ljudi bića „višeg” nivoa budući da ih krasi razum, svest, moralnost, volja, osećaj za estetiku i druge osobine nesvojstvene životinjama koje odlikuju isključivo instinktivni i uslovljeni oblici ponašanja, te su one bića „nižeg” nivoa u odnosu na čoveka. [...] Metafora zasnovana na velikom lancu postojanja nastaje kada se jedan njegov nivo (npr. čovek) preslika na neki drugi nivo (npr. životinje). Pomoću ovakvog kulturnog modela opšte ljudske osobine razumeju se na osnovu dobro poznatih neljudskih svojstava” (Drobnjak–Šulović, 2016: 9).

fr. *avoir une tête de chèvre* (*imati glavu koze) / šp. – / srp. –;
 fr. *avoir une tête d'oiseau* (*imati glavu ptice) / šp. – / srp. –;
 fr. *avoir une tête de perroquet* (*imati glavu papagaja) / šp. – / srp. –;
 fr. *avoir une tête de rat* (*imati glavu pacova) / šp. – / srp. –;
 fr. – / šp. – / srp. *imati glavu kao svinja*;
 fr. – / šp. – / srp. *imati glavu kao bik*;
 fr. – / šp. – / srp. *imati glavu kao tele*.

Prema istovetnoj frazeoshemi, čovekova glava poredi se i sa kakvim predmetom ili voćem okruglog ili duguljastog oblika, pri čemu francuska i srpska lingvokulturološka zajednica koriste isti etalon – bundevu:

fr. *avoir la tête [grosse] comme une citrouille*⁶ / šp. – / srp. *imati glavu [veliku] kao bundeva*;
 fr. *avoir la tête [grosse] comme une pastèque* (*imati glavu [veliku] kao lubenica) / šp. – / srp. –;
 fr. – / šp. *tener cabeza de tarro*⁷ (*imati glavu ćupa) / srp. –.

U francuskom i španskom jeziku ćelavost se poredi sa oguljenim povrćem, voćem ili kožom: fr. *avoir une tête pelée* (*imati glavu oljuštenu) / šp. *tener la cabeza pelada* (*imati glavu oljuštenu).

U pojedinim francuskim frazemima uočljiv je metonimijski odnos CELINA ZA DEO, budući da glava zapravo upućuje na lice, bilo u pozitivnom, bilo u negativnom kontekstu. Takve frazeme ne pronalazimo u španskom i srpskom jeziku, koji u ovakvim slučajevima koriste lekseme šp. *cara* / srp. *lice*:

- 'imati prijatno lice koje uliva poverenje i simpatiju':
 fr. *avoir une bonne tête*⁸ (*imati dobru glavu) / šp. – / srp. –;
- 'imati odbojno lice':
 fr. *avoir une sale tête*⁹ (*imati prljavu glavu) / šp. – / srp. –;

⁶ Vidi i: Marjanović, 2017.

⁷ Frazem je polisemičan, te je sa odgovarajućim deskriptorom svrstan i među umne odlike.

⁸ I ovaj frazem je polisemičan, te ga navodimo i među umnim odlikama.

⁹ Frazem je višeznačan, ali njegova značenja 'biti umoran' i 'biti lošeg zdravlja' nisu predmet ovog rada.

- fr. *il a une tête qui ne nous revient pas* (*ima glavu koja nam se ne vraća) / šp. – / srp. –;
 fr. *avoir une tête à claques, à gifles* (*imati glavu za šamare) / šp. – / srp. –.

U francuskom jeziku pronalazimo frazeme *avoir une tête de* + imenica i *avoir une tête à* + imenica, koji upućuju na stereotipnog predstavnika kakve pozitivno ili negativno konotirane aktivnosti ili osobine (npr. *avoir une tête d'ange, d'assassin, d'imbécile, d'ivrogne* (*imati glavu anđela, ubice, imbecila, pijanca), *avoir une tête à l'emploi, à tromper les gens* (*imati glavu za posao, za varanje ljudi)). U navedenim frazemima takođe se uočava metonimijski odnos CELINA ZA DEO, odnosno GLAVA ZA LICE. I u ovakvim slučajevima španskom i srpskom jeziku bila bi svojstvena upotreba leksema šp. *cara* i srp. *lice*.

Samo u srpskom jeziku pronalazimo jedan frazem koji označava sličnost sa drugom osobom: *biti nečija odsečena glava*.

2.2.2. KARAKTERNE ODLIKE. Nešto su brojniji frazemi kojima se iskazuje kakva karakterna odlika i oni su mahom negativno obojeni. Zanimljivo je da smo u ovoj grupi pronašle samo dva primera leksičko-semantičkog poklapanja u trima jezicima, i to jedan sa negativnom i jedan sa pozitivnom konotacijom. Poklapanja u dvama jezicima tek su sporadična.

Čovekova tvrdoglavost i nepopustljivost porede se sa kakvom tvrdom materijom, alatkom ili životinjom, prevashodno mazgom. Ovakvi frazemi najbrojniji su u francuskom jeziku, dok u srpskom ne pronalazimo niti jedan:

- fr. *avoir une tête de fer* (*imati glavu od gvožđa) / šp. *tener cabeza de hierro*¹⁰
 (*imati glavu od gvožđa) / srp. –;
 fr. *avoir une tête de bois* (*imati glavu od drveta) / šp. – / srp. –;
 fr. *avoir une tête de pioche* (*imati glavu pijuka) / šp. – / srp. –;
 fr. *avoir une tête de mule* (*imati glavu mazge) / šp. – / srp. –.¹¹

¹⁰ Drugo značenje polisemičnog španskog frazema ('osoba koja ne oseća umor uprkos mentalnom naporu') nije predmet ovog rada.

¹¹ U srpskom jeziku postoji korespondentni frazem *biti tvrdoGLAV kao mazga*, ali on nije uvršten u naš korpus, budući da ne sadrži somatizam *glava*.

U narednim frazemima svojejavost ističu pridevi kojima se kvalifikuje glava, pri čemu sva tri jezika upotrebljavaju pridev *tvrd*, a dva romanska i pridev koji upućuje na oblik – *čtvrta*:

fr. *avoir la tête dure* / šp. *ser cabeza dura, tener la cabeza dura* / srp. *imati tvrdu glavu, biti tvrde glave*,¹²

fr. *une tête carrée* (*čtvrta glava) / šp. *tener cabeza cuadrada*¹³ (*imati čtvrta glavu) / srp. –.

Tvrđoglavost protkana lošom naravi u francuskom jeziku povezuje se sa svinjom: *avoir une tête de cochon* (*imati glavu svinje) i *avoir une tête de lard* (*imati glavu slanine).

Nepromišljenost, rasejanost, nehajnost, površnost, nedoslednost iskazuju naredni, prevashodno francuski frazemi i tek poneki španski frazem. U većini primera čovek sa ovakvim osobinama poredi se sa pticom:

fr. *c'est une vraie tête d'oiseau* (*to je prava glava ptice) / šp. – / srp. –;

fr. *c'est une vraie tête de linotte* (*to je prava glava konopljarke) / šp. – / srp. –;

fr. *c'est une vraie tête de moineau* (*to je prava glava vrapca) / šp. – / srp. –;

fr. *avoir une tête légère* (*imati glavu laganu) / šp. – / srp. –;

fr. – / šp. *tener la cabeza de chorlito* (*imati glavu zviždovke) / srp. –;

fr. – / šp. *tener, ser mala cabeza* (*imati lošu glavu, biti loša glava) / srp. –.

Španska frazna imenica¹⁴ *cabeza loca* upućuje na lakomislenu i brzopletu osobu, te usled perifernih semantičkih različitosti nije potpuni prevodni ekvivalent srpske frazne imenice *luda glava*, koja može da bude konotirana, bilo pozitivno, bilo negativno, u zavisnosti od konteksta. *Luda glava* je tako, s jedne strane, izraz

¹² U svim trima posmatranim jezicima frazem ima i značenje 'čovek koji teško shvata', te je svrstan i u grupu frazema koji se odnose na umne odlike.

¹³ Španski frazem je polisemičan, te ga u daljem tekstu navodimo i uz deskriptore 'biti metodičan', 'biti istrajan'.

¹⁴ Pod fraznom imenicom podrazumevamo posebnu vrstu bezglagolskih fraznih leksema realizovanih imeničkim sintagmama, najčešće kao kolokacije oblika *pridev + imenica* (Prčić, 2008: 163).

naklonosti prema osobi čije nam je ponašanje simpatično, a sa druge opisuje nepouzdanu i nezrelu osobu.

U francuskom i španskom jeziku pronašle smo po jedan frazem koji upućuje na to da čovek menja ponašanje i karakter, odnosno da postaje gord i uobražen kada stekne slavu i/ili moć:

fr. *avoir, prendre la grosse tête* (*imati, uzeti debelu glavu) / šp. – / srp. –;
fr. – / šp. *subirsele (el humo) a la cabeza* (*penjati se (dim) u glavu) / srp. –.

Istu semantiku pronalazimo i u narednim frazemima, koji mogu da se prošire raznolikim komponentama, najčešće leksemama: *slava, moć, vlast, popularnost, novac*:

fr. *la gloire, le pouvoir monte à la tête de quelqu'un* (*slava, moć penje se u glavu kome) / šp. *subirse a alguien la fama, el poder a la cabeza* (*penje se kome slava, moć u glavu) / srp. –;
fr. – / šp. – / srp. *udarila slava, moć kome u glavu*.

Razdražljiv i naprasit karakter oličavaju naredni frazemi:

fr. *avoir la tête chaude* (*imati glavu vruću) / šp. *ser cabeza caliente* (*biti glave vruće) / srp. –;
fr. *avoir la tête près du bonnet* (*imati glavu blizu kape) / šp. – / srp. –.

Određeni broj frazema sa somatizmom *glava* izražava različite koncepte u trima posmatranim jezicima. Tako pojedine nepoželjne karakterne odlike uočavamo samo u francuskom jeziku:

- 'biti nepokoran, jogunast', 'biti buntovan':
fr. *faire la mauvaise tête* (*praviti lošu glavu) / šp. – / srp. –;
fr. *faire la forte tête* (*praviti jaku glavu) / šp. – / srp. –;
- 'biti bojažljiv', 'biti podložan tuđem uticaju':
fr. *tête faible* (*glava slaba) / šp. – / srp. –;
- 'osoba koja se dobrovoljno i bez razmišljanja izlaže riziku':
fr. *être une tête brûlée* (*biti glave izgorele) / šp. – / srp. –.

Druge su pak svojstvene samo španskom ili samo srpskom jeziku:

- 'biti licemeran':
fr. – / šp. *ser cabeza torcida* (*biti glava uvrnuta) / srp. –;
- 'biti nepostojan u sudovima i idejama':
fr. – / šp. *ser flaco de cabeza* (*biti mršav u glavi) / srp. –;
- 'biti kukavica':
fr. – / šp. *meter, esconder la cabeza debajo de ala* (*staviti, sakriti glavu ispod krila) / srp. –;
- 'biti sklon spletkarenju':
fr. – / šp. – / srp. *zavadio bi dva oka u glavi*;
- 'biti zanesenjak', 'biti nedokazan', 'biti umišljen':
fr. – / šp. – / srp. *biti usijana glava*;
- 'nepouzdana, prevrtljiva osoba':
fr. – / šp. – / srp. *ne moći uhvatiti koga ni za glavu ni za rep*.

Pozitivne karakterne odlike znatno su manje zastupljene u našem korpusu:

- 'biti hladnokrvan':
fr. *avoir la tête froide* / šp. *tener la cabeza fría* / srp. *imati hladnu glavu*;¹⁵
fr. – / šp. *tener la cabeza en su sitio* (*imati glavu na svom mestu) / srp. –;
- 'biti metodičan', 'biti istrajan':
fr. – / šp. *tener cabeza cuadrada* (*imati glavu četvrtastu) / srp. –.

2.2.3. INTELEKTUALNE ODLIKE. U ovu grupu uvrstile smo frazeme koji se odnose na čovekove intelektualne odlike i aktivnosti.

U kognitivnoj lingvistici GLAVA se prvenstveno konceptualizuje kao prototipičan trodimenzionalni ČOVEKOV MENTALNI PROSTOR¹⁶ koji se razume pomoću metafore MENTALNI PROSTOR JE FIZIČKI PROSTOR, odnosno MENTALNI PROSTOR JE SADRŽATELJ koji sadrži MATERIJU KOJA ISPUNJAVA ČOVEKOV MENTALNI PROSTOR.

Podlogu frazema u ovoj grupi čini druga semantička realizacija lekseme *glava* ('pamet, inteligencija; misli, svest, sećanje; shvatanje, duh' (RSANU)), koja se zasniva na logičkoj metonimijskoj vezi po modelu DEO TELA → FUNKCIJA KOJU

¹⁵ Frazemi mogu da ukazuju i na čovekovo stanje i ponašanje.

¹⁶ O pojmovnim metaforama videti više u: Kövecses, 2000; Lakoff–Johnson, 1980.

OBAVLJA ili GLAVA → ONO ŠTO JE U NJOJ (Štrbac–Štasni, 2017: 35–36), odnosno GLAVA → MOZAK. Tako se stvarne odlike i funkcije mozga (npr. pamet, um, razum, razmišljanje, zaključivanje, analiziranje) zapravo pripisuju glavi:

- fr. *avoir quelque chose dans la tête* / šp. – / srp. *imati nešto u glavi*;
- fr. – / šp. – / srp. *imati soli u glavi*;
- fr. – / šp. – / srp. *imati zrno, dva zrna soli u glavi*;
- fr. – / šp. – / srp. *imati malo više u glavi*;
- fr. – / šp. – / srp. *lako ide, ulazi u glavu*;
- fr. – / šp. – / srp. *imati klikere u glavi*;
- fr. – / šp. – / srp. *imati mozga u glavi*.

Na izuzetnu pamet upućuju i naredni frazemi:

- fr. *avoir, être une bonne tête* / šp. *ser (hombre de) buena cabeza* / srp. *imati dobru glavu*;
- fr. *être une tête d'ampoule* (*biti glava sijalice) / šp. – / srp. –;
- fr. *avoir, être une forte tête* (*imati, biti snažna glava) / šp. – / srp. –;
- fr. *avoir une grosse tête*¹⁷ (*imati debelu glavu) / šp. – / srp. –;
- fr. – / šp. *ser cabeza de huevo* (*biti glava jajeta) / srp. –;
- fr. – / šp. *tener cabeza* (*imati glavu) / srp. –;
- fr. – / šp. *tener la cabeza bien amueblada* (*imati glavu dobro tapaciranu) / srp. –;
- fr. – / šp. *tener cabeza para algo* (*imati glavu za nešto) / srp. –.

U francuskom jeziku pronalazimo frazeme u kojima se pored pameti ističe i neka druga osobina, pozitivna ili negativna:

- 'biti pametan i odlučan':
fr. *être une femme, un homme de tête* (*biti žena, muškarac od glave) / šp. – / srp. –;
- 'biti pametan i usled toga nadmen':
fr. *avoir une grosse tête* (*imati debelu glavu) / šp. – / srp. –.

Na prisebnu i razumnju osobu upućuju naredni francuski i španski frazemi:

¹⁷ Ima i značenje 'biti pametan i usled toga nadmen', te je svrstan još jednom u ovo polje sa drugim deskriptorom.

- fr. *avoir la tête sur les épaules* (*imati glavu na ramenima) / šp. *tener la cabeza sobre los hombros* (*imati glavu na ramenima) / srp. –;
 fr. *garder la tête sur les épaules*¹⁸ (*čuvati glavu na ramenima) / šp. – / srp. –;
 fr. *avoir toute sa tête*¹⁹ (*imati celu svoju glavu) / šp. – / srp. –;
 fr. – / šp. *tener la cabeza bien puesta sobre sus hombros* (*imati glavu dobro postavljenu na svojim ramenima) / srp. –;
 fr. – / šp. *estar bien de la cabeza* (*biti dobro u glavi) / srp. –.

U ovu grupu svrstale smo i frazeološke jedinice suprotne semantičke sadržine kojih je znatno više. Njihova brojnost ne iznenađuje, budući da je čoveku svojstveno da uočava svako udaljavanje od proseka, čime se potvrđuje jedan od osnovnih principa frazeoloških univerzalija, po kojem se upravo negativne karakteristike, stanja ili vrednovanja češće izražavaju frazemima.

Oskudne intelektualne sposobnosti i neznanje odslikavaju naredni, prevashodno španski frazemi. U većini su uočljive pojmovne metafore GLAVA JE PRAZAN SADRŽATELJ i GLAVA JE SADRŽATELJ BEZNAČAJNIH PREDMETA (npr. so, voda, ptice, slama):

- fr. *avoir la tête creuse* / šp. *tener cabeza hueca* / srp. *imati šuplju glavu*;
 fr. *avoir une tête sans-cervelle* / šp. – / srp. *nemati mozga u glavi*;
 fr. *avoir la tête faible* (*imati glavu slabu) / šp. – / srp. –;
 fr. *avoir une petite tête* (*imati malu glavu) / šp. – / srp. –;
 fr. – / šp. *tener cabeza de tarro* (*imati glavu ćupa) / srp. –;
 fr. – / šp. *tener alguien poca cabeza* (*imati neko malo glave) / srp. –;
 fr. – / šp. *tener cabeza redonda* (*imati glavu okruglu) / srp. –;
 fr. – / šp. *ser cabeza de alcornoque* (*biti glava hrasta) / srp. –;
 fr. – / šp. *tener agua en la cabeza* (*imati vodu u glavi) / srp. –;
 fr. – / šp. *tener la cabeza llena de serrín* (*imati glavu punu piljevine) / srp. –;
 fr. – / šp. – / srp. *imati slamu u glavi*.

Izvestan broj frazema ukazuje na osobu koja nije pri zdravoj pameti i koja se ponaša nerazumno i luckasto:

¹⁸ Srpski frazem *sačuvati glavu na ramenima* ima različit semantički sadržaj.

¹⁹ Frazem se odnosi prevashodno na stare i bolesne ljude koji su uspeli da sačuvaju zdrav razum i lucidnost.

- fr. *être tombé sur la tête* / šp. – / srp. *pasti na glavu*;
 fr. *ne pas avoir toute sa tête* (*nemati svu svoju glavu) / šp. – / srp. –;
 fr. – / šp. *írsele a alguien la cabeza* (*otići kome glava) / srp. –;
 fr. – / šp. *descomponersele a alguien la cabeza* (*raspadati se kome glava) / srp. –;
 fr. – / šp. *estar podrido de cabeza* (*biti truo u glavi) / srp. –;
 fr. – / šp. *estar mal de la cabeza* (*biti loše u glavi) / srp. –;
 fr. – / šp. *estar tocado de cabeza* (*biti taknut po glavi) / srp. –;
 fr. – / šp. *tener pájaros en la cabeza* (*imati ptice u glavi) / srp. –;
 fr. – / šp. – / srp. *biti udaren mokrom čarapom po glavi*;
 fr. – / šp. – / srp. *biti udaren mokrom krpom po glavi*;
 fr. – / šp. – / srp. *đavo je ušao kome u glavu*.

GLAVA se poima i kao GRAĐEVINA kojoj nedostaje deo materijala (daska) i kroz koju može da duva promaja:

- fr. – / šp. – / srp. *duva kome promaja kroz glavu*;
 fr. – / šp. – / srp. *nemati sve daske u glavi*.

U frazemu *faliti*, *nedostajati* kome *daska u glavi* stepen čovekovog udaljavanja od razumnog stanja može da se izrazi i brojem – *faliti* kome *jedna/treća* (i slično) *daska u glavi*. Mršević-Radović (1987: 127), međutim, smatra da brojevi u ovom frazemu nemaju stvarnu vrednost, te da oni u primarnom frazemu zapravo imaju značenje *neki*.

Brojni frazemi iz ove skupine odnose se na raznolike umne aktivnosti – razmišljanje, shvatanje, sećanje, zaboravljanje.

U francuskom frazemu *se creuser la tête* (*sebi kopati glavu) opšte značenje 'misliti o nečemu' protkano je dodatnom semantičkom nijansom 'naprezati se razmišljajući'.

Intenzivno razmišljanje o nečemu teškom i složenom, praćeno napetošću, naporom i težnjom za razrešenjem nepoznanice imenuju sledeći negativno konotirani frazemi u kojima glagolske komponente impliciraju destrukciju (videti: Mušović, 2002):

- fr. *se casser la tête* / šp. *romperse, partirse, quebrarse la cabeza* / srp. *razbijati, lupati glavu*;

fr. – / šp. – / srp. *puca kome glava (od razmišljanja)*²⁰.

Ovakav mentalni napor metaforično može da dovede i do „zagrevanja” misli i emocija koje ispunjavaju čovekovu glavu:

fr. – / šp. *calentarse la cabeza* (*zagrejati se glava) / srp. –;

fr. – / šp. – / srp. *usijala se glava kome*;

fr. – / šp. – / srp. *puši se kome glava (od razmišljanja)*.

Koncept razmišljanja leksikalizuje se u srpskom jeziku i putem frazema *mućnuti*, *mućkati glavom* u kojem se glava poima kao zatvorena posuda sa tečnošću koju je neophodno (pro)mućkati kako bi se podstaklo „nataloženo” znanje.

Naredni frazemi ukazuju na to da čovek može da bude samostalan u razmišljanju ili da se povede za tuđim mišljenjem:

fr. *penser avec sa propre tête* / šp. *pensar con cabeza propia* / srp. *misлити svojom glavom*;

fr. *penser avec la tête d'autrui* / šp. *pensar con cabeza ajena* / srp. *misлити tuđom glavom*;

fr. – / šp. *andar por su cabeza* (*ići za svojom glavom) / srp. –.

U frazemima u kojima se iskazuje kakva iznenadna (po)misao, odnosno ideja, glagol kretanja obavezna je komponenta, budući da se u pozadinskoj slici pojavljuje pojmovna metafora MISLI/IDEJE SU PUTUJUĆI ENTITETI:

fr. *venir à, dans la tête, en tête* / šp. *venir a la cabeza* / srp. *doći u glavu*;

fr. *passer par la tête* / šp. *pasarse por la cabeza* / srp. *proći, prolaziti kroz glavu*;

fr. – / šp. – / srp. *proleteti kroz glavu*.

Istovetan sadržaj nose, s jedne strane, španski frazem *levantar de su cabeza* (*podići iz svoje glave) i, sa druge, srpski frazem *sinuti u glavi*, čija glagolska komponenta pripada domenu svetlosti koja se vezuje za pozitivne koncepte.

²⁰ Druga značenja ovog polisemičnog frazema ('biti zabrinut' i 'imati jaku glavobolju') nisu predmet ovog rada.

Slično značenje sa primesom hirovitosti realizuje se i u srpskom frazemu *dunuti u glavu* koji pripada razgovornom jeziku. Semantički sadržaj upućuje na kakve nerazumne misli ili ponašanje. Frazem je utemeljen na relevantnim fizičkim karakteristikama vetra kao stihije ili prirodne sile (Mršević-Radović, 1987: 88–91). Iako se vetar u frazemu ne navodi eksplicitno, on je semantički povezan sa glagolom *duvati/du(h)nuti*. Otuda i semantika frazema koja počiva na simbolici vetra – ispraznost, nepostojanost, nestalnost (RSJ).

Prisustvo neočekivanih i hirovitih (za)misli, koje mogu da dovedu do nerazumnih postupaka, izražava srpski frazem *imati bube u glavi*.

Pojmovna metafora MISLI/IDEJE SU PUTUJUĆI ENTITETI prisutna je i u pozadinskoj slici frazema koji ukazuju na neprestano prisustvo misli:

- fr. *ne pas sortir de la tête de quelqu'un* / šp. *no salirsele a alguien de la cabeza* / srp. *ne izlaziti kome iz glave*;
 fr. *tourner quelque chose dans la tête* / šp. *rondarle algo, alguien por la cabeza* / srp. *vrzeti nešto po glavi, vrzeti se po glavi*;
 fr. – / šp. *meterse en la cabeza* (*staviti sebi u glavu) / srp. –;
 fr. – / šp. – / srp. *vrzmati se, motati se po glavi*.

Naredni frazemi ukazuju na (ne)sposobnost učenja i shvatanja:

- fr. *(ne pas) (r)entrer dans la tête* / šp. *(no) entrar en la cabeza* / srp. *(ne) ući, ulaziti u glavu*;
 fr. *avoir la tête dure* / šp. *tener la cabeza dura* / srp. *imati tvrdu glavu*;
 fr. – / šp. – / srp. *ne ići u glavu*;
 fr. – / šp. – / srp. *teško ići u glavu*.

Kognitivna radnja pamćenja i (pri)sećanja prisutna je u sledećim frazemima:

- fr. *avoir en tête, dans la tête* / šp. – / srp. *imati u glavi*;
 fr. – / šp. – / srp. *držati u glavi*.

U nekoliko srpskih frazema osnovno značenje 'misliti o nečemu' stapa se sa značenjem '(pri)sećati se':

- fr. – / šp. – / srp. *kopati po glavi*;

fr. – / šp. – / srp. *prebirati, preturati, premetati po, u glavi*;

fr. – / šp. – / srp. *tražiti po glavi*.

Ideju zaboravljanja izražavaju naredni frazemi u kojima se misli, događaji, emocije i osobe konceptualizuju kao predmeti ili tečnost koja može da ispari i tako nestane. Kod većine postoji želja i/ili namera da se neko ili nešto zaboravi:

fr. *effacer, supprimer de la tête* / šp. *borrar de la cabeza* / srp. *izbrisati iz glave*;

fr. *chasser de la tête* / šp. *quitar de la cabeza* / srp. *izbaciti iz glave*;

fr. *s'enlever de la tête* / šp. *sacarse de la cabeza* / srp. *izbiti iz glave*;

fr. *se sortir quelque chose, quelqu'un de la tête* / šp. – / srp. –;

fr. – / šp. – / srp. *ispariti, izvetriti iz glave*.

2.2.4. MORALNE ODLIKE. Poslednja grupa frazema sa somatizmom *glava* odnosi se na moralne osobine. U njoj se nalaze svega dve jedinice, jedna francuska i jedna srpska, koje upućuju na odsustvo moralnosti:

fr. *avoir du beurre sur la tête* / šp. – / srp. *imati putera na glavi*.

3. ZAKLJUČAK

U radu smo uporedile francuske, španske i srpske frazeme sa somatizmom fr. *tête* / šp. *cabeza* / srp. *glava* koji izražavaju čovekove fizičke, karakterne, umne i moralne osobine. S obzirom na to da smo obuhvatile samo jedno konceptualno polje ('čovekove osobine'), možemo da zaključimo da su ovi frazemi brojni (174), kao i da u ovom segmentu posmatrani somatizam ima sličnu frazemotvornu aktivnost u trima lingvokulturološkim zajednicama (od ukupnog broja frazema u korpusu, 63 su francuska, 52 španska i 59 srpskih).

Metodom leksičko-semantičke kontrastivne analize ustanovile smo podudaranje frazema u 15 slučajeva u trima jezicima (ukupno 45 frazema), odnosno u 13 slučajeva u dvama jezicima (francuski/španski – 6, španski/srpski – 1, francuski/srpski – 6). Zanimljivo je istaći da se, uprkos brojčanoj ujednačenosti frazema u našoj građi i njihovoj utemeljenosti na metaforičkim i metonimijskim preslikavanjima, u francuskom, španskom i srpskom jeziku *glava* ne poima istovetno, budući da smo u korpusu uočile veliki broj bezekvivalentnih frazema (36 francuskih, 30 španskih i 37 srpskih).

Ovo je veoma neuobičajeno s obzirom na to da su somatski frazemi uglavnom nastali preslikavanjem osobina čovekovog tela, kao i na osnovu konvencionalnog znanja (o obliku, funkciji, položaju i pokretima glave) koje je univerzalno i ne poznaje rasne i nacionalne razlike. Pojedine bezekvivalentne primere u našem korpusu možemo da objasnimo činjenicom da neke koncepte (npr. pamet, nerazumnost, glupost) iskazuje više frazema istovetne semantike, koji se u trima jezicima različito leksički formalizuju.

Brojni su frazemi zasnovani na univerzalnoj pojmovnoj metafori MENTALNI PROSTOR JE FIZIČKI PROSTOR, odnosno MENTALNI PROSTOR JE SADRŽATELJ koji sadrži MATERIJU KOJA ISPUNJAVA ČOVEKOV MENTALNI PROSTOR, iz koje izvire logička metonimijska veza po modelu DEO TELA → FUNKCIJA KOJU OBAVLJA ili GLAVA → ONO ŠTO JE U NJOJ, odnosno GLAVA → MOZAK, kao i podmetafore GLAVA JE PRAZAN SADRŽATELJ i GLAVA JE SADRŽATELJ BEZNAČAJNIH PREDMETA. Neznatan broj leksičko-semantičkih poklapanja u trima jezicima utemeljen je na univerzalnoj metafori MISLI/IDEJE SU PUTUJUĆI ENTITETI.

Najbrojniji su frazemi koji kvalifikuju čovekove karakterne i umne osobine, kao i aktivnosti. Podgrupe kojima se iskazuju čovekov fizički izgled i moralne osobine oskudnije su po broju frazeoloških jedinica. Posmatrani frazemi u svim trima jezicima otkrivaju prvenstveno nepoželjne osobine čovekovog karaktera (tvrdoglavost, nepromišljenost, rasejanost, površnost, gordost, razdražljivost), kao i manjkavost intelektualnih sposobnosti i neznanje. Osim toga, brojnim frazemima omalovažava se čovekov fizički izgled, budući da se njihova izuzetna ekspresivnost postiže poređenjem sa kakvom životinjom, predmetom ili voćem okruglog ili duguljastog oblika.

Pojedine nepoželjne osobine zabeležene su samo u francuskom (nepokornost, bojažljivost, povodljivost, nepromišljeno izlaganje riziku), odnosno španskom (licemerje, nepostojanost u sudovima i idejama, kukavičluk) ili srpskom delu korpusa (spletkarenje, nedokazanost, prevrtljivost). Poželjne osobine (prisebnost, (raz)umnost, istrajnost, hladnokrvnost) prisutne su u neznatnom broju slučajeva. Osim toga, metonimijski odnos CELINA ZA DEO pronalazimo samo u francuskom jeziku.

Kod većine posmatranih frazema pozadinska slika je lako uočljiva, razumljiva i predvidljiva, budući da sve komponente frazema zadržavaju primarno značenje (npr. fr. *avoir la tête [grosse] comme une citrouille; avoir la tête [grosse] comme une pastèque*; šp. *tener cabeza de tarro; tener cabeza como caballo*; srp. *imati glavu [veliku] kao bundeva; imati glavu kao svinja/bik/tele*), ili je u njima desemantizacija delimična (npr. fr. *avoir une tête pelée*; šp. *tener la cabeza pelada*; srp. *imati soli u glavi*). Kod pojedinih frazema značenje nije transparentno, usled

potpune desemantizacije komponenata frazema (npr. fr. *une tête carrée; avoir la tête près du bonnet*; šp. *tener cabeza cuadrada; subirsele (el humo) a la cabeza*; srp. *biti udaren mokrom čarapom po glavi*).

Ksenija Šulović, Dragana Drobnjak, Snežana Gudurić

PHRASEMS WITH SOMATISM HEAD IN FRENCH, SPANISH AND SERBIAN

Conceptual field 'human characteristics'

Summary

This paper deals with French, Spanish and Serbian phrasemes with the lexeme Fr. *tête* / Sp. *cabeza* / Ser. *glava* that qualify human personality and intelligence and one's physical and moral traits. By using the method of contrastive semantic analysis, the aim of this study was to determine the extent of the lexical and semantic structure of the extracted 174 examples as well as the (non) matching of the concepts they express. A lexical and semantic matching in three languages was found in 15 cases (45 phrasemes), while the same matching in two languages was noted in only 13 cases (26 phrasemes). In the three languages, the head is not conceptualized in the same manner, which is demonstrated by zero equivalence in a large number of examples (104). Such an image is unusual since somatismes are largely based on the mapping of properties of the human body, which is universal. The large number of non-equivalent phrases is due to the fact that several phrasemes of identical semantics but different lexical realizations describe different individual traits (e.g. wit, lack of reason, stupidity).

The most numerous are phrasemes that qualify human character and its intellectual properties and activities, while those which express human physical appearance and moral characteristics occur in a far smaller number. In the three languages, the phrases observed reveal primarily negative traits of a person's character (stubbornness, recklessness, being scatterbrained, superficiality, irritability), as well as poor intellectual ability. Numerous phrasemes carry a negative connotation towards one's physical appearance, and compare it to the appearance of an animal, the shape of an object or a piece of fruit. Some of the undesirable features were noted only in French (rebelliousness, fearfulness, impudence, ruthless exposure to risk), only in Spanish (lack of courtesy or ideas, cowardice) or only in Serbian (scheming, hypocrisy). Desirable properties (attachment, rationality, persistence, cold bloodedness) are present in a small number of cases.

In all the phrasemes analyzed, the background image is easily visible, understandable and predictable.

Key words: head, phraseology, conceptual field 'human characteristics', French, Spanish, Serbian

LITERATURA

- Andrić, E. (2013). Kontrastivna semantička analiza reči *fej* u mađarskom i *glava* u srpskom jeziku. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, knj. 56, sv. 2: 131–153.
- Burger, H. (2003). *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Cortès, C. (1998–1999). Phraséologie et corps humain. Etude comparative de la représentation du corps humain dans les expressions phraséologiques en français et en allemand. *Cahier du C.I.E.L.*, 6: 85–109.
- Čermák, F. (2000). Revisando los idiomatismos somáticos. U: Durán J.D. Luque, A. Pamies Bertrán. (ur.) (2000), *Trabajos de lexicografía y fraseología contrastivas*. Granada: Método. 55–62.
- Dragičević, R. (2009). O problemima identifikacije frazeologizama. *Südslavistik online*, 1: 35–44.
- Drobnjak, D., Šulović, K. (2016). *Lingvokulturološki triptih*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Kovačević, B. (2012). *Hrvatski frazemi od glave do pete*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Kövecses, Z. (2000). *Metaphor and Emotion: Language, Culture, and Body in Human Feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Z. (2002). *Metaphor. A Practical Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G., Turner, M. (1989). *More Than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Marjanović, P. S. (2017). Značenske odlike poredbenih frazema francuskoga i srpskog jezika. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru VI*, tematski zbornik (ur. S. Gudurić, B. Radić-Bojanić), Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet. 147–162. (štampano ćirilicom)
- Mršević-Radović, D. (1987). *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet. (štampano ćirilicom)
- Mušović, A. (2002). *Somatske frazeološke jedinice za izražavanje emocija i njihova sintaksička funkcija*. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet.
- Olza Moreno, I. (2006). Las partes del cuerpo humano como bases metonímicas en la fraseología metalingüística del español, *Actes del VII Congrès de*

Linguística General, Barcelona: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona, 1–18.

Prčić, T. (2008). *Semantika i pragmatika reči*. Novi Sad: Zmaj.

Razdobudko-Čović, L. (2003). *Semantika i pragmatika somatizama u srpskom i ruskom jeziku*. Beograd: Vedes. (štampano ćirilicom)

Ristić, G. (2013). *Somatizmi u nemačkoj i srpskoj frazeologiji (kontrastivna istraživanja)*. Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet. (doktorska disertacija)

Trivić, A. (2015). *Leksičko-semantička analiza somatizama u frazeologiji savremenog španskog i srpskog jezika: kontrastivni pristup*. Univerzitet u Kragujevcu, FILUM. (doktorska disertacija: <http://eteze.kg.ac.rs/application/showtheses?thesesId=1788>)

Štrbac, G., Štasni, G. (2017). *Somatizmi i konceptualizacija stvarnosti u srpskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet. (štampano ćirilicom)

Zybatow, L. (1997). Idiome und Parömien aus kognitivlinguistischer und translationslinguistischer Sicht (am Beispiel des Russischen und Ukrainischen). U: *Internationale Tendenzen der Syntaktik, Semantik und Pragmatik*. Akten des 32. Linguistischen Kolloquiums in Kassel 1997 (Hrsg. O. Spillmann / I. Warnke), Peter Lang – Europäischer Verlag der Wissenschaften: 579–588.

IZVORI

Ashraf, M., Miannay, D. (1995). *Dictionnaire des expressions idiomatiques françaises*. Paris: Librairie générale de France.

Buitrago, A. (2000). *Diccionario de dichos y frases hechas*. Madrid: Editorial Espasa Calpe, S.A.

Clave Diccionario de uso del español actual (2002). Madrid: Ediciones SM.

DRAE: *Diccionario de la lengua española* (1992). Madrid: Real Academia Española.

Drašković, V. (1990). *Francusko-srpskohrvatski frazeološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Larousse, Dictionnaire encyclopédique illustré. (1993). Paris: Larousse.

Le nouveau Petit Robert, Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française. (2005). Paris: Robert.

Matijašević, J. (2003). *Semantičko-derivacioni rečnik*. Sv. 1: Čovek – delovi tela (red. D. Gortan-Premk, V. Vasić, Lj. Nedeljkov). Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku. (štampano ćirilicom)

- Milosavljević, B. (1994). *Srpsko-francuski rečnik idioma i izreka*. Beograd: Srpska književna zadruga. (štampano ćirilicom)
- Otašević, Đ. (2012). *Frazeološki rečnik srpskog jezika*. Novi Sad: Prometej. (štampano ćirilicom)
- Rey, A. (2000). *Le Robert, Dictionnaire historique de la langue française*. Paris: Dictionnaires Le Robert.
- RSANU: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*. (1959–2007). Beograd: SANU. (štampano ćirilicom)
- RSJ: *Rečnik srpskoga jezika*. (2007). Novi Sad: Matica srpska. (štampano ćirilicom)
- Seco, M., Andrés, O., Ramos, G. (2009). *Diccionario fraseológico documentado del español actual: locuciones y modismos españoles*. Madrid: Aguilar.
- TLF: *Trésor de la langue française: dictionnaire de la langue du XIXe et du XXe siècle* (1971–1994). Paris: Éd. du CNRS – Klincksieck: Gallimard.

СЛОВАКИСТИКА

Daniela Marčoková*
Anna Makišová
Filozofická fakulta
Univerzita v Novom Sade

UDC 811.162.4'373232.1(497.113 Bačka)
DOI: 10.19090/gff.2018.1.359-372

PRÍMENÁ SLOVÁKOV V SLOVENSKÝCH OSADÁCH BÁČSKOPETROVSKEJ OBCE**

Predmetom výskumu bola neúradná pomenovacia sústava obyvateľov slovenských osád v báčskopetrovskej obci, a to tých, ktorí sú slovenskej národnosti. Cieľom výskumu bolo evidovať prímenná dospelých obyvateľov mužského pohlavia, ktoré sa vyskytovali v druhej polovici 20. storočia, na prelome tisícročí a tie, ktoré sa dodnes používajú v každodennej komunikácii v osadách Báčsky Petrovec, Hložany a Kulpín. Vo výskume sme uplatnili metódu živej pamäti. Výsledky nášho výskumu môžeme zhrnúť takto: v Báčskom Petrovci sme zaznamenali 432 prímenná; v Hložanoch 299 prímenná a v Kulpíne 94 prímenná. V každej osade bolo najviac prímenná vyvođených z vlastného mena a priezviska, potom podľa funkcie, zamestnania a vykonávania činnosti a nakoniec podľa psycho-fyzických vlastností a stavov. Pri existujúcich prímenná sme si všimli vplyv nárečia, vplyv srbského jazyka, ako i príklon k inojazyčným osobným menám. Prímenná považujeme za výraz historickej informácie a za súčasť kultúrneho a tradičného dedičstva.

Kľúčové slová: onomastika; slovenské osady Báčsky Petrovec, Hložany, Kulpín; dolnozemska kultúrna a tradičná špecifickosť

Prímenná ukrývajú zaujímavé informácie o ľuďoch, ich kultúre a spôsobe života v určitom regióne, a preto sú zaujímavým humánno-geografickým objektom výskumu. Podobne ako je to s priezviskami, tak i priestorové rozmiestnenie prímenná môže byť determinované rôznymi demografickými a geografickými faktormi a na ich základe možno sledovať kultúrny vývoj daného miesta či regiónu. Prímenná sú všeobecným jazykovým javom vo všetkých národoch. Vznikali od najstarších čias po súčasnosť a preto ich možno považovať za výraz historickej informácie. Slovenské vojvodinské prímenná považujeme za súčasť slovenského kultúrneho a

* danielamarcokova@ff.uns.ac.rs

** Príspevok vznikol v rámci projektu č. 178017 *Diskurzy menšinových jazykov, literatúr a kultúr v juhovýchodnej a strednej Európe*, ktorý financuje Ministerstvo osvetly, vedy a technologického rozvoja.

tradičného dedičstva. Zaslúžia si našu pozornosť, pretože „ako jeden z prejavov zakoreňovania slovenských kolonistov v novom prostredí, nesú v sebe aj znaky neopakovateľnej dolnozemskej, regionálnej a lokálnej špecifickosti” (Botík, 2011: 139).

Prví Slováci sa z Hornej zeme na územie dnešnej Vojvodiny v najväčšom počte sťahovali koncom 18. storočia. Najprv osídľovali Báčku, potom Banát a Sriem. J. Botík poukazuje na potrebu vzniku prezývok v dolnozemskom slovenskom prostredí. Slovenskí kolonisti si prinášali nielen jazykovú a kultúrnu výbavu, ale aj rodovú tradíciu a rodinnú identitu, svoje priezviská, no keď sa rodiny rozvetvili, priezviská prestali plniť svoju identifikačnú funkciu. Potreba nezameniteľného označenia príslušníkov týchto rozvetvených rodín si vynucovala, aby sa k priezviskám pridávali rôzne prezývky (2011: 139).

Predmetom nášho výskumu bola neúradná pomenovacia sústava obyvateľov Báčky,¹ ktorí sú slovenskej národnosti. Vzhľadom na priestorovú obmedzenosť tohto príspevku, výskumom nemôžeme zahrnúť všetky sídla v Báčke obývané Slovákmi. Cieľom nášho výskumu bolo evidovať príméná dospelých obyvateľov mužského pohlavia slovenskej národnosti zo slovenských osád báčskopetrovskej obce (jedinej slovenskej obce v Srbsku), ktorá zahrňuje osady: Báčsky Petrovec, Hložany a Kulpín. Zaujímali nás aj osobné a rodinné príméná, ktorých nositelia už nežijú v týchto osadách, alebo už nežijú vôbec, alebo i príméná, vzťahujúce sa na priezviská, ktoré v týchto osadách zanikli.

Informátori boli zámerne volené osoby, u ktorých sme predpokladali, že poznajú väčšinu obyvateľstva svojej osady. Materiál sme získavali vlastným terénnym výskumom v rokoch 2016 a 2017. Vo výskume sme uplatnili metódu živej pamäti (podobné termíny sú kolektívna a komunikatívna pamäť).

MENO – PRÍMENO (PREZÝVKA) – PRIEZVISKO

Dávanie mena a priezviska novorodencovi je v každom štáte regulované zákonom. V úradnom styku sa u Slovákov uplatňuje dvojmenná sústava osobných mien, pozostávajúca z osobného mena (krstné, rodné meno) a priezviska (dedičné rodinné meno). Predchodcami priezvisk boli príméná, ktoré okrem mena mali

¹ Sídla v Báčke, v ktorých žijú Slováci, uvedené abecedným poradím: Báčska Palanka, Báčsky Petrovec, Bajša, Begeč, Čelárevo, Hložany, Kulpín, Kysáč, Laliť, Nový Sad, Pivnica, Selenča, Silbaš (Sklabinská, Mosnáková, 2012).

najprv iba šľachtici v 15. a 16. storočí, neskoršie mešťania a poddaní na dedinách v 16. a 17. storočí (Dudok, 1998:17).

Podľa S. Csachovej je slovo priezvisko odvodené od slova *prezývka* a začalo sa používať na lepšie odlišenie človeka vo verejnom styku na území Slovenska od 18. storočia, keď sa za vlády Jozefa II. uskutočnilo sčítanie ľudu a vtedy sa meno a priezvisko stali úradne záväznou informáciou (2015: 101). Pôvodne vznikali priezviská podľa dedinskej nadávky, prezývky, podľa telesných a duševných vlastností, podľa bydliska, miesta pôvodu otca alebo matky, prípadne podľa názvu živočíchov, rastlín či neživých predmetov. V 18. storočí Slováci prichádzali na územie dnešnej Vojvodiny a v matrikách dolnozemskej cirkevnej zborov nachádzame už iba dvojmennú pomenovaciu sústavu.

V. Blanár považuje neúradné a poloúradné pomenúvanie (tzv. živé mená) za pomerne samostatný podsystem. „Kým v úradných onymických sústavách (ich základná podoba je písaná) sa používajú úradne kodifikované, štandardizované podoby mien, pre neúradné sústavy, ktorých základná je podoba hovorená, sú charakteristické variantné, často nárečovým blízke podoby mien. Živé mená odlišuje od úradného pomenúvania ustálenosť užším spoločenským úzom“ (2008: 50).

V skúmanej literatúre sa termíny prímeno (prídomok, predikát) a prezývka chápajú rôzne. Podľa *Krátkeho slovníka slovenského jazyka* prímeno je ďalšie meno pridané k priezvisku (1989: 352) a prezývka je vedľajšie pomenovanie niekoho podľa charakteristických vlastností (1989: 347). V *Synonymickom slovníku slovenčiny* pri hesle *prezývka* sa uvádzajú synonymá: nadávka, zahrešenie, zakliatie, urážajúce pomenovanie a hrubý výraz. V našom výskume budeme používať termín prímeno. Niekedy prímeno bolo utvorené na základe buďto nadávky alebo nejakého urážajúceho pomenovania, ale predmetom nášho výskumu nie je spôsob tvorenia prímen.

VÝSKUM V OBLASTI ONOMASTIKY V RÁMCI SLOVENSKÉHO VOJVODINSKÉHO PROSTREDIA

Problematika vlastných mien Slovákov vo Vojvodine nie je zatiaľ dostatočne preskúmaná. Najčastejšie sa slovenskí vojvodinskí bádatelia venovali výskumy priezvisk, ojedinele sa vyskytujú aj výskumy prímen. D. Dudok (1998) sa najkomplexnejšie venoval onomastickým výskumom v našom prostredí. Preskúmal priezviská Slovákov vo Vojvodine a okrem iného sa venoval i vysvetleniu pôvodu a významu 4200 priezvisk. A. Marićová vo svojej práci skúmala pôvod a funkciu neúradného priezviska staropazovských Slovákov, ktoré nemožno stotožniť ani

s prezývkou, ani s prímenom. Do mennej sústavy neúradné priezvisko vstupuje v období založenia Starej Pazovy na Vojenskej hranici, kde Slováci žili v domových spoločenstvách, tzv. zádrugách, založených na príbuzenskom pokrvnom zväzku (2015: 79–86). J. Kováč knižne spracoval problematiku dvojakých priezvisk v Starej Pazove a iba okrajovo uvádza prímená a prezývky (2002: 19).

Prímená (prezývky) v Pivnici do roku 1970 zaznamenala Z. Týrová (2005: 175–179). Tiež sa venovala i otázke vzniku niektorých prezývok a otázke odzrkadľovania cudzojazyčných prvkov na slovenské prezývky v multikultúrnom prostredí. J. Botík v rámci svojej práce tiež zaznamenal prezývky Pivničanov (2011: 139–141). Hoci nepodal numerický prehľad, zistili sme, že zaznamenal 82 priezvisk s 228 prezývkami.

D. Marčoková a A. Makišová sa zaoberali výskumom prímen v slovenskej osade Kysáč v Báčke. V minulosti boli pokusy o zaznamenávanie prímen miestnymi obyvateľmi, no okrem rukopisu M. Párnického, iné súpisy sa nezachovali. Po takmer 50-ročnom časovom odstupe autorky zaznamenali šesťkrát viac prímen a zistili, že v súčasnosti je 165 priezvisk (čo je asi štvrtina z úhrnného počtu slovenských priezvisk v Kysáči), pri ktorých sa vyskytuje až 742 prímen (2017: 291).

Keďže výskumy tohto druhu v slovenských vojvodinských osadách boli vykonané iba ojedinele, náš nový výskum svojím zameraním nadväzuje na predchádzajúci a jeho cieľom je zaznamenať prímená Slovákov v širšom regióne na území Báčky. V krátkosti uvádzame roky a okolnosti príchodu prvých Slovákov, ako i súčasný počet obyvateľov v skúmaných osadách.

DATA BÁZA ZAZNAMENANÝCH PRÍMEN V BÁČSKOM PETROVCI²

Petrovec vznikol na území futockého panstva neďaleko Nového Sadu. Prví slovenskí prisťahovalci pochádzali z Novohradu, Hontu, ale i z osád Peštianskej stolice a dovedol ich sem slobodník Matej Čáni roku 1745. Dodnes je Petrovec najväčšia slovenská osada vo Vojvodine (Sirácky, 1980: 66–67). Podľa Štatistického ústavu Republiky Srbsko v Báčskom Petrovci roku 2012 žilo spolu 6155 obyvateľov, z čoho bolo 4982 Slovákov.

² Informátori: Anna Melichová (rod. Melichová; nar. 1947), Ján Melich – Měľo (nar. 1940), Pavel Brtka – Pápe (nar. 1965), Mária Vujovićová (rod. Beličková; nar. 1944), Daniela Vujovićová (nar. 1995)

Roztriedenie prímien:

1. Podľa mena (úhrnne 187):
 - a) vyvodené z vlastného mena (31): Ďuki, Ďuri, Eňdi, Fero, Feťko, Jaňco, Jaňči, Jani, Joki, Jovi, Karko, Lád'o, Miki, Mirdžo, Miri, Ondo, Oňko, Paki, Paľino, Paľko, Pato, Peťo, Rále, Rášo, Rusti, Sájko, Sájko, Saki, Samuľo, Stenli, Toňko.
 - b) vyvodené z priezviska (119): Ándro, Áres, Bábo, Bádžo, Baki, Bále, Béli, Béo, Bene, Benkiľi, Bód'o, Bógo, Bori, Boško, Bfle, Brťo, Céro, Cíbe, Cini, Čéko, Čiľo, Ďemro, Ďeňko, Digo Diňko, Dubac, Dudi, Faki, Gábo, Gaňko, Gaški, Geci, Gédžo, Géjo, Gugi, Gúle, Háso, Hečko, Heuko, Chápo, Chlpi, Íto, Kébo, Kéjo, Kémo, Kévo, Koci, Koki, Kokso, Kóle, Kondi, Kori, Kóro, Kríle, Krndi, Krni, Kuki, Kúle, Kuške, Lábo, L'ého, Leky, L'éko, Lépo, Máko, Makso, Mandi, Médo, Megi, Mél'o, Meňdo, Mici, Mikso, Mišťo, Mľiňco, Mrázik, Mundi, Oče, Očko, Opi, Opo, Pajgo, Pápo, Páre, Peki, Peťo, Príco, Pucko, Rápo, Ripko, Róso, Sabik, Sél'o, Sémo, Siki, Siri, Skľeňči, Slaučí, Sňitko, Speki, Stráko, Struňko, Šél'o, Šľivi, Šubi, Šúco, Taki, Tóco, Topoľac, Trki, Třle, Tuki, Uške, Val'i, Vrbík, Vrški, Zeki, Zél'o, Zimko.
 - c) matronymiká (podľa ženskej línie, t. j. priezviska manželky) (5): Benda, Fabouk, Fačara, Gájim, Kaťiak;
 - d) podľa srbského mena/priezviska (11): Báne, Bobam, Čédo, Ďóko, Ďúra, Kosta, Márko, Mító, Pájo, Radoje, Žáro;
 - e) podľa cudzieho mena (21): Čarli (angl.), Džefro (angl.), Džeki (angl.), Džimi (angl.), Džine (angl.), Džoni (angl.), Hasam(arab.), Ištvan (maď.), Janes (slo.), Johan (nem.), Juhás (maď.), Laci (maď.), Lajko (maď. Lajoš), Migel (špan.), Pišta (maď.), Pišťiko (maď.), Riki (angl.), Teri (angl.), Stípe (chor.), Šaňi (maď.), Šošana (židovské ženské meno, z ktorého je odvodené meno Zuzana).
2. Podľa geografického názvu, národného príslušenstva a priestorového rozmiestnenia (11): Čikago, Francús, Jeňki, Sálašam, Sálašaňja, Slovák, Srémac, Šošóm, Štajerac, Taľiam, Tokaji.
3. Zvieracieho pôvodu (8): Kešo (v minulosti časté meno koňa), Kuci (maď. kutya – pes), Máčak (srb. mačak – kocúr), Murko (časté meno kocúra), Pátak (srb. patak – káčer), Róvac (srb. rovac – krtonôžka obyčajná), Tuňiak, Zéko (srb. zeko – zajko).
4. Rodinného pôvodu (9): Báto, Baťo, Braťina, Kumko, Pápe, Ród'o, Svat, Ujco, Ujo.

5. Podľa názvov jedál a nápojov (4): Brendi, Bronchi, Šifľík, Žváka.
6. Cudzieho pôvodu (3): Bleki (angl. black – čierny), Euréka (heuréka – gr. „našiel som to“), Laki (angl. lucky – šťastný).
7. Podľa funkcie, zamestnania a vykonávania činnosti, názvu podniku (57): Bágerista, Bábkar (opravoval hrnce), Begejáš (údržbár, udržiaval potôčik – Begej a okolie), Bochter (žil na železničnej stanici v domčeku – v bochterni), Bošista (opravoval motory), Bravčiar, Brdár (vyrábala časť krosien – brdo), Cukráši (vyrábali cukrárske výrobky), Čižmadija, Daráľovník, Dekam, Dotúr (chcel byť doktorom), Drevenkár, Farár, Geregár (pestoval melóny), Guvernér, Herec, Hoďinkár, Hrnčiar, Hrobár, Huci (hudec), Kemenári, Klamfár (pracoval s plechom), Kobasičár, Kolovratár, Krajčír, Krcko (hryzkal semienka, „krckav“), Krimi, Kuršmit (zverolekár), Kvapka (vodoinštalatér), Kušňar (šiel kožuchy), Lojtráš, Maďioničár, Majster, Maľiar, Medár, Mercedes (podľa názvu firmy), Meteorológ, Moňašiar (vlastnil kone), Muzikantfi, Osigurant, Paprikár, Pipidoktor, Singer (šijací stroj), Sjartom, Sódár, Stuhjar, Šéf, Školník, Škopjar, Štraňgár, Štriker, Trombetáš, Truhľjar, Účo, Violína, Višivkári.
8. Podľa predmetov, rastlín a javov (7): Drína (názov cigariet), Fil'er (filier, halier), Ford'ík (ako prvý mal automobil značky Ford), Gazda, Goréne (žil v Slovinsku), Onajs (aníz), Šťetko.
9. Podľa psycho-fyzických vlastností a stavov (45): Babura, Bajúz (dlhé fúzy), Baso (hlas ako basa), Béli, Biľfi, Boží, Brzi, Buldok, Bure, Cigáňnik, Cígo, Cfní, Čáďo, Čierni, Drobní, Drndi, Drndo, Ďuril'izňi, Ficko (chce sa fintiť), G'rbo, Gríle (chce gríliť), Gróf, Gul'i, Hluchí, Hriješni, Chruňo, Istina, Jumbo (džambo – veľký), Lucka, Maľí, Mátoha, Mokram (mokrý – opilý), Novaploča, Papaj (gurmán), Pérostonoha, Pipil'i, Prtko, Pupči, Pústiňa, Radikál, Ruňo, Skoki (rýchly, šikovný), Šéfko, Točak, Žltý.
10. Podľa kreslených a literárnych hrdinov, známych osobností a udalostí (17): Bádžo (animovaná postava), Bobek (animovaná postava), Degól (franc. Charles André Joseph Marie de Gaulle, 1890 – 1970, francúzsky štátnik), Fantóm (operná postava), Garibaldi (tal. Giuseppe Garibaldi 1807 – 1882, taliansky revolucionár), Kremenko (animovaná postava), Mičurím (rus. Иван Владимирович Мичурин; 1855 – 1935, ruský biológ), Paganini (tal. Niccolò Paganini, taliansky skladateľ), Pikaso (Pablo Picasso 1881 – 1973, španielsky maliar), Pižóm (Vladimir Petrovič – Pižon, bývalý srbský futbalista), Roki (filmová postava), Saňčo (Sancho Panza – románová postava), Skubi (animovaná postava), Šúrda (filmová postava), Tarzam (filmová postava),

Vučko (vlk, maskot 14. zimných olympických hier v Sarajeve v roku 1984), Zágor (Zagor, komiksová postava).

11. Nezaradené (99): Báboš, Bigdžam, Bjašo, Brono, Bubi, Buro, Cáko, Čandúr, Čéčo, Čičko, Číze, Čordášouci, Čúlo, Čuňčo, Čviro, Daďi, Destri, Dodi, Droťko, Duťo, Dído, Dído, Đusko, Ete, Fafro, Fati, Fífo, Fofí, Fuči, Gari, Hábenus, Héro, Hoši, Ikso, Jakara, Jóre, Káne, Kiki, Kokés, Krco, Kréjo, Kremči, Kfíle, Léve, Los, Lebfi, Mancí, Megre, Mino, Murgo, Nani, Naňi, Noki, Nuni, Ojo, Oľo, Pace, Pacel, Pašťo, Piľo, Pini, Pipi, Pipík, Pipko, Piri, Piše, Piťo, Pube, Pufta, Puriš, Raški, Regi, Rikso, Rinaldo, Róko, Rusti, Símó, Síro, Siso, Slíko, Šárgo, Šároši, Šišo, Škumškum, Šľéko, Šmiľo, Šoďi, Šoťi, Špico, Štícko, Šuri, Taužo, Trimček, Tríto, Trupko, Túne, Ťoťi, Ťuťi, Zvrndi.

DATA BÁZA ZAZNAMENANÝCH PRÍMEN V HLOŽANOH³

Hložany boli pôvodne sídlo so srbským obyvateľstvom, kým roku 1756 sem neprišli Slováci. Hložany sú takmer čisto slovenské (Sirácky, 1980: 68). Na základe sčítania obyvateľstva v roku 2012 podľa Štatistického ústavu Republiky Srbsko v Hložanoch žilo spolu 2002 obyvateľov, z čoho bolo 1725 Slovákov.

Roztriedenie prímien:

1. Podľa mena (úhrne 86):
 - a) vyvedené z vlastného mena (28): Adamec, Andrés, Đuki, Đurika, Đuro (2), Ferdo, Fero, Iľo, Jajo, Jánáš, Janči, Janes, Janto, Jariňko, Jofko, Laur, Milo, Miškéc, Ojdo, Oľo, Ond'it', Ondrejko, Onjko, Pajco, Pako, Pavľík, Sájó.
 - b) vyvedené z priezviska (30): Bábeľa, Bábo, Benco, Crveňák, Dovi, Duľit, Frenki, Hrvoje, Gala, Geci (2), Júso, Kanás, Kaťo, Kika, Kuľa, Leuko, Loňci, Luko, Macák, Macík, Makso, Máto, Págo, Rečko, Rojce, Struško, Šuľam Toťko, Žáre.
 - c) podľa srbského mena alebo priezviska (20): Bájit', Drágo, Gédžo, Gíle, Jóco, Jovánka, Jóvo, Kátit', Lázo, Míjo, Mít'ó, Míle, Mírko, Mitre, Pájó, Péro (2), Sreťko, Ťíro, Žíko.
 - d) podľa cudzieho mena (8): Hari, Janika, Jóška (2), Lajko, Paľika, Tanaka, Žak.

³ Anna Lovásová (rod. Korčoková; nar. 1939), Zuzana Korčoková (rod. Štefanidesová; nar. 1947), Jaroslav Makiš (nar. 1958)

2. Podľa geografického názvu, národného príslušenstva a priestorového rozmiestnenia (9): Boďam, Ciprus, Harovčam, Sálašam, Srémac, Solúnac, šesto edom (podľa čísla domu), V bielej chiži, Žit.
3. Zvieracieho pôvodu (12): Baňdár, Baram, Capár, Červičok, Čížik, Grizľi, Pile, Ribadi, Šaš, Škorec, Škraňa, Ťurám.
4. Rodinného pôvodu (9): Apúško, Báto, Číko, Síne, Sino, Sváko, Ujo, Ujko, Zaťko.
5. Podľa názvov jedál a nápojov (2): Bibera, Cukrík.
6. Cudzieho pôvodu (4): Bolám (bosnianska floskula), Faci (angl. face – tvár), Futuráš (angl. future – budúcnosť), Saňdi (angl. sand – piesok).
7. Podľa funkcie, zamestnania a vykonávania činnosti, názvu podniku (65): Apat'iekár, Bačkoráš (2), Basista, Bovdáš, Brdár, Bríco, Bubár, Čáďo, Dekám, Dubiňka, Glávoňa, Hoľiar (2), Holubiár, Hucko, Huďec, Husár, Husľičkár, Jáger, Kamenár, Kandrmáš, Kantor, Kapetám, Kloňfer, Kochár, Kolovratár, Komunálec, Kováč, Kušňiar, Leskár, Mašinst, Mesjar (2), Medár, Mľinár, Moňašár, Opšivkár, Ovčiar, Páľenňičiar, Paprikár (2), Pilana, Pisár, Pišťal'iar, Poľicaj, Pougár (2), Preceda, Rajšplík, Repár, Saráč, Sekretár (2), Sódár (2), Statkár, Šnajder (2), Štriker, Šuster, Traksler, Trubač, Zmaj, Zvonár.
8. Podľa predmetov, rastlín a javov (4): Breza, Lajsňa, Péršum, Tutarica.
9. Podľa psycho-fyzických vlastností a stavov (40): Bachráč, Bohatý (3), Čierňi, Čupko, Drahá duša, Drveni, Dugi, Gazda, Gora, Hluchí, Macane, Máli, Malí, Mrľa, Mondén, Naidúci, Nočný fták, Obešeňjak, Pajtáš, Pánko, Papučkár, Pnňiaškár, Piňťo, Prt, Prďam, Prjdo, Rojčik, Sa-sa-sámko, Soplík, Smejko, Sol'ídňi, Šed'iví, Šóňo, Šuhaj, Tajdi, Žalosni, Vináľesca.
10. Podľa kreslených a literárnych hrdinov, známych osobností a udalostí (10): Bajaga (srbský spevák), Basara (Svetislav Basara – srbský spisovateľ), Beara (Vladimir Beara – bývalý futbalista klubu Crvena Zvezda), Berger, Hošimin (viet. Hồ Chí Minh 1890 – 1969, vietnamský revolucionár a štátnik), Kuper (Bradley Charles Cooper, 1975, americký herec), Mrďa (srbský hráč basketbalu), Pře (filmová postava zo srbského partizánskeho filmu), Šekulárac (Dragoslav Šekularac, bývalý srbský hráč futbalu), Šil'o (kreslená postava).
11. Nezaradené (72) Adi, Baďo, Bégo, Bľano, Boňdiš, Ceperi, Cuľa, Cvajko, Čarton, Ďidouci, Doka, Dračo, Drusík, Duci, Ďumam, Džega, Fana, Giga, Golda, Gúle, Hampora (2), Híreš, Hul'a, Ištók, Jajo, Kajc, Keco, Kečke, Kedra, Komeš, Krajger, Krco, Krka, Laušik, Libo, Lukaj, Makartúr, Mindo, Mirgeš, Mošo, Mugo, Pačko, Palotaj, Pánđo, Pát', Pico, Piki, Piri, Pépo, Próko, Rani,

Raťko, Red' o, Saraga, Sigaš, Solga, Sumo, Sasko, Siko, Sťopko, Šégro, Šero, Šiško, Šoci, Šóle, Šul'di (2), Šunto, Túbo, Zambo, Zebec.

DATA BÁZA ZAZNAMENANÝCH PRÍMEN V KULPÍNE⁴

Kulpín patrí k najstarším slovenským osadám vo Vojvodine. Pôvodne tu žili Srbi. Niekoľko slovenských poddanských rodín prišlo do Kulpína roku 1745, (keď aj do Petrovca), no masovejšie nasťahovanie Slovákov sa začalo po vydaní Tolerančného patentu cisárom Jozefom II. v roku 1781 (Sirácky, 1986: 68). Podľa Štatistického ústavu Republiky Srbsko v roku 2012 v Kulpíne žilo spolu 2775 obyvateľov, z čoho bolo 1952 Slovákov.

Roztriedenie prímén.

1. Podľa mena (úhrne 41):
 - a) podľa rodinného mena (5): Bábeľa, Dubec, Geci, Siroma, Štrba;
 - b) vyvodené z vlastného mena (14): Baki, Brance, Breňdži, Dule, Gusti, Janči, Jovečko, Kí' o, Laŋga, Martinouci, Mišeňko, Pace, Petouci, Zoro;
 - c) vyvodené z priezviska (18): Bene, Čéko, Čiki, Faki, Hále, Jogi, Kóle, Kuki, Médo, Peki, Pucko, Smíle, Šeki, Trps, Virdži, Zaki, Zé' o, Zoki;
 - d) podľa srbského mena/priezviska (4): Bájit', Dúle, Sále, Žiko;
2. zvieracieho pôvodu (1): Zajac;
3. cudzieho pôvodu (2): Ból'so (rus. большой – Veľký), Karajánko (tur. Čierny Janko);
4. podľa funkcie, zamestania (25): Bubnáš, Col'i/Col' o (cól alebo palec je staršia dĺžková miera), Dará' oš, Ďebnár, Devízňi (dostával nemecký dôchodok, „devize“), Džandár, El'etričiar, Kováč, Mesjar, Muzikant, Počtár, Pál'eňičiar, Rančer (vlastníci „ranč“, salaš), Richtár, Saráč (vyrábali remene), Sódár, Starejší, Šuster (obuvník), Školník, Pope (v tomto prípade „pán starejší“), Trst'inkár, Učiteľ, Účo, Veterinár, Vulkanizér;
5. podľa psycho-fyzických vlastností a stavov (6): Beľaví, Brko, Jápo (podobá sa na Japonca), Kinés (podobá sa na Číňana), Medeni („sladký“ ako med), Šl'ivi (majúci rád slivovicu).
6. Nezaradené (19): Burdo, Čibora, Čiňči, Čúne, Gošo, Gubečka, Múdz o, Mrčko, Panci, Prišouci (prišli, dosťahovali sa), Pujke, Púle, Rúžo, Sisko, Sprdži, Sturi, Šifeľa, Šifí, Škofec.

⁴ Informátori: Anna Bovdišová (nar. 1944), Anna Melichová (nar. 1954), Alexandra Bovdišová (nar. 1995), Jana Domoniová (nar. 1995)

ZÁVERY

V príspevku sme brali ohľad na skutočnosť, že na prímeno, ktoré sprevádza určitú osobu v lokálnom prostredí počas celého života, ľudia neraz emočne reagujú. Preto sme pri zaznamenávaní prímien vylúčili tie, pri ktorých sme zistili, že sú negatívne ponímané osobou alebo rodinnými príslušníkmi. Prímená sme nedávali do súvisu s priezviskami z objektívnych príčin. Pri uvádzaní prímien sme použili tie isté kategórie, ako aj v predchádzajúcom výskume (Marčoková, Makišová, 2017). Použili sme fonetickú transkripciu kvôli tomu, aby sa prímená mohli správne prečítať. Pri niektorých prímenách v zátvorke sme uviedli aj okolnosti, v ktorých vznikli. Srbské prímená sme nepovažovali za slová cudzieho pôvodu, lebo vojvodinskí Slováci sú bilingvisti a v úplnosti im rozumejú.

Prímená sú typické pre malé sociálne skupiny, kam patria aj skúmané dedinské komunity. Čím je však osada menšia, prímen je pochopiteľne menej aj z toho dôvodu, že postačujúcu identifikačno-diferenciačnú funkciu tu majú krstné meno a priezvisko. Najviac prímien sme zaznamenali v Báčskom Petrovci: pri 181 priezviskách bolo úhrne 432 prímien (najviac prímien mali priezviská: Spevák, Kopčok a Melich); v Hložanoch sme pri 101 priezviskách zaznamenali 299 prímien (Kukučka, Stupavský a Molnár boli priezviská s najväčším počtom prímien); v Kulpíne sme pri 37 priezviskách zaznamenali 94 prímien (najviac prímien mali priezviská: Šimo, Vida, Valentík a Zima).

V každej osade bolo najviac prímien vyvedených z vlastného mena a priezviska⁵ (BP: 187, H: 77, K: 94). Potom podľa funkcie, zamestnania a vykonávania činnosti (BP: 57, H: 53, K: 25), podľa psycho-fyzických vlastností a stavov (BP: 43, H: 38, K: 6) atď. Hodne bolo aj prímien, ktoré sme nevedeli kategorizovať (BP: 101, H: 86, K: 19).

Pre každú vojvodinskú lokalitu, v ktorej žijú Slováci, sú príznačné iné priezviská, no vychádzali sme z predpokladu, že prímená týkajúce sa zamestnania, sa vyskytujú v rovnakej podobe v každej slovenskej vojvodinskej osade. Zistili sme, že iba jedno prímeno označujúce zamestnanie sa vyskytlo vo všetkých troch osadách (Sódár). Nasledujúce prímená sa vyskytli v dvoch osadách: Brdár (BP, H), Daráľovník/Daráľoš (BP, K), Dekam/Dekám (BP, H), Huci/Hucko, Hud'ec/Muzikant (BP, H, K), Kemenári/Kemenár (BP, H), Kolovratár (BP, H), Kováč (H, K), Kušňiar (BP, H), Mesjar (H, K), Paprikár (BP, H), Páľenničjar (H,

⁵ Pri uvádzaní príkladov používame skratky: BP (Báčsky Petrovec), H (Hložany), K (Kulpín).

K), Školník (BP, K), Štriker (BP, H), Šuster (H, K), Účo (BP, K). V niektorých prímenách je zachované svedectvo o zamestnaniach, ktoré zanikajú: Bačkoráš (H), Brdár (BP), Bubár (H), Hoľiar (H), Kolovratár (BP, H), Kováč (H, K), Kušňiar (BP, H), Lojtráš (BP), Mľinár (H), Starejší (K), Štrančár (BP).

Všimli sme si príklon k cudzím slovám. Najčastejšie sa preberajú z angličtiny a to osobné mená: Čarli (BP), Džeki (BP), Džoni (BP), Laki (BP). Zaznamenali sme aj niektoré inojazyčné prímená: z maďarčiny: Ištván (BP), Juhás (BP), Pišta (BP); z nemčiny: Johan (BP); zo španielčiny: Migel (BP); zo slovinčiny: Janes (BP); z chorvátčiny: Stípe (BP); z ruštiny: Bólšo(K); z turečtiny: Karajaňko (K).

Boli prípady, keď jedna osoba mala dve prímená: Šošana/Šošón (BP), Paganini/Violína (BP). V Báčskom Petrovci sme zaznamenali prípady, keď sa prímeno vzťahovalo na niekoľko osôb toho istého alebo rozličného priezviska. V zátvorke uvádzame ich počet: Bábo (2), Bádžo (2), Bene (2), Bieli (2), Brzi (2), Čierni (3), Drndi (2), Džeki (2), Džoni (3), Herec (2), Hluchí (2), Kóle (3), Kóro (2), Kuki (2), Laki (2), Máko (2), Makso (2), Márko (2), Očko (2), Rápo (2), Roki (3), Siki (3), Siso (2), Sjartom (2), Šaňi (3), Šubi (2), Violína (2).

Keďže sa vo všetkých osadách rozpráva stredoslovenským nárečím, na základe prímen nemôžeme určiť, z ktorej osady pochádzajú. Niekedy sa pri tvorbe prímen nerespektuje rytmický zákon, čo považujeme za vplyv nárečia (Skľičkár, Sódár, Peňiaškár, Apaťiekár). Slováci v týchto osadách spolunažívajú so srbským obyvateľstvom, takže sú niektoré prímená ovplyvnené srbcinou: Glávaňa (H), Istina (BP), Komunálac (H), Medeni (K), Pope (K), Pústiňa (BP), Točak (BP). Zaznamenali sme iba jedno prímeno, ktoré poukazuje na slovenský etnický pôvod: Slovák (BP). Niekedy sa prímená dali zaradiť aj do dvoch kategórií, takže bolo treba zväziť okolnosti vzniku jednotlivých prímen. Hoci sa jednočlenné prímená vyskytujú najčastejšie, zaznamenali sme i dvojčlenné: Drahá duša (H), Ďuril'izňi (H), Nočný fták (H), Nova ploča (BP), Péro stonoha (BP), Pipi doktor (BP), a jedno trojčlenné prímeno: V bielič chiži (H).

Podľa posledného súpisu Štatistického ústavu Republiky Srbsko z roku 2011, v Srbsku žilo 52750 Slovákov⁶. V súčasnosti je ťažko určiť presný počet obyvateľov slovenskej národnosti v Srbsku kvôli súčasným pohybom obyvateľstva, t. j. novodobým migráciám. Predpokladáme, že tento jav spolu so súčasným negatívnym prirodzeným prírastkom bude v budúcnosti vplývať na zmenšenie

⁶ Republički zavod za statistiku. Dostupné na: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/ReportResultView.aspx?rptId=1210>

počtu príslušníkov slovenskej národnostnej menšiny vo Vojvodine. Nazdávame sa, že naša práca bude prínosná v zmysle zachovania svedectva o časoch, keď tu žili Slováci vo väčšom počte. Pri našom výskume všetci oslovení informátori prejavili prirodzený záujem a ochotne sa zapojili do zhromažďovania údajov. Ba čo viac, príméná vo všetkých skúmaných prostrediach zaujali širokú laickú verejnosť, čo v nás iba upevnilo presvedčenie, že treba pokračovať vo výskume prímén v Báčke, ale i v Banáte a v Srijeme.

Daniela Marčoková, Ana Makišová

NICKNAMES OF SLOVAKS IN SLOVAK SETTLEMENTS IN THE COUNTY OF BAČKI PETROVAC

Summary

The appearance of nicknames is a thriving sociolinguistic process with an important historical factor. Our goal was to record the nicknames found in the living memories of the current, ethnically-Slovak inhabitants of Bački Petrovac, Gložan and Kulpin.

The results of our investigation can be summarized as follows: in Bački Petrovac we recorded 432 nicknames from 181 last names, in Gložan 299 nicknames were recorded from 101 lastnames, and in Kulpin 94 nicknames from 37 last names. Some families with many branches in these Slovak villages have up to 20 nicknames. Even though one-word nicknames are most frequent, we also recorded two-word and three-word nicknames. There are cases where one person has two nicknames and vice versa, in which one nickname sometimes refers to several people. The giving of nicknames is often influenced by both the Central Slovak dialect spoken in all three villages and Serbian, which is the region's official language. We also recorded nicknames given on the basis of first names from other languages. The majority of nicknames were derived from personal first and last names (the total from all three villages: 358), the next largest group of nicknames were based on function, employment, or practice (total: 135), the next group were based on psycho-physical characteristics and states (87), and so on.

Nicknames in a way reflect the history of these villages and thus characterize the way of life of people living in certain times and localities with all their local and regional specifics. In Bačka, the census records a long and ongoing decline in the population of the Slovak speaking national minority. Therefore, we find that recording nicknames is part of preserving an important, non-material cultural and traditional heritage.

Key words: onomastic; nicknames of Slovaks in the villages of Bački Petrovac, Gložan and Kulpin; cultural and traditional specificity at „Southern Land“

Daniela Marčok, Ana Makišova

NADIMCI SLOVAKA U SLOVAČKIM NASELJIMA BAČKOPETROVAČKE OPŠTINE

Sažetak

Nastanak nadimaka je živ sociolinvistički proces sa važnim istorijskim faktorom. Naš cilj je bio da zabeležimo nadimke koji su ostali sačuvani u živom sećanju sadašnjih stanovnika slovačke nacionalnosti u Bačkom Petrovcu, Gložanu i Kulpinu.

Rezultate našeg istraživanja možemo da sažmemo na sledeći način: u Bačkom Petrovcu smo kod 181 prezimena zabeležili 432 nadimka; u Gložanu je bilo zabeleženo 299 nadimaka kod 101 prezimena, a u Kulpinu je bilo 94 nadimka kod 37 prezimena. Neke razgranate porodice u ovim slovačkim selima imaju i do 20 nadimaka. Iako su jednočlani nadimci najčešći, zabeležili smo i dvočlane i tročlane nadimke. Postoje slučajevi kada jedna osoba ima dva nadimka i suprotno – jedan nadimak se ponekad odnosi na nekoliko osoba. Davanje nadimaka je često pod uticajem srednjeslovačkog dijalekta kojim se govori u sva tri sela, kao i pod uticajem srpskog jezika kao prvog službenog jezika zemlje. Zabeležili smo i nadimke date na osnovu inojezičnih ličnih imena. Najviše je bilo nadimaka izvedenih iz vlastitog imena i prezimena (u sva tri sela ukupno 358), zatim nadimaka na osnovu funkcije, zaposlenja ili vršenja delatnosti (ukupno 135), na osnovu psiho-fizičkih osobina i stanja (87) itd.

Nadimci na određen način reflektuju istoriju naših sela i na taj način karakterišu način života ljudi određenog doba i lokaliteta sa svim njihovim lokalnim i regionalnim specifičnostima. U popisima stanovništva Bačke dugoročno beležimo smanjenje broja pripadnika slovačke nacionalne manjine. Stoga smatramo da je beleženje nadimaka značajno nematerijalno – kulturno i tradicionalno, nasleđe.

Ključne reči: onomastika, nadimci Slovaka u selima Bački Petrovac, Gložan, Kulpin; kulturna i tradicionalna specifičnost na Donjoj zemlji.

LITERATÚRA

- Blanár, V. (2008). *Vlastné meno vo svetle teoretickej onomastiky*. Bratislava: JULS SAV.
- Botík, J. (2011). *Dolnozemskí Slováci*. Nadlak: Vydavateľstvo Ivan Krasko.
- Csachová, S. (2015). Priezvisko v humánno-geografickom výskume – prípad okresu Košice-okolie. *Geographia Cassoviensis*, IX/2, 100–107.
- Ćirković, S. (2015). *Nadimci starih Beograđana: 1830–1940*. Beograd: Službeni glasnik.
- Dudok, D. (1998). *Priezviská Slovákov v Južoslávii*. Nový Sad: Spolok vojvodinských slovakistov.

- Kováč, J. (2002). *Priezviská Slovákov v Starej Pazove*. Stará Pazova: vlastným nákladom.
- Krátky slovník slovenského jazyka* (1989). Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Marčoková, D., Makišová, A. (2017). Prímená v Kysáči ako kultúrne a tradičné dedičstvo. In: Andrić, E., Smiljanić, D. (ed.) *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XLII-1, Novi Sad: Filozofski fakultet. 291–303.
- Marićová, A. (2014). Neúradné priezvisko vo funkcii živého mena u staropazovských Slovákov. In: Gudurić, S., Stefanović, M. (ed.) *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, IV/1, Novi Sad: Filozofski fakultet. 79–86.
- Párnický, M. (s.a.). *Kysácke nádyvky* (rukopis).
- Pehrat, V., Antoni, (2012). *Nadimci u Donjoj Vrbavi kao kulturno i tradicionalno nasleđe*. Gornji Milanovac: Muzej rudničko-takovskog kraja.
- Synonymický slovník slovenčiny* (2004). Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Sirácky, J. (1980). *Slováci vo svete 1*. Martin: Matica slovenská.
- Sklabinská, M., Mosnáková, K. (ed.) (2012). *Slováci v Srbsku z aspektu kultúry*. Nový Sad: Ústav pre kultúru vojvodinských Slovákov.
- Týrová, Z. (2005). Prezývky Slovákov v obci Pivnica (Juhoslávia). In: Šimková, M. (ed.) *Varia XII. Zborník materiálov z XII. kolokvia mladých jazykovedcov (Modra – Piesok 4.–6. 12. 2002)*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV. 175–179.

Adam Svetlík*
Filozofická fakulta
Univerzita v Novom Sade

UDK 821.162.4.09 Hronec V.
DOI: 10.19090/gff.2018.1.373-384

KRITICKÉ ČÍTANIE LITERÁRNEJ TVORBY VÍŤAZOSLAVA HRONCA Z ASPEKTU JEJ INTERTEXTUÁLNEHO CHARAKTERU

V príspevku som analyzoval monografiu Maríny Šimákovvej Spevákovej, v ktorej táto literárna kritička dôkladne interpretovala celkové literárne dielo najvýznamnejšieho súčasného slovenského vojvodinského spisovateľa Víťazoslava Hronca v kontexte jeho intertextuálneho rázu. Pritom som sa zvlášť zameril na problematiku samotnej intertextuality, predovšetkým na jej implicitný, respektíve explicitný charakter, najviac však na tzv. teóriu citátovosti, ktorú Šimáková Speváková vo svojom výskume dôsledne aplikovala. Súbežne s touto teoreticko-metodologickou problematikou analyzoval som i kritičkinu dôkladnú interpretáciu básnického, prozaického a autoreferenčného diela Víťazoslava Hronca realizovanú v širšom kontexte premien európskej literatúry, prostredníctvom ktorej Šimáková Speváková presvedčivo zdokumentovala svoju základnú výskumnú tézu, podľa ktorej je intertextualita u tohto spisovateľa základným významotvorným činiteľom, ontologickým princípom a estetickou normou.

Kľúčové slová: intertextualita, teória citátovosti, Víťazoslav Hronec, interpretácia, premeny, európska literatúra, sémantika, estetická norma.

V monografii *Podoby intertextuality v tvorbe Víťazoslava Hronca* (Šimáková Speváková, 2015), napísanej na podklade obhájenej dizertácie, Marína Šimáková Speváková, docentka na Oddelení slovakistiky Filozofickej fakulty v Novom Sade, analyzovala nielen intertextuálny charakter celkovej literárnej tvorby najvýznamnejšieho slovenského vojvodinského literáta – básnika, prozaika, literárneho kritika, bibliografa, knižného editora a časopiseckého redaktora, Víťazoslava Hronca, ale zároveň dôkladne (re)konštruovala proces premien jeho literárnej poetiky a životnej filozofie. Je to iste doteraz najsystematickejšie a najúplnejšie kritické čítanie Hroncovho „nepriepustného diamantu”,¹ v ktorom sa

* svetlika@ptt.rs

¹ Metaforou vypožičanou od Charlesa Normana Marína Šimáková Speváková obrazne definovala nielen literárne dielo Víťazoslava Hronca, ale zároveň i svoj vzťah k nemu:

tejto literárnej kritičke podarilo prostredníctvom minucióznej, prenikavej a neraz invenčnej interpretácie básnického a prozaického diela tohto spisovateľa preniknúť k tým najodľahlejším, zatiaľ ešte stále dostatočne nepreskúmaným priestorom jeho komplexnej, niekedy sa môže zdať i hermetickej až ezoterickej štruktúry. Napriek dôkladnému rozboru však Šimáková Speváková Hroncovo literárne dielo neprečítala „do konca” a nepoložila bodku za jeho ďalšími kritickými čítaniami – čo iste ani nebolo jej cieľom, o čom svedčí aj autorkino konštatovanie na začiatku monografie: „Je zrejmé, že sme všetky pôvodné (proto)texty a medzitextové reťazce vyčerpať nemohli a ani nebolo našim cieľom nájsť všetky invarianty a varianty intertextuálnych vzťahov.” (Šimáková Speváková, 2015: 2). Inšpirovaná a očividne i nadšená Hroncovou literárnou tvorbou a využívajúc pritom vlastnú bohatú sčítanosť a primeranú teoreticko-metodologickú „podkutosť” („Harpáňova škola”) Šimáková Speváková napísala knihu, ktorú nevnímam len ako „metatextový” dodatok k interpretovanému literárnemu dielu, ale považujem ju za originálny a zaujímavý text, ktorý sa svojou premyslenou a komplexnou štruktúrou v mnohom vyrovná svojmu „prototextovému” inšpiračnému zdroju. Práve preto, okrem prvoradého interpretačného, objasňujúco-hodnotiaceho významu je nemenej dôležitá i „pragmaticko-propagačná” funkcia tejto monografie, ktorá má za cieľ prilákať a podnietiť k čítaniu Hroncovej literárnej tvorby čitateľov a literárnych kritikov, predovšetkým však ozajstných literárnych labužníkov, ktorým je toto exkluzívne, významovo bohato navrstvené literárne dielo primárne určené.²

Analyzovať intertextualitu v diele výnimočne erudovaného spisovateľa, akým je bezpochyby Víťazoslav Hronec,³ vyžadovalo nielen značnú literárnokritickú odvalu, ale i metodologickú pripravenosť a najmä prehľad v premenách európskej literatúry, lebo pri takomto výskume sa literárny kritik, v tomto prípade Marína Šimáková Speváková, nepohybujú, obrazne povedané, len v bohatej Hroncovej knižnici, ale tiež v knižniciach početných autorov (James

„Predsa však, zostáva dojem, že Hroncovo dielo, povedané slovami z knihy Charlesa Normana (2011), naďalej stojí ako nepriepustný diamant.” (Šimáková Speváková, 2015: 1).

² „Ak náš prístup vyvolá nový čitateľský záujem o Hroncove texty, bude to len ukazovateľom životaschopnosti jeho diela.” (Šimáková Speváková, 2015: 2).

³ Podľa vlastných slov Víťazoslav Hronec pri zostavovaní niekoľkých antológií či chrestomatií slovenskej poézie prečítal prakticky celú slovenskú básnickú produkciu. Aj keď sa o tom explicitne nezmenil, zrejme je i jeho dôkladná znalosť dejín slovenskej prózy. Na druhej strane vidno, najmä z jeho denníkovej tvorby, že dôverne pozná i srbskú literárnu tradíciu, respektíve juhoslovanské literatúry, a že sústavne čítal (v prekladoch do slovenčiny, srbčiny a češtiny) i najvýznamnejšie diela zo svetovej literatúry.

Joyce, Thomas Stearns Eliot, Rainer Maria Rilke, Ezra Pound, Raymond Carver, Saint-John Perse, Thomas Pynchon, Ján Stacho, Ján Ondruš, Branko Miljković, Borislav Radović, Miodrag Pavlović, Jovan Hristić a i.), ktorých diela a nepriamo aj ich celoživotnú lektúru tento slovenský vojvodinský spisovateľ integroval do svojej literárnej tvorby. Z tohto dôvodu si skúmanie intertextuality v Hroncovom literárnom diele vyžadovalo predovšetkým zosúladienie „vlnovej dĺžky“ či spoločného literárno-kultúrneho kódu spisovateľa a kritického čitateľa,⁴ t. j. Maríny Šimákovvej Spevákovej, čo zároveň predpokladalo nielen primeranú „remeselnícku“ kompetenciu a zručnosť tejto kritičky, ale zároveň i jej dobrú vôľu a ochotu⁵ trpezlivo a pozorne „lúštiť“ svojrázny intertextuálny „rébus“, aký Vít'azoslav Hronec svojou literárnou tvorbou utvoril, respektíve aký ešte stále tvorí.

V analýze intertextuality Hroncovho literárneho diela, predovšetkým prozaického, básnického a autoreferenčného, sa Marína Šimáková Speváková primárne sústredila na samotný text, na jeho „verné“ kritické čítanie, čo z perspektívy jej literárnokritickej metódy znamená odhaľovanie autorom cieľavedome konotovaných významov. Pritom aj samotná voľba exaktne overiteľnej explikovanej intertextuality, ako základného zorného uhla v tomto výskume, signalizuje kritičkinu štrukturalisticko-semiotickú metodologickú orientáciu, ktorá je iste vhodnejšia na „vedeckú“ analýzu literárneho textu ako zovšeobecňujúco-abstraktné, neraz i „špekulatívne“ postštrukturalisticko-dekonštruktívne kritické čítania literatúry, ktoré do výskumu tohto druhu vo väčšej miere zahŕňajú aj „vrtkavú“ všeobecnú, respektíve implikovanú intertextualitu.⁶ Svoje základné metodologické východisko Šimáková Speváková vysvetlila v úvodnej stati monografie, v ktorej zdôvodnila vlastné uprednostnenie teórie

⁴ „Iba z interakcie textov diela a textov čitateľa môže vzniknúť jedno z mnohých čítaní postmoderného, polyfónneho a otvoreného diela.“ (Šimáková Speváková, 2015: 88).

⁵ O svojráznom komunikačnom „skrate“ medzi Hroncovým básnickým textom a čitateľom možno najviac svedčí spisovateľova autointerpretácia básnickej skladby *Hranica I*, publikovaná časopisecky a potom i knižne pod názvom *Nulový stupeň rétoriky* (Hronec, 2008). S týmto problémom sa stretla i Šimáková Speváková, takže neprekvapuje jej konštatovanie: „No prax ukázala, že tak užší kontext, technika montáže, ako aj „nulový stupeň rétoriky“ vo veršoch *Hranice I*, neuľahčili textu komunikáciu s čitateľom. Avšak Hroncov text si naďalej bude hľadať svojho, trpezlivého a úporného (Danojlić) čitateľa, identifikujúceho autorov vzťah k jazyku, nie ku skutočnosti.“ (Šimáková Speváková, 2015: 44)

⁶ Podľa postštrukturalistov je každý text utkaný z iných textov, teda je vlastne vo svojej podstate intertext.

citátových relácií od chorvátskej literárnej teoretičky Dubravky Tolićovej Oraićovej, ktorá môže naplno reprezentovať práve „vedecko-deskriptívne” tendencie vo výskume intertextuality zamerané na systematickú analýzu tzv. osobitnej intertextuality (oproti všeobecnej intertextualite), kde je potom i najväčší dôraz práve na interpretácii explikovanej intertextuality, čiže na odhaľovaní a analyzovaní spisovateľovho cieľavedomého zapájania cudzích textov, podľa Šimákovej Spevákovej pravých a utajených citátov, do novovznikajúceho literárneho textu, ktoré je pritom pre recipienta viditeľné či dokázateľné a zároveň je pochopiteľná i jeho autorom zacielená funkcia. Aj keď chorvátska autorka vo svojej teórii používa termín citátovosť, ktorý má často užší význam ako intertextualita, lebo sa vzťahuje len na označené cudzie texty, Šimáková Speváková vo svojej monografii predsa najviac využíva termín intertextuálnosť. Týmto spôsobom kritička naznačila svoj širší výskumný záujem aj o niektoré aspekty všeobecnej intertextuality, teda o analýzu komplexnejších medzitextových relácií realizujúcich sa prostredníctvom implicitnej, ale i „neintencionálnej”, „podvedomej”⁷ či „neželanej”⁸ intertextuality, svojrázneho palimpsestového presvitanie nielen Hroncovej lektúry, ale i akejsi univerzálnej „pamäte” samotného jazyka,⁹ ktorú nemožno v úplnosti obsiahnuť len prostredníctvom teórie citátovosti.

⁷ Tak napríklad postavu Mary z Hroncovej prózy *Prach* Šimáková Speváková intertextuálne uvádza do súvislosti s Máriou z Eliotovej *Pustatiny*, no pritom konštatuje: „V tomto zmysle vidno podobnosti medzi dvoma autormi, ale intertextovosť tu ako v poézii uvedeného obdobia odhaliť nemožno, dá sa uvažovať o *podvedomom* alebo *náhodnom* (zvýraznil A. S.) nadväzovaní.” (Šimáková Speváková, 2015: 106).

⁸ Túto „neželanú”, no implicitne prítomnú intertextualitu možno vidieť najmä prostredníctvom Hroncovho vzťahu k slovenskej vojvodinskej literárnej tradícii, ktorú tento spisovateľ dobre pozná, no voči ktorej mal výrazne kritický postoj. Z tohto dôvodu potom ani neprekvapuje, že je len niekoľko slovenských vojvodinských spisovateľov (Jozef Podradský, Michal Babinka, Paľo Bohuš a i.), na ktorých diela Hronec vo svojom literárnom texte priamo citátovo naráža, aj keď je celkom zřejmé, že intertextuálne „stopy” v jeho tvorbe zanechali aj mnohí ďalší slovenskí vojvodinskí autori, ktorých texty „presvitajú” z hlbších rovín Hroncovho literárneho textu. Napokon, aj sám Hronec na jednom mieste v denníku píše: „My vychádzame z Labátha, na jeho poéziu nadväzujeme – aj keď o sebe už môžem tvrdiť, že som sa z toho definitívne vyzliekol” (Lutrov, 1997: 37).

⁹ Vidno to najmä pri symboloch odpozorovaných v intertextuálnych reláciách, kde Hroncovo citovanie ide často do (čitateľsky) neprehľadnej hĺbky: „(...) prostredníctvom dialógu s ľudovou rozprávkou, cez stachovský symbol soli, môžeme sledovať, ako Hroncova poézia nadväzuje na tradíciu celoslovenskej literatúry.” (Šimáková Speváková,

Vychádzajúc teda zo základných postulátov teórie citátovosti Dubravky Toličovej Oraičovej a aplikujúc pritom dôsledne vo svojom výskume najmä jej dôkladne rozpracovanú terminologickú sústavu a triedenie citátov, Šimákovskej Spevákovej sa podarilo identifikovať a klasifikovať veľké množstvo citátov a citačných relácií v Hroncovom literárnom diele, ktoré podľa tejto kritičky môžu byť iluminatívne, podieľajúce sa na „utváraní nových významov na pozadí starých“ (Šimáková Speváková, 2015: 2) a autoreferenčné, ktoré buď ilustrujú postmodernistické „prúdenia textov autorovým vedomím“ (Šimáková Speváková, 2015: 2), alebo formujú spisovateľov „negatívny vzťah k prototextu“ (Šimáková Speváková, 2015: 2). Kritička sa však nezastavuje len pri takomto v podstate taxatívno-deskriptívnom výskume, ale získané exaktne overiteľné poznatky využíva na podporenie a presvedčivé zdôvodnenie svojej základnej pracovnej (hypo)tézy, podľa ktorej „intertextualita v tvorbe Víťazoslava Hronca tvorí jadro poetiky, sémantiky a kľúč k uchopeniu rozmerov jeho literárneho sveta“ (Šimáková Speváková, 2015: 182), pričom intertextualita tu nie je len „literárny postup, sémantický a ontologický princíp tvorby, ale i estetická norma, miera umeleckej pôsobivosti literárneho diela.“ (Šimáková Speváková, 2015: 2).

Šimáková Speváková skúma intertextuálny charakter Hroncovej literárnej tvorby predovšetkým z perspektívy spisovateľovej eliotovsky pochopenej kriticko-afirmatívnej nadväznosti na literárnu tradíciu,¹⁰ konkrétne na diela niektorých literárnych klasikov,¹¹ ktorých tvorba poznačila staršie obdobia svetovej literatúry (*Epos o Gilgamešovi*, Homérove eposy, Danteho *Božská komédia* a i.), ale najmä na literárne diela najvýznamnejších modernistických spisovateľov z prvej polovice 20. storočia: Thomasa Stearnsa Eliota, Ezru Pounda, Saint-Johna Persea, Rainera Maria Rilkeho, Jamesa Joycea a ďalších. Už pri letnom čítaní Hroncovej poézie a prózy viditeľný je silný modernisticko-avantgardistický „tlak“ na jeho tvorbu, ktorý spôsobil spisovateľovu priam frustrujúcu potrebu permanentnej tvorivej inovatívnosti či originality. Vidno to už aj v Hroncovej modernisticky

2015: 28). Na inom mieste kritička intertextualitu definuje aj ako „palimpsest kultúrnej pamäti“ (Šimáková Speváková, 2015: 90).

¹⁰ „Cieľom analýz je ukázať, že intertextuálne vzťahy zohľadňujú i Hroncov dvojaký vzťah k literárnej tradícii. Vykresľujú profil autora, ktorý svoje originálne dielo utvára na pozadí kriticko-analytického vstrebávania literárnej tradície.“ (Šimáková Speváková, 2015: 2).

¹¹ Šimáková Speváková označuje literárnu tvorbu klasikov i termínom „kánonické texty“ – i týmto spôsobom potvrdzuje svoju scientistickú „vieru“ v existenciu nespochybniteľných hodnôt, ktoré nepodliehajú subjektívnej či kontextovej relativizácii.

skoncipovanej básnickej a prozaickej tvorbe v 70. a začiatkom 80. rokov, ale ešte viac sa to prejavuje v jeho (neo)avantgardistických umeleckých experimentoch, predovšetkým v performancii, ktorú pomenoval *Umenie vody* (Hronec, 1989). Takáto typická modernistická tendencia v Hroncovej tvorbe však bola koncom 80. rokov 20. storočia utlmená a vo veľkej miere i spochybnená, čo Šimáková Speváková presvedčivo zdôvodňuje dôkladnou interpretáciou spisovateľovho básnického a prozaického diela, usúvzťahujúc výsledky tohto výskumu jednak so súdobými modernisticko-postmodernistickými literárnymi premenami, konkrétne s pribúdaním poznávacej a tvorivej pochybovačnosti spôsobenej vtedy už veľmi hlasnou postmodernistickou tézou o „vyčerpanosti“ jazyka, o jeho „prirodzenom“ intertextuálnom charaktere a o limitoch jeho prezentačných možností, teda aj o limitovaní umelcovej kreativity a originality. Podľa Šimákovkej Spevákovej však nemenej dôležitú funkciu v tomto Hroncovom pokuse o, obrazne povedané, únik zo zajatia neskorého modernizmu a z druhej vlny avantgardizmu a zakotvenie v postmoderne zohrali i určité autonómne procesy vo vnútri spisovateľovej tvorby z tohto obdobia, najmä vzájomné prelínanie a ovplyvňovanie jeho básnickej a prozaickej tvorby, respektíve poetiky: „Hronec sa pri písaní básní väčšinou nesprával ako lyrik, ale vychádzal z udalostí a príbehov, tak imaginárnych, ako aj skutočných, ktoré sprostredkúval básnickým podobenstvom. Na druhej strane, ani v próze nie je „čistým“ epikom, lebo príbehy zapisoval ako zámienku na úvahy a reflexie svojich postáv a rozprávačov.“ (Šimáková Speváková, 2015: 108–109).

Všetky tieto modernisticko-postmoderné posuny a premeny v literárnej tvorbe Víťazoslava Hronca, ako aj vzájomné dopĺňanie, prepájanie a nadväzovanie jednotlivých literárnych textov, žánrov a tvorivých období vo svojej monografii Šimáková Speváková zdokumentovala predovšetkým prostredníctvom zatiaľ iste najdôkladnejšej interpretácie prakticky všetkých relevantných básní, básnických skladieb, próz, ako i značnej časti spisovateľových sebareferenčných „apendixov“. Pritom najväčší predel v jeho tvorbe, ktorý sa udial v 80. rokoch 20. storočia, teda Hroncov „prechod“ z moderny, respektíve neoavantgardy, do postmodernej kritička veľmi dôvtipne definovala ako premenu, prostredníctvom ktorej sa tento spisovateľ zo „slovenského Eliota“, vyzdvihujúceho korelatívny vzťah medzi tradíciou a novovzniknutým literárnym dielom, stál „slovenský Bloom”,¹² ktorý vzťah

¹² Kritička tu na Hronca aplikuje teóriu amerického dekoštrukcionistu Harolda Blooma, ktorý vzťah spisovateľa k tradícii vysvetľoval „psychoanalyticky“ ambivalentne, ako obdiv voči otcom, ale zároveň i negáciu, potrebu prekonať to „staré“ a vytvoriť niečo nové, originálne: „Podľa Blooma môže kánon vytvoriť iba to literárne dielo, ktoré prekoná,

k tradícii vnímal ako „úzkosť z vplyvu“, spôsobujúcu spisovateľovu permanentnú potrebu kritickej revalorizácie literárnej tradície.¹³ Tieto závažné premeny v Hroncovej poetike Šimáková Speváková veľmi pozorne a nuansovane analyzuje a odhaľuje hlavne v jeho beletristickej tvorbe, no najexplicitnejším dokladom takejto metamorfózy, teda potreby „zúčtovať“ s literárnou tradíciou, predovšetkým slovenskou, sú iste Hroncove početné antológie, chrestomatie a (kritické) výbery z tvorby jednotlivých slovenských (vojvodinských) spisovateľov, ale tiež literárnokritické a sebareflexívne texty a denníky, v ktorých sa tento spisovateľ zanietene a nekompromisne vyrovnáva najmä so slovenskou „romantizujúcou“ literárnou tradíciou, oproti ktorej nielen pri výbere a hodnotení básní a básnikov, ale aj vo vlastnej básnickej tvorbe uprednostňuje tzv. „poéziu klasickej inšpirácie“.

(Re)konštrukciu najdôležitejších Hroncových poetologických premien odporovaných a zdokumentovaných predovšetkým v kontexte intertextuality sa Marína Šimáková Speváková usilovala potvrdiť svoju výskumnú (hypo)tézu, podľa ktorej tento slovenský vojvodinský spisovateľ do svojho postmoderného prejavu tvorivo integroval modernistickú poetiku, čo podľa tejto kritičky znamená, že je Hronec „dedičom modernizmu, ale zároveň predstaviteľom novej postmodernistickej epochy, ako dvoch strán tej istej mince.“ (Šimáková Speváková, 2015: 116). Dokladom toho, že v tvorbe tohto spisovateľa je „modernizmus obsiahnutý v postmodernizme“ (Šimáková Speváková, 2015: 142), je aj jeho zjavná potreba permanentného prehodnocovania nielen cudzej, ale tiež vlastnej tvorby, a to neraz i tak, že niektoré svoje modernistické texty tento spisovateľ dodatočne či retroaktívne korigoval, „dotváral“ a takto ich integroval do kontextu svojej neskoršej (postmodernej) poetiky. Hronec teda podľa Šimákovvej Spevákovvej „pri utváraní jednotlivých próz nebol v zajatí vlastného konceptu, ale jeho prózy vznikali ako samostatné významovo-naratívne celky, ktoré mnohé súvislosti a ucelenú podobu nadobudli dodatočne.“ (Šimáková Speváková, 2015: 118), čo

úzkosť z vplyvu ostatných kanónov.“ (Šimáková Speváková, 2015: 91). Takýto vzťah sa u Hronca azda najexplicitnejšie prejavil v básňach *Otcovia I. a II.* a *Synovia I. a II.*, intertextuálne nadväzujúcich na Homéra, J. Joycea, M. Babinku a P. Bohuša.

¹³ „Hronec si teda od samotných začiatkov uvedomoval, že na originálny básnický výraz sa potrebuje vyrovnáť s vlastnou skúsenosťou a akribiou svojich predchodcov.“ (Šimáková Speváková, 2015: 10).

vidno i v poézii, predovšetkým vo veľkom počte variantov jednotlivých básní.¹⁴ Názorne sa to prejavilo najmä na príklade Hroncovej básnickej knihy *Almagest* (Hronec, 1999) z jeho súborného diela, ktorá funguje ako osobitná postmoderná zbierka, aj napriek tomu, že je zostavená i z jeho starších, modernistických básní. Takéto autointerpretačné retroaktívne zásahy, ktoré sú u Hronca skôr pravidlom ako výnimkou, a ktoré Marína Šimáková Speváková veľmi citlivo, nuansovane a pozorne interpretuje, majú silné modernistické zafarbenie, lebo odzrkadľujú spisovateľovu „posadnutosť“ celkom, ktorý autor utvára, i keď ho (navonok) rozrušuje.¹⁵ Práve pre takúto typickú modernistickú „totalizujúcu“ tendenciu by som Hroncovu neskoršiu tvorbu, najmä tú v 90. rokoch 20. storočia, predsa len nedefinoval ako „modernizmus obsiahnutý postmodernizmom“, ako to urobila Šimáková Speváková, ale charakterizoval skôr ako postmodernizmus rámcovaný či „pretlmočený“ (neskorým) modernizmom.

To, čo je pri čítaní Hroncovho diela zjavné, a čo i Šimáková Speváková vo svojej interpretácii naznačuje, je zdanie, že tento spisovateľ aj napriek „úzkosti z vplyvu“ predsa celkom nepodľahol typickej postmodernistickej skepse prameniacej v pocite „vyčerpanosti“ literatúry či jazyka. Vidno to predovšetkým na veľmi premyslenej koncepcii Hroncovej celkovej (literárnej) činnosti, ktorá na rozdiel od postmodernej skepsy jednoznačne evokuje spisovateľovu modernistickú vieru v zmysel a význam literatúry a následne i vlastnej (literárnej) tvorby. Všeobecne sa tento jeho „optimizmus“ manifestuje v premyslenom, cieľavedomom a viac-menej i pravidelnom striedaní uprednostnených literárnych druhov či žánrov (poézia, próza, esej atď.) a poetík (modernizmus, postmoderna, hyperrealizmus a i.) v jednotlivých tvorivých obdobiach. Pritom i usúvzťažnosť a prepojenosť básnickej a prozaickej tvorby,¹⁶ ktoré Šimáková Speváková zdokumentovala

¹⁴ Napríklad premena názvu básnickej skladby *Kolesá, hviezdy moje* na *Hviezdy, pobrežie*, o ktorej sa zmieňuje i Šimáková Speváková, nenaznačujú však ideologické pozadie tejto zmeny (kolesá – dialektika).

¹⁵ Jeho základný tvorivý postulát v druhom tvorivom období – budovať svet tak, že ho budeme neustále rozdrobovať, dekonštruovať: „(...) chcem zistiť / či sa epický priestor dá vybudovať tým / že ho neprestajne budem rozrušovať“ (Hronec, 1999: 136)) má zjavnú ambivalentnú príchuť. Na jednej strane si spisovateľ uvedomuje chaotickosť a fragmentárnosť skutočnosti a evokuje to prostredníctvom jednotlivých literárnych textov, na druhej strane sa predsa len nezrieka ideálu celku a cieľavedome permanentne „zaokrúhľuje“ svoje celoživotné dielo.

¹⁶ „Hroncova prozaická tvorba teda vznikla na základoch básnickej tvorby prvých troch zbierok.“ (Šimáková Speváková, 2015: 60).

prostredníctvom vyčerpávajúcich interpretácií literárnych textov v kontexte poetologických premien tohto spisovateľa, naplno svedčia o totalizujúcich či harmonizujúcich tendenciách v Hroncovej tvorbe.¹⁷ Vidno to však i na tematickom pláne literárneho diela Víťazoslava Hronca, v ktorom tento ideál celku spisovateľ naznačuje prostredníctvom častých motívov cyklu, cyklickej návratnosti, kruhu, reinkarnácie, či nesmrteľnosti. Napokon, aj jedna z posledných „testamentárnych“ Hroncových básní, *Druhý príchod* (Hronec, 1999: 153), ak ju nečítame ironicky,¹⁸ vyznieva „harmonizujúco“, lebo u čitateľa evokuje význam cyklickosti, návratu, obnovy i nezničiteľnosti (poézie). V takom tóne svoje kritické čítanie uzaviera aj monografistka: „Celistvosť Hroncovho literárneho diela sa však zrkadlí iba v rekonštrukcii fragmentov, no aj uvedené zrkadlenie v konečnom dôsledku poukazuje na potenciálne víťazstvo poriadku nad ničivými silami chaosu.“ (Šimáková Speváková, 2015: 180).

Aj Šimáková Speváková, ktorá si plne uvedomuje Hroncovo zaničené celoživotné usúvzťažňovanie „všetkého so všetkým“, analyzuje dielo tohto spisovateľa z perspektívy celku, t. j. interpretovaný text neustále posúva do širšieho kontextu Hroncovej tvorby a zároveň prostredníctvom jeho intertextuálneho charakteru i do širších komparatívnych súvislostí so slovenskou, srbskou a svetovou literatúrou, kde sa podľa tejto kritičky potom naplno prejavuje význam a hodnota literárnej tvorby tohto spisovateľa. Práve tento dojem premyslenosti a ucelenosti literárneho diela Víťazoslava Hronca zrejme natoľko učaril aj autorke monografie, že ho i ona sama niekedy dodatočne, svojimi interpretáciami a hodnoteniami „harmonizuje“, pričom empaticky, no zároveň presvedčivo sceľuje niektoré „štrbiny“, ktoré sa spisovateľovi nepodarilo celkom „zahľadiť“. Nie je to však prejav nekritickosti či zbožnosti voči tomuto spisovateľovi; skôr je to výraz vhlbovania sa, teda pozorného a dôkladného výskumu literárneho textu a zároveň následok „zladovania kroku“ či zosúladenia kritického prejavu s analyzovaným textom, čo je iste nevyhnutnou podmienkou každého úspešného kritického čítania literatúry.

¹⁷ „Hroncova poézia a próza tak tvoria poetologický a sémantický kruh.“ (Šimáková Speváková, 2015: 65).

¹⁸ Pri kritickom čítaní Hroncovho diela by som bol obozretný, keď ide o iróniu ako autorský postoj, ktorá je podľa mňa jednoznačne využívaná len v jeho druhom básnickom tvorivom období. V próze je irónia menej viditeľná – a neprečítaná či „nepochopená“ irónia nie je iróniou.

Paralelne s dôkladnou interpretáciou básnických zbierok a prozaických kníh Vítázoslava Hronca a zdôvodňovania ich vzájomnej podmienenosti a prepojenosti, Šimáková Speváková analyzovala aj „paraliterárnu” časť tvorby tohto spisovateľa, ktorá rozsahom možno i prevyšuje jeho primárne beletristické dielo. Tieto rozličné poznámky, dodatky, doplnky, chronológie, denníky a (auto)interpretácie Šimáková Speváková vníma predovšetkým „ako citáty, ako súčasť básnickej i prozaickej tvorby a intertextuálnych procesov Hroncových básní a próz” (Šimáková Speváková, 2015: 1), takže ich i interpretuje ako integrálnu časť celkového literárneho diela tohto autora. Ale napriek tomu, že ich vníma aj ako svojráznu spisovateľovu „pomoc” pre tých „nechápavých”, akými sú „literárni kritici, ktorí nepochopia jeho dielo, alebo širšia čitateľská verejnosť, ktorá by mohla básnikovi ublížiť jeho nepochopením a odmietaním.” (Šimáková Speváková, 2015: 53), sa monografistka vo svojom výskume predsa už menej zameriava na ich, podľa mňa tiež dôležitý, (auto)interpretačný aspekt a funkciu, respektíve na ich hybridný beletristicko-literárnokritický, v podstate typický postmoderný charakter. Zjavne tu prichádza znovu k slovu spisovateľova, ale zároveň bádatelkina viera v prezentačné možnosti literárneho textu či jazyka, ktoré recipientovi sprostredkujú autentický, autorom konotovaný význam, takže v takomto postoji k tým „nechápavým” čitateľom a kritikom sa nepriamo prejavuje i zjavná kritika postštrukturalistickej subjektívizácie a relativizácie kritického čítania literatúry.¹⁹ Vnímam to však opäť ako modernistické rezíduum, ktoré je tu len zabalené v postmodernej forme, lebo o intertextualite, ako napokon aj o každom inom aspekte literárneho textu môžeme hovoriť iba z pozície recipienta čiže čitateľa/kritika, takže bez ohľadu na autorovo želanie a „smernicové” konštruovanie textu a bez ohľadu na jeho viac-menej transparentné konotovanie, text a v tomto prípade i jeho intertextuálny charakter odhaľuje vždy len čitateľ. Inými slovami povedané: „neprečítaná” či „neodhalená” intertextualita nie je intertextualita. Práve z tohto dôvodu kritický čitateľ môže prihliadať na tieto autorove (seba)interpretačne smernice, no musí ich vždy vnímať s rezervou, teda nie ako nejaký fakt, ktorý on musí v texte odhaliť, ale skôr ako autorovo želanie a niekedy i jeho, či už podvedomú, alebo i cieľavedomú mystifikáciu.

¹⁹ „Hronec akoby neočakával, že jeho čitateľ odhalí udalosti v podtextoch, lebo si je vedomý, že vzťah voči skutočnosti neurčuje priama tematizácia udalostí, ale predovšetkým vzťah k jazyku. Hronec čitateľovi k odhaleniu skutočného podkladu necháva pootvorené dvere, aby si uvedomil, že verše sú podložené konkrétnymi príhodami.” (Šimáková Speváková, 2015: 39).

Domnievam sa, že Marina Šimáková Speváková svojím kritickým čítaním Hroncových literárnych textov aj napriek veľkému vynaloženému úsiliu a zaničeniu predsa len v úplnosti nezistila, čo chcel tento spisovateľ svojou komplexnou a výrazne premyslenou tvorbou dosiahnuť, povedať, vytvoriť, čo ani nebolo, ako som naznačil, jej cieľom. Zistila však a pre budúcich čitateľov Hroncovho literárneho diela to potom i veľmi dôkladne a presvedčivo v monografii zdokumentovala, vysvetlila a zhodnotila, čo Hroncova tvorba hovorí jej, čo znamená pre ňu, aké otázky, prípadne i odpovede, respektíve významy a hodnoty jej sprostredkuje, evokuje. Úprimne však verím, že medzi pôvodným Hroncovým tvorivým predsavzatím, jeho textovou (jazykovou) realizáciou a následne jeho (kritickým) (pre)čítaním Marínou Šimákovou Spevákovou nie je zásadný rozdiel.

Adam Svetlák

KRITIČKO ČÍTANJE KNJIŽEVNOG STVARALAŠTVA VIČAZOSLAVA HRONJECA SA ASPEKTA NJEGOVOG INTERTEKSTUALNOG KARATERA

Sažetak

U radu analiziram monografiju Marine Šimakove Spevakove *Intertekstualnost u stvaralaštvu Vičazoslava Hronjeca (Podoby intertextuality v tvorbe Vičazoslava Hronca)*, u kojoj je ova književna kritičarka sistematski interpretirala književno delo Vičazoslava Hronjeca sa aspekta njegovog intertekstualnog karaktera. Poseban akcenat u ovoj analizi je na teorijsko-metodološkoj problematici same intertekstualnosti, dakle problemima opšte i pojedinačne, odnosno eksplicitne i implicitne intertekstualnosti, ali pre svega na tzv. teoriji citatnosti, koju je u svom radu aplikovala autorka monografije. Paralelno sa ovom teorijskom problematikom istražujem i način na koji je Šimakova Spevakova, temeljito i nijansirano, analizirala stvaralačke tendencije u Hronjecovom književnom delu sagledane u kontekstu promena evropske književnosti, naročito njenog prelaska iz moderne u postmodernu u drugoj polovini 20. veka. Analiza istraživačkog rada Šimakove Spevakove je pokazala, da je ova književna kritičarka, kroz iscrpnu analizu Hronjecovog pesničkog, proznog i autorefleksivnog dela, uspeła u velikoj meri da dokaže svoju početnu tezu prema kojoj je intertekstualnost osnovna stvaralačka metoda, sematički i ontološki princip, ali i estetička norma književnog teksta ovog pisca.

Ključne reči: monografija, Marina Šimakova Spevakova, Vičazoslav Hronjec, intertekstualnost, teorija citatnosti, moderna, postmoderna, semantička, estetička norma.

Adam Svetlák

A CRITICAL READING OF HRONEC'S LITERARY WORK FROM THE PERSPECTIVE OF INTERTEXTUALITY

Summary

This article analyzes the monograph *Intertextuality in Viťazoslav Hronec's literary work (Podoby intertextuality v tvorbe Viťazoslava Hronca)* by Marina Šimáková Spevákova, in which she interpreted Hronec's literary work systematically from the perspective of intertextuality. The emphasis is on the theoretical and methodological problematics of intertextuality itself, i.e. her explicit and implicit nature and the theory of citation, which is effectively applied in Šimáková Spevákova's work. Parallel to these theoretical problematics, the article discusses Šimáková Spevákova's method for her thorough and nuanced analysis, which is based on Hronec's literary tendencies in the context of a change in European literature, especially through the transition period from modern to postmodern literature in the second half of the twentieth century. Through an analysis of Hronec's poetic, prose and autoreflexive work, Šimáková Spevákova manages to prove to a large extent her initial thesis according to which intertextuality is the basic creative method, the semantic and ontological principle, and also the aesthetic norm in Hronec's literary work.

Key words: monograph, Marina Šimáková Spevákova, Viťazoslav Hronec, intertextuality, theory of citation, modern, postmodern, semantics, aesthetic norm

LITERATÚRA

Hronec, V. (1989). Manifest umenia vody. *Nový život*, 41, 12, 64–66.

Hronec, V. (1999). *Almagest*. Beograd, Báčsky Petrovec: Zavod za izdavanje udžbenika, Kultúra.

Hronec, V. (2008). *Nulový stupeň rétoriky*. Stará Pazova: Art centrum Chlieb a hry.

Lutrov, V. (1997). *Stretnutie s Minotaurom*. Báčsky Petrovec: Kultúra

Šimáková-Spevákova, M. (2015). *Podoby intertextuality v tvorbe Viťazoslava Hronca*. Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti.

СОЦИОЛОГИЈА

Душан Ристић*
Душан Маринковић
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК 316.3:007
DOI: 10.19090/gff.2018.1.387-403

КИБЕР-ПРОСТОР КАО ДИСПОЗИТИВ ДРУШТВЕНОСТИ**

Развој информационих технологија и компјутерски посредоване комуникације је допринео настанку кибер-простора, што је за последицу имало настанак и развој нових начина успостављања и одржавања друштвених односа. У раду ћемо проблематизовати аспекте кибер-простора које га чине диспозитивом друштвености, као и његове границе. Кибер-простор одређујемо као простор у којем се границе успостављају и одржавају на флексибилнији начин у односу на физички простор, односно као просторно-временску целину догађаја који настају као последица успостављања односа људи и компјутера, људи посредством компјутера и компјутера са компјутерима. Идентификујући разлике, као и заједничке карактеристике физичког и кибер-простора, у раду закључујемо да кибер-простор представља низ истовремености који посредује у односима човека са објектима, човека са околином и људи међусобно. Такође, закључујемо да је кибер-простор комуникацијски поредак и простор могућности који представља диспозитив у најмање двоструком смислу – као репрезент и као медијум друштвених интеракција.

Кључне речи: границе, кибер-простор, диспозитив, трансгресија, виртуелна стварност

* risticd@ff.uns.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта *Дигиталне медијске технологије и друштвено-образовне промене*, финансираног од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, број III47020. Идеје и концепти на којима је заснован овај рад представљени су под називом *Multiplication of Boundaries in Para-social Interactions: From Data Bases to Hybrids of "Digital Territory"* на међународној конференцији *Borders & Boundaries: Territories, technologies, transgressions - MeCCSA Post-Graduate Network Conference* која је 26. и 27. јуна 2017. године одржана на Голдсмитс (Goldsmiths) колеџу у Лондону.

УВОД

The real is not one thing among others but rather gradients of resistance. (Bruno Latour, 1988: 159)

Проучавање кибер-простора треба да понуди одговоре на питања о томе на који начин доживљавамо простор, како градимо нашу друштвену стварност, како се наши односи мењају у зависности од промене карактера самог простора и, што је за нас можда најважније, у питању је потреба за истраживањем начина артикулације и интензитета наше друштвености. Управо је чињеница да смо захваљујући развоју технологије добили један нови простор, који није само технолошки комуникациони *канал*, већ *простор међуљудске интеракције* утицала на отварање расправâ у академским круговима о томе на који начин Интернет и кибер-простори утичу на друштво и друштвеност уопште (Petrović, 2009).

У друштвеним наукама може се наићи на веома различите дефиниције и одређења кибер-простора (Strate, 1999). Из тог разлога ћемо у овом раду поћи од низа конкретних претпоставки.

Прво, у нашој стручној јавности и проучавањима ове проблематике још увек не постоји јасна сагласност око употребе термина. Термин *кибер-простор* се у истраживањима наизменично користи уз термин *сајбер простор*. Претрагом домаће базе научних часописа и радова,¹ уз кључне речи кибер и сајбер добили смо податак да је број радова у којима се користи реч *сајбер* већи. Један од аргумената који се користи за оправдање употребе ове речи у истраживању јесте и чињеница да у јавном и колоквијалном говору код нас она има већу заступљеност. Ипак, ми се одлучујемо за реч *кибер* из више разлога. Пратећи етимологију термина *кибер-простор*, стижемо до старогрчке речи *κυβερνήτης* која се односи на управљање. То изворно значење је, као што је познато, усвојио и Норберт Винер, заснивајући науку о управљању – *кибернетику* (Viner, 1964; Wiener, 1985). Други релевантан извор и употреба појма потиче из енглеског језика – од Вилијама Гибсона и романа *Неуромансер* из 1984. године. На та два „општа места” позивају се и радови код нас и у њима се расправља о терминолошкој дилеми.² Но, иако је досадашња академска и свакодневна језичка пракса показала да је у питању

¹ <http://scindeks.ceon.rs>

² Видети нпр. у: Petrović, 2009; Petrović, 2012; Mladenović, 2012; Crnobrnja, 2014.

двојак облик истог лексичког неологизма, односно да је у питању страна реч која се код нас изговара или преводи уз ослањање на енглески изговор (*cyberspace*) или старогрчко изворно значење (*kybernao*), ми се одлучујемо за термин *кибер-простор*. Поред лексичке, желимо тако да нагласимо да је у питању простор који стварају, *контролишу* и којим *управљају* људи. Дакле, друштвени простор.

Чињеница да је у питању простор контроле и управљања није безначајна. Напротив, чини нам се да је она од одлучујуће важности за схватање његових социолошких импликација. Нагласак на кибернетском аспекту отвара могућност истраживања не само кибер-простора већ и Интернета као самоорганизујућег система друштвених односа који настају или се мењају захваљујући његовој употреби (Fuchs, 2008: 136).

Друга општа претпоставка у односу на употребу и значење термина кибер-простор односи се на чињеницу да о кибер-просторима треба мислити у множини. Не постоји само један, већ више кибер-простора. О томе пише Ленс Страт (Lance Strate, 1999) у свом чланку о варијететима кибер-простора. Он је направио преглед употребе овог термина у америчким студијама културе и истраживањима медијске екологије, тврдећи да о кибер-простору можемо говорити на најмање три нивоа. То су: нулти ниво који отвара питање онтологије кибер-простора, затим, први ниво или поредак схватања на којем се истражују његове физичке, концептуалне и перцептуалне димензије и други ниво – о којем ће у овом раду бити највише речи – а то је ниво истраживања естетичке димензије кибер-простора, информација и база података, односно схватање кибер-простора као *медијског простора* и као *релационалног простора*. Кибер-простор дакле, има своје концептуалне, апстрактне, метафоричке („виртуелна библиотека”, „дигитална територија”), материјалне, технолошке и емпиријске димензије.

Наша трећа претпоставка се односи на то да кибер-простор схватамо у оквиру ширег теоријског приступа медијима – с обзиром на то да је у питању простор медијатизације друштвених односа. Тај шири оквир је приступ тзв. *медијске екологије* (Strate, 2004; Parikka, 2011). То није посебна теорија већ подручје или оквир за медијска истраживања која медије посматрају као посебан тип *околине* (*environment*) која утиче на људску перцепцију, разумевање, осећања и вредности. Дакле, термин *екологија* упућује на то да се ради о проучавању околине, односно простора у којем се успоставља интеракцијски поредак људи са људима и људи са околином/простором – с обзиром на то да та околина има елементе (технологију, симболе, оруђа, итд.)

различите од физичке околине и да је за њу карактеристичан одређен начин комуникације.³

Следећа важна претпоставка у вези је са претходном и тиче се разлике значења кибер-простора и виртуелног простора/стварности. Дакле, у овом раду термин кибер-простор разликујемо од термина виртуелна стварност. У истраживањима ове проблематике може се наићи на приступе у којима су ова два појма изједначена или се користе наизменично (Benedikt, 1991; Heim, 1993).⁴ Разлог за раздвајање појма кибер-простор и појма виртуелна стварност је следећи – наш основни нагласак је на *просторној* димензији друштвености која се одвија у једној релативно новој врсти *окужења* која је опет, створена захваљујући новим технологијама комуникације. Виртуелна стварност се такође може назвати простором, када се жели нагласити, на пример, да је у питању простор којем приступамо захваљујући технологији и рачунарима. Термин виртуелног више се односи на поредак стварности и у том смислу се он супроставља физичкој стварности. Упркос наведеним дистинкцијама и виртуелна стварност и кибер-простор представљају *технолошке субстратуме* друштва (Fuchs, 2008). Такође се може говорити и о *стварној виртуелности*. То је према Мануелу Каstelсу „систем у којем је сама стварност (то јест људско материјално/симболичко постојање) у потпуности обухваћена, посве уроњена у виртуалну поставу слика, у измишљени свет, у којем појаве не постоје само на екрану помоћу којег се искуство комуницира, већ саме постају искуство” (Castells, 2000: 400). У литератури се може наићи и на појам *vireality*, који нпр. користе истраживачи Института за нове медије из Франкфурта, како би нагласили да се ради о типу стварности која у себи носи „вирус” потпуне и вештачке конструкције света (Paić, 2008). У истраживањима кибер-простора такође су у употреби термини *виртуелне заједнице* (Rheingold, 2000; 2002), *кибер-култура* (Manovich, 2003: 16) и други, које у овом контексту схватамо као *подсистеме* и друштвене последице употребе и усложњавања кибер-простора.

Последња општа претпоставка од које полазимо у овом раду односи се на начин на који је успостављена веза између технологије комуникације и простора. У питању је претпоставка о *комуникативној производњи простора*,

³ Видети такође: Strate, 2008; Клеут, 2015.

⁴ Једно од најисцрпнијих истраживања *виртуелног* налазимо код Роба Шилдса у књизи истоименог наслова (Shields, 2005). Видети такође: Featherstone–Burrows, 2001; Nikodem, 2003; Guga, 2015.

што другим речима значи да се све форме репрезентација појављују у неком простору – сви друштвени простори су произведени посредством репрезентација (Jansson, 2005). Различите противречности које настају захваљујући комуникативној производњи простора могу бити операционализоване кроз три аспекта: интерактивност, мобилност и конвергенцију. Сва три процеса су значајна за проучавање социолошких аспеката кибер-простора.⁵

Иако кибер-простор јесте електронски простор, дигитални простор и медијски простор, оно што су његове кључне карактеристике које га истовремено чине друштвеним простором су *интерактивност* и *релационалност*. То значи да се у и *захваљујући* кибер-простору, друштвени односи и интеракције стварају и одржавају. Кибер-простор је *кибернетски простор*, а осећај за тај простор је генерисан захваљујући повратној информацији (*feedback*) (Strate, 1999: 402). У том простору се остварује интеракција на бар три нивоа: људи и објеката, људи и средине, људи међусобно. С обзиром на чињеницу да кибер-простор садржи такве могућности, он је *потенцијални простор другог нивоа (second order)* који се – за разлику од поретка у физичком свету – успоставља посредством рачунарских технологија. У наставку рада покушаћемо да дамо прецизнији одговор на питање шта је кибер-простор и да одговоримо на питање о могућности и начину успостављања друштвених граница у том простору.

ГРАНИЦЕ КИБЕР-ПРОСТОРА: ОД „ВИРТУЕЛНЕ БИБЛИОТЕКЕ” ДО „ДИГИТАЛНЕ ТЕРИТОРИЈЕ”

Различита теоријска и емпиријска истраживања простора у социологији су по правилу обухватала и анализу граница, односно истраживање начина „фиксираности” неког простора (Shields, 2005; Featherstone–Burrows, 2001). Уколико говоримо о границама у кибер-простору, не можемо једноставно да претпоставимо да су важне само тачке приступа (*access points*) и да се смер утицаја успоставља искључиво од физичког ка виртуелном, већ и обрнуто. У том смислу су праксе и границе које се налазе *између* физичке и виртуелне стварности вишеструке, флуидне и комплексне.

⁵ Више о томе смо писали у: Ristić et. al, 2014. Такође видети: Petrović, 2013. и Canzler et al. 2008.

Границе имају и физичке и симболичке димензије. Успоставити јасну границу, сматра географ Крис Фило (Philo, 2012: 5), значи са једне стране оставити познато и тако оделити непознато или непријатељско. За географе, попут Дејвида Сиблија (Sibley, 1981; 1985), Гунара Олсона (Olsson, 1991), Дагмара Рајхерта (Reichert, 1992) и друге, „цртање” граница је са једне стране симултани акт мишљења, концептуализације „објеката” које треба разврстати и са друге, материјалних последица које значе успостављање неке ограде или препреке. Постоје различите врсте граница. Оне могу бити *културне* – када одељују једну културно хомогену групу од друге или пак *политичке* – које се могу сматрати границама *tout court* и које имају најважније улоге у друштву, с обзиром да ограничавају суверенитет неке државе, односно важење закона (Mezzapelle–Zarrilli, 2009: 135). Граница је увек некакав „произвољан пресек у једној неодређеној мобилној целини” (Фуко, 1971: 115).⁶

У разматрању питања граница у кибепростору, важно је разлика између термина граница (*border*) и ограничење (*boundary*). Термин *граница* односи се на просторне разлике које углавном конституишу географски простор и територије. *Ограничења* се могу користити у ширем смислу, када на пример говоримо о добром укусу који ограничава, „намеће” и одређује нека култура (Löw–Weidenhaus, 2017: 567). У кибер-простору, границе имају посебан „квалитет”. Оне су израз трансгресије физичког простора и територије. И можда насупрот територији, оне постају *места повезивања* пре него *места раздвајања*. Границе кибер-простора у том смислу имају, бар наизглед, противречан карактер. Повезаност кибер-простора као виртуелног простора са физичким простором захтева одређену технологију, а *места приступа* су истовремено *границе* јер раздвајају физичко и виртуелно. Та места су такође и *ограничења* прелажења из физичког у виртуелно и она на неки начин *артикулишу* кибер-простор. Кључни начини приступа кибер-простору, који нас „подсећају” на физички свет су процеси регистравања, аутентификације и приступа – што значи да ми увек имамо *конкретно* место у физичкој стварности *кроз* које ступамо у кибер-простор – попут рачунара, „провајдера” услуга и друге техничке опреме. Границе физичког света и ограничења кибер-простора могу бити описане термином који користи Ијан Хекинг (Hacking, 1995), а то је *ефекат петље* (*looping effect*). У контексту схватања кибер-простора, то значи да друштва производе разлике, стварајући на тај начин и различите друштвене просторе, *друге просторе* или

⁶ Такође видети: Marinković i Ristić, 2016.

хетеротопије, како би то рекао Мишел Фуко (Foucault, 1986). Ти простори онда кроз спреге повратних утицаја „производе нас” и мењају начин наше егзистенције. Хекинг (Hacking, 1995: 369) такође пише да стварајући границе и ограничења, ми мењамо начин на који мислимо о себи, мењамо представе о томе ко смо и ко су други људи, шта је исто а шта различито у односу на нас.

Суштина ограничења и суштина границе није се мењала током повести (Mezzapelle–Zarrilli, 2009). Њена функција је одувек била да разликује или раздваја нешто од нечега, стварајући „другости” (*otherness*). Границе у физичком свету и ограничења виртуелне стварности су испреpletене. И једне и друге границе, као уосталом и два различита поретка стварности, заједно чине нову средину или триједар: физичко-граница/ограничење-виртуелно. Тачке приступа (*access points*) су границе кибер-простора, границе физичког и виртуелног. Као што знамо, територија има свој *raison d'être* само ако је одређена границом – тј. ако има свој почетак и крај – која истовремено одређује шта је центар а шта периферија, шта је унутра а шта изван, итд. То је, према мишљењу Пјера Занинија, истовремено и показатељ трајне човекове потребе да живи у неком конкретном и ограниченом, одређеном простору (Zanini, 2002). У физичком свету дакле, границе одређују и уређују питања суверенитета државе или идентитете нација.

У „дигиталној територији” кибер-простора, границе између унутра и споља су првенствено одређене нашом припадношћу ономе што Цереми Рифкин назива „ером приступа” (*era of the access*) (Rifkin, 2001; Mezzapelle – Zarrilli, 2009: 138). Важна импликација тога јесте да питање границе или ограничења зависи и од „релативне позиције” или простора у којем се налази корисник – тачније од простора у физичком смислу. Са оваквим концептом *релативне позиције* корисника могуће је проблематизовати аранжмане који учествују у организацији неког простора – нпр. као мреже, региона, или као „дигиталне територије” (Jessop et al. 2008; Mol–Law, 1994; према: Löw–Weidenhaus, 2017). Простори су одређени симболичким и материјалним границама и ограничењима. Они су смештени и фиксирани на различитим нивоима. Захваљујући просторној петљи и чињеници да границе киберпростора представљају истовремено потенцијале и могућности, чини нам се оправданим коришћење метафоре „дигиталне територије”. Већ смо истакли да се територијом обично назива део Земљине површине који је ограничен. Очигледно је да се то одређење не може односити у пуном обиму појма и на кибер-простор, који није директно *присутан* у физичкој стварности. Па ипак, та препрека може бити премошћена уколико кибер-

простор схватимо као ограничену и контролисану *средину* у којој успостављамо односе и такође развијамо осећај припадности као што то чинимо и са местима и просторима у физичкој околини (Mezzapelle–Zarrilli, 2009: 137).

„Дигитална територија” ипак је метафора – корисна метафора која имплицира да одређене карактеристике и могућности физичког простора важе у виртуелном простору. Тако нпр. у кибер-простору производимо *места* као што то чинимо и у физичком простору. С обзиром на то да места увек изражавају „одређене констелације друштвених односа” и да нису само ограничене области (Massey, 1994: 154), у истраживању кибер-простора нема разлога да не примењујемо исту *логику места* коју примењујемо и у истраживањима физичке стварности. Разлика између простора и места, као уосталом и разлика између границе и ограничења увек зависи од конкретног истраживања и операционализације. Другим речима, та разлика зависи од објекта или односа који су у фокусу и које је неопходно разликовати. У контексту овог рада, кибер места можемо одредити као дигиталне локације, *дискретне просторе* (Ristić et al. 2014; Wellman, 2001). Места су привремене стабилизације простора, односно простори који имају значење, –а приступ и употреба информација је увек дискурзивна акција (Tuominen–Savolainen, 1997). Зато концепт места увек има егзистенцијалну, дискурзивну и искуствену димензију (Nylund, 2001: 229). Или, као што то каже Саскија Сасен, места су типови знања и типови праксе (Sassen, 2005: 73).

Кибер-места су ограничене зоне виртуелног простора. Ограничене као семантички региони, дигиталне локације којима су приписана одређена значења и функције: комуникација, припадање, идентитет (Wellman, 2001: 229). Пример може бити било која онлајн платформа за друштвено умрежавање (Petrović, 2013). Кибер-места не треба разумети само као издвојена подручја дигиталног која настају захваљујући интернету, алгоритмима и софтверу, него као артикулације друштвених односа у једном окружењу другачијем од физичког. То је средина у којој се успостављају нови односи између материјалне и симболичке димензије друштвеног живота (Parikka, 2011). Поента коју желимо да истакнемо јесте да у оквиру кибер-простора можемо идентификовати различите просторне формације или различите дискретне просторе који сви до извесне мере утичу на успостављање поретка друштвености.

КИБЕР-ПРОСТОР КАО ПОРЕДАК СТВАРНОСТИ И ПРОСТОР
МОГУЋНОСТИ

Социолошка проблематизација кибер-простора у овом раду није покушај деконструкције или критике кибер-простора и неких његових аспеката, већ тип критичке анализе који има за циљ да нешто доведе у питање, а не да га постави као предмет истраживања (Foucault, 1988). Дакле, наш задатак је да проблематизујемо кибер-простор, истражујући га као поредак стварности и простор могућности.

У уводном делу рада смо изнели претпоставку да је кибер-простор тип друштвеног простора, зато што се ради о могућности да људи ступе у однос и изграде релативно трајни интеракцијски поредак (Lessig, 2004). Говоримо, дакле, о простору који интринзично упућује на друштвеност (Jones, 2002), јер тај простор утиче на свакодневни живот великог броја људи, у различитим аспектима.

Улога кибер-простора је неизоставна у успону глобалног информатичког друштва, повећаног надзора, комодификације, „удела локалног у глобалном” и нестанка „аутентичних простора” (Crampton, 2003: 9). Говорећи у стратешким терминима, можемо рећи да је кибер-простор данас прихваћен, како у академском контексту тако и у глобалној равни „лаичких” друштвених пракси, као домен који је подједнако битан као и копно, ваздух, море и физички простор (Deibert–Rohozinski, 2010: 16).

До извесне мере, термин киберпростор је постао трошан с обзиром на то да су различите форме и елементи виртуелне стварности данас и посебно у академском контексту добили на значају и преузели примат у интересовањима истраживача: друштвени софтвер, алгоритми, базе података, велики и комплексни сетови података (*Big Data*) итд. Чак и летимичан преглед литературе о кибер-простору показује да су истраживачи почетком двехиљадитих⁷ делили велики ентузијазам у истраживању друштвених потенцијала и развоја кибер-простора, истражујући теме попут слободе говора, умрежавања, комерцијализације пословања, глобализације, приватности, надзирања. Иако су неки истраживачи оптимистични по питању

⁷ На основу прегледа литературе која је коришћена у овом раду, а посебно оних референци које се директно односе на дефинисање кибер-простора, закључујемо да су у питању извори који су писани претежно крајем деведесетих година прошлог века, односно почетком или у првој деценији овог века.

развоја потенцијала Интернета (Širki, 2015), појавило се мноштво критичких гласова који су преплавили иницијалну „златну грозницу” ентузијазма (Crampton, 2003: 5).

Уколико бисмо кибер-простор одредили као заокружен простор или целину, онда се намеће питање шта *ограничава* тај простор. Оно што је за почетак извесно, то је да не говоримо о неком слободно лебдећем или у потпуности аутономном и заокруженом простору јер он зависи од различитих пракси коришћења. Његове границе су порозне, пропусне и флексибилне, односно многоструке, што до извесне мере „компликује” наше друштвене интеракције. Те границе, како смо у претходном поглављу видели, откривају један покретни и транзициони простор у којем, као што то пише Делез (2010), није више важан потпис или број, већ код: код је *лозинка*. Кибер-простор у том смислу изражава својеврсну *метастабилност* – то је простор у којем ништа што је започето нема крај, то је простор који „памти” трагове, простор који је флуидан.

Истраживачи су идентификовали три главна тренда који објашњавају на који начин се развијао кибер-простор као трансформативна технологија: прво, комуникација која се одвија у кибер-простору утицала је на промену могућности које су углавном биле условљене средствима масовног комуницирања. Другим речима, кибер-простор је отворио могућност за комбиновање речи, слика и звука у простору метамедија; друго, интеракција у киберпростору је „замаглила” модернистичке дуализме као што су виртуелна и физичка стварност; и треће, (што је посебно важно како за географе, тако и за социологе) кибер-простор је допринео променама у односима простор-време, јер је подстакао и развој нових типова простора и подсистема којима „недостају” нека формална обележја географског простора (Kitchin, 1998: 386). Због тога се кибер-простор може схватити као *тип околине* или *виртуелни поредак стварности*, који је технолошки посредован, произведен, али који – захваљујући својој *просторној петљи* – такође производи. У том смислу можемо, заједно са Ленсом Стратом, прихватити дефиницију према којој кибер-простор обухвата простор-време као тоталност догађаја који настају као последица успостављања односа људи и компјутера, људи посредством компјутера и компјутера са компјутерима (Strate, 1999: 389). Другим речима, кибер-простор настаје захваљујући симултаности присутности људи и машина – углавном рачунара. У том смислу, ми говоримо о једном *окружењу*, или *техно-друштвеном еко-систему* у којем *простор дефинишемо као низ истовремености* – низ истовремених присутности.

Још једно важно питање у оквиру проблематизације кибер-простора односи се на тврдњу да дигитално није одвојено од физичког, тј. да није у питању слободнолебдећа стварност у којој географија нема значаја (Crampton, 2003: 8). Кибер-простор је – иако има обележја другачија од физичког простора – до извесне мере његова екстензија. Ми том простору приступамо увек из физичке стварности и физичког простора. И даље, многе импликације наших радњи и интеракција у киберпростору управо су видљиве у физичком простору. Зато је у питању простор који постоји кроз *симбиозу* са физичким простором и тај међуоднос је кључан за његово схватање (Kitchin, 1998: 402). Овоме можемо додати тврдњу да када говоримо о кибер-простору ми говоримо и о два поретка *стварности* – физичком и виртуелном и да један није „мање” стваран од другог – него су у питању различити *степен* или поретци стварног. Има истраживача који сматрају да је кибер-простор технологија која трансцендира физичку стварност (Graham, 1998). Међутим, ако издвојимо сферу коју називамо киберпростором, ризикујемо да занемаримо један битан аспект – чињеницу да тај простор *објектификује* смислене активности и односе који се умножавају у међуодносу са физичком стварношћу: „А таква објектификација често има тенденцију да упуту на унификовани објект, пре него на богато поље мноштва и неједнакости” (Crampton, 2003: 11). Дакле, наша тврдња је да се кибер-простор не може посматрати као одвојен од физичког простора.

Коначно, кибер-простор као *диспозитив* у фукоовском смислу представља средину у којој се стварају друштвене границе и умножавају друштвене интеракције. Попут различитих диспозитива, овај простор је хетерогени скуп дигиталних објеката, технологије, пракси и дискурса. И даље, захваљујући њему се успостављају друштвене институције, доносе регулаторне одлуке, репродукују друштвени закони, спроводе административне мере, итд. Речју, он је диспозитив утолико што представља *мрежу* различитих елемената и *формацију* која у одређеном историјском периоду, који траје и данас, одговара различитим друштвеним потребама. И даље, он је не само оно што је видљиво и речено – скуп информација, база података и алгоритмова, већ и оно што није речено (Agamben, 2009; Foucault, 1980), оно што му претходи. Као што каже Агамбен: „Диспозитив се увек уписује у игру сила, исто тако свугде се држи једнога или више рубова знања што настају из диспозитива, уједно га условљавајући. То је диспозитив: стратегије односа сила које подупиру те типове знања и тим су типовима подупрте” (Agamben, 2011). Поред тога, диспозитив је увек и дискурзиван и

недискурзиван (Фуко, 176), што је тачно и у случају кибер-простора, као истовремено материјалне и симболичке структуре.

Коначно, кибер-простор је диспозитив јер има доминантну и стратешку друштвену функцију – он изражава односе сила и представља рационалну интервенцију у те односе сила.

ЗАКЉУЧАК

Интернет и кибер-простор су претрпели значајне промене током своје кратке историје. Радикалан заокрет у технолошком и социолошком смислу настао је као последица развоја нових мрежних стандарда (*Web standards*). Првобитни Интернет и тзв. *Web 1.0* стандард био је оријентисан више ка конзумирању информација, док *Web 2.0* и *Web 3.0* стандарди омогућавају међусобну интеракцију корисника, развој мрежне семантике и онога што се назива „виртуелним заједништвом” (Fuchs, 2008: 130). Квалитативна и социолошки битна разлика у развоју поменутих стандарда је могућност да мрежа постане интерактивнија, што је за последицу имало проширење кибер-простора.

Кибер-простор као диспозитив друштвености јесте и *репрезент* и *медијум*. Он је својеврсна артикулација и материјализација друштва – њихова *репрезентација* – као што су то и артефакти грађене средине и градског простора. Дигиталне представе друштвених институција чине видљивим оно што се у ствари, дешава у друштву (Latour, 1998). Као *медијум*, кибер-простор је простор знакова, симбола и значења, информација и база података и он посредује у различитим односима о којима је било речи у овом раду. Кристијан Фукс сматра да *друштвени софтвери*, који представљају битну компоненту техно-друштвене инфраструктуре кибер-простора, значе подстицање сарадње и комуникације (Fuchs, 2008: 126), односно друштвености.

Још увек има много непознатих и непредвидљивих импликација развоја тог простора и технологије. Нажалост, многе негативне и патолошке појаве попут тероризма и насиља на глобалном нивоу, такође настају захваљујући кибер-простору. Остаје отворено питање дигиталне искључености (Мекџејсни, 2015) и других важних аспеката друштвеног живота о којима није било речи у овом раду.

Коначно, главне друштвене последице развоја кибер-простора не треба очекивати у правцу његове даље доминације над физичким простором. Чини се да ће развој тог простора у великој мери зависити од начина на који

се њиме управља. Томе ће допринети и сада већ извесна законска ограничења која се успостављају на глобалном нивоу, али и мноштва илегалних и патолошких друштвених пракси. Такође, не треба заборавити да развој овог простора зависи од начина његове употребе, односно од развоја *друштвених потреба* које нису искључиво условљене рачунарском технологијом.

Душан Ристић, Душан Маринковић

CYBERSPACE AS THE DISPOSITIVE OF SOCIALITY

Summary

In this article, the main subject of research is cyberspace as a type of social space. We proceed from a set of assumptions. The first is that cybernetic aspect is crucial – it is an artefact, a space under human control and regulation. The second assumption is that cyberspace is a plurality of spaces and not just one autonomous and indivisible space. Furthermore, we present different ways in which researchers define it in conceptual, perceptual, metaphorical, practical, technological and empirical terms. We use the metaphor of digital territory to emphasize the fact that cyberspace shares some features with physical space. It is a mediated and relational space. Our next assumption refers to the framework of the approach in media ecology. In accordance with this framework, cyberspace is defined as a type of environment that influences human perception, understanding, emotions and values. Our next assumption is about the importance of the difference between cyberspace and virtual reality. Our emphasis is on the spatial dimension of sociality in a relatively new type of environment that is produced with the technologies of communication. When it comes to virtual space, the emphasis is on its difference from physical reality. Then we proceed with the assumption that communication is also a production of space – because all forms of representation always appear in some kind of space and because all social spaces are produced – at least in one part – thanks to representations and meanings. Cyberspace is an electronic, digital and media space, but also the space of interactivity and relationality. We define it as the dispositive of sociality – it makes social interactions and relations happen, but also makes them reproduce and last. It is the space of a three-fold relationship: between humans, between man and environment and between man and objects. Furthermore, it involves the totality of events in these relationships. This way, cyberspace becomes the order of reality and the space of possibilities. In conclusion, we claim that cyberspace is articulation and materialization of the social. It means that cyberspace makes our social interactions both visible and durable.

Key words: borders, cyberspace, dispositive, transgression, virtual reality

ЛИТЕРАТУРА

- Agamben, G. (2009). *What is an Apparatus and Other Essays*. Stanford: Stanford University Press.
- Agamben, G. (2011). *Što je dispozitiv?* Преузето са: <https://pecanik.net/sto-je-dispozitiv/>
- Benedikt, M. (Ed.). (1991). *Cyberspace: First steps*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Canzler, W.–Kaufmann, V.–Kesselring, S. (2008). Tracing Mobilities – An Introduction. In: Canzler, W.–Kaufmann, V.–Kesselring, S. (Eds.). *Tracing Mobilities – Toward a Cosmopolitan Perspective*. Hampshire: Ashgate. 1–13.
- Castells, M. (2000). *Uspon umreženog društva*. Zagreb: Golden marketing.
- Crampton, J. W. (2003). *The Political Mapping of Cyberspace*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Crnobrnja, S. (2014). *Novi mediji i društvene mreže – pojmovnik*. Beograd: Centar za medije i komunikacije, FMK.
- Deibert, R. J.–Rohozinski R. (2010). Risking Security: Policies and Paradoxes of Cyberspace Security. *International Political Sociology*, 4, 15–32.
- Featherstone, M.–Burrows, R. (Ur.). (2001). *Kiberprostor, kibertijela, cyberpunk – Kulture tehnološke tjelesnosti*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Foucault, M. (1980). Two Lectures. In: Gordon, C. (ed). *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings 1972-1977*. New York: Pantheon Books. 78–109.
- Foucault, M. (1986). Of Other Spaces. *Diacritics*, 16 (1), 22–27.
- Foucault, M. (1988). The Concern for Truth. In: Kritzman, L.D. (Ed.). *Politics, Philosophy, Culture: Interviews and Other Writings, 1977–1984*. New York: Routledge. 255–267.
- Fuchs, S. (2008). *Internet and Society – Social Theory in the Information Age*. New York: Routledge.
- Fuko, M. (1971). *Riječi i stvari*. Beograd: Nolit.
- Fuko, M. (2012). Igra Mišela Fukoa. U: Fuko, M. *Moć/znanje*. Novi Sad: Mediterran Publishing. 173–209.
- Graham, S. (1998). The End of Geography or the Explosion of Place? Conceptualizing Space, Place and Information Technology. *Progress in Human Geography*, 22 (2), 165–85.
- Guga, J. (2015). Ka proširenoj realnosti - dijalektika fizičkog i virtuelnog prostora. *Sociološki pregled*, 49(3), 265–277.

- Hacking, I. (1995). The Looping Effects of Human Kinds. In: Sperber, D.–Premack, D.–Premack, A.J. (Eds). *Causal Cognition*. Oxford: Oxford University Press. 351–394.
- Heim, M. (1993). *The metaphysics of virtual reality*. New York: Oxford University Press.
- Jansson, A. (2005). For a Geography of Communication. Преузето са: <https://pdfs.semanticscholar.org/d42d/e14793f42f959b23c3373476414990289269.pdf>
- Jessop, B.–Brenner, N.–Jones, M. (2008). Theorizing socio-spatial relations. *Environment and Planning D: Society and Space*, 26 (3), 389–401.
- Jones, S. (2002). The Internet and its Social Landscape. In: Jones, S. (Ed.). *Virtual Culture – Identity and Communication in Cybersociety*. London: Sage Publications. 7–36.
- Kitchin, R.M. (1998). Towards geographies of cyberspace. *Progress in Human Geography*, 22 (3), 385–406.
- Kleut, J. (2015). Ka integrativnom pristupu (digitalnim) medijskim tehnologijama. U: Pralica, D.–Šinković, N. (prir.). *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene 5*. Novi Sad: Filozofski fakultet. 99–108.
- Latour, B. (1988). *The Pasteurization of France*. Cambridge, MA and London, England: Harvard University Press.
- Latour, B. (1998). Thought Experiments in Social Science: from the Social Contract to Virtual Society. Преузето са: <http://www.artefaktum.hu/it/Latour.htm>
- Lessig, L. (2004). *Kôd i drugi zakoni kiberprostora*. Zagreb: Multimedijski institut.
- Löw, M. and Weidenhaus, G. (2017). Borders that relate: Conceptualizing boundaries in relational space. *Current Sociology Monograph*, 65 (4), 553–570.
- Manovich, L. (2003). New Media from Borges to HTML. In: Wardrip-Fruin, N.–Montfort, N. (Eds.). *The New Media Reader*. Cambridge, MA: The MIT Press. 13–25.
- Massey, D. (1994). *Space, Place and Gender*. Oxford: Blackwell and Polity Press.
- Marinković, D. i Ristić, D. (2016). *Ogledi iz geoepistemologije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Mekčejnski, R.V. (2015). *Digitalna isključenost – kako kapitalizam okreće internet protiv demokratije*. Beograd: Fakultet za medije i komunikacije.
- Mezzapelle, D. and Zarrilli, L. (2009). Border and Cyberspace: Some reflections of political geography. *Romanian Review on Political Geography/Revista Română de Geografie Politică*, 11 (2), 133–139.

- Mladenović, D. (2012). *Međunarodni aspekt sajber ratovanja*. Beograd: Medija centar Odbrana.
- Mol, A.–Law, J. (1994). Regions, networks and fluids: Anaemia and social topology. *Social Studies of Science*, 24 (4), 641–671.
- Nikodem, K. (2003). Čiji su to svjetovi iza nas? Virtualna stvarnost i ljudski identiteti. *Socijalna ekologija* 12 (3-4), 211–229.
- Nylund, K. (2001). Cultural Analyses in Urban Theory of the 1990s. *Acta Sociologica*, 44, 219–230.
- Olsson, G. (1991). Lines of power/limits of language. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Pačić, Ž. (2008). New strings of techno-culture. U: Penezić V.–Rogina, K. (prir.). *Who's Afraid of Big Bad Wolf in Digital Age?* Zagreb: VBZ. 27–59.
- Parikka, J. (2011). Media Ecologies and Imaginary Media: Transversal Expansions, Contractions, and Foldings. *The Fibreculture Journal*, 17, 34–50.
- Petrović, D. (2009). Internet u funkciji personalnog umrežavanja. *Sociologija*, 51 (1), 23–44.
- Petrović, D. (2013). *Društvenost u doba interneta*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Petrović, S. R. (2012). Dilema: Kiber ili Sajber. *Strani pravni život*, 2, 368–377.
- Philo, C. (2012). Security of geography/geography of security. *Trans Inst Br Geogr NS*, 37, 1–7.
- Reichert, D. (1992). On boundaries. *Environment and Planning D: Society and Space*, 10, 87–98.
- Rheingold, H. (2000). *The Virtual Community, Homesteading on the Electronic Frontier*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Rheingold, H. (2002). The Virtual Community in the Real World. In: Wellman, B.–Haythornthwaite, C. (Eds.). *The Internet in Everyday Life*. Oxford: Blackwell Publishing. xxvii–xxix.
- Rifkin, J. (2001). *The Age of Access: The New Culture of Hypercapitalism, Where all of Life is a Paid-For Experience*. New York: Jeremy P. Tarcher/Putnam.
- Ristić, D.–Pajvančić-Cizelj, A.–Marinković, D. (2014). Mapiranje društvene geografije interneta: značenje, materijalnost, moć. U: Todorović, D.–Petrović, D.–Prlja, D. (prir.). *Internet i društvo*. Niš i Beograd: Srpsko sociološko društvo, Filozofski fakultet Niš i Institut za uporedno pravo Beograd. 23–40.
- Sassen, S. (2005). The City: Localizations of the Global. *Perspecta*, 36, 73–77.
- Shields, R. (2005). *The Virtual*. London and New York: Routledge.
- Sibley, D. (1981). *Outsiders in urban societies*. Oxford: Blackwell.

- Sibley, D. (1995). *Geographies of exclusion: society and difference in the West*. London: Routledge.
- Strate, L. (1999). The varieties of cyberspace: Problems in definition and delimitation. *Western Journal of Communication*, 63 (3), 382–412.
- Strate, L. (2004). A Media Ecology Review. *Communication Research Trends*, 23(2), 2–48.
- Strate, L. (2008). Studying Media as Media: McLuhan and the Media Ecology Approach. *Media Tropes I*, 127–142. Преузето са: <file:///C:/Users/Korisnik/Downloads/3344-4998-1-PB.pdf>
- Širki, K. (2015). *Evo stižu svi – moć organizovanja bez organizacija*. Beograd: Mali vrt.
- Tuominen, K.–Savolainen, R. (1997). A social constructionist approach to the study of information use as discursive action. *Proceedings of an international conference on Information seeking in context*, 81–96. Taylor Graham Publishing.
- Viner, N. (1964). *Kibernetika i društvo*. Beograd: Nolit.
- Wellman, B. (2001). Physical Place and Cyberplace: The Rise of Personalized Networking. *International Journal of Urban and Regional Research*, 25, 227–252.
- Wiener, N. (1985). *Cybernetics; or, Control and Communication in the Animal and the Machine*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Zanini, P. (2002). *Značenja granice*. Beograd: Clio.

СРПСКИ ЈЕЗИК И ЛИНГВИСТИКА

Исидора Г. Бјелаковић*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК 811.163.41(091)
811.163.1:090”17”
DOI: 10.19090/gff.2018.1.407-422

НАПОМЕНЕ О МОРФОЛОШКОЈ СТРУКТУРИ ДОКУМЕНАТА АРХИВА МАНАСТИРА САВИНА (18. ВЕК)**

У раду се анализира морфолошка структура докумената који се чувају у Архиву манастира Савина, а написани су у 18. веку – у манастиру или у околним областима које припадају источнохерцеговачком дијалекатском простору. Истраживање се реализује како би се применом тзв. статистичке методе описала морфолошка структура анализираних текстова, те уочило време продирања књишких (рускословенских) карактеристика. Посебна пажња посвећена је појединим регионалним цртама, карактеристичним за говоре северозападне Боке и ширег подручја источне Херцеговине.

Кључне речи: Архив манастира Савина, 18. век, морфолошка структура, српски језик.

1. УВОД

Иако су досадашња истраживања писаних језика Срба у 18. веку у великој мери поставила основну хронологију појаве и смене појединих књижевнојезичких идиома, она се пре свега везују за територију некадашње Јужне Угарске и текстове књижевноуметничког, научног и публицистичког профила (нпр. Албин, 1968; Купа, 1970; Младеновић, 1964; Херити, 1983; и др.). С друге стране, анализе језика српских текстова административног карактера 18. века, иако се не односе само на области некадашње Јужне Угарске, због своје фрагментарне природе још увек не могу да пруже потпуну слику о употреби, коегзистенцији и конкуренцији језичких идиома у њима (в. Младеновић, 1972; 1973; 1977; 1987; 1992; Стојановић, 2011а; 2011б; 2012; и др.).

* isidora.bjelakovic@gmail.com

** Овај рад представља резултат истраживања у оквиру пројекта *Историја српског језика* (178001) Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У србистици су, дакле, још увек отворена следећа питања: (1) питање идентитета језикâ који су егзистирали у пословно-правним текстовима 18. века на ширем штокавском подручју, (2) утврђивање јаснијих хронолошких граница у погледу појаве књишких (рускословенских) наноса и губљења српскословенског.

2. ПРЕДМЕТ, КОРПУС И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

2.1. Узимајући све наведено у обзир, фокус овог истраживања постављен је на анализу морфолошке структуре језика докумената пословно-правног карактера из 18. века, чуваних у Архиву манастира Савина.¹ Током анализе примењена је тзв. метода упитника,² у извесном смислу модификована, будући да добијени резултати нису статистички обрађени. Поред тога, регистровано стање упоређено је са језиком писама владике Данила (према Младеновић, 1973).³

Будући да су говори северозападне Боке (где се и налази ман. Савина) на крајњем југоистоку источнохерцеговачког дијалекатског простора, посебна пажња посвећена је и појединим регионалним цртама, карактеристичним за савремене говоре како овог региона тако и ширег подручја источне Херцеговине (према Пецо, 1964; Вујадиновић, 2007). Из тог разлога анализирани су само они документи који су писани у манастиру или у околини, а који припадају источнохерцеговачком дијалекту.

¹ Више о фонолошким особеностима језика истих докумената в. у Бјелаковић, 2018.

² Статистичка метода (или метода упитника) подразумева регистровање и анализу односа дистинктивних језичких црта рускословенског, руског књижевног, српског народног, па и српскословенског језика у једном тексту. Наведени модел уведен је у науку 1964. г. (в. Младеновић, 1964) и временом се разрађивао у монографским описима и радовима како проф. Младеновића тако и многобројних историчара језика (в. Младеновић, 1969; Албин, 1968; Кашић, 1968; Јерковић, 1972; 1976; Херити, 1983; Суботић, 1989; Милановић, 2014; Нуорлуото, 2017; и др.). Више о овој методи в. у Суботић, 2004.

³ У питању је анализа писама владике Данила у периоду 1700–1734. (в. Младеновић, 1973: 6).

2.2. Корпус за анализу представљали су следећи текстови:⁴

У 1704, 12. 8. (Топла): Уговор о залогу земље на Ђурђевом брду Костадина, Комлена и Јова, синова кнеза Драгутина Ђурђевића (пореклом из околине Требиња), Јовану Војновићу са Савине. Писмо саставио Продан Магазиновић, пореклом из околине Требиња;

П 1709, 14. 10. (Топла): Потврда о исплаћеном дугу за баштине на Ђурђевом брду кнеза Јована;

У 1714, 1. 9. (Савина): Уговор Петка Терзића са Савине и проигумана савинског оца Гаврила. Писао кнез Продан Магазиновић;

П 1715, 20. 3. (Рисан): Потврда Михаила Јованова и Јова Шћепанова да су од капетана Петра Ђеловића из Рисна примили новац. Потврду је исписао Мато Вуков;

П 1747, 3. 6. (Нови): Потврда о позајмици новца Пијетра Фонтане од игумана савинског Арсенија Милутиновића (Нови). Потврду је саставио Пијетро Фонтана, преводилац за илирски језик;

ПИ 1749, 6. 8. (Савина): Писмо игумана ман. Савине Арсенија Милутиновића савинском и општинском заступнику Марку Мирковићу са Топле поводом обнове приморске епископије;

ПИ 1750, 10. 8. (Савина): Писмо Арсенија, игумана ман. Савине, манастирском и општинском заступнику у Млецима Марку Марковићу поводом активности приликом избора далматинског архијереја;

О 1751, 11. 1. (Савина): Опорука Ђура Станића из Савине (непознат састављач; могуће је да је тестамент диктирао Ђуро Савић јер је писана у првом лицу);

О 1757, 20. 4. (Савина): Опорука оца Луке Лучића (највероватније из Сушћепана или Савине), сабрата манастира Савина. Опоруку је исписао отац Димитрије Владојевић са Пода, а оверио ју је игуман ман. Савина Софроније Видаковић из Требесиња;

П 1763, 29. 11. (Нови): Потврда о измирењу квитанције Јова Радоњића, са Пода, кмета ман. Савине. Потврду саставио Нико Комленовић;

⁴ Називи докумената и подаци о ауторима наведени су према публикацији Г. Комара *Ђуриљски споменици 17. 18. и 19. вијека (ActaSerbica)* (2009). Анализа је спроведена на основу снимака оригинала које је г. Комар уступио за потребе пројекта *Речник српског језика XII–XVIII века* Матице српске.

П 1773, 16. 11. (Савина): Пуномоћ и потврда о боравку оца Инокентија Дабовића, сабрата ман. Савина, за пут у Угарску. Пуномоћ саставили капетани и суђе из комунитади Топла;

О 1775, 26. 1. (Савина): Објава о делегирању архимандрита Данила Рајовића и јеромонаха Никанора Богетића у Млетке ради потраживања новца за изградњу цркве. Објаву потврдили чланови братства ман. Савина. Непознат састављач;

П 1778, 2. 9. (Савина): Копија потврде прокураторима о преузимању имања која је покојни Симо Милутинов Томашевић Магазиновић тестаментарно оставио манастиру Савина. Писмо саставио Данил Рајовић, архимандрит ман. Савина;

П 1779, 6. 3. (Нови): Попис робе у дућану Мојсија Магазиновића и Јова Косанчића.

Као контролни корпус приликом анализе послужило је и 6 издатих докумената (в. Комар, 2009), такође из Архива манастира Савина, чији оригинали нису били доступни:

У 1725, 5. 3. (Топла): Уговор Драгутина и Ника Магазиновића и ман. Савине. Састављач је игуман ман. Савине Арсеније Милутинов Калуђеровић;

ПИ 1725, 21. 8. (Савина): Писмо савинског архимандрита Леонтија Рајовића Пијетру Фонтани;

О 1731, 30. 8. (Сушћепан): Опорука Горде Маринковић. Текст записао поп Никола Аврамовић из Требесиња;

П1 1747, 4. 4. (Млеци): Писмо Марка Мирковића оцу Арсенију, савинском игуману;

П2 1747, 20. 12. (Млеци): Писмо Марка Мирковића оцу Арсенију, савинском игуману;

И 1773, 14. 4. (Савина): Извештај о имовини манастира Савина јеромонаха Софронија Видаковића из Требесиња.

3. АНАЛИЗА

3.1. Именичка промена

3.1.1. *Генитив једине именица женског рода на -а*. У анализираним документима доследно се употребљава народни наставак *-е*: нека-се зна по-овоме писму али-ти шкриту како узе иа петко терзић савине у господина

проигумна гаврила калуђера савине на-бутигу цекина 35... (У 1714, 1. 9);⁵ за године три (1714, 1. 9); о-д-руге руке двије (П 1715); ...од гн̄а аршениа игумна манастира савине ове државе (П 1747, 3. 6); три године (П 1747, 3. 6); од-наше Потребне Церкве Свете госпође (ПИ 1749); три године (ПИ 1749); ѿт-наше убоге церкве (ПИ 1750); ћуро симовъ станић савине (О 1751); од-цркве свете госпође (О 1751); код церкве (1757); код церкве свете госпође (1757); сваке године (1757); одъ-савине (П 1763); од Топле-државе новске (П 1773); по закону ст̄е Матере цркве восточне јеросалимске (П 1773); двіе бутиге (П 1778); код-ове Церкве Ст̄е Госпоже ѡ-савине (П 1778); одъ книге (О 1779) и др.⁶

3.1.2. *Датив и локатив једнине именица женског рода на -а*. Наставак -и, специфичан за српски језик, доминантан је у анализираној грађи: у-ѡвой церкви (ПИ 1749); оставлам моиѡи жени-мари и моиѡи невиести анђи (О 1751); иани-сестри за душу (О 1751); у манастиру Савѡни (1757); на служби (1757); препоручуе [...] и престѡи дѡви-маріи (1757); у дружби другога Сщ̄ѣника (О 1775); На-савини (П 1778); у бутизи (П 1778; П 1799).

Ретки примери књишког наставка -е/-ѡ (в. Ремнѣва и др., 1999: 43) бележе се, уз оне на народном, од средине 18. века. Увек је реч о именици којом се именује манастир и/или о есхатоколу (крају писма): на савине (ПИ 1750); ва купе (ПИ 1750); Дато во Ст̄ѡуспенскомъ Мона^стирѡ Савинѡ (П 1778; есхатокол).

3.1.3. *Инструментал једнине именица женског рода на -а или на -ѡ*. Посведочени примери указују на готово доследну употребу народног наставка -ом: по[д] кућомъ попа ћура (У 1714, 1. 9); с-ваидом без икаква инада (П 1747, 3. 6); тако да-ие она власница моиѡм кућомъ и землом колико и с-моиѡм душом (О 1751); с-нашомъ заклетвомъ (П 1773); и др.

Само је у једном примеру забележен књишки наставак -еју (в. Ремнѣва и др., 1999: 49). Опет је реч о лексеми сакралне тематске области: з-братією (П 1778).

⁵ У наведеним примерима реч је о хаплографији (савине → са Савине).

⁶ Забележено стање одговара ситуацији у језику владике Данила (Младеновић, 1973: 125).

Именица женског рода на $-\phi$ у инструменталу регистрована је у анализираној грађи само у једном примеру, са књишким наставком $-ију$ (в. Ремнёва и др., 1999: 50): c -користію (ПИ 1749).⁷

3.1.4. *Локатив једнине именица мушког и средњег рода.* У локативу једнине именица мушког и средњег рода готово се доследно употребљава народни наставак $-у$:⁸ Нека се зна п-о-вому писму... (У 1704, 12. 8); ...що се наоди на ћурћеву брду (У 1704, 12. 8); на први сетемра [...] 1714 у новому (У 1714, 1. 9; 1757); на истомъ винограду (У 1714, 1. 9); на свакоме месту (У 1714, 1. 9); у Рисну (П 1715); у монастиру (ПИ 1750); у монастиру Саввіни (1757); по начину (1757); у-овоме нашему Манастиру (П 1773); у моџиру (О 1775); у-монастиру (П 1778); у либру (П 1778).

Посведочен је само један пример са књишким наставком (в. Ремнёва и др., 1999: 48). Реч је, такође, о есхатоколу: Дато во Стоуспенскомъ Монаџтирѣ Савинѣ (П 1778).

3.1.5. *Номинатив и акузатив множине именица женског рода на -а.* Анализирана грађа указује на доследну употребу народног наставка $-е$: узе у мое руке ја исти петко терзић (У 1714, 1. 9); що сте у-ваше руке примили (ПИ 1749); ... да-су доне и мадоне ѿ-свега мога сиромаштва (О 1751) и др.⁹

3.1.6. *Генитив множине именица сва три рода.* У највећем броју примера употребљава се народни наставак $-а$, што одговара стању у савременим говорима источне Херцеговине (в. Пецо, 1964: 118, 120, 124): а пак узе сувише свр овие цекина (У 1714, 1. 9); примихъ ја [...] дуката биелие 20 ... (П 1715); три године дана (П 1747); под облег моие добара (1747); Цекина Петнаестъ (ПИ 1749); ...дазаиного Познати не-хоћемо и отъ иніехъ монастира точію однашого монастира (ПИ 1750); више од година 30 (1757); како-е примиоџ у-частниѣ отаца (П 1763).¹⁰

⁷ Слична ситуација регистрована је и у језику владике Данила (Младеновић, 1973: 126).

⁸ Слична је ситуација и у језику владике Данила (Младеновић, 1973: 126).

⁹ На овакву употребу указују и примери посведочени у језику писама владике Данила (Младеновић, 1973: 127).

¹⁰ У језику владике Данила ови наставци нису регистровани. Употребљавају се само $-ах$, $-их$, $-\phi$, $-ов$ (Младеновић, 1973: 128).

У двама примерима регистрован је наставак *-ax*: и удржати такве праведне узроке нашихъ сщѣникахъ (О 1775); мирно владанѣ земаляхъ (О 1775).¹¹

Као што и претходни примери показују, финалне консонантске групе основе доследно се разбијају: Знамъ да-имате [...] вашихъ Посала (ПИ 1749); од-истие банада (П 1763).

3.1.7. *Акузатив множине именица мушког рода*. У акузативу множине именица мушког рода забележена је доследна употреба народног наставка *-e*: донесите-ми собомъ динаре (ПИ 1749); и удржати такве праведне узроке (О 1775); обћено за више речене после (О 1775); и др.

3.1.8. *Датив, инструментал и локатив множине именица*. Иако је у грађи забележен релативно ограничен број потврда именица у овим падежима, уочава се следећа ситуација:

а. Док се у дативу множине именица старе *-a* промене региструје употреба наставка *-am* (истина-е да-сте Писали Свѣтлому гнѹ Капетанѣ Вуковою инеговиѣмъ Сућамъ, вашимъ Колегамъ... – ПИ 1749),¹² дотле се у инструменталу множине уочавају наставци *-ama* (под скалама – П 1778) и *-ами* – уз именицу сакралне тематике и/или крај писма: со-братјами (ПИ 1749; 1750; есхатокол, потпис); з-братјами (П 1778).¹³

б. У дативу, инструменталу и локативу множине именица мушког рода регистрована је доследна употреба наставка *-има*: у-млецима (ПИ 1749); с-ониѣмъ начинима (ПИ 1749); са-свиѣмъ госпоцкѣмъ законима (П 1778); с-ниовѣмъ рафима (П 1778); ...да-му-се На-сваку Годину, На-пресвѣтои Служби Божјѣи, Сарандарима Поминають, имена, коя-се именуют у-овому писму (П 1778); у комадима (П 1779).¹⁴

¹¹ У језику владике Данила овај је наставак регистрован у далеко већем броју случајева (Младеновић, 1973: 128–129).

¹² Овај се наставак, поред општераспрострањеног *-ama*, у дативу множине у савременим говорима источне Херцеговине најчешће региструје код Муслимана (Пецо, 1964).

¹³ У контролном корпусу забележена је, такође, форма на *-ами*: *с нашихъ рукама* (У 1725).

¹⁴ Контролни корпус бележи и пример именица у дативу множине: *дужни оцима и калођерима* (У 1725). У савременим говорима источне Херцеговине и у Каменарима ово је, такође, најчешћи наставак (Пецо, 1964: 120; Вујадиновић, 2007: 80, 81).

Анализирана грађа указује, дакле, на то да је у мушком роду у потпуности стабилизован наставак *-има* за сва три падежа,¹⁵ док се код именица женског рода у дативу чува *-ам*, а у инструменталу *-ама* и *-ами* (само уз форму *братија*).

3.1.9. Очекивано, грађа указује на доследну употребу хипокористика мушких имена на *-о*, чија деklinација одговара промени именица мушког рода на консонант:¹⁶ *Иово* (У 1704, 12. 8); *иа кнезь проданъ магазиновић ово писа – бих молень од сва три-брата костадина комлена иова* (У 1704, 12. 8); *по[д] кућомъ попа ђура* (У 1714, 1. 9); *мато* вуковъ (О 1715); од-истога михаила *иова* (П 1715); *ђуро* симовъ станић (О 1751); од *иова* радонића (П 1763).

3.2. Заменичко-придевска промена

3.2.1. У генитиву јединине мушког и средњег рода, као и у акузативу јединине мушког рода најчешће се срећу народни наставци *-ога/-ега*: од *реченога* петка терзића (У 1714); од-истога михаила иова (П 1715); на-конат *горнега* писма (П 1747); у *преведрога* Принципа (ПИ 1749); милос имати пастира *нашега*, што ... (ПИ 1749); по-заповједи вашој и-*вашега* Писма (ПИ 1749); ... да-су доне и мадоне ѿ-свега-мога сиромашца (О 1751); *истога* Луке (1757); на служби *преузвишенога* принципа (1757); половина *реченога* (1757); од иова радонића кмета *истога* манастира (П 1763); питанъ *вишереченога* оца (П 1773); з-допуштентъмъ *свога вишереченога* манастира (П 1773); у дружби *другога* Сцѣника (О 1775); до владаня *Мнетачкога* (О 1775); за-четвертога Прокаратора (П 1778).¹⁷

Књишки наставци регистровани су од средине 18. века и везују се за образовања у оквиру синтагми које реферишу о религиозном контексту, о представницима високе црквене хијерархије, о устаљеној етикецији и формулацијама приликом завршавања писама: Много времена има да нјесамъ Примио-*вашега* Писанія... (ПИ 1749); *вашега* добра желатель (ПИ 1749);

¹⁵ За разлику од ове ситуације, у језику једног писма из Зубаца из 1728. г. забележен је и наставак *-ом* у дативу множине именице *граничник* (граничником) (Младеновић, 1977: 279).

¹⁶ Иста ситуација потврђена је и у савременим говорима источне Херцеговине (Пецо, 1964: 129) и Каменара (Вујадиновић, 2007: 80).

¹⁷ У језику писама владике Данила забележена је слична ситуација (Младеновић, 1973: 145–146).

есхатокол); При-сем-же остаю-се вашего Благородія усерднїи добра желатель, и богомоляць Арсеній Игумень (ПИ 1750; есхатокол); в-вашего Благородія (ПИ 1750); в пречестнѣишаго [...] оца 1775); и сл.

Интересантно је и писмо из 1750, у којем се уз исту именицу једном употребљава књишка, а други пут народна форма: ... точию од-нашего манастира (ПИ 1750), од-нашега манастира (ПИ 1750).

3.2.2. У генитиву једине заменичко-придевске промене женског рода употребљава се, готово доследно, народни наставак *-е*, без обзира на тематику и контекст: о-д-руге руке двије (П 1715); ...од гна аршениа игумна манастира савине ове државе (П 1747, 3. 6); од-наше-Потребне Цркве Свете госпође (ПИ 1749); от-наше-убоге цркве (ПИ 1750); ћуро симовъ станић савине наодећи-се у постели болан ма ума добра и риечи здраве (О 1751); од цркве свете госпође (О 1751); код цркве свете госпође (1757); сваке године (1757); од Топле државе новске (П 1773); по закону сте Матере цркве восточнејеросалимске (П 1773).

Само је једном потврђен књишки (рускословенски) наставак *-ија* (в. Ремнёва и др., 1999: 54): и за помоћ Новія Цркве (П 1778).

3.2.3. У инструменталу једине средњег рода бележи се само наставак *-ијем*: с-овиємъ истинитиєм писмом (О 1751). У формама женског рода наставак је *-ом*: тако да-ие она власница моиом кућомъ (О 1751); с-нашомъ заклетвомъ (П 1773); и др.

3.2.4. У дативу/локативу једине мушког и средњег рода бележе се наставци *-оме* и *-ом*: ... на свакоме месту (У 1714); на истомъ винограду (У 1714); а у женском роду *-ој*: Топлои (1704); по-заповједи вашој (ПИ 1749); По својои воли (ПИ 1750); препоручуем моиу душу [...] пресветои матери ристовои (О 1751); оставлам моиои жени мари и моиои невести анћи (О 1751); у-малои бутизи (П 1778).

Књишки наставак регистрован је само у једном примеру, тематски везаном за сферу религије: ...да-му-се На-сваку Годину, На-пресвѣтои Служби Божіеи, Сарандарима Поминають, имена, коя-се именујот у-овому писму (П 1778).

3.2.5. У генитиву множине мушког и средњег рода забележени су наставци *-ије* (најчешће) и *-ијех* (једном): а пак узе сувише свр овие цекина (У 1714, 1. 9); под облег моие добара (1747, 3. 6); од-истога михаила иова озгаръ ззватие (П 1715); да-се ивормате у-оніе у-коие ви знате (ПИ 1749); како-е примию у-частније отаца (П 1763); кога-су-били послали како брата од-истога

манастира у церку прошлїе годища (П 1773); и удержати такве праведне узроке нашихъ сщѣникахъ (О 1775).

3.2.6. У акузативу множине мушког и женског рода забележен је само народни наставак -е: ...а-речене цекине да-му-и имамъ лиепо вратити (У 1714, 1. 9); изповиѣдам іа подписани како примих у мое руке (П 1747, 3. 6); наредити нѣгове-мале ствари (1757); и удержати такве-праведне узроке (О 1775); ѿбѣнено за више речене после (О 1775).

3.2.7. У инструменталу множине мушког рода регистрован је наставак -ијем: с-оңіемъ начинама с-коіемъ пристои (ПИ 1749).

3.2.8. У инструменталу једнине, генитиву, дативу, инструменталу и локативу множине уопштавају се, дакле, некадашњи наставци тврде заменичке промене, што одговара стању у говорима источне Херцеговине (Пецо, 1964: 137) и Каменара (Вујадиновић, 2007: 86–87).¹⁸

3.3. Компаратив и суперлатив

Књишке суперлативне форме (в. Ремнёва и др., 1999: 58–62) уочавају се, очекивано, уз имена црквених великодостојника и угледних званичника (нпр. часнѣиши оцѣ – П 1773), што потврђују и примери из контролног корпуса (светљејшега господина владике – У 1725; Предражајши мој господине – П 1725; Преподобњејши и словесњејши господине оче игумане – 1747; и сл.).

У стилски немаркираним контекстима форме компаратива и суперлатива су народне: ... за-ѿнога с-коіем-би било болѣ... (ПИ 1750); наипослѣдну (1757).¹⁹

3.4. Личне заменице

У највећем броју потврда форме личних заменица јесу народне: и-тако-су ѿни мене дозволи (ПИ 1749); у-писму мени ниесу донїели нища (ПИ 1749); међу нама (ПИ 1749); да-ѿѿи-се има наћи начин (О 1751); Молећи мене (1757); за нега (1757); Како-е мила вама ваша Корисъ тако-е и нама мило (ПИ 1749); за-нега (ПИ 1750).

¹⁸ Оваква ситуација забележена је и у језику једног писма из 1728. из Зубаца (Младеновић, 1977: 280).

¹⁹ На сличан однос у употреби компаративних и суперлативних форми указују и истраживања језика владике Данила (Младеновић, 1973: 151–152).

Забележена је и употреба енклитичке форме 2. лица множине у дативу *ви*: *шо сте у-ваше руке примили, шо-сам-ви* \wedge *у-руке даѡ* (ПИ 1749); *зато-сам-ви* и-препоручиѡ (ПИ 1749); и др.²⁰

Књишки облици (в. Ремнёва и др., 1999: 48) регистровани су у двама примерима: *ва-коемъ извѣстно разумѣсмо васа чертанаа в-немъ* (ПИ 1750); и *миръ хрѣтовъ буди с-вами* (ПИ 1750).

3.5. Глаголи

3.5.1. *Инфинитив*. У грађи су посведочене форме и крњег и инфинитива на *-ти*:²¹ *...а-речене цекине даму-и имамъ лиепо вратити* (У 1714, 1. 9); *не-умиући онъ писатъ* (У 1714, 1. 9); и-свакъ-е Контен да-би могло то *бити* и свакъ обећава да-ће *дати* за-спензе ... (ПИ 1749); *хоће-ли Принципъ допуститъ* (ПИ 1749); *...да-ће Принципъ допуцитъ* (ПИ 1749);²² *изићи* (ПИ 1749); *доћи* (ПИ 1749); *доћъ* (ПИ 1749); *возити* (ПИ 1750); да-би [...] могаѡ-*Пристатъ* (ПИ 1750), да-море *иматъ* своју крѣпость (П 1778); и др.²³

3.5.2. *Презент*. У анализираној грађи готово се доследно употребљава наставак *-м* у 1. л. јединине презента: некасе зна п-о-воме писму али-ти шкриту како узе иа петко терзићъ савине у господина проигумна гаврила калућера савине на-бутигу цекина 35 велу тридесет-и и-петъ за-коему *даемъ* у реумъ мои виноград (У 1714, 1. 9); *...а-речене цекине да-му-и имамъ* лиепо вратити (У 1714, 1. 9); *изповиедам* іа подписани како примих... (П 1747, 3. 6); *вратим* (П 1747, 3. 6); *не-знамъ* (ПИ 1749); *нарећуием* и *препоручуием* (О 1751); *упишем* (1757), *ѡчитуемъ* (П 1778); и др.

Само је у једном случају забележена књишка форма (в. Ремнёва и др., 1999: 72), при чему треба нагласити да је реч о есхатоколу: При-сем-же *ѡстаю-се* вашегѡ Благородія усердній добра желатель, и богомольць Арсеній Игуменъ (ПИ 1750).

²⁰ Иста ситуација забележена је и у језику владике Данила (Младеновић, 1973: 140) и источне Херцеговине (Пецо, 1964: 132). У језику Каменара среће се употреба паралелних форми *вам/ви* и сл. (Вујадиновић, 2007: 84).

²¹ Иста ситуација регистрована је и у говорима источне Херцеговине (Пецо, 1964: 159).

²² Аналошко ширење групе *шт*, добијене јотовањем, забележено је и у језику владике Данила (Младеновић, 1973: 163).

²³ У језику владике Данила, као и у савременим говорима Каменара доминантније су краће форме (Младеновић, 1973: 88; Вујадиновић, 2007: 88–89).

Форма *вѣлу*, типична за говоре источне Херцеговине (Пецо, 1964: 149) и Каменара (Вујадиновић, 2007: 91), такође је регистрована у грађи: нека-се зна п-о-вومه писму али-ти шкриту како узе иа петко терзићъ савине у господина проигумна гаврила калуђера савине на-бутигу цекина 35 велу тридесет-и и-петъ... (У 1714); велу (П 1747); и др.

У 3. л. јединице и множине чувају се народни наставци: ...што се-наоди на ћурћеву брду (У 1704, 12. 8); све што се ниово назива (П 1709, 14. 10); ... како говори горне писмо (П 1714, 1. 9); добро да-сезна... (П 1715); Много времена има... (ПИ 1749); ... што изискава... (ПИ 1749); и свакъ обећава да... (ПИ 1749); та-не-дава нико нища (ПИ 1749); истина-е да-сте Писали Свѣтлому гнѣ Капетанъ Вуковоу и-неговѣемъ Сућамъ, вашимъ Колегамъ, да-поћу у-задаръ ... (ПИ 1749); да-не-море ова Стваръ изићи (ПИ 1749); не-бих радъ [...] да-ми реку²⁴ Братія (ПИ 1749); морете²⁵ (ПИ 1749, 1750); ...да-ми буду на помоћи (О 1751); да имаду уживати (1751); да имаиу исте две речене уживати (О 1751); заповѣда, одлучуе и нарећуе (1757); на-кое се дава (1757);²⁶ приме (1757); исповиѣда (П 1763); да имаду (О 1775); ужива-се (О 1775); дава-се (О 1775); како-се види у либру (П 1778); да-море иматъ своју крѣпость (П 1778); держи (П 1779).

Књишке форме (в. Ремнёва и др., 1999: 72–73) регистроване су само на једном месту, у тексту из 1778: ...да-му-се На-сваку Годину, На-пресвѣтои Служби Божіеи, Сарандарима Поминають, имена, која-се иментують у-овому писму (П 1778).

У 1. л. множине доследно су регистровани народни наставци: залагамо (У 1704); ...данима-се помагамо (У 1704); не-познавамо (ПИ 1750);²⁷ ... у-коем

²⁴ Ова је форма, поред *речу*, *рекну*, такође потврђена у говору источне Херцеговине (Пецо, 1964: 159), али не и у Каменарима (Вујадиновић, 2007: 91).

²⁵ Поред форми са *ж* у основи, у говорима источне Херцеговине такође се употребљава форма *морем* и сл. (Пецо, 1964: 15).

²⁶ Задржавање инфинитивне основе и у презенту код глагола на *-ава-* забележено је и у језику писама владике Данила (Младеновић, 1973: 161).

²⁷ Одсуство јотовања у презенту и његово грађење од инфинитивне основе код глагола *помагати* забележено је и у језику писама владике Данила (Младеновић, 1973: 162), а у говорима источне Херцеговине и Каменара то је уобичајена појава за глаголе на *-авати* (Пецо, 1964: 150; Вујадиновић, 2007: 91).

Сердачно жудимо щоби Премилостиви богъ даѡ... (ПИ 1750); не-хоѡемо (ПИ 1750); чинимо (П 1773); прїмамо (П 1778).²⁸

3.5.3. *Футур I и II*. Футур I гради се доследно од енклитичких облика помоћног глагола *хтети* у презенту и инфинитива: ... ће бити иоше подтписато... (П 1715); и свакъ ѡбећава даћедати за-спензе ... (ПИ 1749); ...коиа-ће-ми сачувати мою душу (О 1751); бити-ће подписато (О 1751); биће ово писмо подписато (1757); бити-ћеподписато су-два сиедока којем будем рећи ... (О 1751).

У анализираној грађи забележена је конструкција са глаголом *бити* у презенту и инфинитивом, у значењу футура 2: битиће подписато судва сиедока којем будем рећи ... да му буде виеровато (О 1751); ... кад-се-буде згодити нђгова смертъ да се нђгово тђло погребе... (1757); ...кое-се будеть служити свагда (П 1778).²⁹

3.5.4. *Перфекат*. Гради се искључиво са помоћним глаголом и партиципом претерита: ... що-нам е узео (У 1704, 12. 8); що сте у-ваше руке примили (ПИ 1749); Много времена има да нїесамъ-Примио вашего Писанїя, ниавиза никаква... (ПИ 1749); е имао (1757); примихъ иа [...] дуката биелие – 20 що-нам-и-еоставио покоини стриць ... (П 1715); како-е примио у-частније отаца (П 1763); кои-се преставїо (П 1778); и др.³⁰

3.5.5. *Аорист*. Посведочени примери указују на доследну употребу народних наставака у аористу: синови кнеза драгутина даше ћурћево брдо (П 1709); дасмо за цекина 40 (П 1709); даде ми више (У 1714).³¹

4. ЗАКЉУЧАК

Анализирани текстови указују на доминантну употребу народног језика све до средине 18. века, уз ретке црте из вишег стила (попут форми суперлатива, потврђених само у контролном корпусу). Тек од 1749. г. у појединим документима уочавају се приметнији књишки наноси и везују се за образовања у оквиру синтагми које реферишу о религиозном контексту, о представницима високе црквене хијерархије, о угледним званичницима, о

²⁸ На сличну ситуацију у погледу грађења презента указују и истраживања језика владике Данила (Младеновић, 1973: 153).

²⁹ Наведена конструкција, поред форме презента са префиксом *уз-*, забележена је и у језику владике Данила (Младеновић, 1973: 158–159).

³⁰ На исту ситуацију указује и језик владике Данила (Младеновић, 1973: 159).

³¹ Иста је ситуација и у језику владике Данила (Младеновић, 1973: 154).

устаљеној етикецији и формулацијама у есхатоколу писама. Будући да је у питању морфолошки ниво, у највећем броју случајева немогуће је идентификовати редакцију (српску или руску). Ретки примери ипак указују на рускословенски језик (и за помоћ Новія Цркве; П 1778), а такву ситуацију потврђују и ранија истраживања фонолошког система, реализована на истој грађи (в. Бјелаковић, 2018).

Поједини регионализми, типични за савремене говоре овог краја, регистровани су и у анализираним текстовима (нпр. уопштавање наставака из некадашње тврде заменичке промене у инструменталу једнине, генитиву, дативу, инструменталу и локативу множине придевско-заменичке промене; употреба форми *вељу, морем*; хипокористици на *-о*; уопштавање инфинитивне основе у презенту код појединих глагола).

Иако анализа фонолошке структуре истих докумената (в. Бјелаковић, 2018) указује на сличну ситуацију у погледу појаве рускословенских црта, те зависности употребе књишких форми од социјалне стратификације учесника у кореспонденцији, као и тематике појединих домена докумената – тек ће наредна исцрпнија истраживања пословно-правних текстова Срба 18. века у потпуности осветлити питања језика у њима.

Isidora G. Bjelaković

NOTES ON THE MORPHOLOGICAL STRUCTURE OF THE DOCUMENTS IN THE ARCHIVE OF THE SAVINA MANASTERY (18th CENTURY)

Summary

This paper analyzes the morphological structure in the language of documents stored in the Archive of the Savina Monastery, which date back to the eighteenth century and were written either at the monastery or in its surroundings. The study was conducted in order to observe when they were penetrated by Russian Church Slavonic morphological characteristics. Particular attention is paid to individual, regional features typical of Northwest Boka and the wider region of eastern Herzegovina.

The analysis indicates that the influence of Russian Church Slavonic as well as the preservation of Serbian Church Slavonic morphological characteristics began in the mid-eighteenth century. It seems it was conditioned by the social status of the participants in the correspondences as well as by the thematic areas in a particular text. Some regionalisms that were typical of contemporary speech in this region were also recorded in these texts.

Key words: archive of Savina Monastery, 18th century, Serbian language, morphology.

ЛИТЕРАТУРА

- Албин, А. (1968). *Језик новина Стефана Новаковића (1792–1794)*. Нови Сад: Матица српска.
- Бјелаковић, И. (2018). Напомене о фонолошкој структури докумената Архива манастира Савина (18. век). *Доситејев врт*, VI/6, У штампи.
- Вујадиновић, Н. (2007). *Говор Каменара*. Београд: Научно друштво за неговање и проучавање српског језика. Серија IV. Број 4.
- Јерковић, Ј. (1972). *Језик Јакова Игњатовића*. Нови Сад: Матица српска.
- Јерковић, Ј. (1976). *Језик Богобоја Атанацковића*. Нови Сад: Матица српска.
- Кашић, Ј. (1968). *Језик Милована Видаковића*. Нови Сад: Матица српска.
- Комар, Г. Ж. (2009). *Бока Которска. Тирилски споменици 17. 18. и 19. вијека (ActaSerbica)*. Мјешовита грађа (1608–1917). Архив града Херцег-Новог, Архив манастира Савине, Приватне збирке Боке, Херцег-Нови.
- Милановић, А. (2014). *Језик Јована Суботића*. Београд: Филолошки факултет.
- Младеновић, А. (1964). *О народном језику Јована Рајића*. Нови Сад: Матица српска.
- Младеновић, А. (1969). Однос између домаћих и рускословенских елемената у књижевном језику код Срба пре његове Вуковске стандардизације. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XII, 43–53.
- Младеновић, А. (1972). Језик трију цеклинских писама из друге половине 18. вијека. *Зборник за језик и књижевност*, 1, 45–58.
- Младеновић, А. (1973). *Језик владике Данила*. Нови Сад: Матица српска, 1973.
- Младеновић, А. (1977). Филолошки коментар уз једно писмо из Херцеговине упућено Дубровнику 1728. године. *Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Posebna izdanja. Knjiga XXXIV. Odeljenje društvenih nauka*. Сарајево. Књига 6, 273–283.
- Младеновић, А. (1987). Карактер језика неких писама будимског епископа и карловачког митрополита Вићентија Поповића из првих деценија XVIII века. *Сентандрејски зборник*, 1, 225–236.
- Младеновић, А. (1992). Језик трију сентандрејских писама из првих деценија XVIII века. *Сентандрејски зборник*, 2, 137–148.
- Нуорлуото, Ј. (2017). *Језик Јована Стејића. Допринос историји стандардног језика код Срба*, Едиција *Студије о Србима*. Београд – Нови Сад: Вукова задужбина – Завод за уџбенике – Матица српска.
- Пецо, А. (1964). *Говор источне Херцеговине*. Српски дијалектолошки зборник. Књига XIV. Београд: Институт за српскохрватски језик, 1–200.

- Ремнёва, М. Л. и др. (1999). *Церковнославјанскиј язык*. Москва: Издательство Московского университета.
- Стојановић, Ј. (2011а). Континуанти старог полугласника у Паштровским исправама. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 40/1, 263–278.
- Стојановић, Ј. (2011б). Морфолошке карактеристике генитива и локатива множине у Паштровским исправама: 16–19. вијек. *Српски језик, књижевност, уметност: зборник радова са V међународног научног скупа*. Књижевни (стандардни) језик и језик књижевности. Крагујевац. Књига 1, 371–385.
- Стојановић, Ј. (2012). Употреба предлошкопадежних конструкција с акузативом – локативом и инструменталом у значењу просторних односа у Паштровским исправама (16–19. вијек). Пале: Филозофски факултет. *Наука и идентитет: филолошке науке*. М. Ковачевић (ур.), 229–244.
- Суботић, Љ. (1989). *Језик Јована Хаџића*. Нови Сад: Матица српска.
- Суботић, Љ. (2004). Из историје књижевног језика: „питање језика”. *Предавања из историје језика*. Нови Сад: Филозофски факултет, 142–191.
- Херити, П. (1983). *Књижевни језик Емануила Јанковића*. Нови Сад: Матица српска.

*

- Куна, Н. (1970). *Језичке карактеристике књижевних дела Доситеја Обрадовића*. Сарајево: Академија наука и умјетности Босне и Херцеговине, Одјелjenje историјско-филолошких наука. Књига 21. Дјела XXXVI.

Jasmina Dražić*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDC 811.163.41'367.623'374
DOI: 10.19090/gff.2018.1.423-436

PROTOTIPСКЕ ODREDBE KATEGORIZOVANJA NA PRIMERU PRIDEVA *ČIST* I NJегоVIH KONTEKSTUALNIH SINONIMA

U radu se na primeru prideva *čist*, kao odredbe kategorizovanja, sprovodi višeslojna analiza, koja polazi od leksikografske obrade u postojećim deskriptivnim rečnicima srpskog jezika, da bi se, uvidom u elektronski korpus, ekstrahovali primeri ciljane upotrebe, koji se dalje klasifikuju prema parametrima sadržinske i formalne srodnosti i stepenu postojanosti sintagmatskog spoja. Ciljevi rada podrazumevaju: (a) identifikaciju potencijalnih aktiviranih sema i, u vezi s tim, značenjsku korelaciju s postojećim leksičkim registrom na paradigmatском planu (*čista* laž : *gola* laž; *čista* slučajnost : *puka* slučajnost; *čisto* prijateljstvo : *iskreno* prijateljstvo i sl.); (b) registrovanje pozitivne i negativne semantike udruživih imenica i moguće implikacije na formalnom planu (... *iz čiste* pakosti : * ... *iz čiste* sreće); (c) diferencijaciju značenja odredbe *čist* kad se udružuje s imenicama iz iste semantičke podgrupe, te uočavanje nejasnih granica između polariteta – pozitivno : negativno, kao posledice nejednakog efekta koji se postiže kvalifikacijom entiteta ovim obeležjem (up. *čista* dobit : *čista* pljačka).

Ključne reči: semantika, odredba, prototip, kolokacija, pridev *čist*, srpski jezik.

1. UVOD

Polazeći od postavke teorije prototipa da je stepen pripadnosti entiteta kategorijama određen stepenom njihove sličnosti s prototipom, jasno je da će ova, pre svega kognitivna, predstava u jeziku imati reprezente date skalarnosti. Kako pak razumevanje kategorija korelira s društvenim i kulturnim okvirima, tj. ulogama koje određeni entiteti imaju za čoveka (up. Fillmore, 1982/2014: *prava kafa* : **prave pantalone*), očekivana su i međujezička nepoklapanja u pogledu leksičkog registra odredaba kategorizovanja.¹ Pod terminom prototipske odredbe kategorizovanja Milka Ivić (1995: 225) podrazumeva priloške i pridevske izraze kojima se

* jasminda@ff.uns.ac.rs

¹ Pozivajući se na D. Kruza, M. Ivić (1995: 243) ovo ilustruje primerom *real* i *regular*, pri čemu se prvim pridevom kvalifikuje tačnost (X jeste Y), dok se drugim to ne ističe („Neko za koga se može reći *Y is a regular X* očigledno nije X”).

otklanjaju dileme: „da li je X još nešto osim Y; da li je X u svakom pogledu Y; da li je X na najprimereniji način Y”, navodeći da je ovaj fenomen blizak Lejkofovom terminu 'ograde' [*hedges*]² i Dameronovom određenju 'fazi pridevi' [*fuzzy adjectives*].

Razumevanje kategorija kompleksno je i generisano različitim svesnim ili automatskim mehanizmima spoznaje, što Lejkof (Lakoff, 1987/2014: 120–126) uvrštava u metonimijske modele.³ Kvalifikatori kojima se iskazuje maksimalna zastupljenost obeležja denotiranog entiteta (*pravi, tipičan, autentičan, normalan, prirodan, standardan, običan; puki, sušti; ovejan, presan* itd.) diferencirani su, s jedne strane, semantički – prema distribuciji, tj. značenjskoj kompatibilnosti s imenicom, te pragmatički – prema govornoj situaciji i ilokucionoj snazi iskaza, i, s druge strane, denotativnom i konotativnom markiranošću. Isto tako, kako navodi M. Ivić (1995: 230–231), u zavisnosti od semantike imenice, pojedini kvalifikator u realizovanim kolokacijama s različitim imenicama može imati *nejednak efekat* u pogledu istaknutog kvaliteta (up. npr. *pravi mađioničar, pravi lekar, pravi muškarac* i sl.).

2. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR

U radu se ispituje značenje prideva *čist* kada on označava kvalitet entiteta ili pojave ostvarene u punoj meri, što implicira odmeravanje na skali neobeleženo (neutralno) – obeleženo (apsolutno) (up. npr. *To je glupost. Čista glupost!*), te je stoga važno terminološki razlikovati *graduelnost* od *intenzivnosti*, pri čemu se potonjim određenjem fokusira subjektivni stav govornika, tako da iskaz ima ekspresivno-stilski karakter (up. Nikolić, 2014: 28). Budući subjektivan, taj je stav svakako skaliran, određen *okom posmatrača* (Van Der Wouden – Foolen, 2017:

² Primeri koje daje E. Roš (1978/2014), pozivajući se na Lejkofa, jesu: *gotovo, praktično, zapravo* (pingvin je zapravo ptica : *crvendać je zapravo ptica). Ispitujući ograde u naučnim radovima na engleskom i srpskom jeziku, D. Đorđević navodi da ograde predstavljaju „leksičke jedinice koje umanjuju ili ublažavaju snagu iskaza bilo nepotpunim opredeljenjem autora naučnog rada prema istinitosti propozicije ili unošenjem nejasnosti u samu propoziciju” (<https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get>).

³ Autor razlikuje sledeće vrste metonimijskih modela: društveni stereotipi (*prava majka: domaćica*), tipični primeri (*jabuke i pomorandže su tipično voće*), idealni slučajevi (*idealni brak: uspešan, dobar, jak*), etaloni (npr. *uzorni ljudi*), generatori (*jednocifreni brojevi – prirodni brojevi*), podmodeli (npr. osnovne boje), izraziti primeri (velike katastrofe – izraziti primeri prirodnih nepogoda).

101), što implicira postojanje leksičkog registra s određenjem *ekspresivni intenzifikatori*, kojim se prenose stavovi govornika koji ne pripadaju deskriptivnom sadržaju date rečenice (Gutzmann–Turgay, 2012: 150).

Budući da identifikacija i deskripcija prototipskih odredaba kategorizovanja, kako je nagovešteno, objedinjuju značenjski, upotrebn i kognitivni aspekt, nužno je osvetliti njihova semantička obeležja u užem i širem kontekstu, primenjujući polazišta konceptualne i kolokacijske metode (up. Hlebec, 2008: 65–79; Dražić, 2014). U radu se na primeru prideva *čist*, kao odredbe kategorizovanja, sprovodi višeslojna analiza, koja polazi od rečničkih definicija, da bi se, uvidom u elektronski korpus, ekstrahovali primeri ciljane upotrebe, koji se dalje klasifikuju prema parametrima sadržinske i formalne srodnosti i stepenu postojanosti sintagmatskog spoja.

Ciljevi rada podrazumevaju: (a) identifikaciju potencijalnih aktiviranih sema i, u vezi s tim, značenjsku korelaciju s postojećim leksičkim registrom na paradigmatomskom planu (*čista laž : gola laž; čista slučajnost : puka slučajnost; čisto prijateljstvo : iskreno prijateljstvo i sl.*); (b) registrovanje pozitivne i negativne semantike udruživih imenica i moguće implikacije na formalnom planu (*... iz čiste pakosti : * ... iz čiste sreće*); (c) diferencijaciju značenja odredbe *čist* kad se udružuje s imenicama iz iste semantičke podgrupe, te uočavanje nejasnih granica između polariteta – pozitivno : negativno, kao posledice nejednakog efekta koji se postiže kvalifikacijom entiteta ovim obeležjem (up. *čista dobit : čista pljačka*).

Komparativni pristup datoj problematici podrazumeva uočavanje proporcije zabeleženih značenja datog prideva u elektronskom *Korpusu savremenog srpskog jezika* (KSSJ), u kojem su digitalizovani tekstovi iz različitih funkcionalnih stilova, i u *Rečniku srpskohrvatskog književnog jezika* Matice srpske, i to iz ugla hijerarhizacije značenja s obzirom na vremensku distancu i, u vezi s tim, korišćene izvore.

3. ANALIZA

3.1. Leksikografsko-leksikološki plan

Bogata polisemantička struktura prideva *čist* zabeležena u *Rečniku srpskohrvatskog književnog jezika* (tom VI) (RSHJ) generisana je primarnim značenjem 1.a. 'koji je bez prljavštine, bez mrlja, koji nije uprljan, uredan', što je ujedno i dominantno značenje, budući da tvori razgranato semantičko-derivaciono gnezdo. Dalje, sema [-primese/prljavština] aktivira se u značenju 8.b. 'potpun, nesumnjiv, pravi, tipičan, sušti', koje je u jednotomnom *Rečniku srpskoga jezika*

Matice srpske (RSJ) kontekstualizovano imenicama: ~ *laž*, ~ *izmišljotina*, ~ *glupost*, ~ *budalaština*, ~ *zloba*. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (RJAZU) donosi dve važne informacije. Prva se tiče etimologije, jer se dati pridev dovodi u vezu s glagolima *lučiti*, *sijati*, *cijediti*, što P. Skok (1971: 328–329) potvrđuje, navodeći da je „čist, čista (Vuk, 13. v.) »purus, rein«, ie., baltoslavenski i sveslavenski pridjev iz praslavenskog doba”, te da se „Semantički razvitak u pridjevu [...] prema *cijediti*, koji znači »činiti čistim«, tumači po zakonu rezultata (sinegdohe)”.⁴ I ovaj etimološki podatak potvrđuje pretpostavku da su „današnja apstraktna značenja nekih leksema postala od nekadašnjih konkretnih” (Dragičević, 2018: 198), pri čemu se primarna značenja vezuju za konkretnu sferu, a sekundarna za apstraktnu (up. npr. *čista košulja*, *čista soba* : *čista savest*, *čista zloba*). Druga bitna potvrda registrovana u RJAZU tiče se upravo prirode apstraktne semantike, što je definisano na sledeći način: „u umnom smislu, kada je što bez čega umna, što bi bilo zazorno, što bi trebalo kudititi, ili kad je bez čega takoga, što bi bilo drugo ili drukčije”, a najuže kontekstualizovano imenicama:⁵ *čovjek*, *srce*, *devojka*, *žena*, *krv*; *raj*, *vreme*, *nedelja*, *sreda*; *duh*, *duša*, *život*, *pamet*; *svest*, *misao*; *prijateljstvo*; *ljubav*, *dobrota*, *devstvo*, *vera*; *istina*, *nauka*, *beseda*, *ispovest*, *molitva*, *glas* i sl. Primeri imenica negativne semantike uz ovaj pridev nisu zabeleženi u RJAZU. Prilog pak *čisto*, između ostalih, ima i semantizaciju ’u potpunosti’, formulisanu na sledeći način: ’kao sasma, po svijem, po sve; kao skoro, gotovo’, i, iako kvalifikuje predikaciju mahom pozitivne semantike, postoje, retko, i ovakvi primeri:

Ali mu *čisto žao bude* što joj nema onih dveju talni (nar. prip. Vuk);

Devojka iz velikoga straha *čisto se obeznani* kad vidi u gospodskim haljinama prekrasnog mladića.

⁴ Opravdanu primedbu u vezi s razvojem značenja ovoga prideva daje R. Dragičević (2018: 199), ističući da bi se semantički proces opisan u ovom primeru mogao „sa stanovišta moderne leksikologije isključivo povezati sa metonimijom zasnovanom na logičkoj vezi RADNJA – OSOBINA KAO REZULTAT TE RADNJE (*postupak ceđenja koji dovodi do čistog – čist*)”.

⁵ Navedene imenice ekstrahovane su iz rečenica koje su potvrde značenja i podznačenja, i date su u obliku savremenog srpskog jezika. Registar nije potpun, ali je predočena skupina imenica srodne semantike.

U RSHJ registrovano je devet značenja ovoga priloga, od kojih se čak pet odnosi na svojevrsnu intenzifikaciju⁶ akcije označene glagolom (npr. *čisto se veselim kad dođe nedjelja; čisto se preslišavaju; čisto se plašim javno priznati* i sl.).

3.2. Elektronska građa

Velike elektronske baze podataka, u kojima je građa reprezentativna, segmentirana i lematizovana, umnogome olakšavaju identifikovanje i opis funkcionalnih upotreba leksema, gde je značenje, gotovo u potpunosti, vezano za uži i širi kontekst (up. Samardžić, 2011: 419). Kada su u pitanju značenja i upotrebe prideva *čist* i priloga *čisto* u KSSJ, a u vezi s navedenim ciljevima istraživanja, načelno su važne dve napomene: (a) pretraga je vršena upitom: *cyist[a-z]*, na osnovu kojeg su identifikovana 9.203 segmentirana izvoda, mahom iz književnoumetničkog stila, i nužno uključuje pojedine forme glagola *čistiti*, koje nisu predmet analize; (b) uzorak su činili primeri zabeleženi u hiljadu kontinuirano navedenih izvoda,⁷ što se smatra malim, ali reprezentativnim odabirom za analizu i postavljene ciljeve rada. Kako kvantitativnom analizom nije predviđeno i utvrđivanje broja pojavljivanja frekventnih udruženih spojeva, ne beleži se ponavljanje istih primera, te se u konačnom zbiru ne očekuje suma polaznog broja ispitivanih segmenata.

Utvrđivanjem proporcije kvalifikovanih entiteta nominovanih imenicama prema parametru [+/-konkretno],⁸ te daljom klasifikacijom onih apstraktnih prema

⁶ S obzirom na to da se radi o značenjima kojima se kvalifikuje radnja na osnovu stepena ispunjenosti, ova skalarnost predočena je sledećim definicijama značenja: 5. 'baš, upravo (za pojačavanje onoga što se u rečenici kazuje)'; 6. 'gotovo, skoro, malone, zamalo'; 7. 'sasvim, potpuno, posve'; 8. pokr. 'doista, zacelo'; 9. pokr. 'jedino, samo'.

⁷ Nešto manje od petine (140) ovih primera sadrži pridevsko-imeničke veze. U velikom broju segmentiranih izvoda zabeležena je priloško-glagolska ili pridevsko-priloška veza. Frekventne idiomatizovane veze tipa: *iz čista mira, nisu čista posla, činiti šta čista srca, nemati tri čiste* nisu predmet ove analize.

⁸ Klasifikacija imenica prema ovom obeležju počiva na kriterijumu pripadnosti entiteta domenu materijalnih realija, s jedne strane, odnosno duhovnoj, nematerijalnoj sferi, s druge strane. Kategorija [brojivost] i mogućnost realizacije pluralskih formi jedan su od indikatora razgraničenja konkretnih od apstraktnih imenica, mada ima primera koji su u koliziji s ovom tvrdnjom (npr. [+konkretno, +brojivo]: *knjiga, sto, prozor* i sl.; [+konkretno, -brojivo]: *brašno, kafa, nameštaj*; [+apstraktno, +brojivo]: *ideja, pogled, koncept*; [+apstraktno, -brojivo]: *ljubav, strah, savest*). U kontekstu diferencijacije konkretno : apstraktno, kada su

kriterijumu [+/-pozitivno], dobiće se okvirna slika o prevazi značenjskih polariteta u savremenom srpskom jeziku, kao i predstava o tome koja značenja imaju tendenciju širenja, odnosno sužavanja, kada je u pitanju semantika determinisane imenice. Podjednako važan podatak dobijen iz KSSJ jeste identifikacija apstraktnih entiteta koji se konceptualizuju kao 'ogoljeni, bez naslaga / bez prljavštine, čisti', tj. onih koje naša percepcija fokusira kao jasne i nedvosmislene pojave iz duhovne sfere, pojmovnom metaforom opredmećene kvalifikatorom *čist*. Kretanje na skali konkretno – apstraktno, te pozitivno – negativno, posmatrano iz perspektive stanja zabeleženog u RJAZU i onog u savremenom KSSJ, može se objasniti razvojem ljudskog pojmovnog sveta i, u skladu s tim, potrebom za razgraničavanjem konceptualnih datosti, što se svakako reflektuje na jezički plan (up. Ivić, 2008: 99–105).⁹

3.2.1. Kolokacije s pridevom *čist*, -a, -o na jezičkoj građi KSSJ

Kako je u prirodi konkretnih entiteta implicirano svojstvo 'prisustvo/odsustvo naslaga, prljavštine', inventar leksema s ovim obeležjem ne navodi se s ciljem isticanja određenih ili reprezentativnih primera iz ove klase, nego upravo kao referentna tačka u odnosu na čiji se zbir posmatra željeno značenje – 'u potpunosti, nedvosmisleno prisustvo svojstva bez naslaga, bez prljavštine' u spoju s apstraktnim entitetima, čiji je inventar bitan s obzirom na mogućnost, odnosno ograničenja u selekciji. Klasifikacija apstraktnih imenica vrši se na osnovu njihove primarne semantike, iako će tek u spoju s pridevom *čist* realizovati konotativnu nijansu, koja može biti i potpuno suprotna od polazne, tj. stepenovaće se nominovani entitet na skali intenzifikovanja prema nameri govornika, koji ovom

u pitanju svojstva iskazana pridevima, R. Dragičević (2001: 263) navodi da se „Uobičajenim smatra da su konkretni oni pridevi LjO koji označavaju fizičku osobinu, a apstraktni su oni pridevi LjO koji označavaju duhovnu osobinu”.

⁹ Analizirajući kolokacioni opseg prideva *tvrd* i priloga *tvrd*, a imajući u vidu kratak dijahroni presek geneze značenja, M. Ivić (2008: 99–105) zaključuje da je upotreba ovih determinatora išla u pravcu pozitivne ili negativne semantizovanosti. Naime, dok je nekad osim negativne imao i pozitivnu ili poželjnu semantizaciju (kontrastivni dvosmisao, engl. 'contrastive ambiguity'), danas se pridevom *tvrd* referiše, ako ne baš o negativnom, a ono bar o ne baš sasvim poželjnom svojstvu entiteta. S druge strane, u prvoj polovini XIX veka ovim se pridevom (i prilogom *tvrd*) mogao okvalifikovati mnogo bogatiji inventar leksema koje ne referišu o konkretnom predmetu: *tvrd* *nada*, *tvrd* *nadanje*, *tvrd* *mir*; *tvrd* *čuvati*, *tvrd* *se držati*, *tvrd* *nalagati*, *tvrd* *ne može biti*.

odredbom, načelno, ili fokusira suštinu entiteta ili ga takvim fokusiranjem spušta na najnižu lestvicu kada su u pitanju njegova svojstva (up. npr. *želim da igramo igru* : *želim da igramo čistu igru*; *došao je radi zabave* : *došao je radi čiste zabave*; *bila je to sreća* : *bila je to čista sreća* i sl.). Dalje, određene imenice kojima se denotiraju osobe i somatizmi, iako s obeležjem [+konkretno], udružene s ovim pridevom pripadaju domenu duhovnosti, a njihov registar je relevantan s obzirom na mogućnost imenovanja osobine onoga koji je moralan.

[+konkretno]

1. fasada, gaće, haljina, kabina, koliba, kosa, košulja, krpa, kuća, lice, maramica, nokat, odeća, odelo, ogledalo, ostrvo, presvlaka, postelja, posteljina, prostirka, rublje, salveta, soba, spavaćica, staklo, šoljica, ulica, zgrada;
- 1.1. alkohol, brašno, bukovina, dijamant, gvožđe, laktoza, rakija, saharoza, sastojak (kokaina), svila, šećeri, tvar, ulja, vazduh, vino, voda/vode, vuna, zlato;
- 1.2. Grk, krv, melez, poreklo, rasa;
- 1.3. hartija;
- 1.4. boja.

[-konkretno]

- 2.a. apstrakcija, energija, fantastika, formalnost, ideologija, igra, koincidencija, konstatacija, misao, misterija, nagađanje, namera, nadležnost, osećanje, radoznalost, slika (predstava), sentimentalnost, slučajnost, suprotnost, tautologija, želja;
- 2.b. besmislica, bol, frustracija, glupost, gubljenje vremena, iluzija, izmišljotina, ludost, ljutnja, mržnja, neistina, neverica, ništavilo, obest, pakost, paranoja, poza, prazna forma, sebičnost, strast ambicije, zasićenost, zavist, zlo, zloba, žrtva;
- 2.c. dobit, čovečnost, istina, lepota, mudrost, naklonost, nevinost, oduševljenje, pozitivnost, prijateljstvo, savest, sreća, sredenost, uživanje, vera, vrlina, zabava, zadovoljstvo;
3. devojka, ljudi, obraz, prsti, ruke (pravde), srce, svet, usta, žena;
4. filozofija, hemija, istorija, knjigovodstvo, književnost, logika, matematika, muzika, nauka.

Klasifikovani primeri najpre navode na dva zaključka: (1) beleži se gotovo dvostruko više primera imenica apstraktne semantike (konkr. 53 : apstr. 89),

uključujući i one koje u sprezi s pridevom *čist* referišu o sferi duhovnosti (primeri dati pod 3); (2) najveći broj apstraktnih imenica čine one iz klase *nomen attributiva*, kojima se nominuje kakva pojava ili osobina svojstvena čoveku, o čemu svedoči dominantan tvorbeni formant *-ost*, prototipičan sufiks za uobličavanje imenica koje označavaju ljudsku osobinu (up. Dragičević, 2001: 56). Ove su imenice popisane pod brojem 2 i diferencirane na osnovu semantičkog obeležja [+/-pozitivno], pri čemu se polazi od neutralnih u tom pogledu. Među njima najviše je onih s negativnom semantikom (2.b.), što je potvrda čovekove potrebe da se, u kombinaciji s pridevom *čist* kao odredbom kategorizacije, istakne fokusirana loša osobina i gradira njeno prisustvo u najvišem, tj. najtipičnijem obliku.

3.2.2. Semantičke varijacije prideva *čist* u kolokacijama

Da nema jasne granice između diferenciranih skupina imenica prema kriterijumu pozitivne i negativne obojenosti, a kada je u pitanju njihova referencijalna upotreba, svedoče pojedini primeri potvrđeni u širem kontekstu, koji, iako primarno s pozitivnim značenjem, gravitiraju ka suprotnom, negativnom značenju. Tako se iz šireg konteksta iščitava konkretizovano značenje ovoga spoja, pri čemu su u rečeničnom kontekstu prisutni i drugi indikatori udaljavanja od primarnog značenja. Takve su npr. imenice *dobit*, *zadovoljstvo* ili *zabava*, o čemu svedoče sledeći primeri:

[...] da se direktorima društvenih firmi, uglavnom, ne žuri naročito. Svaki dan oklevanja za njih je *čista dobit*, pa zato i gledaju da odugovlače, ako je moguće, do krajnjeg roka 2004. godine.

Koliko puta su nedužne putnike posle pljačke iz *čistog zadovoljstva* izlagali najgroznijim poniženjima [...]

On nema etiku, davno je lišen saosećanja i drugih emocija, ubijao je iz *čistog zadovoljstva* [...]

Našu biblioteku poznajem isuviše dobro da bih se služila njome ma u kom cilju osim radi *čiste zabave*.

Svođenjem određenog pojma na 'samo to i ništa više od toga', čime se granice pojave ili pojma potpuno sužavaju, unosi se negativna nijansa značenja pojedinih imenica s odredbom *čist*, što se može videti u interpretaciji: *iz čistog zadovoljstva* : *samo da bi bili zadovoljni*; *to je čista dobit za njih* : *to čine samo da bi dobili / ostvarili svoj cilj*. Kako se može zaključiti, dobijene rečenice imaju finalno značenje, a propozicioni sadržaj modifikovan je partikulom *samo*, koja, u

ovom slučaju, „ukazuje na to da postoji saznanje o uobičajenom načinu vršenja radnje [...] ali da se u datoj situaciji ta radnja vrši na nedovoljno tipičan način” (Ristić–Radić-Dugonjić, 1999: 135).

Zanimljivo je da kondenzovana struktura s predlogom *iz* upućuje na nameru eksperijensera, ali samo kad su u pitanju imenice koje označavaju ciljna stanja (zadovoljstvo, zabava, dobit, uživanje), što je restrikcija za realizaciju očekivanog uzročnog značenja u formi *iz+Gen (radi to iz zadovoljstva : da bi bio zadovoljan; *zato što je zadovoljan)*. Predlogom *iz* konceptualizuje se prelazak entiteta iz intralokativnog u ekstralokativno stanje (up. Ajdžanović, u štampi), te se pobuda za realizaciju kakve radnje može iskazati ovim sredstvom, bilo da je ona podsticajnog, uzročnog tipa, bilo da je to želja ili namera doživljavača, kao sadržatelja. Dosledno kauzalno značenje pak ostvarivaće imenice negativne semantike, budući da je inicijator akcije upravo svojstvo označeno imenicom, a gradirano do maksimuma (*iz čiste pakosti, iz čiste ljubomore* i sl.), što je ograničenje za transformaciju tipa: *iz čiste pakosti : *samo da bi bio pakostan*.

Pojedini spojevi pokazuju viši stepen vezanosti i postojanosti, a time i frekventnosti, što im daje karakter vezane kolokacije. Sintagmatska veza *čista savest*¹⁰ u korpusu se javlja 77 puta, od ukupno 1.115 primera s imenicom *savest*, što svedoči o relativno visokoj postojanosti spoja, a mogućnost realizovanja antonima – *nečista*¹¹ uz ovu imenicu jedinstvena je pojava u datoj skupini imenica. S tim u vezi, kako pokazuju podaci u KSSJ, ovim se pridevom, osim frekventnog spoja koji je naslov romana – *Nečista krv*, najčešće kvalifikuju imenice navedene pod brojem 3: *žena, devojka, obraz, srce* itd., što je opet pokazatelj nejasnih granica među identifikovanim grupama imenica, te bi *savest*, kao i *čisto srce*, pre pripadala ovoj skupini.

Odredba *čist* u vezi s imenicama *sreća* i *slučajnost* donekle povezuje ove dve imenice, primarno semantički vrlo udaljene, budući da u spoju s datim

¹⁰ Ova cifra se odnosi na sve oblike i dobijena je upitom *cyst[a-z]* savest[a-z]**.

¹¹ S obzirom na to da se pridevom *nečist* ne određuje stepen pripadnosti kategoriji, te nema obeležje *odredbe kategorizovanja*, on nije predmet analize u ovome radu. U prilog tome ide i činjenica da se pridev *nečist* ne realizuje kao antonim prideva *čist* u kolokacijama sa analiziranim imenicama, osim sa imenicom *savest*. No, i pored toga, pažnje vredno bilo bi istraživanje koje bi obuhvatilo odnos antonima *čist – nečist* u kolokacijama s imenicama koje nemaju primarno obeležje [+konkretno]. *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* SANU (RSANU) beleži deset značenja prideva *nečist*, od kojih je gotovo polovina vezana za duhovnu sferu i odnosi se na domene morala, vere, običaja i tradicije.

pridevom referišu o neočekivanom ishodu, s tim što je on uvek pozitivan kad je u pitanju imenica *sreća*. RMS ne beleži ovaj spoj kao idiomatizovan, ali se značenjski može dovesti u vezu s postojećim spojevima *luda*, *slepa*, *puka sreća*, o čemu svedoče sledeći primeri:

Samo 19 putnika je preživelo i to *čistom srećom*.

Štaviše, tu je uvek i udeo *čiste sreće*, a ona, obično radije prati ljude.

Čudo, ili *čista sreća* hteli su da paklena naprava ne eksplodira sve te silne godine.

U ovim je primerima, čini se, određeni pojam sveden na centralna obeležja, te se odredbom *čist* upućuje na najjasniju predstavu datog pojma i moguće je razumeti je kao perifrazu 'samo sreća i ništa više od toga', pri čemu se pod srećom podrazumeva skup pozitivnih okolnosti. Ove se krajnje pozitivne datosti konceptualizuju kao agens koji se otelotvorava i ima fizička (kreće se) i duhovna svojstva (htenja).

Odredbom *čist* imenice pozitivne semantike svode se na najuži zbir komponenata, pri čemu je imenica *sreća* na taj način najudaljenija od svog primarnog značenja, te se još ekspresivnije ovo obeležje može iskazati pridevima: *go*, *puki*, *pravi*, *istinski*, s tim što se pridevom *čist*, u najvećem broju slučajeva, unosi dodatna komponenta stepenovanja u pozitivnom smeru (*čista lepota*, *čista mudrost*, *čisto prijateljstvo*). S druge pak strane, imenice negativne semantičke obojenosti odredbom *čist* dobijaju na intenzitetu i njihovo se svojstvo kreće u pravcu kvantiteta, te je npr. *čista obest*, *čista pakost*, u stvari, *velika*, a time i *potpuna*, *teška*, dok se *čista ljubav* nalazi u centru ove emocije, te se pridevom *čist* određuje kvalitet entiteta. Konceptualizacija ovih pojmova može se razumeti pojmovnom metaforom: DOBRO JE GORE – čista – *uzvišena mudrost*, *ljubav* i LOŠE JE DOLE – čista – *teška sebičnost*, *zloba*. Granični slučajevi, kako je napomenuto (dobit, zabava, zadovoljstvo), potvrđuju svoj fazi karakter upravo mogućnošću formalizacije *iz+Gen*, što potvrđuje negativnu nijansu njihovog značenja – napuštanje sadržatelja, a cilj je ostvarenje ličnih namera.

Konkretni entiteti s odredbom *čist* jasno se mogu kvalifikovati i u suprotnom smeru (*čista haljina* – *prljava haljina*; *čista krv* – *mešana krv*; *čist alkohol* – *alkohol s primesama...*; *čista boja* – *mutna, nejasna boja*; *čista hartija* – *ispisana hartija*), pri čemu je sinonimija vezana za sekundarna značenja (*pravi*, *autentični* Grk; *pravi*, *nemešani* alkohol; *jasna* boja; *prazna* hartija). Ovaj pak pridev uz apstraktne imenice, s izuzetkom imenice *savest*, nema antonim, a budući da se izdvaja samo komponenta intenziteta (do krajnje granice bez primesa), te time i jasnosti i transparentnosti, jedino je, u nekondenzovanim rečeničnim strukturama,

moгуće iskazati nameravano značenje partikulama pojačane mere. S. Ristić (1999: 113) svrstava ove partikule u trinaestu paradigmu (*potpuno, sasvim, apsolutno...*) i navodi da, određujući meru, „granicu obuhvatnosti nekog pojma, neke kategorije, ove jedinice se u površinskoj strukturi mogu naći u poziciji odredbe kategorizovanja”.

4. ZAKLJUČAK

Istraživanje kategorijalnih odredaba, kao jezičkih sredstava kojima se utvrđuje pozicija nominovanog entiteta u odnosu na prototip, važan je segment kognitivne semantike, budući da dobijeni rezultati doprinose rasvetljavanju značenja samog prototipa i difuznosti semantike lekseme koja ga određuje. Na primeru prideva *čist*, kao odredbe kategorizovanja, može se zaključiti da je njegovo značenje u najdirektnijoj vezi sa semantičkim obeležjima imenice, najpre u pogledu diferencijacije [+/-konkretno], te u okviru skupine apstraktnih imenica [+/-pozitivno]. Fokus istraživanja bio je na apstraktnim imenicama kako bi se utvrdio jedan deo registra koji je odraz ljudske potrebe da imenuju baš te pojave kao one koje *nemaju naslage i prljavštinu*, koje su u figurativnom značenju čiste. Utvrđeno je da su to mahom imenice iz klase *nomen attributiva*, derivirane sufiksom *-ost* (*glupost, ludost, pakost, oholost, lenjost; radoznalost, sentimentalnost, čovečnost, sređenost, radost* itd.), među kojima prevagu imaju one sa negativnim značenjem. Imajući u vidu činjenicu da se ovakvi spojevi ne beleže u RJAZU, savremeno stanje pokazatelj je tendencije širenja, pre svega, potrebe da se fokusira i identifikuje nedvosmislen slučaj negativne pojave, što je na jezičkom planu očitovano vezom date imenice s pridevom *čist*. Analizom primera datih u širem kontekstu utvrđeno je da se o jasnim polaritetima pozitivno : negativno ne može govoriti bez ograde, o čemu svedoče primeri koji, primarno pozitivni, u kombinaciji s datim pridevom gravitiraju ka imenovanju negativne pojave (*čista dobit, čista zabava, čisto zadovoljstvo*). I primer *čista sreća* svedoči o netipičnoj pojavi maksimalno pozitivnog osećanja (sreća), jer se odredbom fokusira splet okolnosti, čime se ovaj spoj približava značenju veze *čista slučajnost*.

Istraživanja ovih fenomena, osim što rasvetljavaju značenjski, formalni i upotrebn plan odredaba kategorizovanja, pružaju i uvid u ljudsku spoznaju određenih pojava, konceptualizovanih najčešće mehanizmima metafore i metonimije, kao i u sagledavanje relevantnih fenomena koje oko posmatrača fokusira, skalira i skladišti. Dijahrona perspektiva pristupa ovom fenomenu, ovde samo spomenuta, omogućuje dodatna saznanja o tome kako su se određene

spoznaje menjale i u kojem pravcu se kreće njihova važnost, tj. šta ostaje na margini ili se potpuno potiskuje.

Jasmina Dražić

PROTOTYPICAL DESIGNATIONS OF CATEGORIZATION AND CONTEXTUAL
SYNONYMS IN THE ADJECTIVE ČIST (PURE)

Summary

This paper deals with the prototypical designation of categorization, in which a prototype approach refers to particular way of trying to answer the following questions: whether X is anything but Y; whether X is absolutely Y; whether X is the most convenient way Y. An analysis was conducted on the example of the adjective *čist* (pure) as one type of designation in the micro and macro contexts in descriptive dictionaries of the Serbian language and the electronic Corpus of Contemporary Serbian Language. The main aim is to identify the semantic classification of determined nouns according to basic semantic properties [+/- animacy] and [+/- concrete]. Furthermore, in the case of abstract nouns, this prototypical designation is a valuable tool to see if some properties of nouns are intensified. Since the topic of this article is mainly the semantics of abstract nouns combined with the adjective *čist*, the study is based on conceptual and collocational methods. In addition, the focus of the paper is also the phenomenon of unequal effect, which means that such designations may have different contextual realisations when combined with different nouns.

Key words: semantics, designation, prototype, collocation, adjective *čist* (pure), Serbian.

LITERATURA

- Ajdžanović, Jelena (2018). Ekspanzija nekih prefiksa kod glagola: semantičko-sintaksički plan i pragmatički aspekti. *Jezici i kulture u vremenu i prostoru* 7. Novi Sad: Filozofski fakultet (u štampi).
- Filmor, Čarls (1982/2014). Semantika okvira. *Jezik i saznanje. Hrestomatija iz kognitivne lingvistike* (ur. K. Rasulić, D. Klikovac). Beograd: Filološki fakultet. 73–105.
- Gutzmann, Daniel – Katharina, Turgay (2012). Expressive intensifiers in German: syntax-semantics mismatches. In Christopher Piñón (ed.), *Empirical Issues in Syntax and Semantics* 9. 149–166. http://www.cssp.cnrs.fr/eiss9/eiss9_gutzmann-and-turgay.pdf

- Hlebec, Boris (2008a). Kolokacijska metoda semantičke analize na primeru imenice pažnja. *Semantička proučavanja srpskog jezika*. Beograd: SANU. 65–79. (ćirilica)
- Dragičević, Rajna (2001). Pridevi sa značenjem ljudskih osobina u savremenom srpskom jeziku. Tvorbena i semantička analiza. Beograd: Institut za srpski jezik SANU. (ćirilica)
- Dragičević, Rajna (2018). *Srpska leksika u prošlosti i danas*. Novi Sad: Matica srpska. (ćirilica)
- Dražić, Jasmina (2014). *Leksičke i gramatičke kolokacije u srpskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet. (ćirilica)
- Ivić, Milka (1995). O odredbama kategorizovanja. *O zelenom konju*. Beograd: Biblioteka XX vek. 225–236.
- Ivić, Milka (1995). O „denotativnom” i „konotativnom” kategorizovanju. *O zelenom konju*. Beograd: Biblioteka XX vek. 225–236.
- Ivić, Milka (2008). O izrazu TVRD. *Lingvistički ogledi*. Beograd: Biblioteka XX vek. 99–106.
- Dorđević, Danijela (2016). Ograde u naučnim radovima na engleskom i srpskom jeziku. Doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet; <https://fedorabg.bg.ac.rs/fedora/get/o:16256/bdef:Content/get>
- Lejkof, Džordž (1987/2014). Kognitivni modeli i teorija prototipa. *Hrestomatija iz kognitivne lingvistike* (ur. K. Rasulić, D. Klikovac). Beograd: Filološki fakultet. 105–151.
- Nikolić, Marina (2014). *Kategorija stepena u srpskom jeziku. Složena rečenica*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU. (ćirilica)
- Ristić, Stana, Milana Radić-Dugonjić (1999). *Reč. Smisao. Saznanje*. Beograd: Filološki fakultet u Beogradu. (ćirilica)
- Roš, Eleonor (1978/2014). Principi kategorizacije. *Hrestomatija iz kognitivne lingvistike* (ur. K. Rasulić, D. Klikovac). Beograd: Filološki fakultet. 45–73.
- Samardžić, Tanja (2011). Elektronski korpusi kao izvor nove građe za leksikografski opis srpskog jezika. *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*. 40/1. 413–422. (ćirilica)
- Van Der Wouden, Ton & Foolen, Ad. (2017). A most serious and extraordinary problem. Intensification of adjectives in Dutch, German, and English. *Leuvense Bijdragen*, 101: 82–100. http://www.tonvanderwouden.nl/index_files/papers/sandwich2013-def.pdf

REČNICI

- RJAZU: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880–1976), 1–23. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- RSANU: *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* (1959–), 1–19. Beograd: Institut za srpski jezik, Srpska akademija nauka i umetnosti. (ćirilica)
- RSHJ: *Rečnik srpskohrvatskog književnog jezika* (1967–1976), I–VI. Novi Sad – Zagreb: Matica srpska – Matica hrvatska. (ćirilica)
- RSJ: (2007). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska. (ćirilica)
- Skok, Petar (1971–1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

IZVOR

- KSSJ: *Korpus savremenog srpskog jezika na Matematičkom fakultetu Univerziteta u Beogradu* [<http://korpus.matf.bg.ac.rs.html>]

Peđa Kovačević*
Tanja Milićev
Ivana Đurić Paunović
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad

UDC 811.163.41'367.625
81'25
DOI: 10.19090/gff.2018.1.437-451

THE VARIATION IN NON-FINITE COMPLEMENTS IN SERBIAN: EMPIRICAL EVIDENCE AT AN INTRA-SPEAKER LEVEL

The paper investigates the nature of syntactic variation in non-finite complements of modal verbs in Serbian. Specifically, we examine what factors may underlie the intra-speaker variation in the choice of infinitive over *da*+present, and how these differences can be represented structurally. The empirical data from a restricted corpus study confirm the observation from the literature that infinitive is often used for stylistic reasons and in impersonal contexts. What we have also found is that for the speaker infinitive is preferred with abstract or non-referential subjects, with stative complements and in the context of epistemic rather than deontic modals. We hypothesize that all the grammatical factors converge around the pivotal role of the subject in the two constructions. An account that predicts enough structural similarity between *da*+present and infinitive to allow virtual interchangeability, while postulating enough difference in terms of the role of the subject to accommodate the observed differences could, thus, be a good candidate to explain the observed phenomena.

Key words: non-finite complements, *da*+present, infinitive, syntactic variation, a translation study

INTRODUCTION

Syntactic variation, or the question why a language employs two different structures in the seemingly same context, has been a challenge from both theoretical (especially, generative) and descriptive linguistic perspective. If in a given context, no interpretational (semantic, information-structural or pragmatic) differences seem to arise more or less immediately, or more or less obviously, then the two syntactic structures are considered to be in free variation. A language with free variation is often considered to exhibit some type of competing grammars, with two grammatical options being equally available to its speakers (cf. Huddican &

* pedjakovacevic90@gmail.com

Plunkett, 2010 and all relevant references there).¹ Variation is thus both a challenge and motivation for theoretical approaches assuming Universal Grammar.²

A different option is that variation is only seemingly free, as factors governing one choice over the other are too subtle to be identified as deciding ones.

A case of syntactic variation of interest in this paper is the variation found in the non-finite complements in Serbian between the so-called *da*+present and infinitive after modal verbs (1).³

- (1) On mora **da kupi** /**kupiti** auto
he must DA buy.3S.pres /buy.INF car
'He has to buy a car'

The issue of the variation in the use between *da*+present and infinitive has been subject of much research on Serbian, both in terms of providing adequate descriptions of the contexts requiring or showing preference for one form over the other, and in terms of the geographical and dialectal distribution of the variation (cf. Piper–Antonić–Ružić–Tanasić–Popović & Tošović, 2005, and an overview in Belić, 2005).

In this paper we set out to examine further the question of how free the variation between *da*+present and infinitive is, to uncover the key factors setting out certain contexts more 'appropriate' for one non-finite form over the other, and ultimately show how these subtle distinctions map onto the syntactic representation.

¹ More recent approaches to syntactic variation rather assume the existence of 'variables' in a single grammar, which can have multiple identifiable 'variants' or realizations.

² The study of variation is important because (i) only by understanding what can vary can we infer what has to be universal; and (ii) the best way to understand a particular structure is to see what other kinds of structures can stand in its place in different varieties of the language.

³ Even though the variation is found with other types of verbs, here we are concerned only with the non-finite complements which require a null subject. Note also that the term 'present' here is used only as a formal identification of the verbal form, as it has no present tense interpretation, nor is any other tense form available (cf. Ivić, 1970, among many others).

BACKGROUND

In the vast literature on the topic, there seems to be a consensus that regional, sociolectal, stylistic, and idiolectal factors play a certain role in the distribution of infinitives and *da*+present complements (cf. Ivić, 1972; Piper et al., 2005; Belić, 2005 and references there).

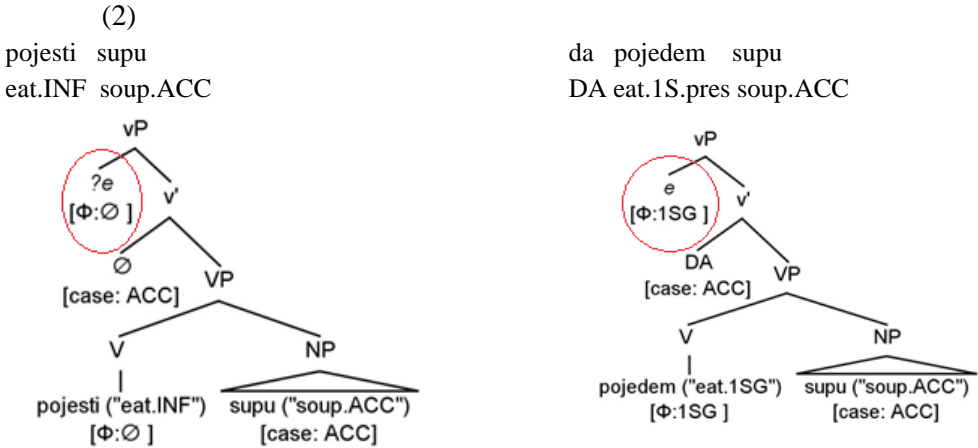
As for purely linguistic differences, lexical factors (the role of the type of lexical verb, mostly the embedded verb (cf. Gallis, 1970; Piper et al., 2005, a.o.), but also the matrix one (negated modal *hteti* ‘want’ vs. future auxiliary, impersonal predicates, imperative-cohortative *hajde* ‘let’s’) are argued to be significant. Impersonal predicates have been systematically shown to prefer infinitives, or even require them, in cases of covert modality (cf. Piper et al., 2005; Belić, 2005; Ajdžanović & Dražić, 2016, a.o.). Belić (2005) bases his semantic account of the variation on the impersonal adjectival predicates, claiming that the referential argument in the matrix part makes *da*+present preferable due to the nature of the null subject found there.⁴ A semantic account can also be found in Ivić, 1970, 1972, who proposes that the difference stems from alternate realizations of the null ‘exp’ (*ekspektativnost*) predicate *da bude* (‘may it be’) with infinitives and *da*+present. A similar type of semantic factor is explored in Gudkov 1958, who notes the condition of ‘getting closer to a result’ with *da*+present. Katičić’s (1986) syntactic account of the distinction includes ‘infinitivization’ transformation, whereby the infinitival complement loses its predicational features being integrated in the matrix predicate.

In formal, generative linguistics literature, the syntactic and semantic nature of *da*+present structures has attracted a lot of attention (cf. Todorović, 2012; Todorović & Wurmbbrand, 2015, a.o.). However, these accounts have relatively little to say about infinitives, even though the two structures are often in virtually free variation for many speakers, as often pointed out in the literature on the topic.⁵

⁴ Similar proposals can be found in Moskovljević, 1936 and Brozović, 1953, who also attribute the difference to the type of subject, albeit without any predictive power.

⁵ The issue of whether the variation is indeed free from the linguistic standpoint is not settled in the literature. Piper et al. (2005: 324-328), for example, state that the distribution can be ‘facultative’ (with both options equally or freely available) and ‘complementary’ (where only one form is allowed). The authors, however, remain rather neutral with regard to what ‘primary’ and ‘secondary’ uses (where available) of one or the other non-finite form actually entail.

An account of *da*+present should then explain the potential variation with infinitives and vice versa. Author 1 and Author 2 (to appear) suggest that because of their potential interchangeability, these could be underlyingly (roughly) the same structures, as in (2).

While both *da*+present and infinitives are structurally vPs, the difference is in the way the phi features on the verbal head (v°) are valued. With *da*+present, v° 's phi features are valued by the subject in Spec vP, while with infinitives, the same set of features are valued as „ \emptyset ” and spelled out in the form of the infinitival suffix. The relevant difference in phi features could be captured by assuming that the vP spelled out as the infinitive does not project the Spec position.

If this is on the right track, then all the potential differences between *da*+present and infinitive will be related to the presence/absence of the subject in Spec vP.

METHOD

With research of free-like syntactic variation, both experimental and observational methods can run into problems. Our limited knowledge of the rules that determine which of the structures is preferred in which contexts prevents us from constructing the right conditions to elucidate one and exclude others. What we need is an exploratory study of empirical data that would give us a rough idea of

what these rules are before we can formulate hypotheses and test them in a larger language sample.

To tackle the variation in the non-finite complements, we have opted for a controlled corpus study. In cases when linguistic phenomena under investigation are subject to seemingly free variation or variation governed by very subtle differences, we believe that the research method has to be highly constrained in order to abstract away from as many confounding factors as possible. For that reason, we have chosen to test the nature of the variation on a limited corpus of three literary translations.⁶ Several factors governed this particular choice. Firstly, written production is more constrained than speech production, as it often involves conscious interventions (cf. Liberman, 1992; Linnel, 2004, a.o.). Awareness of the need to conform to standard language is certainly one aspect of the ‘editorial’ process involved in written production. Secondly, translation production differs from more spontaneous written production in that the translator/native speaker is more careful in conveying the language content and the communicative message (text analysis is an essential component in translation, cf. Wills, 1996; Nord, 1997).⁷ Thirdly, we have chosen to further limit the corpus and include written production/translation by a single native speaker. While this move constrains our findings to intra-speaker variation, it relieves us of the problem of possible inter-speaker variation. Having in mind that the native speaker in question is a well-established translator, fully aware of the preferences of the standard variety of Serbian, choices of infinitives over *da*+present are more than likely to be well-motivated. In addition, further analyses of the context and preferences in them have been done by the authors of the paper, all three native speakers of the Vojvodian variety of Serbian.⁸ Future research will show if the factors uncovered in this study

⁶ The corpus includes three literary translations from English into Serbian, *Winter Journal* by Paul Auster, *Can't and Won't* by Lydia Davis, and *Shooting Angels* by Christopher Hope, translated into Serbian as *Zimski dnevnik*, *Ne mogu i neću*, and *Lov na anđele*, respectively, by Ivana Đurić Paunović.

⁷ Even though translation corpora are often used for contrastive linguistic analyses, this method is not very common in theoretical work, where data based on introspection or more spontaneous language production is preferred. We believe this ‘compromise’ is needed in this case.

⁸ Even though neither *da*+present nor infinitive are excluded from the end-points of the Serbian/Croatian dialect continuum, it has been noted that the use of infinitive progresses westward (cf. Ivić, 1972; Piper et al., 2005 and references there). It is plausible then that the

can be extended to hold for the variation at the inter-speaker level or how consistently they underlie variable performance of other individual speakers. In other words, before we can measure out the variation, we first need to understand its nature. Studying the performance of an idealized (single) native speaker for this purpose seems to be a reasonable starting point.

FINDINGS

Stylistics: avoid repetition

As has been pointed out in the literature (cf. Ivić, 1972: 128; Piper et al., 2005: 325, a.o.), the reasons for the preference of infinitive over *da*+present can be purely stylistic – to avoid repetition. There are a number of contexts in which the *da* particle found in *da*+present structures can be virtually stacked. Namely, as is quite commonly assumed in the syntactic literature, there are at least three different kinds of *da* in Serbian (Todorović, 2012). *Da* can appear as a complementizer, a subjunctive marker, and the ‘lowest’ vP internal *da*, the one of interest in this paper (cf. Todorović and Wurmbrand, 2015; Author 1 and Author 2, to appear).

In our translation corpus, infinitives are often used to avoid the repetition of *da*. Using the infinitives after the modal verbs *morati* ‘must’ in (3), the number of instances of *da* has been reduced from (potential) six to four.

- (3) Zaboravljamo, za sada, **da** moramo *paziti* **da** se ne izgubimo
 forget.1P for now DA, i must.1P take-care.INF DA SE not get-lost

da moramo *znati* **da** se vratimo do ulaska u tunel
 and DA must.1P know how to SE return to entrance in Tunnel
 ‘We forget, for now, that we must be careful not to get lost, but must find our way back to the mouth of the tunnel’

(*Can’t and Won’t*: 218)

Instances such as (3) strongly indicate that whatever differences might underlie *da*+present as opposed to infinitive, they must be subtle enough to be suppressed by stylistic considerations.

native speakers in Vojvodina could employ more infinitives in their production than other speakers of Serbian.

Impersonal contexts

The use of infinitives in impersonal contexts corroborates the observations in the literature (cf. Belić, 2005; Piper et al., 2005) that impersonal predicates show a noticeable preference for infinitives. This is especially true for the impersonal modal verb *trebati* ('need') with non-referential subjects in the complement (4).

- (4) a. *Bilo je, naravno, još toga što je trebalo otkriti*
 was AUX of-course much of-that which AUX needed discover.INF
 'There was still much to learn, of course'
 (*Winter Journal*: 50)
- b. *Trebalo bi upotrebiti nešto nalik kvantnoj teoriji*
 needed AUX use.INF something like quantum theory
 'You needed to go to something like quantum theory'
 (*Shooting Angels*: 16)

In standard Serbian, the impersonal *trebati* 'need' with complements containing a referential subject requires *da*+present (cf. also Ivić, 1972: 123).

- (5) *Sutra treba da posetim prijatelja*
 tomorrow need.3S.pres DA visit.1S.pres friend.ACC
 'I need to/should visit a friend tomorrow'

Da+present, however, is not incompatible with impersonal interpretation, as it can be impersonalized by the reflexive particle *SE* (whose purpose is to suppress the agent theta role and render the meaning impersonal, cf. Marelj, 2004, a.o.). Still, impersonalized *da*+present is the dispreferred option (6b).

- (6) a. *Sutra treba pokositi travnjak*
 tomorrow need.3S.pres mow.INF lawn.ACC
 'Someone should mow the lawn tomorrow'
- b. *?Sutra treba da se pokosi travnjak*
 tomorrow need.3S.pres DA SE mow.INF lawn.NOM
 'Someone should mow the lawn tomorrow'

Note that the particle *SE* is not needed with the infinitive (6a). It seems that *SE* yields impersonalization that includes the participants in the conversation,

while the infinitive is simply unspecified for the external theta role, and is therefore viewed as ‘more impersonal’ in this context.⁹

Inanimate antecedents of the null subject

Another factor that made the appearance of the infinitive as the complement of a modal verb more likely was animacy, as the use of infinitives was often licensed by inanimate subjects. This effect is illustrated in the examples in (7), where both subjects are inanimate and abstract.

- (7) a. najčudovišnija smrt iz tebe **nije** **mogla** izvući ni jednu jedinu suzu
 most-monstrous death from you not -AUX could get.INF not one single tear
 ‘monstrous death could not could coax a single tear from you’

(*Winter Journal*: 130)

- b. Spasenje nam **može** **doneti** samo neodoljiva milost
 salvation us can bring.INF only irresistible grace
 ‘We can be saved only by irresistible grace’

(*Shooting Angels*: 156)

If the condition observed here proves to operate across-the-board, this would mean that *da*+present prefers its external theta role to be agentive/volitional.

Non-referential antecedents

The next factor that was associated with the choice of infinitives was referentiality of the antecedent. In (8a), the subject of the modal construction is the noun *čovjek* (‘man’) with generic reference, and in (8b) it is a universally-quantified noun phrase *svaki prolaznik* (‘every passer-by’) with universal reference.

- (8) a. Koliko blizu čovek **može** **prići** rubu života, a da ne padne?
 how close man can approach.INF edge of-life and DA not fall-off
 ‘How close might you get to the edge of life without falling off?’

(*Shooting Angels*: 68)

⁹ Piper et al (2005: 470) state that infinitive is the most neutral way to name/express a verbal action (cf. also Ajdžanović & Dražić, 2016: 23). It is unclear though how this insight can be formalized, as (verbal) nouns can do the same. What seems to be assumed here is a correlation between finiteness (and possibly case) and argument structure, which is both empirically and theoretically problematic.

- b. *prisonio sam novčanice uz staklo tako da ih svaki prolaznik može videti*
 I-pushed AUX notes against glass so that them every passer-by can see.INF
 'I pushed the notes up against the pane for any passer-by to see...'

(*Shooting Angels*: 20)

In both cases, the fact that the subject does not refer to a unique individual or a set of individuals seems to license the use of infinitives.

Impersonal modals and stative complements

In contrast to the modal verb *trebati*, which is impersonal by default, other modals like *moći* ('can') and *morati* ('must') require agreement and hence a potentially syntactically-active subject (9).¹⁰

- (9) a. Sutra moram da posetim prijatelja
 tomorrow must.1S.pres DA visit.1S.pres friend.ACC
 'I must visit a friend tomorrow'

- b. *Sutra mora da posetim prijatelja
 tomorrow must.3S.pres DA visit.1S.pres friend.ACC
 'I must visit a friend tomorrow'

Modal verbs *morati* and *moći* can be impersonalized using the SE morpheme (10a). It should be noted that the infinitive is used as the complement of the modal once the modal is impersonalized (*da*+present is not acceptable (10a')). The impersonalization can also be carried out by adding SE to the lexical verb, in which case the modal receives a default agreement suffix. Impersonalized *da*+present (10b') is out in this case (cf. also Stevanović, 1954 and Ivić, 1972).

- (10) a. Sutra se mora posetiti prijatelj
 tomorrow SE must.3S.pres visit.INF friend.NOM
 'A friend has to be visited tomorrow'
- a'. *Sutra se mora da poseti prijatelj
 tomorrow SE must.3S.pres DA visit.3S.pres friend.NOM
 'A friend has to be visited tomorrow'

¹⁰ Default agreement found on the impersonal *trebati* 'need' must then be viewed as operating in a different fashion.

- b. Sutra mora da se poseti prijatelj
 tomorrow must.3S.pres DA SE visit.3S.pres friend.NOM
 ‘A friend has to be visited tomorrow’
- b’. *Sutra se mora da se poseti prijatelj
 tomorrow SE must.3S.pres DA SE visit.3S.pres friend.NOM
 ‘A friend has to be visited tomorrow’

We also noticed that if the lexical verb is stative, as in (11), there is a tendency to impersonalize the modal verb using the SE morpheme, and once this is done, the infinitival form of the lexical verb becomes highly preferred.

- (11) a. **To** **se** **nikad nije** **moglo** **znati** dok ne
 that SE never not-AUX could know.INF until not
 dođem kući i ne razvijem filmove
 I-come home and develop films
 ‘But I never knew for sure until I got home and developed my rolls of film’
 (*Shooting Angels*: 258)
- b. Ono snage što je u njoj ostalo potrošila je na
 that strength that AUX in her left she-spent AUX on
 bes, dementnu ljutnju **zbog** **koje** **se** **nije** **mogla** **prepoznati**
 anger demented rage because of- SE not could recognize.INF
 which
 ‘Whatever strength was left in her she spent on anger, demented rage that made her unrecognizable’
 (*Winter Journal*: 191)

The alternatives to the examples in (11) containing *da*+present instead of infinitives would be sentences in (12).

- (12) a. To nikad nije moglo da se zna ...
 that never not-AUX could DA SE know.3S.pres
- b. ... zbog kojih nije mogla da se prepozna ...
 because of-which not-AUX could DA SE recognize.3S.pres

The examples in (12), however, would appear highly marked in the given context. Additionally, the alternative interpretation that arises (with certain verbs) is a reflexive one. (12b) could, thus, be interpreted as saying that she [the subject] was not able to recognize herself.

Deontic vs. epistemic modality

The last factor identified was the difference between epistemic and deontic modality. In (13), we have a sentence with an epistemic modal reading, and the infinitive, rather than *da*+present.

- (13) Znam kako je to **moralo** **izgledati** –
 I-know how AUX that must look.INF
- kasno uveče, mislila je na mene
 late evening she- thought AUX on me
 ‘I know how it must have been—late in the evening, she was thinking of me’
 (*Can't and Won't*: 154)

The choices of infinitives as complements of epistemic modals were quite systematic. Based on this observation, as well as our own intuitions, we hypothesize that infinitives are preferred in the complements of epistemic modals.

- (14) Znam kako je to **moralo** **da** **izgleda**
 I-know how AUX that must DA look.3S.pres
 ‘I know how it had to look’

(14) shows the equivalent of (13) with *da*+present, and according to our intuitions, the only possible reading is the deontic one.

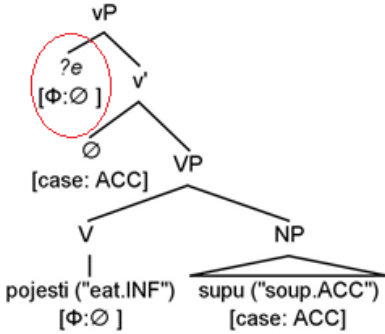
DISCUSSION

The empirical data from our study confirms that infinitives are a more likely choice in impersonal constructions, as pointed out in the literature. Some novel insights include the nature of the subject. When modal constructions have a non-referential, inanimate subject or non-agentive subject, infinitives are more likely to appear. Moreover, epistemic modal constructions appear to be better formed if they contain an infinitive and they sound degraded with *da*+present.

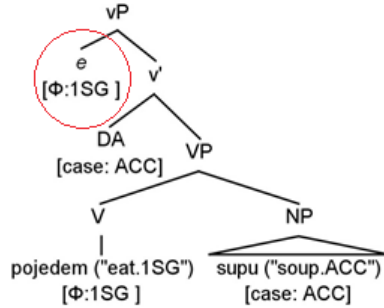
These differences between infinitives and *da*+present are systematic and interconnected enough to motivate a search for a unified account. The question that needs to be answered is why at least some speakers prefer infinitives over *da*+present constructions in epistemic modality contexts and when the subject is non-referential, non-agentive or inanimate. Author 1 and Author 2 (to appear) argue that infinitives might be different from *da*+present in that they do not project a Spec vP position, as illustrated in (2), repeated here as (15).

(15)

pojesti supu
eat.INF soup.ACC

da pojedem supu
DA eat.1S.pres soup.ACC

The sensitivity of *da*+present complements to the type of null subject referent supports the proposal that the difference between infinitives and *da*+present is in terms of Spec vP. Descriptively, there seems to be a correlation between a syntactically present null external argument and its interpretation. The effect of ‘discourse participant inclusion’, as well as the interference of the reflexive interpretation in intended impersonal contexts with *da*+present suggests that the syntactically present null element is more difficult to suppress; it is semantically active, and the speakers rather interpret it either non-generically or even as the binder of the reflexive SE. This effect seems to be completely absent with infinitives, and it appears that the interpretation of the null external argument of the infinitive is more easily obtained in relation to the properties of the matrix verb. These differences cannot be formalized before we fully understand the nature of syntactically and semantically present null elements.¹¹

The other question that arises is what connects the difference between epistemic and deontic modality to the structural discrepancies concerning the subject position. A possible direction for further research here is von Stechow and Iatridou’s (2003) suggestion that complements of epistemic and deontic modals are different in the kind of subject they contain, so that epistemic modals disallow

¹¹ In principle, the null element could be the result of raising (trace, copy) or a kind of PRO, if one assumes that these are control structures (cf. Wurmbrand, 2001, a.o.).

variable binding from the outside, which renders scopal ambiguities unavailable with them, as opposed to deontic modals.

CONCLUSION

In conclusion, we have provided further evidence that variation in the form of modal complements in Serbian is not completely free. Slight differences in the syntactic behavior of *da*+present and infinitive complements found in the translation corpus have been then taken to motivate the claim that they differ in terms of the kind of subject that they have. Specifically, non-referential, inanimate subjects, impersonal and epistemic modal constructions have been linked to the greater likelihood of infinitives. This link has been accounted for by assuming a structural difference in terms of the presence/absence of the external argument position in syntax (Spec vP).

We have managed to highlight only a small fraction of possible factors influencing the choice of one form over the other. The fact remains that outside the limited set of contexts identified here, the variation is still mysterious. If we maintain that the syntactic presence of a null subject in the structure differentiates *da*+present from infinitives, subtle interpretational differences are expected with referential subjects as well. What point of modal meaning will be affected and to what extent can only be uncovered after a careful investigation.

Peđa Kovačević, Tanja Milićev, Ivana Đurić Paunović

VARIJACIJA U NELIČNIM DOPUNAMA U SRPSKOM JEZIKU: EMPIRIJSKI NALAZI NA NIVOU JEDNOG GOVORNIKA

Rezime

Rad se bavi istraživanjem faktora koji čine odabir infinitiva kao dopune modalnih glagola prihvatljivijim u odnosu na *da*+prezent na ograničenom korpusu tri književna prevoda, kao i načinom sintaksičke reprezentacije varijabilnih struktura. Uz pomoć analize konteksta, potvrđuju se dosadašnja opažanja iz literature da se infinitiv pojavljuje umesto *da*+prezenta zbog stilističkih razloga (izbegavanje ponavljanja partikule *da*), kao i da je infinitiv češći u impersonalnim kontekstima. Novi doprinos ovog istraživanja čini ukazivanje na kontekste u kojima je subjekat neživ, apstraktan, nereferencijalan i neagentivan, kao i konteksti epistemičke nasuprot deontičkoj modalnosti u kojima je infinitiv prihvatljiviji, ako ne i obavezan. Kako se svi ovi faktori mogu povezati s prirodom (nultog) subjekta dopune, objašnjenje ovih razlika može se tražiti na nivou argumentacijske strukture – vP-a ili proširenog vP domena. Uvidi stečeni na osnovu varijacije unutar jednog govornika, na

kontrolisanom korpusu, predstavljaju dobru polaznu tačku za dalje istraživanje ovih i dodatnih faktora kod/ među drugim govornicima.

Ključne reči: nelične dopune, *da*+prezent, infinitiv, sintaksička varijacija, analiza prevoda

REFERENCES

- Ajdžanović, J. – Dražić, J. (2016). Sintaksičko-semantička analiza konstrukcije za + infinitiv i njene pragmatičke implikacije. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, XLI-1, 21–31.
- Auster, P. (2012). *Winter Journal*. New York: Faber and Faber.
- Brozović, D. (1953). O razlikama između infinitiva i prezenta s veznikom da. *Jezik; časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, 2/5, 153–154.
- Davis, L. (2014). *Can't and Won't*. London: Penguin Books.
- Dejvis, L. (2015). *Ne mogu i neću*. Beograd: Geopoetika. Prevod: Ivana Đurić Paunović.
- Fintel, Von K. – Iatridou, S. (2003). Epistemic containment. *Linguistic Inquiry*, 34(2), 173–198.
- Gallis, A. (1970). Zum Gebrauch von DA+Präsens versus Infinitiv beim Futurum I in Serbokroatischen: Untersuchungen über die 'Koreni' von Dobrica Ćosić. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 13/2, 217–223.
- Gudkov, V. P. (1958). Употребление инфинитива и конструкции с да в сербском языке (сочетания с глаголами). *Вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков*, 6, 98–112.
- Hope, C. (2011). *Shooting Angels*. London: Atlantic Books.
- Houp, K. (2013). *Lov na anđele*. Beograd: Geopoetika. Prevod: Zoran Paunović i Ivana Đurić Paunović.
- Huddican, B. & Plunkett, B. (eds.) (2010). Formalizing syntactic variability. *Lingua* (Special Issue), 120/5, 1057–1332.
- Ivić, M. 1970. O upotrebi glagolskih vremena u zavisnoj rečenici: prezent u rečenici s veznikom da. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 13/1, 43–55.
- Ivić, M. 1972. Problematika srpskohrvatskog infinitiva. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. 15/2, 115–138.
- Katičić, R. (1986). *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. nacrt za gramatiku*. Zagreb: HAZU.
- Klajn, I. (2005). *Gramatika srpskog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Kovačević, P. – Milićev, T. (to appear). The nature(s) of syntactic variation: Evidence from the Serbian/Croatian dialect continuum. Paper submitted to *Proceedings of Formal Description of Slavic Languages 12, Berlin, 2016*.
- Libermann, A. (1992). The relation of speech to reading and writing. *Advances in Psychology* 94, 167–178.
- Linnel, P. (2004). *The Written Language Bias in Linguistics*. London/New York: Routledge.
- Oster, P. (2012). *Zimski dnevnik*. Beograd: Geopoetika. Prevod: Ivana Đurić Paunović.
- Piper, P. – AntoniĆ, I. – Ružić, V. – Tanasić, S. – Popović, L. & Tošović, B. (2005). *Sintaksa savremenog srpskog jezika: prosta rečenica*. Beograd: Institut za srpski jezik SANU.
- Marelj, M. (2004). *Middles and Argument Structure across Languages*. PhD dissertation, Netherlands Graduate School of Linguistics.
- Moskovljević, M. S. (1936). Još o upotrebi svezice „da” s prezentom mesto infinitiva. *Naš jezik*, 4, 106–113.
- Nord, C (1997). *Translation as a Purposeful Activity: Functionalist Approaches Explained*. Manchester: St. Jerome.
- Stevanović, M. 1954. Naporedna upotreba infinitiva i prezenta sa svezicom da. *Naš jezik (nova serija)*, 5/3-4, 85–102 & 5/5-6, 165–185.
- Todorović, N. (2012). *The Indicative and Subjunctive da-Complements in Serbian A Syntactic-Semantic Approach*. PhD dissertation, University of Illinois.
- Todorović, N. – Wurmbrand, S. (2015). (In)Finite possibilities of ‘da’: Restructuring the tense and aspect domains. *Workshop on aspect in embedded clauses*, ZAS, Göttingen. Preuzeto sa <http://wurmbrand.uconn.edu/Resources/da%20da%20da%20HO.pdf>
- Wilss, W. (1996). *Knowledge and Skills in Translator Behaviour*. Amsterdam: John Benjamins.
- Wurmbrand, S. (2001). *Infinitives: Restructuring and Clause structure*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Dušanka Zvekić-Dušanović*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDC 811.163.41'367
DOI: 10.19090/gff.2018.1.453-466

KONDICIONALNE KONSTRUKCIJE S VEZNIKOM AKO I GLAGOLOM HTETI U PROTAZI**

U radu se analiziraju kondicionalne rečenice s veznikom *ako* u kojima se u funkciji predikata protaznog dela pojavljuje složeni predikat s modalnim glagolom *hteti*. Uočeno je da je u takvim rečenicama često i predikat apodoze modalno obeležen; ostvaruju se modalni pokazatelji podsticaja ili mogućnosti. Pod podsticajem se podrazumevaju različiti indikatori obaveze, nužnosti, potrebe, poželjnosti da se ostvari situacija označena dopunom. Tipična struktura za ovaj semantički model predstavljena je glagolom *morati*: *ako hoće X, mora Y*. U modalne indikatore mogućnosti ubrajaju se različita sredstva za iskazivanje dozvole, sposobnosti, sticaja okolnosti da se ostvari situacija označena dopunom. Za ovakvu semantičku kombinaciju tipičan je model s modalnim glagolom *moći*: *ako hoće X, može X*.

Ključne reči: srpski jezik, kondicionalne konstrukcije, uslovne rečenice, veznik *ako*, modalnost, modalni glagoli.

UVOD

1. Predmet ovog rada jesu kondicionalne konstrukcije u kojima govornik polazi od pretpostavke da postoji htenje, volja, želja subjekta za ostvarivanjem neke situacije i povodom toga iznosi svoj stav o potrebi ostvarenja neke druge situacije da bi se željena ispunila ili o mogućnosti ostvarenja željene situacije. Predikat protaznog dela ovakvih kondicionalnih rečenica predstavljen je modalnim glagolom *hteti* i dopunom, pri čemu dopuna referiše o situaciji željenoj od strane subjekta. U apodoznom delu se, u tom slučaju, najčešće javljaju modalne strukture: 1) one kojima se iskazuje neka druga situacija koju je neophodno/poželjno ostvariti da bi se ostvarila željena, ili 2) one kojima se iskazuje mogućnost ostvarivanja željene situacije. Ovakvi apodozni predikati mogu se realizovati pomoću tipičnih predstavnika značenja nužnosti (glagola *morati*) i mogućnosti (glagola *moći*):

* dusazd@gmail.com

** Rad je nastao u okviru projekta *Sintaksička, semantička i pragmatička istraživanja standardnog srpskog jezika* (178004), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

- 1) *ako hoće X, mora Y;*
- 2) *ako hoće X, može X.*

Ovaj tip klauze pripada realnim uslovnim klauzama, kojima se iskazuje ostvarljiv i aktuelan uslov (Piper–Klajn, 2013: 518). Karakteriše ga pojavljivanje indikativa i u zavisnoj i u upravnoj klauzi, a u upravnoj se može ostvariti i glagol u imperativu. Realne uslovne klauze M. Ivić opisuje prema semantičkom principu, tj. kao tip u kojem „govorno lice ne zna da li postoji (da li je postojala, odnosno da li će postojati) radnja imenovana tim predikatom, pa njenim postojanjem uslovljava ostvarivanje onoga što je saopšteno apodozom” (Ivić, 2008: 205–206). Rečenicama s realnouslovnim veznicima detaljno se u novijoj lingvističkoj literaturi bavi M. Kovačević (2013). Rečenice s veznicima *ako* i *ukoliko* razvrstava na osnovu glagolskog oblika u predikatu uslovne klauze, prihvatajući klasifikaciju po kojoj se, „prema vremenu važenja, uslovi mogu podeliti na: (1) budući uslov, (2) sadašnji uslov, (3) prošli uslov i (4) svezremenski uslov” (Stanojčić–Popović, 2002: 320). Među primerima koje autor navodi nema onih s modalnim glagolom *hteti*; međutim, zabeleženi su primeri s glagolom bliske semantike – *želeti* (Kovačević, 2013: 13):

Ako želiš žensko dete, moraš se šest meseci odreći ljubavnih odnosa (T. Ašić, 10); [...] ne smeju da osvoje ni bod manje od Grka u utorak uveče ukoliko žele direktno u Brazil (Večernje novosti, 13. 10. 2013, 39); I zato roditelji, ako zaista želite da vaša deca ostanu ovde, a ne da grade karijere po belom svetu, učite decu da pripadaju ovom podneblju (Politika, 5. 10. 2013, 18).

Ono što smatram značajnim pokazateljem ovih primera jeste činjenica da su i apodozni predikati modalno obeleženi; pojavljuju se modalni glagoli *morati* i *smeti*, kao i imperativ.

Za potrebe ovoga rada pregledan je *Korpus savremenog srpskog jezika* i zabeleženo je 645 primera s protaznim predikatom *hteti* (u prezentu) i dopunom. Od toga se čak u 392 (60,7%) primera u apodozi javlja modalni indikator.¹

¹ Iako veoma zastupljene u korpusu (26,3% od ukupnog broja primera s prezentom glagola *hteti* u protazi), ovom prilikom se neće razmatrati rečenice tipa: On je dobar poznavalac književnosti, *ako hoćete* i vrhunski stručnjak (PCJ); On je dobar pisac, *ako hoćete* i stilista (PCJ). Njihova je karakteristika da realizacija sadržaja upravne klauze nije uslovljena realizacijom sadržaja zavisne klauze. One se mogu svrstati u klasu tzv. retoričkih kondicionala (up. Moskovljević Popović, 2018).

U analizi je fokus na apodoznom delu kondicionalne konstrukcije. Prikazuju se različita leksička i sintaksička modalna sredstva koja se ostvaruju u upravnom delu i precizira se njihova semantika.

ANALIZA

1. Apodozni predikat sa značenjem podsticaja

1.1. Prilikom iskazivanja nužnosti, podsticaja jakog intenziteta, najčešće se u apodozi pojavljuje modalni glagol *morati*. Građa pokazuje da su podjednako zastupljeni primeri u kojima protazni deo kondicionalne konstrukcije prethodi apodoznom i oni u kojima apodozni deo prethodi protaznom:

[...] ako hoću da budem dobar bogoslov, moram najpre dobro i istinski da se molim (spc_n.txt); Ideološki možeš da ostaneš čist, a ako hoćeš da se baviš politikom moraš da zavučesh ruke do lakata u pogan i krv (kuldod00_n.txt); Kaže, ako hoćeš zdravo da se hraniš, bar jednom dnevno moraš jesti kašikom (poli080518.txt); Procedura je uspostavljena i, ako hoćemo da dodirnemo 'd' od demokratije, moramo da je poštujemo (rts080710.txt); [...] ali ako hoćemo da ljudi tamo ostanu, onda im moramo obezbediti da rade i zarade, da imaju kuće i struju, škole (poli080224.txt); Jer, ako hoćemo da živimo u demokratiji, moramo da prihvatamo rezultate izbora (poli070128.txt); [...] ako hoćemo da saznamo istinu o vremenu u kom živimo, moramo upoznati i jedne i druge (Flj-filo_n.txt); [...] ako hoćete da opstanete kao kreativna i zdrava ličnost, morate da stvorite mali „džep“ za sebe (poli101202.txt); U Samari su odlučili da njima pripadne ekskluzivno pravo na „Žigulovskoje“ a drugi, ako hoće i dalje da ga proizvode, moraju za to da plate (poli000821.txt); Svaki seljak, ako hoće da opstane, onda mora da zna bar 15 zanata, seljaci sve znaju da rade (rts090222.txt); No, kako sada stvari stoje, ako hoće da putuju u Berlin ili Barselonu, morace dugo da čekaju u redovima ne bi li dobili vizu (poli081204.txt).

Bilo bi lepo da se iskoreni to verovanje u našem narodu, da moraš da ukradeš biljku ako hoćeš da ti bude lepa (poli090312.txt); Moraš nešto da izmisliš, ako hoćeš da zaradiš (rts080923.txt); kako ja vidim stvari moramo da pobedimo u svim mečevima ako hoćemo da prodemo dalje

(rts090614.txt); Moramo svi da se žrtvujemo ako hoćemo da sačuvamo Zemlju (poli100106.txt); [...] ali moramo da budemo jedinstveni ako hoćemo na najbrži mogući način da poboljšamo ambijent u košarci (poli080302.txt); [...] moramo da požurimo ako hoćemo da uspostavimo potpunu kontrolu političkih partija nad institutima (poli100322.txt); Morate biti spremni da saradujete sa neprijateljima ako hoćete da se okonča pobuna (rts100129.txt); [...] mora da dolazi na rehabilitaciju ako hoće da izleči nogu (poli060815.txt); [...] savetovao joj da mora da bude staložena ako hoće da postane predsednik (poli070504.txt); [...] zatvorenici u njegovom zatvoru u okrugu Marikopa moraju da vrte pedale ako hoće da gledaju televiziju (rts100409.txt).

Slabiji intenzitet podsticaja iskazuje se glagolom *trebati*, koji je takođe frekventan u građi. I u ovim primerima registrovane su obe mogućnosti redosleda klauza:

[...] ako hoćemo da opstanemo, treba da prepoznamo glasove naših prethodnika kao naše savremenike (kuldod02_n.txt); [...] ako hoćemo nešto dopadljivo i slatko, onda treba da kupimo „milka” čokoladu (poli101127.txt); [...] da je vlada kao i mlada nevesta: ako hoće dobro da se uda, treba najpre da se dopadne mladoženji pa tek onda komšiluku (republika316.xml).

Stručnjaci kažu da sa pripremama treba početi deset godina pre penzionisanja, ako hoćemo da izbegnemo mnoge neželjene pojave (poli080828.txt); [...] parlament treba da bude mesto u kome se neguje kultura dijaloga, ako hoćemo da nas građani poštuju (poli071029.txt); U našoj sredini Kopaonik već godinama važi za mesto gde obavezno treba otići ako hoćete da okolini date do znanja da ste „neko i nešto” (svt225_n.txt).

S ovim značenjem, ali daleko manjom frekvencijom, zabeležen je i glagol *valjati*:

[...] učiš šta mu valja besjediti i s koje strane, ako hoćeš da te sluša, ako hoćeš da budeš narodan književnik (Danicic.xml); Sve ove događaje koji su potresali stari svet valja imati u vidu ako hoćemo da pravedno ocenimo poslednjeg velikog astronoma aleksandrijskog Klaudija Ptolemaja (carstvo_n.txt).

Neophodnost, nužnost, potreba da se izvrši situacija imenovana u apodozi iskazuje se i priloškim predikatima tipa: *neophodno je*, *nužno je*, *potrebno je*:

Zmijski jezik, jezik mržnje, kritike, osude, neophodno je, o kojem govori Maršal Rozenberg, zameniti „jezikom saosećanja”, razumevanja i poštovanja, ako hoćemo da konstruktivno rešavamo sukobe (poli090926.txt); Ja sam tvrdo uveren da je svakom narodu, ako hoće da je narod, nužno da se razvija ne samo u jednom pravcu, već raznostruko, u svim granama nauke (kuldod01_n.txt); [...] ako hoćemo da nastavimo stvaranje modernog kluba, potrebno je da svi segmenti funkcionišu brže (rts101106.txt).

Takvu semantiku imaju i predikati s pridevima u leksičkom jezgru, tipa: *neophodan je*, *potreban je*:

[...] kazna je neophodna u vaspitanju ako hoćemo da od deteta bude „dobar čovek”, smatraju Srbi (pr_o_det.txt); [...] ako hoćemo da se spasemo kao narod, svuda su nam potrebni dobri domaćini (poli090929.txt).

U apodozi se pojavljuju i glagoli podsticaja, kao što su: *savetovati*, *predlagati*, *prisiljavati* i sl. Njima se iskazuje delovanje na nečiju volju, mobilisanje nekoga na akciju:²

Posle toga i tužilac i advokat oštećenog lica su mi savetovali da napustim Kanadu ako hoću da preživim (poli070101.txt); Ipak, savetujem mu, ako hoće da uspe, da ode u mesare ili automehaničare (svt225_n.txt); [...] ako hoće i dalje da razgovaraju, mi predlažemo da najpre deblokiraju pregovore (rts090521.txt); [...] Grci koji su mu predložili da se moli svetom Vartolomeju ako hoće da dobiju dete . (poli060509.txt); Ovaj dobrovoljni otkup pšenice prisiljava sve seljake da svojevolutno, ako hoće da žanju žito, ulože po 10.750 dinara po zasejanom jutru i da ih poklone državi i narodu (poli091224.txt).

Neretko se u funkciji apodoznog predikata pojavljuje imperativ, kojim se iskazuju različiti intenziteti i tipovi podsticaja, koji kao govorni činovi pripadaju zahtevu, savetu, preporuci i sl.:³

² Oni se u literaturi označavaju terminima: inicijativno-komunikativni (Ivić, 1970: 46–47), prinudno-manipulativni (Batišić, 1978: 76), modalno-komunikativni (Radovanović, 1977: 110), performativni glagoli za iskazivanje imperativnosti (Piper, 2005: 661). Up. detaljnije o glagolima podsticaja kod D. Zvekić-Dušanović (2011: 162–178).

Veruj narodu, ako hoćeš da narod veruje tebi (poli070118.txt); Kažu ljudi, ako hoćeš da se raduješ, da uživaš, onda dođi u Banat, u Kikindu, a za ostalo će se pobrinuti domaćini (poli061011.txt); Ako hoćeš da ideš iz zemlje – nauči engleski, ako hoćeš da ostaneš – nauči kineski (rts101102.txt); Ako hoćeš da uradiš nešto dobro za godinu dana – posej kukuruz; ako hoćeš za 10 godina – posadi voćku; ako pak hoćeš za 100 godina – školuj ljude (poli100223.txt); [...] ako hoćemo da budemo i domaćini nesvrstanimi – onda razmislimo koliko je mudar ovaj potez (poli090601.txt); [...] ako hoćete da dobro jedete, kupujte akcije, a ako hoćete mirno da spavate, kupujte državne papire (poli010708.txt); Priznajte Kosovo, ako hoćete u Evropu (poli080827.txt).

Vrednost imperativa, ukoliko se odnosi na 3. lice, ima konstrukcija *neka* + prezent:

[...] ako hoće izbore u decembru, neka podnese ostavku i eto parlamentarnih izbora (poli061107.txt); Neka dođe ako hoće još da me vidi (Mih_Tikv_n.txt); Pa, ako hoće da nas kontrolišu, neka plate (poli080915.txt).

U predikatu apodoze zabeleženi su i prezent i futur I, koji, u ovim kontekstima, imaju modalno značenje, tj. iskazuju šta treba raditi:

[...] kad si na moru pliva ti glava na vodi – ako hoćeš da je nalepšaš, veže se mašna (OlovkaPiseSr.xml); [...] ako hoćeš da menjaš društvo – onda se baviš politikom (poli090117.txt); Obnavljaš lekciju dok ne utvrdiš gradivo, ako hoćeš prelaznu ocenu, inače ponavljaš ili te izbace (nin0203_n.txt); Stoga kod mojih sugrađana vlada mišljenje da, ako hoćemo porodičnu harmoniju, dobru majku i pedantnu suprugu, oženimo Srpkinja (poli010429.txt); Angažovaće najstručnije ljude iz te oblasti, ako hoće dobar zakon (poli101024.txt).

³ O govornim činovima, tipovima i jačini ilokutivnog napona direktivnih iskaza up. Lj. Popović (2005: 1021–1038). O ilokucionoj funkciji apodoznih predikata kondicionalnih konstrukcija govori i V. Hrakovski: „The illocutionary function of prescriptive MCs is to transmit the speaker’s prescription (command, advice, request, etc.) for the performer (mostly, the listener) to implement the action described” (Xrakovskij, 2005: 14).

1.2. Apodoznim predikatom može se iskazivati i zabrana, odnosno potreba da se ne vrši imenovana situacija. Podsticaj za neizvršavanje situacije ostvaruje se negiranim glagolom *trebati*:

Treba se lečiti od slabosti i mekuštva. I ako hoćeš da to postigneš, ne treba ponavljati svakog dana: „Ah, kako mi je teško” (Dosljaci-sve.xml); [...] dobacio je za radnom večerom nemačkoj kancelarki Angeli Merkel da „ne treba previše da pritiska ako hoće da uspe” (poli101113.txt).

Negirani glagol *moći* takođe nosi značenje zabrane, odnosno saveta da se ne vrši radnja imenovana njegovom dopunom ukoliko se želi ostvarivanje radnje protaze:

[...] ako hoćeš nešto konkretno da kažeš, ne možeš ostati na nivou poezije (varia.txt); [...] ako hoćemo da gradimo pravnu državu, onda se dogovori ne mogu praviti mimo pravnih institucija (poli080622.txt); [...] ako hoćete da napravite metropolu, ne možete primenjivati logiku palanke (poli081026.txt); Međutim, ni on neće moći mnogo da pobegne od programa radikala ako hoće da uzima njihove birače (poli080922.txt).

Zabrana se iskazuje i negiranim glagolom *smeti*:

To nije dobar znak i ne bi smelo da su u tom znaku nijedni izbori, ako hoćemo da budu pravi, istinski i demokratski (poli010419.txt); [...] dragocenu snagu, čiji nijedan delić ne sme utrošiti na užasavanje od rane ako hoće da je preživi ili da živi nekako i s njom (Sudbine_n.txt).

I negirani priloški predikat *nije dozvoljeno* nosi značenje zabrane:

I spoznajom da nam nije više dozvoljeno ni da volimo ni da saosećamo, ako hoćemo da budemo „dobri patrioti” (poli081025.txt).

Takvo značenje imaju i negirani imperativ i konstrukcija *nemoj + da + prezent*:

Ruse ne pominji ako hoćeš da izvučeš bar mršavu dvojčicu (poli091213.txt); [...] ako hoćeš da budem potpuno mirna s one strane groba, nemoj da mučiš sebe, nemaj griže savesti, ne prebacuj (Dosljaci-sve.xml).

1.3. Evaluativnim predikatima tipa *dobro je / nije dobro* indirektno se utiče na akciju subjekta u smislu da *treba / ne treba* izvršiti datu situaciju:

Relativno inteligentan čovek bi rekao, ako hoću Subotiću da učinim nešto, bolje je da nemamo nikakav kontakt, da naša veza ostane tajna (nin0201_n.txt); [...] ako hoćemo budućnost, a tamo je dobra sirovinaska baza i mogla bi da se pokrene proizvodnja, onda je bolje naći strateškog partnera (poli100118.txt); Nije dobro ni da predsednik države, ako hoće da mu narod veruje, ne zna za izručenje bivšeg predsednika Hagu (poli010703.txt).

2. Apodozni predikat sa značenjem mogućnosti

2.1. Odluka za ostvarivanje situacije označene dopunom glagola *moći* zavisi od volje subjekta glagola *hteti*. Glagolom *moći* iskazuje se dozvola ili pravo na ostvarivanje situacije na osnovu izvesnih karakteristika ili moći govornika, pozicija u društvu, odgovarajućih kompetencija, sile zakona i sl. Primarno značenje „imati dozvolu” imaju sledeći primeri:

Čoveka u pećini dočeka glas da može da uzme te kamenčiće, ako hoće (poli061026.txt); [...] domaćini su ga upitali: „Možemo li i mi da radimo kao Japanci”? Odgovor je bio: „Možete ako hoćete” (poli010625.txt); [...] da Oznu ne interesuje njegova politička prošlost i zavrzlama oko Pečata i da može, ako hoće, sa prvim transportom da krene na kopno (republika308.xml); Jesi li sigurna da ne želiš da ga zadržiš? Ti znaš da možeš ako hoćeš (BB-zveri-s.xml); [...] među kojima su bile i jedne, crne, paradne, kočije. Pavle, ako hoće, može da ih upotrebljava (seobe2.txt); Nije ona više dete. Kapetan je može, ako hoće, poljubiti (seobe2.txt).

Dominantno značenje „imati pravo” ilustruju primeri kao što su:

[...] niko ne može da ih natera da povećaju cene . - Možemo da prevozimo putnike i besplatno ako hoćemo (poli080306.txt); Na primer, mi možemo, ako hoćemo, doneti odluku da se znak pitanja izostavlja u upitnim rečenicama sa upitnom reči (ms-jezik_n.txt); Damčević u stanu odgaja piliće i svinje, dežurni inspektor je rekao da može da gaji i kravu ako hoće, jer je to njegovo privatno vlasništvo (poli090530.txt); Karić je rekao da „država može sve da uradi, i da zabrani rad ako hoće, to nije problem, vlast može sve” (poli010722.txt); Lekić bi u toj varijanti u skupštini ostao samo kao nezavisni poslanik, koji ako hoće, može da glasa za predloge PSS - a (poli060113.txt).

Ima, upravo, i primera u kojima je ekspliciran modalni indikator *imati pravo*:

To nije kažnjivo, a i Ljajić i Vukčević imaju pravo da, ako hoće, kažu u lice Karli Del Ponte da vole Mladića do ludila (poli060927.txt); Svako ima pravo da se ženi, dvaput, triput, ako hoće i sto puta, ali mora svaki put da se razvede od prethodne žene (poli100121.txt).

Jedno od sredstava za iskazivanje dozvole jeste i modalni glagol *smeti*:

Smete odmah, ako hoćete, da radite sve što vam je korisno, da obrađujete zemlju, idete gde god hoćete, da napasate stoku (poli010527.txt); Hit je regulativa 2257 / 94 koja određuje koliko sme da bude zakrivljena banana ako hoće u EU . (poli070429.txt).

Dozvola se iskazuje i priloškim predikatom *dozvoljeno je*:

Guverner je rekao da je bankama dozvoljeno da, ako hoće, za petinu smanje nivo kredita u Srbiji (rts100226.txt).

Polazeći od pretpostavke da sagovornik želi ostvarivanje situacije, govornik može i imperativom davati saglasnost, dozvolu za njeno izvršenje:

[...] od volje ti je, ako hoćeš idi, ako nećeš ne moraš (zbornikFM_01.xml); A ja kažem, nazovi me ako hoćeš i testijom, samo me nemoj razbiti (kuldod01_n.txt); Krsti ga ako hoćeš i u adventističkoj crkvi, ali se neće zvati po mrtvim ljudima (romi-001_n.txt); Sa'rani me prvo, pa onda radi šta znaš. Dovedi, posle, Cigane da ti sviraju ako hoćeš (Mih_Tikv_n.txt); Vjeruj u crnog đavola ako hoćeš, samo ne zalazi po meni i ne traži da te slijedim (an-kovac.xml); Ti ćeš sa mnom i sa vojskom lađom iz Kopra, a posle se vrati, ako hoćeš (poli090718.txt).

Značenje dozvole, saglasnosti ima i konstrukcija *neka* + prezent u sledećim primerima:

A može da dođe kad hoće. Eto sutra, ako hoće, neka dođe (tasana.txt); Neka ide ako hoće. Njegova stvar (mo103012_n.txt); Neka se udaje, ako hoće (hasanagin.txt); Nisam hteo da podižem taj fašistički novac. Neka moji naslednici, ako hoće, uzmu kad ja umrem (poli080215.txt); [...] a ovi lopovi, ako hoće, neka krađu (poli070903.txt).

Za iskazivanje dozvole i saglasnosti pojavljuje se i samostalno upotrebljena konstrukcija *da* + prezent. U tom slučaju modalni glagol *moći* implicitno je prisutan, može se dodati konstrukciji:⁴

– Je li to zbog Zorke? – progovori Stiković odjednom. – Pa, baš ako hoćeš, da govorimo i o tom. Jest, i zbog Zorke (na-Drini.txt); Odgovorio je da to ne dolazi u obzir, da uzmemo pare ako hoćemo, a ako nećemo, on će da ih vrati u Beograd (poli090206.txt); Dodik je, aludirajući na rukovodstvo SDS-a, poručio da „veruju u to ako hoće” (poli071211.txt); Odande mu je stigao brzometan odgovor da ih tuži, ako hoće, nadležnom organu uprave (poli090403.txt).

2.2. Glagolom *moći* iskazuje se i sposobnost subjekta za ostvarivanje situacije označene dopunom. Izvor mogućnosti su njegove karakteristike. Tada je značenje ovog modalnog glagola „biti u stanju”:

Primer krađe skulpture sa Čukur - česme pokazuje kako lako policija može da bude efikasna samo ako hoće (poli100526.txt); [...] (je) lebdela slika trenutno viđena u crkvi, i njoj se činjaše da može da je ponovo oživotvori, samo ako hoće (cosicb_2_n.txt); [...] sam sebe uverio da je zdrav, da može da se miče slobodno, da govori i da se smeje glasno, da peva ako hoće (na-Drini.txt); [...] ovaj pisac najčešće se bavio ratnom temom, osuđivao i radio ono što intelektualac može – ako hoće (poli080217.txt); Dragana Tomića najurili iz SPS, a zašto - to on najbolje zna – pa može da vam kaže, naravno ako hoće (poli010508.txt).

Uverenost govornika da će subjekat, ukoliko hoće, ostvariti situaciju, da je sposoban za to, može se iskazati i futurom I:

[...] oženićeš se ako hoćeš, a ako ne, ostaćeš gospodine, ipak za mene moj gospodin brat – zet (Afrika-lat.txt); [...] kazaće sama ako hoće (romi-001_n.txt); Ako želiš, ako ti je potreban, ako hoćeš, ti ćeš ga naći (cosicb_2_n.txt).

2.3. Glagolom *moći*, kao što je to pokazano na prethodnim primerima, najčešće se označava mogućnost. Zabeleženi su, međutim, i primeri u kojima

⁴ O konstrukciji *da* + prezent bez modalnih glagola up. Mrazović (2009: 188–189).

govornik ovim glagolom označava svoju spremnost za izvršavanje situacije označene dopunom, ukoliko je sagovornik s tim saglasan, tj. ukoliko je to u skladu s njegovom voljom:

[...] ako hoćete, mogao bih da odem na prugu, do kraja decembra dobrovoljno da radim, šta bilo (an-isakovi.xml); [...] sudija postaje već i malo nervozan. „Pa, ne znam, ali, ako hoćete, ja sve te provjere moгу da izvršim do sljedećeg ročišta” (lausevic.xml); Vi bi sigurno da vidite da li je na lađi; ako hoćete, možemo priterati sasvim blizu (SaSilamaNe.xml); [...] čuo sam da su se u međuvremenu venčali, ili još malo kasnije, možemo da proverimo u dokumentima ako hoćete – i poče da ustaje (romi-002_n.txt).

U sledećim primerima spremnost govornika da ostvari imenovanu situaciju iskazana je futurom I:

Čekaću te ako hoćeš (rastk01_n.txt); Nećemo raditi kao drugi poslednjih godina, sačekaćemo i, ako hoćete, normalne finansijske uslove (poli010218.txt); Javiću, ako hoćete, da donese puno mašni (anbulato1.xml).

Saglasnost, spremnost govornika da ispunji volju subjekta protaznog dela kondicionalne konstrukcije postiže se i različitim leksičkim sredstvima: glagolom *pristajati*, pridevom *gotov*, skraćenicom *OK* i sl.:

[...] pristajem čak i da ostanem tamo, da vam budem metresa, – reče gorko – ako hoćete (crnj-kap.xml); Gotov sam, ma šta o meni mislili, da odem ne samo iz vašeg kvarta, nego i iz Beograda, ako hoćete (Dosljaci-sve.xml); Palo je nekoliko cigala i na moje prozore, ali ako hoćete, ja sam i bez toga gotov da idem (crnj-kap.xml); Hoćeš da odemo u šetnju? [...] OK, ako hoćeš (romi-001_n.txt); [...] ako hoćeš tim tonom da razgovaraš, ok, mogu i ja, pomisli (romi-002_n.txt).

ZAKLJUČAK

U radu je prikazan jedan tip kondicionalnih konstrukcija, koji karakteriše realizacija modalnog glagola *hteti* u protazi. Ustanovljeno je da se, u tom slučaju, u velikom procentu i u apodozi ostvaruje neki od modalnih indikatora. Analiza je pokazala da se apodozni modalni markeri mogu podeliti u dve kategorije: 1) one kojima se iskazuju različite vrste podsticaja, i 2) one u kojima je zastupljeno značenje mogućnosti. Podsticaji različitih jačina i tipova iskazuju se: modalnim

glagolima *morati*, *trebati* i *valjati*; predikatima s leksičkim jedinicama koje sadrže semantiku nužnosti, neophodnosti, potrebe i sl.; imperativom i modalno upotrebljenim prezentom i futurom. Sa značenjem zabrane pojavljuju se negirani glagoli *trebati*, *moći* i *smeti*, leksička sredstva i negirani imperativ. U okviru značenja mogućnosti izdvojeni su podtipovi: dozvola subjektu da ostvari željenu situaciju, sposobnost subjekta za izvršavanje situacije i spremnost govornika da udovolji želji subjekta protaznog predikata. Najfrekventniji modalni pokazatelji mogućnosti u apodozi su: modalni glagoli *moći* i *smeti*, imperativ, konstrukcija *da* + prezent, futur I i različita leksička sredstva.

Dušanka Zvekić Dušanović

CONDITIONAL CONSTRUCTIONS WITH CONJUNCTION *AKO* AND VERB *HTETI* IN PROTASIS

Summary

The paper analyses conditional sentences with the conjunction *ako* in which a complex predicate with the modal verb *hteti* appears as the predicate of the protasis. In such sentences, the apodotic predicate is often modally marked, and it contains modal constructions, which: 1) describe an action one must or should perform before they perform a desired one, or 2) express the possibility of carrying out the desired situations. The means for expressing these apodotic predicates can be typical representatives of the meaning of necessity (the verb *morati*: *ako hoće X, mora Y*) and possibility (the verb *moći*: *ako hoće X, može X*). The language units expressing the stimuli of different strengths and types include the modal verbs *morati*, *trebati* and *valjati*; predicates with lexical units containing the semantics of requisiteness, necessity, need, etc.; and imperative and modally used present and future tenses. The negative verbs *trebati*, *moći* and *smeti*; lexical instruments; and negative imperative carry the meaning of forbidding, which means a stimulus not to carry out the named action. Within the meaning of the possibility, the following subtypes can be isolated: permission for the subject to carry out a desired situation, a subject's ability to carry out the situation, and a speaker's readiness to satisfy the wish of the protatic predicate's subject. The most frequent apodotic modal ability indicators are the modal verbs *moći* and *smeti*, the imperative, *da* + present tense, future I, and various lexical instruments.

Key words: the Serbian language, conditional constructions, conditional clauses, conjunction *ako*, modality, modal verbs.

IZVOR

Korpus savremenog srpskog jezika (www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/login.php)

LITERATURA

- Batistić, T. (1978). O nekim aspektima analize kauzativnih glagola. *Južnoslovenski filolog* XXXIV, 59–87.
- Ivić, M. (1970). O upotrebi glagolskih vremena u zavisnoj rečenici: prezent u rečenici s veznikom *da*. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XIII/1, 43–54. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Ivić, M. (2008). *Lingvistički ogledi*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kovačević, M. (2013). Rečenice s realnouslylovnim veznicima u savremenom srpskom jeziku. *Radovi Filozofskog fakulteta, Filološke nauke*, 15/1, 9–31. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Moskovljević Popović, J. (2018). O zavisnosloženim rečenicama sa komentativnom kondicionalnom klauzom. *Južnoslovenski filolog* 74, sv. 1–2, u štampi. (originalni rad pisan ćirilicom)
- Mrazović, P. (2009). *Gramatika srpskog jezika za strance*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Piper, P. (2005). Semantičke kategorije u prosto rečenici: Sintaksička semantika. U: Piper, P., Antonić, I., Ružić, V., Tanasić, S., Popović, Lj., Tošović, B. (2005). *Sintaksa savremenoga srpskog jezika, Prosta rečenica*. Beograd – Novi Sad: Institut za srpski jezik SANU – Matica srpska. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Piper, P. – Klajn, I. (2013). *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Popović, Lj. (2005). Komunikativne funkcije proste rečenice. U: Piper, P., Antonić, I., Ružić, V., Tanasić, S., Popović, Lj., Tošović, B. (2005). *Sintaksa savremenoga srpskog jezika, Prosta rečenica*. Beograd – Novi Sad: Institut za srpski jezik SANU – Matica srpska. (originalni rad objavljen ćirilicom)
- Radovanović, M. (1977). Imenica u funkciji kondenzatora (II). *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku* XX/2, 81–160.
- RSJ (2007). *Rečnik srpskoga jezika*. Novi Sad: Matica srpska. (rečnik je pisan ćirilicom)
- Stanojčić, Ž. – Popović, Lj. (2002). *Gramatika srpskoga jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (originalni rad objavljen ćirilicom)

- Zvekić-Dušanović, D. (2011). *Modalnost: motivaciona modalnost u srpskom i mađarskom jeziku*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Xrakovskij, V. (ed.) (2005). *Typology of Conditional Constructions*. München: Lincom Europa.

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ

Sanja J. Paripović Krčmar*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 801.631.6
DOI: 10.19090/gff.2018.1.469-483

ZAPAŽANJA O OPKORAČENJU U SPISIMA O STIHU SVETOZARA PETROVIĆA**

Rad ukazuje na mnoštvo zapažanja i raznih gledišta o anžambmanu u Petrovićevim spisima o stihu, koja se u potonjoj prepisci sa inostranim kolegom nadograđuju, omogućavajući kompletnu karakterizaciju ovog teorijskog pojma. O opkoračenju kao pesničkom postupku pisao je Petrović u više navrata; izdvajaju se segmenti različitih radova kojima se argumentuje književnoistorijska situacija i efekti semantika stiha, kao i dva celovita rada posvećena problematici opkoračenja. Ističe se temeljno definisanje pojma u odnosu na postojeće definicije, razlika između uobičajenog smisla (prihvatljivog u praktičnoj primeni većini onih koji se bave pesništvom) i proširenog obima pojma, kao i polemika sa dosadašnjim shvatanjima i tumačenjima, posebno, s jedne strane, po pitanju preciziranja istorijskog razvoja, a s druge strane, po pitanju prisustva opkoračenja u usmenom narodnom stihu.

Ključne reči: Svetozar Petrović, opkoračenje, sintaksička i metrička segmentacija, Peri i Lord, semantički efekti stiha, usmeni narodni stih.

1. UVOD

Mogućnost uvida u neobjavljenu bogatu prepisku akademika Svetozara Petrovića sa jednim profesorom Univerziteta u Viskonsinu, Džejsom Bejljem (James Bailey),¹ fundiranu gotovo u celini na metričkim pitanjima, inicirala je

* sanja.paripovic@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao u okviru projekta *Aspekti identiteta i njihovo oblikovanje u srpskoj književnosti* (broj 178005), koji se, uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete i nauke RS, sprovodi na Odseku za srpsku književnost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

¹ Džejs Bejli (1929), profesor emeritus Univerziteta u Viskonsinu – Medison. Skoro trideset godina, sve do penzionisanja 1995. godine, Džejs Bejli je predavao Ruski jezik, književnost, poetiku i folklor na Odseku za slavistiku ovoga univerziteta. Bio je šef pomenutog odseka, Studija ruskog područja i Folklornog programa. Objavio je brojne studije o ruskoj književnosti, poetici i folkloru, među kojima je i knjiga *Three Russian Lyric*

zamisao sažimanja tumačenja pojedinih pojmova u celokupnim njegovim radovima o stihu. Činjenica da je korespondencija pokrenuta 1994. godine, a da su spisi o stihu napisani i saopšteni osamdesetih godina ide u prilog ideji dopune, proširenja opsega interesnog područja ili razmatranja neukazanog aspekta određenog problema. Pritom, treba imati u vidu da je bitan faktor nadogradnje spektra značenja posebnih pojava svakako i razmena iskustva, koja pruža nova saznanja. Našavši da je susret sa dragocanim raspravama o zasebnim pitanjima u pismima podsticajan za osvrt na postojeća, ranije izrečena, zapažanja o istom, mišljenja smo da bismo time verovatno nagovestili integralno obličje opservacije svakog pojma i omogućili njihovu kompletnu karakterizaciju.

Među prvim pokrenutim temama za razgovor tako se našlo i pitanje opkoračenja,² motivisano upravo separatom koji je Petrović kolegi poklonio. Istovetno interesovanje dvojice kolega rezultiralo je gotovo osmomesecom (od januara do avgusta 1997. godine) diskusijom o kompleksnom terminu. S obzirom na obimnost razmatranja i zaključaka u pismima, kao i na mnoštvo izdvojenih zapažanja i raznih gledišta o anžambmanu u Petrovićevim radovima, u nemogućnosti smo da ih u jednom tekstu obuhvatimo, te za drugu priliku ostavljamo priređivanje prepiske, poštujući time i žanrovsku specifičnost i hronologiju, a čineći joj time ujedno i propedeutički tekst.

O opkoračenju kao pesničkom postupku, metričkoj pojavi „koja učestvuje u cjelovitoj ritmičkoj slici stiha jednog pjesnika” (2003b: 234), pisao je Petrović u više navrata, što je u korelaciji sa zastupljenošću ovog termina u problematizovanju određenih tema: očekivano je da u kompendiju o stihu, uz preciziranje naziva pojava, bude koncizno ukazano i na njihovo značenje, jer se reči u opkoračenju i prebacivanju posebno ističu.³ Isto tako, u knjizi o problemu soneta, najvećoj oblasti njegovog interesovanja, data je samo kratka beleška, premda ona sadrži pregršt važnih informacija o istorijatu napuštanja utvrđenog strofnog sonetnog okvira,

Folk Song Meters (1993). Preveo je i priredio, zajedno sa Tatjanom Ivanovom, *An Anthology of Russian Folk Epics* (1998).

² Pojavu razbijanja sintaksičke celine prenošenjem nekoliko reči u novi stih, odnosno situaciju u kojoj je ona „započeta u jednom, a dovršena tek u idućem stihu zovemo *opkoračenjem* (franc. *enjambement*; dolaze u nas i nazivi: prekoračenje i zakoračenje)” (Petrović, 1983: 370).

³ Ove su pojave, stoga, karakteristične „za naglašeno nervozno, napeto saopćavanje, puno sumnje ili bola, [...]; ono također veoma često služe, osobito u dramskoj poeziji, kao sredstvo da se stihu nametne razgovorna, prozna intonacija” (Petrović, 1983: 371).

odnosno o opkoračenju dveju sonetnih celina, koje će u određenom književnom periodu signalizovati pesničku invenciju.⁴ U ponekom radu o stihu zaseban segment posvećen je opkoračenju, kojim se argumentuju književnoistorijska situacija i efekti semantika stiha; međutim, problematici opkoračenja posvećena su i dva celovita rada.

2. O ODNOSU SINTAKSIČKIH I STIHOVNIH GRANICA

„Prva je pretpostavka valjanog razgovora o odnosu sintaktičkih i stihovnih granica razumijevanje da su to dvije vrste granica u pjesničkom govoru”, intendira naše istraživanje Petrović ovim opštim zapažanjem u kontekstu rasprave o dvanaesteričkoj tužbalici (2003f: 412):⁵

Stih i nije ništa drugo nego uvođenje u govorni niz jedne segmentacije koja sa stanovišta svakodnevnog jezika nije 'prirodna', i sama pomisao da bi se stihovno moglo bolje opisati ako bi se najprije normaliziralo po kriterijima izvedenim iz opisa svakodnevnog jezika u potpunoj je suprotnosti sa onim što stihovno bitno jest. Jasno je samo po sebi da sintaktička segmentacija ne može biti osnova za utvrđivanje šta je stih u slučajevima u kojima je razlaz stihovne i sintaktičke segmentacije značajna crta stihovanja (npr. u versifikaciji u kojoj je prošireno opkoračenje). Ali nije u načelu drugačije ni u versifikaciji u kojoj postoji težnja da se sintaktičke i stihovne granice podudaraju. To podudaranje, naime, nikad se ne može shvatiti kao potpuno podudaranje – sa stihovnim granicama neke jačine podudaraju se sintaktičke granice različitih jačina, i obrnuto – pa je ono zapravo prvenstveno zabrana za neke vrste izrazitog nepodudaranja (2003f: 412).

U svetlu tog međudnosa, koji je u osnovi našeg uobičajenog shvatanja opkoračenja, a od kojeg i sam polazi, treba poimati svako izlaganje na tu temu.

2.1. U radu koji se čini polazišnim, „Opkoračenje u srpskohrvatskom stihu: postojana podloga” (2003b: 231–246),⁶ Petrović ukazuje na to da tu uobičajenu koncepciju opkoračenja kao „vrste odnosa među metričkim i sintaktičkim

⁴ Videti: Petrović, 2003g: 118.

⁵ Tekst „Postoji li, uistinu, tročlani dvanaesterac?” prvobitno je objavljen u časopisu *Umjetnost riječi*, XXIX, 1985, 3, 273–300.

⁶ Izvorno pod naslovom „Enjambement in Serbo-Croatian: A Stable Background”, u: *Slavic Linguistics and Poetics. Studies for Edward Stankiewicz on his 60th Birthday*, 17 November 1980 (IJSLP XXV/XXVI, 1982), 355–366. Srpskohrvatski prevod u: *Godišnjak XI Odjeljenja za književnost Instituta za jezik i književnost u Sarajevu*, 1982, 9–20. U daljem tekstu, kada citiramo delove rada o kojem je reč, navodimo samo brojeve stranica.

osobinama” (243) ne treba brkati sa pojmom opkoračenja koji upotrebljavaju i koji su razvili Milman Peri (Milman Parry) i Albert Bejts Lord (Albert Bates Lord),⁷ a koji ne samo što se razlikuje od uobičajenog, jer je drugačije zamišljen, nego je zadobio i širi smisao, pre svega radi potreba komparativnog proučavanja usmenog epa.⁸ Ideja nužnog opkoračenja (necessary enjambement) i neperiodičnog opkoračenja (unperiodic enjambement) u njihovoj koncepciji rasvetljava problem koji se prvenstveno odnosi na parataktičko i hipotaktičko vezivanje stihova, a ne samo na stihovni i sintaksički međuodnos.

Da bi definicija opkoračenja u uobičajenom smislu bila kompletna, ona „bi morala da implicira jasno razumijevanje funkcije opkoračenja, a zapravo i funkcije stiha” (243). Pritom, na osnovu poznate stare definicije M. Gramona (M. Grammont),⁹ Petrović ukazuje na nedostatke popularnih definicija. Izdvaja tumačenje Viktora Žirmunskog, za kog je najkarakterističnija osobina opkoračenja upravo „sintaktička pauza unutar stiha koja je jača od pauze na početku ili kraju istog stiha”, te markira njegovo objašnjenje da se prisutnost opkoračenja

⁷ O ovim profesorima, klasičnim filozofima, videti: Petrović, 2008a: 177–180. Tekst je prvobitno objavljen u *Letopisu Matice srpske*, 1991, 167, knj. 447, sv. 3, 516–519.

⁸ O tome je pisao još 1969. godine u radu „Poredbeno proučavanje srpskohrvatskoga epskog deseterca i sporna pitanja njegovoga opisa”, objavljenom prvobitno u *Zborniku Matice srpske za književnost i jezik*, XVII, 173–203. Konstatuje da se pitanje stiha u savremenom poredbenom proučavanju epskog pesništva „pojaviло samo sasvim marginalno u istraživanjima što ih je izazvala poznata teorija o tehnici usmenoga pravljenja stihova M. Perija, razvijena osobito njegovim učenicom A. Lordom, teorija koja je na studij Homera i srednjovekovnoga epa na Zapadu u toku poslednjih nekoliko decenija utjecala odlučnije nego ma koje drugo pojedinačno gledište”. Ukazuje se na to da je ta teorija „u najvećoj meri osnovana na tipološkoj usporedbi Homera i srpskohrvatskog epskog pjesništva” (173) i da je njihov istraživački interes bio usmeren na proučavanje upotrebe anžambmana u Homera i u srpskohrvatskom epu, tumačenjem razlike „među dvjema tradicijama u upotrebi tzv. nužnog anžambmana okolnošću da je heksametar gipkiji a epski deseterac 'the shorter and stricter...verse'” (209). Upućuje na rad A. B. Lorda „Homer and Huso III: Enjambement in Greek and Southslavic Heroic Song”, *TAPhA* 79, 1948, 113–124. Videti: Petrović, 2003a: 165–216.

⁹ „M. Grammont: 'Quand une proposition, commencée dans un vers, se termine dans le suivant sans le remplir tout entier, on dit qu'il y a *enjambement*' (*Petit Traité de versification française*, Paris, 1908, str. 20)” (243).

„Kada se jedna rečenica, započeta u jednom stihu, završava u narednom tako da ga ne ispunjava čitavog, kažemo da postoji opkoračenje” (*Mali traktat o francuskoj versifikaciji*). Za potrebe ovog rada prevela Sonja Veselinović.

„uspostavlja prvenstveno *odnosom* među sintaktičkom granicom unutar stiha i onom na njegovom kraju, a ne apsolutnom važnošću neke sintaktičke pauze same po sebi” (243).

Ne prihvatajući premisu da je opkoračenje inovacija srpskog i hrvatskog pesništva 20. veka, kako je istaknuto u radovima opštih opisa srpskohrvatske versifikacije (tačnije u delima Kirila Taranovskog i Svetozara Matica), Petrović će, motivisan tom nepreciznošću, uvideti potrebu za sažetim opštim opisom koji može da posluži jednom studioznom prikazu istorijskog razvoja i upotrebe opkoračenja u srpskohrvatskom pisanom stihu. Razmatranja u ovom tekstu vid su pripreme za problematizovanje pitanja pojave opkoračenja u usmenom narodnom stihu, o čemu će kasnije nastati zaseban rad. Hronološki se u radu ukazuje na promenljiv položaj opkoračenja u našem stihu, od srednjovekovne literature sve do početka 20. veka, čime se skreće pažnja na proširenost i poznavanje ovog postupka i pre moderne, kako su to do tada navodili u svojim pregledima istoričari i teoretičari književnosti.

Uz napomenu da u pobožnim pesmama, koje se pevaju ili stilizovano kazuju, ne očekujemo čestu pojavu opkoračenja, Petrović njegovo potpuno odsustvo iz takvog pesništva, koje, kako kaže, „jasno udara u oči”, dovodi u sumnju, posebno uzimajući u obzir to da je opkoračenje i te kako prisutno u poeziji koja je bila uzor našoj srednjovekovnoj. U tom kontekstu porekao je pretpostavku Đorđa Trifunovića da opkoračenje nije u duhu i u skladu sa načelom vizantijske metrike, kojoj je „stih uvek logičko-sintaksička celina” (1990: 335),¹⁰ podvlačeći podatak o obilnoj upotrebi opkoračenja u vizantijskoj učenoj poeziji, koje je „posredovano slavenskoj pismenosti u tekstu koji predstavlja možda prve prave stihove napisane jednim slavenskim jezikom: šest opkoračenja [(...)] nalazimo u nešto više od sto stihova Konstantinova *Proglasa svetog jevanđelja*” (244).

Već sa našom renesansnom i baroknom poezijom opkoračenje postaje „proširena metrička konvencija”, te ga pesnici u dvostruko rimovanom dvanaesteru, dominantnom dužem stihu tog perioda, koriste bez ograničenja i na različite načine. Javlja se i u ondašnjem glavnom kraćem stihu, simetričnom osmercu, ali ne jednako kroz čitav period; najizrazitije u drugoj polovini 16. i na početku 17. veka. Posebno je važno izdvojiti njegovo zapažanje „da se doba krize dvanaesterca u ulozi glavnog,

¹⁰ Videti odrednicu STIHOVI u *Azbučniku srpskih srednjovekovnih književnih pojmova*, 1990: 333–339. U takvim se stihovima, prema tome, razabira Trifunović, „ne može pojaviti opkoračenja”, pa su „tim svojim načelom stari srpski stihovi veoma bliski prirodi stiha narodne, usmene poezije (osmerca, deseterca i dr.), gde vrlo retko nalazimo opkoračenje” (335).

gotovo jedinog stiha ozbiljne poezije, i njegove zamjene u toj ulozi simetričnim osmercem, podudara sa vremenom naglašene upotrebe opkoračenja u osmeračkim stihovima svih značajnijih pjesnika, od S. Bobaljevića do I. Gundulića” (244). Istovremeno, izrazita naklonjenost ovom postupku prisutna je i u Evropi, a za njen glavni izvor smatrala se italijanska poezija tog doba, sa kojom je opkoračenje viđeno „kao sredstvo koje služi nekoj temeljnijoj pjesničkoj svrsi” (233), poput odraza stanja duha, ili kao osobina pesnikovog stila.

Tokom 17. veka jenjava plima opkoračenja; retko je i u narednom veku, da bi početak 19. veka doneo novi talas upotrebe opkoračenja, koje Petrović razvrstava na manirističko i klasicističko. Prvim se, izdvajajući Jovana Pačića, koji ga najbolje predstavlja, osim odnosa prema toj poeziji, impliciraju „sve one upotrebe opkoračenja u kojima se neposredno iskazuje i njegova stilska funkcija i njegova povezanost sa nemetričkim postupcima koji teže istoj svrsi” (234). Njemu oponira druga vrsta, u kojoj je opkoračenje, pojašnjeno na primeru pesništva Lukijana Mušickog, „prvenstveno sastavni dio metričkog sloja, koji stilski funkcionira samo posredno, tj. u mjeri u kojoj učestvuje u oblikovanju metričkog sloja a taj se, uz to, pokazuje kao stilski značajan” (235). Dakle, zaključuje o distinkciji Petrović, dok manirističko opkoračenje nije vezano za neku posebnu vrstu stihova, klasicističko je, naprotiv, ograničeno samo na srpske ekvivalente klasičnih oblika, u cilju isticanja jedne pesničke tradicije, dok se u stihovima druge vrste pažljivo izbegavalo.

Već se četrdesetih godina 19. veka ublažava upotreba opkoračenja, da bi se sa srpskim romantizmom, u narednim decenijama istog veka, tronizovala versifikacija koja održava poklapanje sintaksičke i metričke granice, tj. ne trpi opkoračenje, kako formuliše Petrović. I upravo u tom periodu, kada kod nas nastupa novi književni jezik i kanonizuje se usmena narodna književnost, koju karakteriše stil dodavanja¹¹ iliti zabrana opkoračenja, razilazimo se, iz pomenutih razloga, sa evropskom istorijom opkoračenja, u kojoj je ono „bilo cijenjena tekovina romantičkog pokreta i jasan znak romantizma” (237). Ukazivanje na različitu poziciju, upotrebu i označenost opkoračenja u našem stihu u odnosu na stihove evropskih jezika prepoznaće Petrović kao intenciju skrivenu u osnovi tih nepreciznih formulacija opštih opisa versifikacije. Dakle, osobit položaj opkoračenja u srpskohrvatskom stihu u direktnoj je relaciji sa značajem usmene narodne tradicije u toj književnosti.

Kada se i javljalo opkoračenje kod nekih pesnika, ono se najčešće smatralo „pogreškom, ropskom imitacijom stranih uzora ili jednostavno metričkom nespretnošću” (238), što jeste „rezultat dosljedne primjene jednoga tradicionalnog

¹¹ O ovom terminu vidi dalje u tekstu.

gledišta” (236), kakvo zastupa S. Matić. Ukazaće tom prilikom Petrović i na strogu uslovljenost Matićevog stanovišta o opkoračenju kao pesničkoj inovaciji sa početka 20. veka (v. 238–239).

„Opkoračenje, naravno, uvijek podrazumeva kao svoju podlogu stih bez opkoračenja”, zaključuje Petrović, podrazumevajući kao postojanu podlogu narodni stih (239). Dakle, pokazatelj odnosa prema narodnoj pesničkoj tradiciji jesu obe situacije, zapaža on, tj. i upotreba i izbegavanje opkoračenja; biranje alternativne tradicije, koja prihvata opkoračenje, uvek podrazumeva tradiciju iz koje je ono odsutno. Ukazujući na postojanje mnoštva različitih efekata opkoračenja, što zavisi od konkretne pojave, pridodaće mu i „sposobnost da na vrlo specifičan način komentira odnos pjesme prema tradiciji” (239), što je u velikom delu 19. veka „najvažnija njegova ekspresivna upotreba na srpskohrvatskom” (240), premda se ona može neutralizovati, odnosno prigušiti ukoliko se pažnja usmeri ka retoričkim, stilističkim ili muzičkim efektima, „u slučaju pojedinačnog napadnog opkoračenja u kontekstu koji opkoračenje inače ne poznaje, i u slučaju poezije koja opkoračenje prihvata kao prirodno nasljeđe iz prošlosti” (240).

2.2. Poredeći repertoare pesničkih oblika u srpskom i hrvatskom romantizmu sa onim u evropskom romantizmu, Petrović (2003c: 280–287)¹² izvodi dva zapažanja, izdvajajući kao primer, pored pitanja koje se tiče međunarodnog repertoara stalnih oblika strofe i pesme, pitanje opkoračenja, „tj. pitanja o odnosu versifikacije u kojoj se sintaktička i stihovna segmentacija razilaze i versifikacije u kojoj takav razlaz nije dozvoljen, što znači osobine koja na bitan način utječe na stih jednog jezika” (281–282). U ovom se tekstu samo osvrće na prethodni rad, u celini posvećen ovom problemu, te daje samo koncizne konstatacije za potrebe poredbenog pristupa, koje ukazuju na izneverena očekivanja: „[...] opkoračenje se često koristi i u srpskoj i u hrvatskoj poeziji kraja 18. i početkom 19. vijeka, i opet javlja na obje strane potkraj 19. vijeka, ali je na vrlo izrazit način odsutno iz poezije koju nazivamo romantičkom, sa izuzetkom nekih od najranijih tekstova, o kojima smo, međutim, u svojoj stilskoj karakterizaciji ionako često neodlučni” (282). U periodu tokom kog je opkoračenje u evropskom romantizmu cenjena tekovina i njegov jasan znak, kako ističe Petrović, u srpskohrvatskoj literaturi potpuno je suprotna situacija, tumačena njenim specifičnim odnosom domaćeg i stranog, tj. „kanonizacijom usmenih narodnih pjesničkih uzora u

¹² Za tekst izvorno pod naslovom „Poetic Forms in Serbian and Croatian Romanticism” autor napominje da je objavljen u internom zborniku *Xenia Mirosłao Červenka quinquagenario a sodalibus, amicis, discipulis oblata, Pragae MCMLXXXII*, u jednom primerku, u vlasništvu Mirosłava Červenke (287).

pisanoj književnosti” (284). „Opkoračenje se, udomaćen stari postupak pisane poezije na srpskohrvatskom, odbacivalo”, zaključuje on, „zato što je stoljećima u ovoj tradiciji bilo takođe znak stava – negativnog stava – prema usmenom narodnom pjesništvu” (286).

2.3. I u radovima o semantici stiha ponovije istu tvrdnju. Tekstom „Semantika srpskog i hrvatskog stiha u drugoj polovini devetnaestog vijeka” (2003d: 288–327)¹³ markiraće očekivane semantičke efekte stiha, vidljive na dvema ravnima: stilističkoj¹⁴ i poetičkoj.¹⁵ U kontekstu vremena temom obuhvaćenog ukazaće na, u našoj poeziji, retku upotrebu opkoračenja i kršenja cezure kao stilističkih sredstava, jer se, pretpostavlja on, u srpskohrvatskoj tradiciji njima distancira od usmene narodne poezije, ukazujući pritom na objedinjenost efekata obeju ravni (308–310).

Ponovnim osvrtom na semantičke efekte stiha, u radu „Stilistika versifikacionih postupaka Zmajevih” (2003e: 328–350),¹⁶ ovde sada klasifikovane, po ravnima pesničkog dela, na stilističke, retoričke i poetičke,¹⁷ te tvrdnjom o njihovoj ravnopravnosti i uslovljenosti, tj. njihovom međudnosu, istaknutom u prethodnom radu, Petrović ukazuje na dominantnost stilističkih efekata u Zmajevom pesništvu i daje tročlanu klasifikaciju njegovog repertoara versifikacionih postupaka, utemeljenu u teoriji Jiržija Levija (Jiří Levý)¹⁸ o trima osnovnim vrstama efekata, izvedenim „iz tri osnovna principa organizacije teksta na fizičkoj ravni” (v. 332–334). Kao sredstva prve grupe navodi intonaciono-ritmičke postupke, „različite upotrebe granica sintaktičkih i stihovnih, i njihova međudnosa, skup postupaka, dakle, u kojemu se naročito izrazitošću izdvajaju kršenje cezure i opkoračenje, s različitim čestoćom u različitim razdobljima i stilskim orijentacijama – vrlo često, na primjer, u romantizmu i razmjerno rijetko u klasicizmu – javljaju se u istoj ulozi” (334). Ovi postupci, koje u stilističkoj ulozi u poeziji najčešće srećemo, u Zmajevom stihu, kao i kod većine njegovih savremenika, jesu, suprotno očekivanju, ograničeni. Štaviše, u tadašnjem

¹³ Osnovne ideje rada izložene su na konferencijama u Varšavi 1981. i 1983. godine. Tekst je objavljen i u zborniku *Slowiańska metryka porównawcza III. Semantyka form wierszowych*, Wrocław, etc, 1988, 164–188.

¹⁴ Efekti „koje utvrđujemo tumačenjem odstupanja od uspostavljenog stihovnog obrasca pjesme” (308).

¹⁵ Efekti „koje utvrđujemo pitajući se o specifičnoj aktuelizaciji, ako ne neutralizaciji, onog značenja koje je stih stekao ranijim upotrebama u pjesničkoj tradiciji” (308).

¹⁶ Prvobitno objavljen u zborniku *Zmajev stih*, Novi Sad, 1985, 173–191.

¹⁷ Autor potvrđuje da je opštu koncepciju književnog dela (jedinstvo dimenzija pisca, teksta i čitaoca, odnosno ravni poetičke, stilističke i retoričke) primenio na oblast stiha (329).

¹⁸ O ovom češkom teoretičaru književnosti vidi: Petrović, 2008b: 293–296.

periodu u srpskoj i hrvatskoj poeziji dolazi do jačanja silabičko-tonskog stiha, koji je, podvlači Petrović, dobra podloga postupcima ove grupe (338). Međutim, da bi ukazao na to šta je u osnovi potiranja važnosti postupaka ove grupe, akcentuje sponu stilističke i poetičke oblasti u semantici stiha i ističe da se jedino kroz njihovo istovremeno razumevanje može objasniti manja uloga opkoračenja kod Zmaja i neiskorišćenost svih njegovih formalnih mogućnosti. Polazi se, naime, od metimetričke označenosti opkoračenja u srpskoj poeziji toga vremena jer se ono uvek sagledava i kao pokazatelj „odnosa prema nacionalnoj pjesničkoj tradiciji”, u ovom slučaju prvenstveno kao „znak odstupanja od tradicije usmenoga narodnog pjesništva”, za koju se Zmaj opredelio (347).¹⁹

Opkoračenje kod Zmaja istraživači su različito tumačili; neki su negirali prisustvo, a pojedini ga uočavali svuda, posebno u pesmama za decu. No Petrović ipak tvrdi, potkrepljujući to primerima, da se pravo opkoračenje, definisano kao „razlaz stihovne i sintaktičke segmentacije teksta u kome je neka sintaktička granica unutar stiha izrazito jača od granice na njegovom kraju”, kod Zmaja nalazi dovoljno često (340). Ovom tvrdnjom on ne poriče tačnost zaključaka starijih istraživača o odsustvu opkoračenja kod Zmaja; štaviše, Petrović markira i podržava razloge takvog stava jer su, osim sklonosti „da naše pjesništvo druge polovine 19. vijeka vide bližim normi narodnog stiha no što je ono uistinu bilo, [...] dobro zapažali neka važna ograničenja u Zmajevoj upotrebi opkoračenja, koja dozvoljavaju da se i samo postojanje opkoračenja u Zmajevoj poeziji dovede u pitanje” (340). Ukazuje pritom na to da se kod njega, u pravilu, opkoračuju dva kraća stiha, i to gotovo uvek povezana u paru, a veoma retko time vezuju dva duža stiha, što ga vodi zaključku „da posla i nemamo s opkoračenjem nego s dužim stihovima – šesnaestercem, poljskim trinaestercem, četrnaestercem itd. – grafički razlomljenim na polustihove”, potkrepljenom činjenicom „da se i inače u Zmajevim pjesmama kratkog stiha dvostih, više nego pojedinačan stih, ponaša kao prava najmanja jedinica stihovnog niza” (341). Upravo ovakva konstatacija iznedriće relevantno zapažanje koje zasebno može da bude podsticajno za problematizovanje, a koje i sam autor uviđa kao zamršeno, teorijski zanimljivo, bez jednostavnih i nedvosmislenih rešenja: „grafički oblik pjesme nije ipak nešto što se može jednostavno zanemariti, a ni dokidanje opkoračenja samovoljnim zahvatima u izvorni grafički oblik ne može posve ukloniti onaj razlaz sintaktičke i metričke segmentacije koji se u opkoračenju izražavao” (341).

¹⁹ Čak i u situaciji u kojoj je taj postupak podesan, ističe Petrović, Zmaj ga nije smatrao najprikladnijim jer nije u skladu sa srpskim običajem. Videti napomenu 9, 349–350.

2.4. Iako nagovešteno u svim pomenutim prethodnim radovima, pitanje prisutnosti opkoračenja u usmenoj poeziji zasebno se razmatra u tekstu „Opkoračenje u srpskohrvatskom usmenom stihu” (1988: 139–168), a, kako autor sam ističe, najviše je podstaknuto zapažanjima Edvarda Stankijeviča (Edward Stankiewicz)²⁰ koja oponiraju prethodnim stručnim mišljenjima o odsustvu opkoračenja u narodnom stihu, odnosno mišljenjima „u kojima se i izuzetna pojava opkoračenja u usmenom stihu smatra spornom” (146).

Ponovo se polazi od razlike u definiciji, pa čak i u ideji opkoračenja kakvu su utemeljili Peri i Lord u odnosu na uobičajeno značenje te reči i podvlači ranije navedeno određenje tog pojma, adekvatno raspravi o pesništvu (v. tekst o Zmaju). Takva formulacija će, prema njegovom mišljenju, i dobro nagovestiti „da ono što obično prepoznamo kao opkoračenje nije zaseban, diskretan stihovni postupak nego naročit, vrlo jak slučaj nečega što možemo smatrati i prirodnim stanjem stihovanog govora”, jer potpuno podudaranje dveju vrsta granica više je izuzetna nego najobičnija pojava, napominje Petrović, potkrepljujući to navedenim opštim zapažanjima u radu o tročlanom dvanaesteru (141). Isti opis značenja opkoračenja, ukazuje on, bio je validan i u najvažnijim ranijim tumačenjima naše narodne metrike, pa se i zbog toga može smatrati zadovoljavajućim, što je pregledno predstavio kroz karakterizaciju narodnog stiha Toma Maretića,²¹ Svetozara Matića²² i Romana Jakobsona.²³

Opšti sud istraživača usmene narodne versifikacije je da „naš narodni stih u načelu zabranjuje opkoračenje” (146), ali isto tako svi navode da su moguća retka odstupanja od tog stihovnog pravila i po tome se, u proceni o njenom broju i

²⁰ Videti prepisku S. Petrovića sa ovim slovenskim lingvistom, profesorom na Jeju, 2015: 145–194. U istoj knjizi prepiske sa strancima nalazi se i zanimljiv podatak o recepciji ovoga Petrovićevog rada. Naime, Norman V. Ingam (Norman W. Ingham), profesor slovenskih jezika i ruske književnosti na Univerzitetu u Čikagu, maja 1990. zahvaljuje Petroviću na prijemu ovoga teksta o opkoračenju: „[...] nalazim da je interesantan, pogotovo zbog definicije i poetskog potencijala prekoračenja usmenog stiha” (2015: 58).

²¹ Njegovi rezultati su mu mogli poslužiti u ovoj raspravi „pogotovo zato što je Maretić dobro shvatao da je opkoračenje samo rijedak krajnji oblik onoga ponašanja govora u stihu koje je inače, dok ne prijeđe neku granicu, zapravo više ili manje obično” (143).

²² Posebno izdvaja Matićevo važno zapažanje o funkciji anadiploze (ponavljanja polustihova u narednom stihu) u očuvanju stiha kao zasebne sintaksičke celine, tj. sredstva kojim se izbegava opkoračenje.

²³ Petrović izdvaja Jakobsonov opis opkoračenja novim pojmovnim jezikom u dvema prilikama, u studijama iz tridesetih i pedesetih godina.

karakteru, međusobno i razlikuju u opisima. Razlika u mišljenjima uslovljena je i obimom prihvaćene definicije opkoračenja, kao i karakterom građe, podseća Petrović. Povrh svih proučavanja narodne metrike, kako tradicionalnih tako i modernih, jasno je, ističe on, da se isključuje mogućnost da opkoračenje u usmenom pesništvu bude izrazita i česta pojava, kakva je u pisanom pesništvu. To će potkrepiti i analizom neadekvatne rekonstrukcije narodne pesme po starom zapisu.

I prema pojedinačnim pojavama opkoračenja odnosili su se proučavaoci kritično i sumnjičavo, te su pribegavali drugačijem načinu čitanja, kojim bi se ono izbeglo „zato što remeti neku cjelovitu predstavu o prirodi usmenog narodnog stiha” (157). U tom kontekstu Petrović se posebno osvrće na načine kojima Novica Petković poriče opkoračenje, među kojima privlači pažnju skandiranje stihova,²⁴ odnosno prioritetnost stihovne jedinice i intonacionog zahteva nad sintaksičkim (156). Razmatranje udela rečenične intonacije u raspravi o stihu dovešće ga do zaključka da „kao postupak u otkrivanju i provjeravanju pojave opkoračenja u pjesmi, proučavanje intonacije nema, ukratko, samostalne vrijednosti” (158), naprotiv, njime se možemo baviti tek kada ustanovimo opkoračenje. Međutim, da način čitanja usmenog stiha, tj. skandiranje, ne mora delovati nasilno, Petrović opravdava tehnikom građenja narodne pesme opisanom u studijama Perija i Lorda.²⁵ Tako se, tvrdi on, pojava opkoračenja u usmenom pesništvu i naša nesigurnost u identifikaciji istog najbolje shvataju „ako se ogledaju u svijetlu” (160) te tehnike, tačnije postupka dodavanja, nizanja stihova, prelaza iz stiha u stih.

Dakle, tvrdi se da „je opkoračenje predvidljivo rijetko u pjesništvu u kome su bilo stih bilo polustih ujedno i sintaktičke jedinice nekog reda, a dominantni je princip građenja složene rečenice parataksa”, kao i da je „najvažnija specifična formalna osobina opkoračenja u usmenom stihu: okolnost da *rejet* u njemu uvijek ide samo do cezure i ispunjava čitav prvi polustih (odnosno, kad je u pitanju *contre-rejet*, da uvijek počinje tek na cezuri i ispunjava čitav drugi polustih), mada je u tom

²⁴ „[...]]: da se tekst pjesme, bez ikakvih ustupaka zahtjevima sintakse i smisla (i prirodnog naglašavanja riječi slučaju stiha silabičko-tonskog), čita doslovno onako kako nas upućuje njegov stihovna organizacija” (159).

²⁵ Petrović navodi Perijev termin *stil dodavanja*, nazivan i *neperiodičkim opkoračenjem*, u značenju načina na koji se raščlanjuje rečenica na stihove u usmenoj epskoj poeziji: „misao se zapravo dovršila na kraju stiha, a u idućem se stihu odnosno stihovima samo slobodno dodaju nove ideje kojima se iskaz dopunjuje ili razrađuje” (159).

stihu inače poznato i opkoračenje cezure²⁶ (160), što znači samo onda kada je polustih jedinica nizanja. I u toj okolnosti poklapanja sintaksičkog odmora sa bar jednim metričkim odmorom (sa cezuroom i krajem stiha) krije se, po njegovom mišljenju, razlog naše nesigurnosti u određivanju opkoračenja u narodnoj pesmi, posebno što je znamo samo po zapisu, za razliku od „čovjeka žive usmene tradicije, kojemu već način pjevanja ili kazivanja razgovjetno utvvljuje neprikosnoven primat granice na kraju stiha” (160).

Samim tim, ukoliko postoji jaka semantička povezanost polustihova u stihu režeza, opkoračenje može da se osujeti, što potvrđuje primerom iz *Ženidbe Maksima Crnojevića* („a ja, braćo, jesam govorio / na prosidbi, kad snahu isprosih,”). A upravo takva, „latentna opkoračenja, u kojima se efekat opkoračenja može neutralizirati ako jaka semantička veza sintaktički razdvojenih polustihova neutralizira sintaktičku granicu na cezuri, u našem su usmenom pjesništvu znatno češća od pravih opkoračenja” (161), što dokazuje i primerima stihova precizirajući njihov semantički potencijal (oznaka mesta i njegovo imenovanje; događaj i njegovo objašnjenje; uzrok i posledica). Mogu se skandirati i stihovi sa pravim opkoračenjem, čime se podvlači višeznačnost koju u pesmi opkoračenje proizvodi, smatra Petrović, što ne znači da se time ono neutralizuje, nego se ističu njegove mogućnosti uspostavljanja „koegzistencije različitih značenja” (162).

Rasprava o naravi pojave opkoračenja, kako je sam determiniše, nastavlja se konstatacijom neočekivanosti njegove ekspresivne uloge, a time i nezadobijanja statusa stihovnog postupka u usmenom pesništvu, što se argumentuje okolnošću odsustva iz našeg usmenog stiha one upotrebe opkoračenja koja bi se najviše očekivala kada bi ono imalo funkciju stihovnog postupka, a misli se na upotrebu „koja odlučnu prevlast paratakse koristi da bi se opkoračenjem proizveo jak efekat obrta i iznenađenja, što praktički znači jak humoristički, ironijski, parodijski, u prostodušnjim vrstama pjesništva najobičnije lascivni efekat” (164).

3. ZAKLJUČAK

Sameravanjem svih viđenja i prikaza upotrebe opkoračenja u Petrovićevim spisima, pre svega se temeljno definiše pojam i sagledava u odnosu na postojeće

²⁶ Francuski termin *rejet* koristimo da označimo prebacivanje, tj. prenošenje pojedinačne reči u drugi stih; „nekad i kao opis za pojedinačnu riječ koja opkoračuje granicu polustiha – običnije se to zove *rejet à l'hémistiche* – ali nekad i općenitije, kao naziv za onaj dio sintaktičke cjeline koji se u opkoračenju našao u drugom stihu” (Petrović, 1983: 370).

definicije; pritom se pravi razlika između uobičajenog smisla (prihvatljivog u praktičnoj primeni većini onih koji se bave pesništvom) i proširenog obima pojma (recipročnog građi na kojoj se izučava opkoračenje; primera radi, pri kompariranju usmenih epova poželjan je uvid šireg smisla pojma koji podrazumeva i samo sintaksičke odnose unutar stiha). Sveobuhvatnost razumevanja pojave, po Petrovićevom mišljenju, implicira ne samo identifikaciju nepoklapanja dveju granica nego i funkciju, kako opkoračenja tako i stiha, što se razrešava od slučaja do slučaja. Tako uviđamo da postoje različite vrste opkoračenja, koje mogu indicirati kakva mu je stilska funkcija, tj. da li je u pitanju ekspresivna upotreba, nemetrički motivisana, ili govorimo o postupku uzglobljenom sa metričkim slojem, tj. posredno stilski obeleženom. Kao što je pojava raznovrsna, tako postoje i različiti aspekti njenog tumačenja, a isto tako i različite njene svrhe, bilo da zadire u domen pesničke slobode i metričkih odlika, bilo da ima neku konkretnu namenu. Činjenica je da sama pojava može da ukazuje na načine čitanja stihova usmeravajući nas na značenje koje pesnik želi da postigne.

Uz pregled literature relevantne za razumevanje ovog postupka i pregnantnih fusnota/beležaka, kojima se umnožava perspektiva van nacionalnog okvira, nadasve su sugestivne polemike sa dosadašnjim shvatanjima i tumačenjima, posebno, s jedne strane, po pitanju preciziranja istorijskog razvoja, jer se njegovim analizama pomeraju granice prisustva opkoračenja u vremenu i vrsti lirike, a s druge strane, po pitanju prisustva opkoračenja u usmenom narodnom stihu. Naime, može se zaključiti da je položaj opkoračenja uslovljen aktuelnom tradicijom pojedine književnosti; da se njegovom upotrebom, tačnije i prisustvom i odsustvom, razotkriva odnos prema pesničkoj tradiciji, što govori o zadobijenoj metametričkoj označenosti. A upravo su razlike u mišljenjima izučavalaca narodne metrike uslovljene pomenutim opsegom prihvaćene definicije. Činjenica je da se opkoračenje u usmenom stihu retko javlja, ali i nesigurnost pri identifikaciji te izuzetne pojave podstaknuta je specifičnom tehnikom građenja narodne pesme, koju Peri i Lord nazivaju *stilom dodavanja* ili *neperiodičkim opkoračenjem*, kao i okolnošću da je jedinica nizanja u usmenom pesništvu polustih, pri dominaciji parataktičkog građenja rečenice. Bez obzira na načine izbegavanja opkoračenja kako bi se zadovoljila tradicija usmenog pesništva, kakav je, recimo, skandiranje stihova, ne može se zanemariti to da je ova pojava u skladu sa „prirodnim stanjem stihovanog govora”, te da se iz te perspektive njeno odsustvo uviđa kao neočekivano.

Sanja J. Paripović Krčmar

OBSERVATIONS ON ENJAMBMENT IN WRITINGS ON A VERSE
BY SVETOZAR PETROVIĆ*Summary*

By examining all the views and depictions of the use of enjambment in Petrović's writings, the term is thoroughly defined and perceived as being relative to existing definitions, thus differentiating between the usual sense and the extended scope of the term. There are different types of enjambment that can indicate its stylistic function: whether it is a non-metrically motivated expressive use or if it is a process coupled with a metric layer, (i.e. indirectly stylistically marked). There are different aspects of its interpretation, and likewise can have different purposes: whether it enters the domain of poetic freedom and metric characteristics or it has some specific purpose. The very appearance of this figure of speech can indicate the ways verses should be read, thus directing us to the meaning the poet wanted to achieve. Petrović is polemic with previous understandings and interpretations, in particular regarding the issues of specifying historical development and the presence of enjambment in oral folk verse.

Key words: Svetozar Petrović, enjambement, syntactic and metric segmentation, Parry and Lord, semantic effects of the verse, oral folk verse

LITERATURA

- Gikić Petrović, R. (prir.) (2015). *Preписка Svetozara Petrovića sa strancima*. Novi Sad – Akademska knjiga – Fondacija „Legat Svetozara Petrovića”.
- Petrović, S. (1983). Stih. U: Škreb, Z., Stamać A. Uvod u književnost – Teorija, metodologija. 3. prerađeno izdanje. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 365–428.
- Petrović, S. (1988). Opkoračenje u srpskohrvatskom usmenom stihu. U: Petrović, S. (ured.) (1988). *Usmeno i pisano/pisano u književnosti i kulturi*. Colloquia Litteraria, Naučni skupovi, knj. IV. Novi Sad: VANU, 139–168. (štampano ćirilicom)
- Petrović, S. (2003a). Poredbeno proučavanje srpskohrvatskoga epskog deseterca i sporna pitanja njegovoga opisa. *Oblik i smisao – Spisi o stihu*. Beograd: Fabrika knjiga, 165–216. (štampano ćirilicom)
- Petrović, S. (2003b). Opkoračenje u srpskohrvatskom stihu: postojana podloga. *Oblik i smisao – Spisi o stihu*. Beograd: Fabrika knjiga, 231–246. (štampano ćirilicom)

- Petrović, S. (2003c). Pjesnički oblici u srpskom i hrvatskom romantizmu. *Oblik i smisao – Spisi o stihu*. Beograd: Fabrika knjiga, 280–287. (štampano ćirilicom)
- Petrović, S. (2003d). Semantika srpskog i hrvatskog stiha u drugoj polovini devetnaestog vijeka. *Oblik i smisao – Spisi o stihu*. Beograd: Fabrika knjiga, 288–327. (štampano ćirilicom)
- Petrović, S. (2003e). Stilistika versifikacionih postupaka Zmajevih. *Oblik i smisao – Spisi o stihu*. Beograd: Fabrika knjiga, 328–350. (štampano ćirilicom)
- Petrović, S. (2003f). Postoji li, uistinu, tročlani dvanaesterac? *Oblik i smisao – Spisi o stihu*. Beograd: Fabrika knjiga, 383–430. (štampano ćirilicom)
- Petrović, S. (2003g). *Problem soneta u starijoj hrvatskoj književnosti – (Oblik i smisao)*. Beograd: Samizdat B₉₂.
- Petrović, S. (2008a). Albert Bejts Lord. *Pojmovi i čitanja*. Beograd: Fabrika knjiga, 177–180.
- Petrović, S. (2008b). In memoriam: Jiří Levý (1926–1967). *Pojmovi i čitanja*. Beograd: Fabrika knjiga, 293–296.
- Trifunović, Đ. (1990). *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova*, drugo, dopunjeno izdanje. Beograd – Nolit. (štampano ćirilicom)

Драгољуб Ж. Перић*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

УДК 821.163.41-14 : 398
DOI: 10.19090/gff.2018.1.485-501

КАЛЕНДАРСКО ЗНАЊЕ И АГРАРНИ КАЛЕНДАР У СРПСКИМ ОБРЕДНИМ ПЕСМАМА**

Прелазак на земљорадњу као главни вид привређивања захтевао је усавршавање у начину традиционалног рачунања времена. Стога, лунарни календар замењен је соларним, у ком су периоди године (летње и зимско полугође) одређивани на основу четирију кључних положаја Сунца – краткодневице (зимски солстицијум), двеју равнодневица и летње дугодневице. Ови тренуци годишњег циклуса християнизовани су и везани за одређене хришћанске светитеље, чије је светковање уједно означавало и след пољских радова. Посматране песме прате све сегменте јавног живота, од зимских обреда (коледари), у којима доминирају магијске радње везане за раст семена (уз игру, коледари припевају: *цуп, цуп, коледо, оволико жито да роди*), преко песама пролећног круга, којима се изричу аграрни благослови и изводе магијске радње којима се „затвара зима” и „отвара лето”, упоредо са пролећним радовима. Животни циклус семена, отпочет орањем и сетвом, завршава се жетвом, као колективним, радосним чином (моба). Ове песме чувају траг древног веровања да човеку корист може донети само рад који је обављен како треба, уз поштовање времена за рад, одн. табу прописа за дане током којих се рад избегава.

Кључне речи: обредне песме, фолклорна темпорологија, аграрни календар, соларни календар, мит, традиција, мушки послови, земљорадња, цикличка обнова.

Живот традиционалног човека најнепосредније је зависио од природе – смене годишњих доба, повољних атмосферских прилика или непогода. Саживљен с природом, он је изградио осећај за след њених промена, а свој рад ускладио с ритмом цикличких понављања. Када му временске прилике не би ишле наруку, он би магијским путем (првенствено хомеопатском и магијом додиром) настојао да изазове промену стања – додолским и крстоношким

* dragoljub.peric@ff.uns.ac.rs

** Део истраживања у оквиру овог рада представљен је на научном скупу „Теорија и пракса агара у историјској перспективи” у организацији „Центра за аграрну историју” 16. 11. 2017. на Пољопривредном факултету у Новом Саду.

песмама – падање преко потребне кише, али и – инверзним радњама и песмама – њено заустављање (уколико обиље падавина, у невреме, угрози летину и род воћа и поврћа).

Правилност у смењивању промена у природи, настала периодичним слабљењем и јачањем сунца у митско-магијском систему мишљења традиционалног човека, тумачена је као периодично рађање, снажење и умирање Бога Сунца – божанства које васкрсава природу, вегетацију, регулише плодност стоке, а истовремено магијски стимулише виталитет у колективу преносећи људима животодавну снагу обнове – у потомству, снази и добром здрављу (ложење ватре на Бадњи дан, петровданске и ивањданске лиле и сл.). Отуда се јавља и „потреба да се време потчини циклусима”, што „произилази из понављања природних појава, али и човекове жеље да те појаве уреди” (Ајдачић, 2000: 130).

Како је мистерија периодичног слабљења и јачања сунца имала кључни значај за земљорадњу, аграрни календар захтевао је унапређење у погледу традиционалног рачунања времена. Лунарни календар замењен је соларним, у ком су периоди године (летње и зимско полугође) одређивани на основу четирију кључних положаја Сунца – краткодневице (зимски солстицијум), двеју равнодневица (пролећни и јесењи еквиноциј) и летње дугодневице. Ове тачке годишњег циклуса, уз неке друге празнике, претежно из круга пролећне обредности, као и њихово празновање у периоду многобожачке религије, преслојене су с примањем хришћанства, а дати дани везани су за култ појединих хришћанских светитеља, при чему се иза њихових атрибута и функција и даље запајају древне црте старих паганских божанстава. Њихово обележавање и календарско смењивање уједно је означавало и след пољских радова. Празници посвећени одређеним светитељима (обично – тзв. црвена слова), уз *запрешне*,¹ *заповедне*, *варовне* (тј. поштоване, а када се не поштују, потенцијално опасне) и *усечне дане*,² као и уз недељу, представљају сакрално време, тј. дане током којих се не ради (или се избегавају одређене врсте послова), „али се управо празници одређују као међаши за одређене послове. Њима се одређују почетак и крај неке радње” (Исто: 129). На најважније празнике годишњег циклуса извођене су одређене календарске обредне песме, док су други означени у сукцесији смењивања пољских радова, опеваних у песмама.

¹ Дан означен у црквеном календару крстићем, када се не сме радити.

² Дан у недељи на који те године пада Усековање главе Св. Јована Крститеља.

Разлике између аграрног и хришћанског календара условљене су првенствено тиме што је земљораднички календар користио елементе лунарног календара, везујући се за њега код послова од нарочитог значаја за заједницу, попут сетве:

Почетак овог посла био је, на пример, усклађен с месечевим менама. У неким крајевима сејало се на уштап, а у неким, сасвим супротно, на младину. Радило се, очигледно, о веровању да својства Месеца неким тајанственим путем прелазе на семе, а преко њега и на будуће усеве. С једне стране, пун месец изазивао је асоцијације на пуне амбаре,³ на богату летину. С друге стране, раст месечевог српа асоцирао је на раст усева. (Bandić, 1991: 275)

Међутим, постојала је и другачија пракса. Колебање између лунарног и црквеног календара око одређивања времена сетве огледа се и у томе што су, сем везивања за Месечеве мене, као оријентир за време сетве озимих жита послужили и различити црквени празници – од Св. Симеона Столпника (14. септембар), преко Мале Госпојине (21. септембар), све до иза Толиндана (19. октобар) – у зависности од климатских услова одређене регије (в. Nedeljković, 1990: 203, 145, 240). И поред овако широко постављеног распона празника – временских оријентира спрам којих се одређивало време сетве – увид у поетску грађу предочава другачију слику: време сетве, по правилу, не помиње се.

Могуће разлоге требало би тражити првенствено у значају сетве као култног чина. Како је реч о радњи од прворазредног значаја за читаву заједницу, могуће је да се време сетве намерно табуизира (не помиње) како би се принос заштитио од злих утицаја:

По општераспрострањеном схватању, сетва је била критични, преломни моменат сваког производног процеса, моменат у коме понашање како самих посленика, тако и припадника њихове заједнице непосредно утиче на раст усева, самим тим и на количину и квалитет приноса у текућој години.

Посебна пажња била је посвећена избору времена у коме ће се сетва обавити. Пре свега се водило рачуна о календару православне цркве. Пољски радови – а ту свакако спада и сетва – нису се обављали на дане великих, 'заповедних' празника. (Bandić, 1991: 274)

Низ забрана односио се како на заштиту магијске чистоте семена тако и на самог сејача и његово избегавање контакта с особама које би могле

³ „Жито треба сејати док је месец пун да би класје било пуно и једро.” (Vuković, 1985: 178)

штетно утицати на род усева (Исто: 276–277). Стога, време сетве житних култура, као и сам чин, у песмама као да се намерно митологизује (онеобичавањем запрете коју чине јелени, као и делова опреме који се користе као апотропајони),⁴ а сетва приказује као сакрални акт – прворадња:

Орач оре равно поље,
 рало му је чудно дрво,
 чудно дрво давиново,
 семе му је ситан јечам,
 волови су два јелена,
 два јелена, два анђела,
 остан му је струк босиљак,
 брана му је црно перо! (Nikolić, 1966: бр. 6)

Изузетак (у односу на остале житне културе) представља просо (у варијантном кругу песама – и овас),⁵ чије се сејање ограничава до Св. пророка Јелисеја (27. јуна): *Јелисије просо сије, иде Виде да обиде, што је никло нека расте, а што није нек' не ниче.* (Nedeljković, 1990: 110) Будући да се у традицији просо и овас сматрају за култно нечисте биљке⁶ и везују за хтонски

⁴ Поштовање *јелена* као свете животиње датира још из времена палеолита, тј. везује се за ловачку културу. При преласку на земљорадњу, сачувани су трагови обредне праксе приношења јелена на жртву на крају жетве. Код Јужних Словена јелен носи соларну симболику, а има и карактеристике животиње медијатора (в. SM, 2001: 247–248 и др.). Као *остан* – мотку којом се подбада и тера стока – необични орач користи *босиљак* – моћни апотропајон против штетних утицаја (Џајкановић 4, 1994: 36–43), при чему би помињање босиљка у песми уједно могло бити и одраз обредне праксе – приликом сетве, мешали би босиљак са семеном како би семе, а тиме и будући принос, заштитили од штетних утицаја (SM, 2001: 46; Bandić, 1991: 275 и др.). Сличну симболику има и *црно перо*, које, као део орачеве опреме (сечиво на плугу), сем отклањања штетних утицаја, указује и на лакоћу с којом се дата (прво)радња обавља.

⁵ У једној песми о Христовом рођењу читава природа одаје почаст Богородици и новорођеном Христу, изузев проса: *Сво вој се поље придуже, / Кићано просо не теја – / Од њега се колач не меси, / [И] у цркву се не носи.* (Karapović, 1996: бр. 24)

⁶ У божићној песми из околине Лесковца губљење култне чистоте проса тумачи се као огрешење – само јасика (трепетљика) и просо нису поштовали заустављање читаве природе приликом Христовог крштења, те их сустиже казна:

Стаде гора, стаде вода,
 [...]
 Повија се ов'с жито.

свет,⁷ сетва ових житарица није праћена табу прописима, за разлику од сетве најзначајнијих култура – пшенице и јечма.

Како је аграрни календар повезан с циклусом пољских радова, они су се, због прецизности, временом везивали за фиксне датуме. Стога, земљораднички календар годину је делио на два полугођа – зимско (од Митровдана до Ђурђевдана) и летње (од Ђурђевдана до Митровдана), следом смењивања радова. Зимско полугође обухвата период престанка аграрних радова (када су ливаде покошене последњи пут, пшеница посејана, а земља припремљена за наредни циклус),⁸ тј. време послова претежно оријентисаних на бригу око стоке и кућне послове – спремање дрва за зиму, припрему вина и печење ракије.

Митровдан (8. 11) означава почетак зимске половине године. Активности везане за овај дан углавном означавају крај пољских радова, везаних за претходно полугође: „О Митрову дне исплаћују се најамници, плаћају дугови и сл. У многим крајевима домаћинства која су држала слуге, узимали су их на Ђурђевдан, а исплаћивали на Митровдан.” (Nedeljković, 1990: 155) Свест о томе да овај дан означава крај пољских радова рефлектована је у песми: *Митровдан поље свршено / увати гњездо те седи.* (Bovan, 1977: 70) Символика граничног времена спаја у себи представе о суштинској истоветности почетка и краја у митском (цикличном) концепту времена. Док у овим стиховима Митровдан означава крај радова на њиви, у централној Босни Митровдан је време њиховог симболичког почетка: „У

А ти жито, ов'с жито,
У колач се не месило,
У цркву се не носило! (Ђорђевић, 1990: бр. 17)

В. и: Karanović, 1996: бр. 26.

⁷ Да не би чињарице обрале млеко стоке или да им не би вештице нашкодиле, сељаци су посипали просо око торова и штала, уз речи: „кад ... покупе просо, онда да вам узму варенику” (Џајкановић 4, 1994: 167), тј. када вештице преброје зрна проса, онда да дођу (Исто; SM, 2001: 453).

⁸ „У прошлом веку [мисли се на XIX в. – Д. П.] су у Шумадији од Крстовдана укомуњивали ливаде тј. пуштали стоку у слободну пашу по пољу, а чобани су се окупљали на игру у пољу. Тамо где је било сеоских пољака, њихова дужност је престајала о Крстовдану, па су их, као у Црној Гори и Санцаку, тога дана домаћини исплаћивали за чување усева од штете.” (Nedeljković, 1990: 126)

Височкој нахији су веровали да на Митровдан ваља уобразити њиву која ће се засејати пшеницом” (Nedeljković, 1990: 155).⁹

Веза сетве с представама о оплодни земље, односно представама о смрти као обнављању и васкрсењу, рефлектована је, на симболичком нивоу, на поједине ритуале зимскога циклуса (првенствено божићне), обредне реквизите (варица, божићњак), а потом и на песме – вербални део обреда. Код Словена за сетву су се користила зрна из венца од жита, последњег снопа или „божје браде” – последњег пожњевеног свежња жита са њиве, у коме је, верује се, магијски концентрисана плодносна снага жита (Njevjadomski, 2000: 40–42; SM, 2001: 47; Ђајкановић 4, 1994: 171). Како су за традиционалног човека сетва и жетва нераскидиво повезане и представљају почетак и крај истог циклуса, односно јединство супротности, „жетва означава крај ’старог’ стадијума вегетације и постепени прелазак на ’нови’” (Njevjadomski, 2000: 41), тако да коришћење за сетву зрна жита из жетвеног венца, освећеног у цркви, код Пољака (Исто: 42), односно из класова „божје браде” код Источних и Западних Словена (SM, 2001: 47) и Срба (Ђајкановић 4, 1994: 171), као вид обредне праксе, јасно указује на то да међусобно прожимање сетве и жетве, на овај начин, одражава идеју о континуитету животног циклуса семена, а самим тим и континуитету живота.

Разлике између аграрног и хришћанског календара смањују се, а они узајамно допуњују за време новогодишњих празника, који, семантиком суседних датума (*Бадњи дан* и *Божих*), најпластичније изражавају симболичка значења краја и почетка циклуса, транспонованих на план животног циклуса семена. У ширем словенском контексту посматрано: „сељаци из Комаровича у мозировском округу додавали су семену за жетву зрна из класова који су стајали у кући за време бадње вечери [...] Домаћини из борисовског округа тражили су међу сеном и сламом за који су за бадње вече стављани на сто зрнца која су затим додавали семену за сетву.” (Njevjadomski, 2000: 43) Код Срба пшеницом се посипа бадњак (Ђајкановић 4, 1994: 170), а на полажајника, чим ступи у кућу изјутра на Божић (7. јануара), домаћица баца

⁹ Интернационална симболика прворадње као понављања и обредне реактуелизације одређене радње која постаје предмет култа одражена је и у наведеном веровању: „Раширена, и свим народима позната, симболика прве бразде, првог семена, првог класа или плода и др., у земљорадничком календару показује се у започињању одређених радњи у дане који су утврђени одређеним памћењем, а изводе се тачно у одређени дан или у периоду везаном за одређени празник” (Ajdačić, 2000: 127).

жито, желећи тиме магијски да призове плодност усева и стоке, као и свеопшти берићет током предстојеће године (Grbić, 1909: 90). Пшеница је видно место имала и на божићној трпези, као неизоставни део *варице* – култног јела сачињеног од смеше различитих семена, својеврсне жртве у семену (*панспермије* – уп. Ђајкановић 4, 1994: 169),¹⁰ али и симболички репрезентована на божићном хлебу (чесници, божићњаку), где су биле различите фигуре од теста, међу којима доминирају оне везане за аграрни тип културе (њива, ујармљени волови, снопови жита положени унакрст, грозд, птица, *слово* и сл.).¹¹

За овај (по мишљењу неких етнолога – најзначајнији) празник годишњег циклуса везују се *коледарске* и *божићне песме*. Извођене су од Св. Игњатија (2. јануар) до Богојављења (19. јануар), а најчешће за Бадње вече и Божић (в. Караповић, 1996: 260). Зимска краткодневица светкована је као завршетак старе године и повратак Сунца са северног повратника, при чему је „у свести примитивног човека та појава у природи замишљена [...] као рађање младог сунца, које ће да пробуди природу из зимског мртвила и да је оплоди” (Latković, 1991: 154). Бадњи дан је тако у нашој традицији представљао последњи дан старог циклуса (старе године) и ритуално је супституисан бадњаком, чије ложење репрезентује „Старога” – божанство које умире, док Божић оличава почетак новог циклуса, тј. рођење „Млагога” Бога.¹² Организоване поворке колеђана, бројне магијске радње које они изводе,¹³ као и коледарске песме, као особите магијске формуле, имале су за циљ да потпомогну правилно затварање старог и отпочињање новог циклуса и да обезбеде плодност и благостање у предстојећој години.

¹⁰ Више о варици у: Vandić, 1991: 304. Припрему и конзумацију *варице* пратиле су песме попут:

Вар-варица вари (Света великомученица Варвара),

Сав-савица лади (Свети Сава Освећени),

А Никола куса (Свети чудотворац Никола). (Vrčević, 1883: 15)

¹¹ Тако изгледа божићни колач који се и даље меси у околини Смедерева уочи Божића – Д. П.

¹² Вук Стеф. Караџић, у коментару уз песму бр. 190 (Karadžić, 1988: 144) каже: „Овде се *бадњак* спомиње као некакав *човјек* или *бог* (као и *Божић*)” (истакао В. С. К.).

¹³ Примера ради, ритуални плес, праћен речима песме: *Цуп, коledo, / Цуп, коledo, / Оволико жито да роди* (Ђорђевић, 1990: бр. 14), имао је за циљ да магијски подстакне висок раст (и принос) жита.

Тако су два суседна празника – Бадњи дан и Божић – интегрисали у себе две хипостазе бога природе, који периодично умире и васкрсава. Време старог циклуса хаба се, прља и троши. Да би се нови циклус успоставио, стари мора бити поништен, што укључује магијски симболизам различитих обредних радњи (Elijade, 1986: 94), најзад и – спаљивање бадњака. С обзиром на лиминални карактер ових празника, гатало се тада о летини у предстојећој години (в. Грбић, 1909: 88), а магијском снагом благослова настојао се призвати добар приплод стоке и род усева (уп. Karadžić, 1898: бр. 183).¹⁴ Магијска делотворност речи функционише тако што песма слика богатство и обиље које се прижељкује тако као да се оно већ остварило, призивајући тиме, имитативном магијом, богату летину и догодине (в. Zlatanović, 1982: бр. 5).¹⁵

Божанство сунца (Сварогов син Дажбог – SM, 2001: 485) и вегетације, као и свеколике плодности у природи, у тору и на њиви у низу коледарских песама приказано је као новорођенче у седлу,¹⁶ на враном коњу, које доноси ветар (Zečević, 2008: 106–109).¹⁷ Његови атрибути су: вранац, зелени бор, пшеница, винова лоза... Стога, Зечевић закључује да је „дете из наших коледарских песама сунце, тј. божанство сунца [...] На почетку нове Сунчеве године, исто као и на почетку новог животног циклуса људи, за време зимског солстицијума, када сунце почиње да јача, соларно божанство се рађа, дете је” (Исто: 111).

Његово рођење обзнањује пчела (уп. Grbić, 1909: 94), а постепено снажење усклађено је с аграрним циклусом пролећних радова: од сетве јарих усева, преко првог брања плодова раног воћа, односно првог напасања стоке и муже, које су, на обредној равни, пратиле *пролећне обредне песме: лазаричке, ускришње, ђурђевске и спасовске песме*, као и њима својствене магијске радње.

Лазаричке песме извођене су током Цветне недеље (недељу дана пред Ускрс), а понајвише на Лазарев петак, тј. суботу, односно на празник Цвети,

¹⁴ В. сличне аграрне благослове и у: Karadžić, 1898: бр. 180–182, 185, 186, 205; Jovanović, 1922: 32–33 и др.

¹⁵ Сличан благослов доброг рода приказан је и у лазаричкој песми (в. Đorđević, 1990: бр. 105).

¹⁶ Идентично се Млади Бог приказује и у лазаричкој песми: *Подуна ми тијан ветар, доз, доз, / Издува ми врана коња, доз, доз, / И на коња свил'но седло, доз, доз, / И на седло мушко дете, доз, доз, / И на дете црвен фесић.* (Đorđević, 1990: бр. 42)

¹⁷ Уп. следеће стихове: *Ветар веје, Коледо, / Са планине, Коледо, / Те довеја, Коледо, / Врана коња, Коледо, / И на коњу, Коледо, / Бојно седло, Коледо, / И на седлу, Коледо, / Мушко чедо, Коледо [...]* (Stanojević, 1929: бр. 52).

претежно у источној и јужној Србији. Изводила их је поворка лазарица – девојака обучених у беле кошуље и искићених цвећем. Кићење учесница, као и биљна и акватичка симболика песама, повезује их с култом плодности и магијском моћи раста биља и вегетације, а синкретичност обреда, који укључује ситно цупкање, симболика васкрсења природе и обнове (присутна у њиховим песама), те припев – *ладо* – с елементима аграрне магије, тј. магијског стимулисања плодности усева (Zečević, 2008: 125). Паралелизам у кретању поворке лазарица и кишног облака (*Облак, облак над село [...] Наши је лазар над село* – Đorđević, 1990: бр. 30), аналоган паралелизму између обредне поворке на земљи и атмосферских прилика у додолским песама,¹⁸ упућује на њихову моћ над падавинама.¹⁹ Богат род који оне призивају на кућу у којој их лепо дочекају открива њихову везу с култом плодности, те неки фолклористи лазаричку опходњу виде као обред земљорадника (уп. Vovan, 1977: 84–85):

Родило се, преродило,
Тегом земљу натежало,
На орача досадило,
На волови додејало,
На амбари натежало. (Đorđević, 1990: бр. 31)

Пчела се, лајтмотивски, појављује у пролећним обредним песама као весник родне и богате године. Аналогно традицији словенских народа, пчела представља божје створење са симболиком чистоте, светости, склада, слоге, али и богатства, бројности, обиља (уп. SM, 2001: 458–460).²⁰ Она у *ускрињој песми* најављује богато лето:

¹⁸ Уп. Karadžić, 1988: бр. 187, 188 и др.

¹⁹ Као што могу својим благословом да призову кишу и тиме повољно утичу на плодност усева, лазарице, уколико се укућани огреше о њих, могу и да „распоју” (пониште) такве жеље” (Zečević, 2008: 117), чиме се читаво домаћинство излаже штетним дејствима оностраних сила.

²⁰ Веза пчела са култом плодности у српској традицији, изведена из њихове бројности (повезивањем са пахуљама, капима кише, зрнима пшенице и сл. – уп. SM, 2001: 459), допринела је томе што се магијским радњама са пчелама подстицала плодност у лазаричкој песми: *Зададе се таман облак. / Неје облак но су пчеле. / На ножицу по ложницу, На главицу каленицу. / Да благосовеш, зададе се, / Зададе се таман облак* (Rešikan Ljuštanović, 2012: бр. 77). Радње којима се антиципира плодност стоке укључују пчеле, понекад и мраве, а изводе се понајвише на Божић (Nedeljković, 1990: 42) и Ђурђевдан (Исто: 73) – граничне моменте новог циклуса.

Долете челка од Бога,
 Казује лето богато:
 Великдан шарен, прешарен,
 Ђурђевдан травком и шумом,
 Петровдан белим јечменом. (Jastrebov, 1886: бр. 119)

Млађа и потпунија варијанта ове песме поред типске семантике благослова плодности преноси и аграрно знање о следу пољских радова, а сугестијом благовременог доспевања усева призива плодну аграрну годину:

Долете челка од Бога,
 казује лето богато,
 Велигдан белом променом,
 Ђурђевдан белом јагањцем,
 Никољдан травом зеленом,
 Спасовдан житом класаном,
 Петровдан српом и косом,
 Крстовдан гувно спраљено,
 Митровдан поље свршено,
 увати гвездо те седи. (Vovan, 1977: 70)²¹

Само рад обављен кад треба и како треба – уз поштовање система веровања и забрана везаних за одређене дане и одређене радње – донеће добробит. Стога је след пролећних радова у заједници усклађен с пролећним кругом празника (Ускрс, Ђурђевдан, Спасовдан, Млади Св. Никола) и табу прописима скопчаним уз њих. Како имају сакрални карактер, на те празнике није се радило, али су подузимане разне заштитне радње (против града, грома, штеточина и сл.), као и различита гатања за успех летине, односно магијске радње које су имале за циљ повећање приноса.

Међу празницима пролећног циклуса нарочито је значајан *Ђурђевдан*. Од Ђурђевдана се рачуна летња половина године, што указује на лиминални карактер празника. У српској традицији Ђурђевдан је важан празник и „главна сточарска светковина” (Nedeljković, 1990: 72), те се наклоност божанства вегетације (које супституише Зелени Ђурађ/Јурај) и стоке настоји стећи приношењем жртве – ђурђевског јагњета. Често се у ђурђевданским ритуалима преплићу елементи аграрне и сточарске магије, тако да их је понекад тешко разлучити. Добар род житарица магијски антиципира плодност стоке, а истовремено штити стоку од штетних утицаја. У Алексиначком

²¹ В. и ђурђевску варијанту ове песме у: Karanović, 1996: бр. 97.

Поморављу тада се обилазила стока, а око обора магијски исписивао круг од зрневља „да се стока пати као зрно у класту” (Исто: 74).

Ослобађање воде и снага природе представљено је у Ђурђевским песмама доласком младог коњаника (Зеленог Ђурђа), који разбија девет педа леда и том водом запаја „лењиве девојке” и „младу момчадију”, преносећи на њих снагу и моћи природе (в. Vovan, 1977: 57). Он кити девојке и момке зеленилом, доноси плодност на њиву, хиперболичан раст биљака. Стога, њему припада симболизам вегетације, а од обредних радњи уочи празника и на тај дан широко је распрострањено плетење цветних венаца, првенствено од здравца, млечике и разног цвећа, чиме се магијски стимулише здравље и млечност стоке (в. Ђајкановић 4, 1994: 86, 150; Nedeljković, 1990: 75)²² и др.

Од Ђурђевдана се рачуна летње полугође, тако да симболизам прворадњи – обредних радњи којима отпочињу свакодневни послови попут муже оваца, припреме сира, првог клања јагњади и сл. – доминира. С обзиром на семантику овог празника, сетва неких култура, попут кукуруза, везује се за Ђурђевдан као време почетка. Тип климе такође утиче на календарско фиксирање неких послова. „У Лесковачкој Морави [...] ’углавном сви земљорадници се управљају према Ђурђевдану, али се он сади све до летњег Светог Николе” (Ајдачић, 2000: 127), тј. до 22. маја. Међутим, „у сарајевској котлини: ’кукурузи се највише сију у јечмину, обично на 10 дана пред Ђурђев-дан и 15 дана по Ђурђеву-дне. Најљепша је сјетва по Ђурђеву-дне, а сију се и треће недјеље” (Исто: 127), а у топлијим крајевима (Зета, Црмница, Бар, Улцињ) сетва касног кукуруза протеже се све до Видовдана (Исто). Наравно, на сам Ђурђевдан се не ради, а „у Левчу и Темнићу [...] на три дана пред Ђурђевдан није сејан кукуруз јер ће да га поједе много црв” (Nedeljković, 1990: 79). Како се сада назире принос житарица, у неким ђурђевским песмама Св. Ђорђе се јавља као покровитељ усева:

– Свети Ђорђо, какво ти је поље?

– Поље ми је лепо и убаво:

Р’жови су два чоевкја боја,

А пченице у клас удариле,

А јечмови већ су забелели. (Ђорђевић, 1990: бр. 149)

²² В. Karanović – Pešikan-Ljuštanović, 1994: бр. 40, 41.

Док Ђурђевдан представља један од најзначајнијих празника сточарских култова, аграрни симболизам, везан за напредовање житарица, припао је празнику из лунарног календара – *Спасовдану* (прославља се шестог четвртка по Ускрсу).²³ Иако је сачуваних спасовских песама мало, оне, ипак, испољавају извесне тематске сличности – говоре о обичају плетења венаца, те о надлазећим снагама природе и јачању вегетације, величајући победу сунца, сила раста и снаге светла над силама мрака, хладноће и мртвила зиме. Отуда и неке од песама које се односе на раст житних култура као да представљају варијанте ђурђевских песама о светитељу који обилази поља:

– Свети Спасо, какво ти је поље?
 – Моје поље од свем понајбоље:
 Све 'шенице у клас укласале,
 Све ливаде у цвет уцветале,
 Сви ржови у земљу полегли,
 Сви јечмови коњу до колена! (Ђорђевић, 1990: бр. 156)

Свети Спас(а) је типски приказан као коњаник пред којим све озелењује, напредује и расте, што би могло указивати на то да је он заменио паганског младог бога вегетације, преузимајући његов дан као „пролећни празник сточара и земљорадника”, у чијој се структури и даље опажају реликти „паганских јавних култова” (Nedeljković, 1990: 226). У прилог томе сведоче народна веровања везана за овај дан, као и песме (Исто: 226–227; Karanović, 1996: бр. 107 и др.).

Како је четвртак код старих Словена био дан бога грома, Перуна (*Перундан* код Полапских и Балтичких Словена – в. Ivanov–Todorov, 1974: 24), с разлогом се може претпоставити да је Свети Спас преузео неке од Громовникових атрибута и функција. Томе у прилог говори и низ заштитних радњи које се на овај дан предузимају за заштиту усева од града и грома (Nedeljković, 1990: 229; Vandić, 1991: 332 и др.).

Сугестија богатог рода и плодности стоке присутна је и у *краљичким песмама*,²⁴ којима се завршава пролећна, а почиње летња група празника:

²³ Можда је то тако јер се сетва као култни чин управљала првобитно по лунарном календару.

²⁴ Више о краљичком ритуалу и песмама у: Karadžić, 1857: 38–52; Zečević, 2008: 142–171; Jokić, 2012.

Кад краљ/ица победи настаје пролеће/лето, што потврђује вегетативну функцију обреда. Није зато необично што се он поклапа са сејањем или жетвом/првим плодовима: краљице понекад иду о Ђурђевдану и о Младом св. Николи, али најчешће о Духовима/Русна недеља/Русалије (седма недеља по Ускресу), тако се, у последњем случају, готово поклапајући са дугодневицом. (Karanović, 1996: 278)

Слика изобиља у дому у овим песмама понекад добија митолошку стилизацију (*У овога дома / добра домаћина / јелени волови, / калопер јармови, / босиљак палице, / жито као злато* – Караџић, 1857: 40–41), а део грађе, у виду благослова, приказује прижељкивани, хиперболични приказ обиља летине и сточног блага доброг домаћина (в. Јокић, 2012: 116–118). Призивање аграрног благослова на дом и домаћинство било је примарна функција ових песама, што учеснице обреда доводи у везу с аграрним култовима (в. Зећевић, 2008: 156, 158). Верује се да магијском манипулацијом обредним реквизитима (пре свега барјацима) краљице штите атар и домаћинства од града (Јокић, 2012: 73), али оне могу и да призову град на кућу где им се замере (Зећевић, 2008: 143).

Летњим обредним песмама припадају оне чије се извођење везује за Петровдан, одн. Ивањдан. И у овој групи песама изражено је убеђење да је празник само временска тачка око које се (али никако и на сам празнични дан) изводе радови, при чему се, неретко, календарски циклус усаодношава са животним кругом појединца:

Косиле се зелене ливаде

Сваког дана око Петровдана.

Просиле се лијепе ђевојке

Сваког дана око Митровдана. (Karanović – Pešikan-Ljuštanović, 1994: бр. 53)

Магијске радње практиковане ради заштите људи, поља и приноса од града и грома нарочито су изражене у кругу летњих празника, а понајвише – „огњевитих светаца” (Св. великомученик Прокопије – 21. 7; Св. великомученица Марина – *Огњена Марија* – 30. 7; Св. пророк Илија – 2. 8; Св. Мирносна Марија Магдалена – *Блага Марија* – 4. 8; Св. великомученик Пантелејмон – *Свети Пантелија* – 9. 8) – дакле, за време оних празника током којих усеви доспевају за жетву (уп. Bandić, 1991: 345).

Притом се на „огњевите свеце” строго водило рачуна о томе да се „не ради око класја” (Vuković, 1985: 118). Међутим, веровања везана за ове празнике углавном остају ван корпуса летњих обредних песама, одн. реактуелизују се у оним песмама које тематизују огрешење о ове *запрешне*

дане – у кругу *хришћанских песама*. Тако се у дијалогу Огњене Марије и Светог Пантелије светитељ зариче да ће сурово казнити преступнике: *Тежаку ћу вола стријељати! / Младој снаши чедо уморити!* (Krstanović, 1990: бр. 15)

Варовање ових дана магијски утиче на повољне услове и штити од града и грома. Тако је Илија Громовник апострофиран у једној песми за заустављање кише (в. Кагановић, 1996: бр. 135), као светац који има моћ регулисања падавина. У традицији, ови дани представљају границе за време у које се (али никако на те дане) жању усеви. Ово аграрно знање остаје петрифицирано у стихованим пословицама:

„Свети Макивије²⁵ – косе о чивије, а српове за репове. То значи да се до овога дана косило, а од овога дана почиње да се жање. Ово је важило за брдске крајеве, јер се жетва у низини обавља знатно раније.” (Vuković, 1985: 118)

Притом, оне немају апсолутно важење, будући да су локално распрострањене, тј. везују се за одређене крајеве, тип рељефа и климу.

Замишљени као „опасни” дани, хришћански празници земљорадничког календара представљали су поштоване (варовне) дане, а огрешење о њих доводило би до свирепе одмазде виших сила, што указује на њихова паганска исходишта. Својом семантиком они су, симболично и фактички, маркирали крај једног циклуса (Бадњи дан, Митровдан) као време краја, смрти, и(ли) почетак новог (Божих, Васкрс, Ђурђевдан) као време обнове, (поновног) рађања и васкрсења. Засновани на митској – цикличкој представи о времену, пратили су периодично слабљење и јачање сунца, везујући се за крајње тачке соларног циклуса (зимску краткодневицу – Св. Никола, Божић, пролећну равnodневицу с блиским јој празницима – Младенци, Благовести, Цвети, летњу дугодневицу – Ивањдан и јесењу равnodневицу – период између Мале Госпојине и Крстовдана). Ови датуми служили су и као временски оријентир за благовремено обављање пољских радова, чије смењивање одражавају календарске обредне песме,²⁶ као и стиховане пословице – зависно од простора на ком ове фолклорне форме егзистирају. Истовремено, они конкретизују и опредмећују став колектива

²⁵ Свети мученици Макавеји празнују се 14. августа по новом календару.

²⁶ Најпотпунији след промена у природи, који собом повлачи и одређену врсту пољских радова, чува се у поменутој велигданској песми (уп. Бован, 1977: 70).

„да онај ко ради мора своја дела чинити по реду, у одговарајуће време, јер је право доба за свако деловање унапред утврђено и прописано, па тако сви послови заједно чине годину дана” (Karanović – Pešikan-Ljuštanović, 1994: 6) – аграрни, календарски и магијски циклус вечног понављања, раста и дозревања, периодичног рађања и смрти вегетације.

Dragoljub Ž. Perić

CALENDAR KNOWLEDGE AND THE AGRARIAN CALENDAR IN SERBIAN RITUAL FOLKSONGS

Summary

The transition to agriculture as a main form of economic development necessitated an improvement in traditional measuring of time. Therefore, the lunar calendar was replaced by the solar one, in which periods of the year (summer and winter half-year) were determined on the basis of four key positions of the Sun – Winter Solstice, two equinoxes and Summer Solstice. These moments of the annual cycle were Christianized and associated with certain Christian saints, whose order of celebration gave order to field work as well. The songs discussed in the paper follow all segments of public life, from winter rites (the *koledar* procession), in which the dominant magical actions were those related to the growth of the seeds (together with the dance, *koledars* sing, „*jump, jump, koledo, for the wheat to grow this tall*”), to the songs of spring circle, where the singers bestow agricultural blessings and perform magical acts to „close the winter” and „open the summer”, along with spring fieldwork. The life cycle of a seed starts with the plowing and the sowing and finishes with the collective harvest (*moba*). These songs keep vestiges of the ancient belief that man can benefit only from the work that is done right, by respecting the time for work, i.e. respecting the taboo regulations related to certain days, when work is avoided.

Key words: ritual folksongs, folklore temporology, agrarian calendar, solar calendar, myth, tradition, cyclic renewal.

ЛИТЕРАТУРА

- Ajdačić, D. (2000). Zemlјoradnički i hrišćanski kalendar balkanskih Slovena. *Kodovi slovenskih kultura*, 5, 127–130.
- Bandić, D. (1991). *Narodna religija Srba u 100 pojmova*. Beograd: Nolit.
- Bovan, V. (1977). *Srpske narodne pesme sa Kosova i Metohije*. Priština: Jedinство.
- Bovan, V. (prir.) (2000). *Obredne narodne pesme: studentski zapisi srpskih narodnih umotvorina na Kosovu i Metohiji*. Priština: Institut za srpsku kulturu, Banja Luka: Besjeda, Istok: Dom kulture „Sveti Sava”.

- Čajkanović, V. (1994). *Rečnik srpskih narodnih verovanja o biljkama*. knj. 4. Beograd: Srpska književna zadruga – Beogradski izdavačko-grafički zavod – Prosveta – Partenon M. A. M.
- Dorđević, D. (1990). *Narodne pesme iz leskovačke oblasti*. Beograd: SANU – Srpski etnografski zbornik XCV.
- Elijade, M. (1986). *Sveto i profano*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Grbić, S. (1909). *Srpski narodni običaji iz Sreza boljevačkog*. Beograd: Srpska kraljevska akademija.
- Ivanov, V. V. – Toporov, V. N. (1974). *Исследования в области славянских древностей*, лексические и фразеологические вопросы реконструкции текстов. Москва: Наука.
- Jastrebov, I. S. (1886). *Обычаи и пѣсни турецкихъ Сербовъ*: въ Призрѣнѣ, Ипекѣ, Моравѣ и Дибрѣ, С. Петербургъ.
- Jovanović, V. (prir.) (1922). *Srpske narodne pesme: antologija*. Beograd: Geca Kon.
- Jokić, J. (2012). *Kraljičke pesme: ritual i poezija*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije.
- Karanović, Z. – Pešikan-Ljuštanović, Lj. (1994). *Poslovi i dani srpske pesničke tradicije*. Novi Sad: Svetovi.
- Karanović, Z. (prir.) (1996). *Antologija srpske lirske usmene poezije*. Novi Sad: Svetovi.
- Karadžić, V. S. (1898). *Srpske narodne pjesme: knjiga peta u kojoj su različne ženske pjesme*, skupio ih V. S. Karadžić, Beograd: Državno izdanje.
- Karadžić, V. S. (1857). *Život i običaji naroda srpskoga*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Karadžić, V. S. (1988). *Srpske narodne pjesme: knjiga prva u kojoj su različne ženske pjesme*. V. Nedić. (prir.), Sabrana dela V. Karadžića. Knj. 4. Beograd: Prosveta.
- Krstanović, Z. (prir.) (1990). *Zlatna pjena od mora: narodne pjesme Srba u Hrvatskoj*. Beograd: Rad.
- Nikolić, I. (prir.) (1966). *Goro le, goro zelena: antologija narodne lirike iz istočne Srbije*. Zaječar: Novinska ustanova „Timok”.
- Pešikan Ljuštanović, Lj. (prir.) (2012). *Lirske narodne pesme*. Novi Sad: IC Matice srpske.
- SM (2001). *Slovenska mitologija*. S. M. Tolstoj i Lj. Radenković (red.). Beograd: Zepter Book World.

- Stanojević, M. (1929): M. Stanojević, Običaji i verovanja na Timoku, Beograd: *Glasnik etnografskog muzeja*, IV, 42–54.
- Vrčević, V. (1883). *Tri glavne narodne svečanosti: Božić, krsno ime i svadba*, Pančevo: Naklada knjižare braće Jovanovića.
- Vuković, M. (1985). *Narodni običaji, verovanja i poslovice kod Srba*. Beograd: b. i.
- Zečević, S. (2008). *Srpska etnomitologija*. Beograd: Službeni glasnik.
- Zlatanović, M. (prir.) (1982). *Lirske narodne pesme iz južne i istočne Srbije*, Beograd: Narodna knjiga 1982.

Nataša Polovina*
Filozofski fakultet
Univerzitet u Novom Sadu

UDK 821.163.41.09"12"27-36:939 Sava, Sveti
DOI: 10.19090/gff.2018.1.503-515

SAVA NEMANJIĆ O SEBI. JEDAN PRIMER OBLIKOVANJA AUTOBIOGRAFSKOG DISKURSA U SRPSKOJ SREDNJOVEKOVNOJ KNJIŽEVNOSTI**

Autobiografski fragmenti prisutni su u mnogim, žanrovski raznovrsnim delima srpskog srednjeg veka: poveljama, zapisima, poslanicama, žitijima. Jedan od najzanimljivijih primera autobiografskog kazivanja u srpskoj srednjovekovnoj književnosti nalazimo u *Žitiju gospodina Simeona Save Nemanjića*, u kojem Sava o sebi piše kombinujući pripovedanje u prvom i u trećem licu jednine. U radu se analiziraju različiti načini oblikovanja autobiografskog diskursa i njihova moguća funkcija u tekstu *Žitija*, a odlike Savinog autobiografskog kazivanja sagledavaju se u kontekstu dosadašnjih izučavanja srednjovekovne autobiografske tradicije.

Ključne reči: autobiografski diskurs, biografija, hagiografija, ispovest, model.

Kao jedna od osnovnih poetičkih odlika srednjovekovne književnosti najčešće se ističe tzv. negativan odnos prema autorstvu: srednjovekovni autor, naime, sebe nije smatrao istinskim, konačnim tvorcem teksta, već samo medijumom; on je bio tek „pisar božanskih reči koje mu dolaze odozgo” (Bogdanović, 1980: 39). Iz srednjovekovne filozofije stvaranja i sveukupnog odnosa prema knjizi proizašlo je brisanje granice između pisanja i prepisivanja, pisca i pisara, književnosti i pismenosti. Svoje autorstvo srednjovekovni pisac priznavao je samo u pogreškama, skrivajući se iza formula skromnosti i preuveličane suzdržanosti (Marinković, 1996: 248), dok je sve ono što je istinito, lepo i dobro pripisivao dejstvu Svetog duha (Bogdanović, 1980: 39). U srednjovekovnoj književnosti nema „individualizovanog književnog izraza”, koji bi se zasnivao na posebnosti i originalnosti; umesto toga, u literaturi se formira

* natasapolovina@ff.uns.ac.rs

** Rad je nastao kao rezultat istraživanja na projektu Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije *Aspekti identiteta i njihovo oblikovanje u srpskoj književnosti* (178005), pod rukovodstvom prof. dr Gorane Raičević.

„sistem opšteg, zajedničkog i univerzalnog izraza”, koji se najjasnije ogleda u opštim mestima i književnoj etikeciji (Bogdanović, 1980: 62).

Upravo ovim argumentima objašnjava se činjenica da o mnogim srpskim srednjovekovnim piscima danas ne znamo gotovo ništa, pa čak ni njihova imena, iako su neki od njih ispisali najlepše, antologijske stranice stare srpske književnosti. Lako je, čini se, objasniti zašto pojedini srednjovekovni pisci nisu potpisivali svoja dela, niti ostavljali bilo kakve podatke o sebi. Ali, šta je sa onim piscima koji ne samo da su svoja dela potpisali već su – suprotno svim „zakonitostima” i „pravilima” umetničkog stvaranja u srednjem veku – ostavili u tekstu i neku belešku o sebi? Drugim rečima, kako objasniti ipak ne toliko retku praksu autobiografskog kazivanja u srednjem veku?¹

Ako i nije bio suočen s imperativom originalnosti, srednjovekovni pisac se sučeljavao sa zahtevima žanra na koje je morao odgovoriti. Lihačov smatra da „fizionomija” autora zavisi upravo od žanra u kojem piše, jer se pozicija srednjovekovnog pisca razlikovala od žanra do žanra. Tako je piščevo „osećanje autorstva” na jedan način bivalo oblikovano u poslanici, a na sasvim drugi način u povesti (Lihačov, 1972: 68). Štaviše, pojedini žanrovi srednjovekovne književnosti samom svojom „shemom”, „formularom” ili, pak, funkcijom predviđali su da autor kaže nešto o sebi (u srpskoj književnosti najkarakterističniji primer bio bi žanr povelje), ili barem da se potpiše (u poslanici, recimo).

Autobiografski fragmenti javljaju se u delima mnogih srpskih srednjovekovnih pisaca, i mogu se pratiti – smatra Nikola Radojčić – još od *Barskog rodoslova*, u različitim žanrovima: žitijima, poveljama, zapisima, poslanicama i dr. (Radojčić, 1960: 161). Zanimljivo je da su neka dela srednjovekovne književnosti u kojima je pisac ostavio belešku o sebi (na primer, *Osnivačka hilendarska povelja* Simeona Nemanje, *Hilendarska povelja* Stefana

¹ O problemu srednjovekovne autobiografije postoji obimna literatura, koju ovom prilikom nećemo navoditi. Za pregled najznačajnijih studija o ovom problemu videti: Zlatar, 2000. Pregled literature o autobiografskim fragmentima u srpskoj srednjovekovnoj književnosti videti u: Polovina, 2017. Pitanjem postojanja, odnosno nepostojanja autobiografije u srednjem veku bavio se veliki broj teoretičara i istoričara književnosti. Svi su oni prevashodno pokušavali da pronađu način da moderne pojmove kao što su *individualnost*, *identitet*, *sopstvo* sagledaju u kontekstu srednjovekovne književnosti i kulture. Iako su podeljena mišljenja o tome da li se može govoriti o autobiografiji u srednjem veku, većina izučavalaca slaže se u oceni da se u srednjovekovnoj književnosti ipak mogu pratiti „autobiografski impulsi”, autobiografski fragmenti u žanrovski različitim tekstovima, te na tim primerima analizirati razvoj i funkcija autobiografskog diskursa.

Prvovenčanog, Jefimijina *Pohvala knezu Lazaru* itd.) u nauci, skoro dosledno, određivana kao autobiografska, a ponekad čak i kao prave autobiografije (Marinković, 2007; Osolnik, 1998: 27–31).

Jedan od najzanimljivijih primera autobiografskog kazivanja u srpskoj srednjovekovnoj književnosti nalazimo u *Žitiju gospodina Simeona* Save Nemanjića. Ovo delo, koje se smatra prvim (mada ne i „pravim“, svetiteljskim) žitijem u srpskoj književnosti, nalazi se u okviru *Studeničkog tipika*, koji je Sava sastavio 1207/1208. godine. Kako Sava Simeona nigde u tekstu ne naziva svetim, i budući da ne piše o čitavom Simeonovom životu (već samo o njegovoj abdikaciji i o bolovanju i smrti), u literaturi se uglavnom ustalilo određenje ovog dela kao ktitorskog žitija, „svedenog obima i podređenog okvirima šire celine čiji je deo“, koje nema „tipičnu kompoziciju vizantijske hagiografije“ (Špadijer, 2014: 24). S obzirom na to da se nalazi u sastavu tipika, funkcija ktitorskog žitija bila bi da monaškoj zajednici ponudi obrazac uzornog života, koji treba slediti.

No, ima i drugačijih tumačenja žanrovske prirode *Žitija gospodina Simeona*. Pišući o žanrovskoj neodređenosti ovoga dela, Milan Kašanin *Žitije gospodina Simeona* naziva pripovetkom, dovodeći žanrovsku problematiku u vezu s idejom o Savi Nemanjiću kao „začetniku autobiografskih beležaka“ (Kašanin, 2002: 110–112). Prema Kašaninovom mišljenju, *Žitije gospodina Simeona* je Savin životopis skoro isto onoliko koliko je i Nemanjin: pisano u prvom licu, ono ima „izrazito memoarski i autobiografski karakter“. Upravo stoga što izlazi iz okvira uobičajenih srednjovekovnih hagiografskih modela, ovo žitije ima „karakter uspomena i intimnih svedočenja“. Pišući o ocu, Sava sebe „drži u drugom planu“, a o sebi piše samo da bi pokazao koliko voli oca (Kašanin, 2002: 114).

Zanimljivu žanrovsku analizu *Žitija gospodina Simeona* ponudila je Radmila Marinković, sagledavši žanrovski problem u kontekstu geneze ovoga dela. Prema ovoj autorki, *Žitije gospodina Simeona* nije nastalo odjednom, već u etapama. Najstariji sloj *Žitija* bio bi, po njenom mišljenju, onaj u kojem Sava piše o Simeonovom bolovanju i smrti, a koji je mogao nastati već 1199. godine u Hilandaru, neposredno nakon Simeonove smrti (Marinković, 2007: 88). Ovakvo tumačenje zasniva se na pretpostavci da je Sava beležio događaje kako bi braći, u vidu poslanice, poslao „izveštaj“ o bolovanju i smrti njihovog oca. Taj „autobiografski pisan *Izveštaj o Nemanjinoj smrti*“, koji Sava nosi u svoje delo, Radmila Marinković doživela je kao „pričanje sveže, dirljivo bolno, neposredno, ne po kasnijim prisećanjima“, kao „pričanje očevica“ (Marinković, 2007: 112).

Upravo ovaj deo *Žitija*, u kojem je Sava, kao u svojevrsnom dnevniku (Marinković, 1996: 247), zabeležio detalje o poslednjim danima Simeonovog

ovozemaljskog života, obično se izdvaja kao reprezentativan primer autobiografskog kazivanja u srpskoj srednjovekovnoj književnosti. Zaista, ovaj deo *Žitija* bez sumnje je ličan i neposredan. Pišući u prvom licu jednine, Sava sebe otkriva kao učesnika i očevica događaja, nekoga ko je iz blizine posmatrao sve što se dešavalo. Ipak, u *Žitiju gospodina Simeona* Sava nije samo privržen i brižan sin svoga oca, niti samo monah koji s divljenjem gleda na podvig Simeona Nemanje i njegovo opraštanje od života i sveta. Konačno, kada piše o sebi, Sava ne koristi samo prvo lice jednine.

Autobiografski diskurs u *Žitiju gospodina Simeona* oblikuje se, dakle, na različite načine i prema različitim modelima, ostavljajući nam dovoljno prostora da se zapitamo:

Šta Sava Nemanjić zaista kazuje o sebi u *Žitiju gospodina Simeona*? *Kako* piše o sebi: da li samo u maniru izveštačene skromnosti, kao o „grešnom” i „nedostojnom”, ili, pak, svoj život smatra vrednim pripovedanja? *Zašto* pominje sebe, u kom kontekstu, i kakvu funkciju ima njegovo autobiografsko kazivanje? *Kako* Sava piše o sebi pišući o svom ocu, ili kako piše o svom ocu pišući o sebi?

U *Žitiju gospodina Simeona* Sava o sebi prvi put govori kada obrazlaže razloge Simeonovog napuštanja Studenice i odlaska na Svetu Goru. Treba naglasiti da ovom delu Savinog *Žitija gospodina Simeona* odgovaraju određeni delovi *Hilandarske povelje* Stefana Prvovenčanog, gde se kao glavni razlog Simeonovog odlaska na Svetu Goru ističe njegova želja da pronade sina Savu. U svetlu novog datiranja *Hilandarske povelje*, koje je predložio Đorđe Bubalo (2010), a prema kojem je povelja Stefana Prvovenčanog mogla biti sastavljena *nakon* Savinog *Žitija gospodina Simeona* (a ne nekoliko godina ranije, kako se dugo smatralo), posmatramo odnos ovih dvaju tekstova srpske srednjovekovne književnosti, prihvatajući mogućnost da je Stefan Prvovenčani za uzor mogao imati Savin tekst, a ne obrnuto (Špadijer, 2015). U Savinom kazivanju o sebi prepoznajemo, donekle, manir „afektirane skromnosti”² (Špadijer, 2014: 24), iza kojeg se, ipak, naslućuje suptilan autobiografski postupak. U nastojanju da minimizira svoju ulogu u Simeonovoj odluci, Sava najpre kaže da je glavni razlog Nemanjinog odlaska na

² Poreklo toposa afektirane skromnosti Kurcijus vidi u antičkoj besedi, gde je skromnim nastupanjem besednik nastojao da pridobije pažnju i potčinjenost slušalaca. U srednjovekovnoj književnosti, međutim, ovaj topos se, pod uticajem autoriteta Biblije, kombinuje sa formulama samounižavanja koje potiču iz Starog zaveta (Kurcijus, 1996: 141–143).

Svetu Goru samo sveto mesto: „Jer prvo zažele izići radi svetoga mesta, a drugo ću vam ukratko kazati”. To „drugo” je, ispostaviće se, ono glavno:

Ovaj blaženi gospodin naš Simeon imadaše tri sina. Jedan najmlađi – ne mogu ga nazvati sinom, već robom – koga ljubljase iznad svih, a i ovaj mu neodstupno rabotaše. Jer ovaj kao mlađi među svojom braćom i najmlađi, i, prosto reći, videvši nemoć svoje prirode i umnoženje grehova svojih, učini kao i bludni sin, ostavivši dobroga oca i gospodina, i blaženu mater gospođu svoju, i blagorodnu, neću kazati braću, već gospodare svoje, i obnaži sve bezumljem svojim. I otidoh u tuđu stranu daleko, hraneći se sa svinjama, i ne nasićavaše se njihove hrane, mrtav bi i ne ožive, izgubljen beše i ne nađe se. Jer radi ovoga blaženi otac gospodin Simeon zažele ići u Svetu Goru, da kao pastir dobri potraži odbeglo jagnje, i da ga uzevši na rame prinese ka Ocu svome i ka svojoj volji, i da od Boga dobije nagradu radi ustranjenja od svojih, da ispuni drugu želju srca svoga i da nađe ljubljeno i zabludelo jagnje svoje (Sveti Sava, 1986: 107).

Navedeni odlomak ilustruje dva osnovna modela autobiografskog diskursa koji figuriraju u srednjem veku: hagiografski i ispovedni (Zlatar, 2000: 200), što je u Savinoj autobiografskoj belešci najuočljivije u „kolebanju” između trećeg i prvog lica jednine. Promena pripovedne situacije, ponegde viđena kao Savino skrivanje „iza bezimena trećeg lica” (Sveti Sava, 1986: 180), iako više puta isticana kao specifičnost Savinog stila (Marinković, 1996: 259), nije ni slučajna ni proizvoljna, kao što se pojedinim tumačima znalo učiniti (v. Marinković, 2007: 107). Savino identifikovanje s bludnim sinom, koje predstavlja suštinu njegovog pripovedanja o vlastitom životu, „uokvireno” je svojevrstnim afirmativnim iskazom o sebi u trećem licu jednine, i upravo se u tome očitavaju ujednačeni uticaji ispovedne i biografske tradicije na oblikovanje autobiografskog iskaza.

Zaključci o srednjovekovnoj autobiografiji do kojih je Andrea Zlatar došla analizirajući autobiografsku književnost srednjovekovnog Zapada ispostavljaju se, očigledno, kao važeći i za srpsku srednjovekovnu književnost. Na primeru navedenog autobiografskog fragmenta može se lako pokazati kako pripovedanje u prvom licu „dobro podnosi konfesionalni sadržaj i pokajničku retoriku”, ali da nije prikladno za apologetski tekst ili za afirmativno pisanje o sebi (Zlatar, 2000: 114). Kada piše o sebi kao o omiljenom sinu svoga oca, koji je, pokazaće se kasnije, glavni razlog Simeonovog odlaska na Svetu Goru, Sava to čini u trećem licu jednine, da bi u prvo lice prešao tek kada se identifikuje s bludnim sinom. Tek kada se, dakle, poistoveti s grešnikom, poetički mu je dozvoljeno da kaže „ja”. Sava, bez sumnje, poima svoj život kao vredan pripovedanja, ali mu „poetički” nije dopušteno da „njegova malenkost” pripoveda o „njegovoj veličini”, što je postupak kojem su pribegavali mnogi srednjovekovni književnici (Zlatar, 2000: 114).

S druge strane, u navedenom odlomku možemo nazreti siluetu srednjovekovnog čoveka-ispovednika, grešnika koji se ne osvrće unazad da bi potvrdio svoj život, već da bi ga negirao (Zlatar, 2000: 19). Dok moderne teorije autobiografije tvrde da pripovedanjem subjekt samog sebe konstituiše konstituišući vlastitu prošlost, „srednjovekovna ispovijest ide drugim putem: grešnik koji je postao vernik otuđuje se od vlastite prošlosti, jer on ne želi da bude po tome *ko* i *kakav* je bio, već po tome što se odriče onoga što je bio” (Zlatar, 2000: 18–19).

Savino identifikovanje s bludnim sinom može se, s druge strane, tumačiti i kao postupak kojim pisac osvetljava svog glavnog junaka. Jer, smisao parabole o bludnom sinu koncentriše se oko figure oca: otac je taj koji prašta, koji ide u susret sinu i u čijim se neočekivanim postupcima ogleda priroda božanske praštajuće ljubavi i prihvatanja (Forbes, 2000: 138, 145). Priča o bludnom sinu je priča o kompleksnosti međuljudskih odnosa. U njoj se ne pripoveda samo o odlasku, već i o ponovnom susretu, o činu pokajanja zabludelog sina, pokajanja koje ne podrazumeva dramatičnu molbu za oprostaj, već jednostavno prihvatanje činjenice da je – pronađen (Forbes, 2000: 136).

Međutim, ovo nije jedini put da Sava u *Žitiju gospodina Simeona* o sebi govori u prenesenom značenju. U nastavku teksta Sava piše o Simeonovom dolasku na Svetu Goru, koja je ovde predstavljena alegorijski, kao rajski pejzaž:

I stiže na livadu mira, među drveta krasna uzrastom i plodovima, na kojima poju slatke ptice, gde slušavši i požive mirnim i nemetežnim i bogougodnim životom, ukorenivši se dobro u pravoj veri i svetlo sijajući, stojaše kao divno drvo u dobrom pristaništu, to jest Svetoj Gori. A posred ove nađe nekoga željenoga monaha kao slatkoglasnu pticu i pustinoljubnu grlicu, milu utehu hristoljubivu starcu, i nekada od njega othranjeno jagnje, izdanak od ploda njegovog i cvet od korena njegovog, a tu je i dobri miris. Jer, vaistinu, zažele i počinu na livadi krasnoj, na kojoj pojaše ptica menjajući glasove, i nasićivaše se sa pet premudrih čula: gledanjem, slušanjem, mirisom, glasanjem i dodiranjem ptice. Jer izide iz otačastva svoga na onu svetu livadu, to jest u Svetu Goru, i nađe nekadašnji manastir, to jest Mileje... I drugi veći podvig uze i potruđi starost svoju, i mene, ako i nedostojna, koga je imao kod sebe gde mu rabota (Sveti Sava, 1986: 108–109).

O alegorijskoj slici raja u srpskoj srednjovekovnoj književnosti pisano je u više navrata.³ Međutim, ova alegorijska slika nije značajna samo s aspekta

³ Alegorijsku sliku raja kojom se Sveta Gora predstavlja kao rajska livada nalazimo i u *Hilandarskoj povelji* Stefana Prvovenčanog. O rajskom pejzažu (*locus amoenus*) u kontekstu novog mogućnog datiranja ovih dvaju tekstova, kao i o njegovom literarnom

književne topike i odnosa srednjovekovnih književnika prema antičkim uzorima. U Savinom *Žitiju gospodina Simeona* rajski pejzaž je i mesto susreta oca i sina, njihovog ponovnog sjedinjenja. Sava o sebi govori kao o „nekom željenom monahu” kog je Simeon pronašao na Svetoj Gori, „slatkoglasnoj ptici” i „pustinoljubnoj grlici”, ali i „nekada od njega [Simeona, prim. aut.] othranjenom jagnjetu”. Upravo se ovom poslednjom metaforom uspostavlja relacija prema prethodnom autobiografskom fragmentu: ljubljeno i zabludelo jagnje sada je pronađeno, i to ne bilo gde, već na „livadi mira”. Kao i u prethodnom autobiografskom fragmentu, prelazak iz trećeg u prvo lice jednine prate formule skromnosti i grešnosti.

Pokušavajući da pronađu narativne strategije i tehnike oblikovanja autobiografskog diskursa, srednjovekovni autori su često posezali za metaforom i alegorijom, uopšte za figurama prenesenog značenja. Kao ni biografsko, ni autobiografsko kazivanje u srednjem veku nije imalo za cilj da nečiji život jednostavno ispriča, već i da ga interpretira. U tom smislu, alegorija i metafora mogle su na najbolji način povezati ono što je pojedinačno i lično s opštim, društvenim vrednostima i očekivanjima (Coiner, 1989: IV–V).

Kašaninova opaska da Sava Nemanjić piše o sebi samo zato da bi, u stvari, pisao o ocu tačna je utoliko što se u *Žitiju gospodina Simeona* način sagledavanja sebe i drugoga u osnovi podudaraju. Ova „izjednačenost” autobiografskog i biografskog principa vidljiva je u mnogim delima srednjovekovne književnosti i proizilazi iz suštinski iste funkcije autobiografskih i biografskih tekstova: njihova svrha jeste da odvrate smrtnike od greha (Zlatar, 2000: 70). Biografski i autobiografski pristup životu su, u srednjovekovnoj književnosti, u načelu izjednačeni, usled nerazlikovanja „metode” spoznavanja sebe i spoznavanja drugoga, što naposljetku rezultira čestim „pozajmljivanjem” biografskih pripovednih obrazaca u autobiografskim tekstovima (Zlatar, 2000: 83, 87).

Drugim rečima, autobiografski tekstovi kao da „posuđuju” modele već postojećih žanrova – biografije, hagiografije, ispovesti, hronike itd. – tj. integrišu u sebe narativne strategije koje postoje u drugim žanrovima; tako se od hagiografije preuzimaju tematski poredak, elementi fantastike (vizije, čuda) i egzemplarnost kao svrha, od hronike – model vremenskog praćenja događaja, a od ispovesti – izlaganje u prvom licu i neposredna dijaloška relacija (Zlatar, 2000: 143). Zato se osnovne

poreklu u prvim tekstovima srpske književnosti, s pregledom starije literature, pisala je Irena Špadijer (2015).

narativne strategije autobiografskog diskursa često razlikuju od teksta do teksta, u zavisnosti od toga na koje se načine kombinuju (Zlatar, 2000: 144).

Ponekad se, međutim, različiti modeli autobiografskog diskursa mogu pronaći unutar jednog teksta. Savino *Žitije gospodina Simeona* upravo je jedan od primera kombinovanja različitih narativnih strategija, što u izvesnom smislu ostavlja utisak nesrazmernosti i neuravnoteženosti. U prvom delu *Žitija*, koji se odnosi na Nemanjino napuštanje vlasti, zamonašenje i odlazak na Svetu Goru, Sava o sebi govori u trećem i u prvom licu jednine, i to smenjivanje dveju pripovednih situacija jeste najuočljivija odlika njegovog autobiografskog kazivanja. U drugom delu *Žitija*, međutim, gde se tematizuju Simeonova bolest i smrt, Sava o sebi piše isključivo u prvom licu. Ova „nesrazmernost” u načinu oblikovanja autobiografskog diskursa donekle se podudara sa žanrovskim razlikama između prvog i drugog dela *Žitija*, o kojima je pisala Radmila Marinković. Ukoliko zaista postoji, žanrovska neujednačenost prvog i drugog dela *Žitija gospodina Simeona* nedvosmisleno upućuje i na različite funkcije ovih celina, jer srednjovekovni tekst uvek ima određenu nameru i cilj koji želi da postigne (Marinković, 1996: 240–241), pa samim tim i na funkciju Savinog autobiografskog iskaza.

Radmila Marinković ističe kako u srednjovekovnoj književnosti „autobiografičnost nije sama sebi cilj, već je u funkciji potvrde za autentičnost iskazanog”, što bi značilo da je Savino kazivanje o sebi, zapravo, neka vrsta garancije da se sve odigralo zaista onako kako je opisano (Marinković, 1996: 241). Ipak, čak i ako bi se ovo stanovište moglo (uz izvesnu rezervu) primeniti na deo *Žitija* u kojem Sava piše o poslednjim danima svoga oca, ono svakako ne može biti objašnjenje za Savino alegorijsko predstavljanje vlastitog života. Iako srednjovekovni pisac svoj život, u principu, nije smatrao dostojnim opisivanja, on ga je ipak smatrao smislenim na jednom „višem nivou”. Čak i kada je osnovna intencija srednjovekovnog autora bila da istakne kako njegov pređašnji život nije bio valjan, kako je imao lažni smisao, on je svestan da, u kontekstu božanske promisli, taj život ima svoj simbolički značaj. Parabola o bludnom sinu i alegorijska slika raja Savi su svakako mogle poslužiti kao način da istakne simboličko viđenje svog života.

Davanje smisla vlastitom životu u srednjovekovnoj književnosti odvijalo se, dakle, putem njegovog simboličkog ili alegorijskog predstavljanja, pri čemu je pisac svoj život video kao analogiju jednog tuđeg života, ali ne bilo čijeg, već egzemplarnog tuđeg života (Zlatar, 2000: 70). Funkcija autobiografskog iskaza nije, dakle, bila u tome da pisac izrazi „sebe”, već da deluje na drugoga. Samopotvrđivanje, naročito ono koje se oblikovalo u prenesenom značenju, imalo

je, prema tome, didaktičku funkciju; ono je prikazivalo život koji treba razumeti u simboličkom ili alegorijskom smislu (Zlatar, 2000: 142), a jedino takav život može predstavljati model za podražavanje.⁴

Upravo su autobiografski impulsi poput ovih Savinih u *Žitiju gospodina Simeona* bili čest povod za razmišljanje o tome nije li baš pozni srednji vek otkrio individualnost u današnjem smislu reči.⁵ Jedna od osnovnih dilema srednjovekovnih pisaca bila je – kako priču o životu drugoga pretvoriti u priču o sebi (Rubenstein, 2005: 27), ali možda još i više – kako priču o vlastitom životu ispričati kao priču o životu drugoga. Ako je egzemplarnost osnovna svrha *Žitija gospodina Simeona*, onda upravo u tom kontekstu treba razmišljati o funkciji Savinog kazivanja o sebi. Biti dobar vernik znači, između ostalog, biti čovek koji napušta „starog sebe” da bi postao „novi ja”, postajući, u toku tog procesa, model pristupačan drugima. Učiti nekoga kroz primer nije značilo samo pripovedati mu o nečijem uzornom životu, već prevashodno učiniti sebe vidljivim primerom za druge, kako bi i ti drugi mogli preoblikovati vlastite živote i saobraziti ih modelu (Bynum, 1982: 97).

Pišući o sebi u trećem licu, kao o „bludnom sinu”, „nekome željenom monahu”, „slatkoglasnoj ptici” ili „zabludalom jagnjetu”, Sava Nemanjić, na neki način, uopštava priču o vlastitom životu. On o sebi piše kao o tipu, a ne kao o individui, ali upravo to mu omogućava da sebe na neki način definiše i naglasi važnost svoje životne priče (Bynum, 1982: 96). Autobiografsko kazivanje u prvom delu *Žitija* ima za cilj da ponudi obrazac, model ponašanja, i to posredstvom istog

⁴ Ne treba zaboraviti da se Savino *Žitije gospodina Simeona* nalazi u okviru tipika i da je, stoga, namenjeno studeničkim monasima, koji su – kao i svi drugi monasi, uostalom – izabrali da podražavaju Hrista. Iako se podražavanje Hrista odvija na nivou univerzalnog, a ne pojedinačnog (jer monah Hrista ne oponaša u onome što je kod Hrista jedinstveno i posebno, već u onome što je opšte) (Bynum, 1982: 89), bratstvo jednog manastira se, kao monaška zajednica, ipak „ujedinjuje” oko jednog, pojedinačnog modela, obrasca ponašanja. Preciznije, monah koji želi da bude prihvaćen u određenoj monaškoj zajednici najpre mora prihvatiti model kojem će se saobraziti.

⁵ Većina autora smatra da do „otkrića individualnosti” dolazi u 12. veku, što se objašnjava nizom međusobno povezanih pojava: dolazi do reformisanja monaštva i diferencijacije različitih monaških redova, raste svest o mogućnostima izbora, pa samim tim dolazi i do preporoda u pisanju o sebi (Bynum, 1982: 88, 107; Zak, 2011: 491), opada produkcija hagiografskih, a raste produkcija autobiografskih tekstova (Zlatar, 2000: 70), biografije postaju ličnije i ambicioznije, a pisci otkrivaju nove načine na koje se može misliti i pisati o sebi (Rubenstein, 2005: 22, 30).

mehanizma kojim se, kroz biografsko kazivanje, Simeonov život ističe kao egzemplaran.

S promenom pripovedne situacije u drugom delu *Žitija*, gde Sava o sebi piše samo u prvom licu, pomeraju se, donekle, i granice žanra. Savin oprostaj od oca, ispričan iz ugla svedoka i učesnika događaja, poprima odlike ispovednog modela: pokajničku retoriku (Sava neprestano ističe svoju grešnost i poniznost: „I tu odmah blaženi starac gospodin Simeon pozva mene nedostojnoga i u svakom pogledu umanjenoga [...] I podigavši ruke svoje blaženi, položi ih na vrat moj grešni [...]” itd. – Sveti Sava, 1986: 110) i direktni dijaloški odnos.

Opis Simeonovog opraštanja od ovozemaljskog života i Savina potreba da sebe pozicionira u tekstu (koju neki autori nazivaju „autobiografskom žudnjom” – Rubenstein, 2005: 27) ponovo podsećaju na neophodnost sagledavanja autobiografskog teksta u odnosu prema biografskom. Ako razumevanje autobiografskog teksta počinje odgovorom na pitanje: „Kako pisac vidi sebe i vlastiti život?”, moramo se zapitati i kakav je uopšte odnos prema životu mogao imati čovek koji je živeo u „epohi makabristike”, kada je pred njim stajao jedan jedini zahtev – „sećaj se smrti”. Čovek srednjega veka trenutak smrti doživljavao je kao kondenzaciju čitavog života. Zaboraviti na smrt značilo je zaboraviti na sebe (Moren, 1981: 58).

Bivajući svedokom Simeonove smrti, Sava je imao priliku da vidi kako njegov otac „ispusti svoj prebožastveni duh i usnu u Gospodu” (Sveti Sava, 1986: 114). On zahvaljuje Bogu što je mogao da vidi „ovakav kraj ovoga prepodobnoga muža” (Sveti Sava, 1986: 114), sam trenutak smrti, kao tačku u kojoj se jedino može videti posebnost pojedinačnog života i pojedinačne ličnosti (Arijes, 1989). Istovremeno, trenutak Simeonove smrti za Savu je i trenutak u kojem on postaje svestan posebnosti vlastitog života, svestan da je privilegovan mogućnošću da gleda „na ovom blaženom starcu takova neiskazana Božja providenja” (Sveti Sava, 1986: 113). Iako se, dakako, u ovom kontekstu ne može govoriti o samostalnom postojanju pojedinačnih individualnosti, u Savinom kazivanju o sebi u sceni Simeonove smrti moguće je prepoznati svojevrsno „stanje individualiziranosti”, o kojem piše Andrea Zlata (2000: 12): Sava i Simeon ovde nisu više samo sin i otac, već dva „tipa osobnosti” – Simeon je model, a Sava je onaj pred kojim je model. On ne pronalazi sebe tako što napušta i odbacuje postojeće obrasce za ugledanje, već, naprotiv, otkriva sebe kroz otkrivanje i usvajanje novih modela i uzora.

Bilo da o sebi piše u prvom ili u trećem licu, i bilo da događaje iz vlastitog života beleži kao savesni hroničar ili ih predstavlja alegorijski, Sava Nemanjić autobiografskim kazivanjem svedoči da je pozicija neuhvatljivog „srednjovekovnog

sopstva” negde između Boga, tj. Hrista, čiji se primer svesno sledi, i nekog „bivšeg ja”, grešnika, od kojeg se svesno beži. Taj široki raspon između ovih dvaju suprotstavljenih principa obezbedio je širok spektar mogućnosti za oblikovanje autobiografskog diskursa u srednjovekovnoj književnosti. U priznavanju i prihvatanju te raznovrsnosti jeste budućnost izučavanja srpskih srednjovekovnih autobiografskih tekstova, ali i budućnost sagledavanja srpske srednjovekovne književnosti u evropskim okvirima.

Nataša Polovina

SAVA NEMANJIC ABOUT HIMSELF. AN EXAMPLE OF DESIGN OF
AUTOBIOGRAPHICAL DISCOURSE IN SERBIAN MEDIEVAL LITERATURE

Summary

The autobiographical discourse in Sava Nemanjić's *The Life of Simeon Nemanja* is shaped in different ways and according to different models, which raises the question: What does Sava Nemanjić really say about himself in *The Life of Simeon Nemanja*? Why does he mention himself, in what context, and what is the purpose of his autobiographical statement? Sava's autobiographical statement illustrates two basic models of autobiographical discourse that existed in the Middle Ages: the hagiographic and the confessional. The latter is most noticeable in Sava's autobiographical note in the „wobble” between the third and the first person singular. This equilibrium of the autobiographical and biographical principle is evident in *The Life of Simeon Nemanja*, and it stems from what is essentially the same function of autobiographical and biographical texts: to deter mortals from sin. In medieval literature, the biographical and autobiographical approach to a life history is, in principle, balanced by the non-differentiation of the method of how people become acquainted with themselves and with each other, which ultimately results in frequent borrowing of biographical narrative patterns in autobiographical texts. The function of the autobiographical statement in *The Life of Simeon Nemanja* was not the fact that the writer expresses „oneself,” but acts on the other to influence on a reader. The self-confirmation, in particular, was formed in a meaningful sense, and therefore had a didactic function. It depicted a life that should be understood symbolically or allegorically, and only such a life can be a model for simulation.

Key words: autobiographical discourse, hagiography, biography, confession, model.

LITERATURA

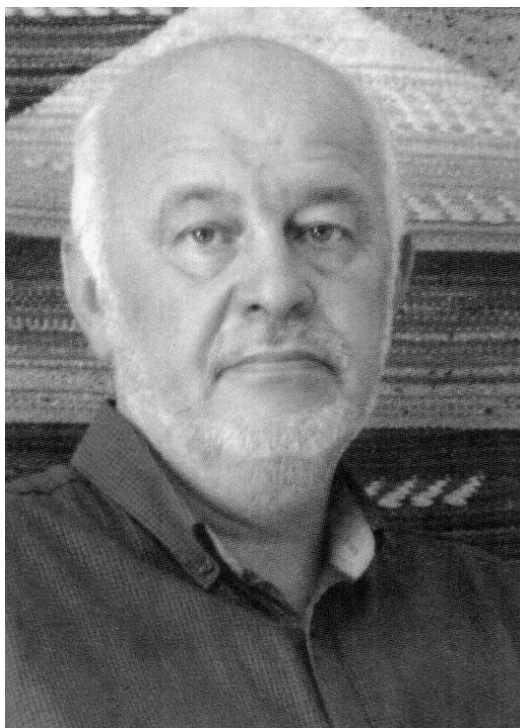
- Arijes, F. (1989). *Eseji o istoriji smrti na Zapadu*. Beograd: Rad.
- Bogdanović, D. (1980). *Istorija stare srpske književnosti*. Beograd: Srpska književna zadruga (štampano ćirilicom).
- Bubalo, Đ. (2010). Kada je veliki župan Stefan Nemanjić izdao povelju manastiru Hilandararu? *Stari srpski arhiv*, 9, 233–241.
- Bynum, C. W. (1982). *Jesus as Mother: Studies in the Spirituality of the High Middle Ages*. Berkeley: University of California Press.
- Coiner, N. L. (1989). *The Figure in the Margins: Literary Autobiography in the Middle Ages*. Stanford University: A dissertation submitted to the Department of comparative literature and the committee on graduate studies of Stanford University.
- Forbes, G. (2000). *The God of Old. The Role of the Lukan Parables in the Purpose of Luke's Gospel*. London: A&C Black.
- Kašanin, M. (2002). *Srpska književnost u srednjem veku*. Beograd: Zavod za udžbenike (štampano ćirilicom).
- Kurcijus, E. R. (1996). *Evropska književnost i latinski srednji vek*. Beograd: Srpska književna zadruga (štampano ćirilicom).
- Lihačov, D. S. (1972). *Poetika stare ruske književnosti*. Beograd: Srpska književna zadruga (štampano ćirilicom).
- Marinković, R. (1996). Pogovor. U: Marinković, R. (1996). *Pisah i potpisah. Autobiografske izjave srednjeg veka*. Beograd: Nolit, 239–252. (štampano ćirilicom)
- Marinković, R. (2007). *Svetorodna gospoda srpska*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost Srbije. (štampano ćirilicom)
- Moren, E. (1981). *Čovek i smrt*. Beograd: BIGZ.
- Osolnik, V. (1998). Tri pisca i tri zapisa autobiografskih pojedinosti u srpskoj srednjovekovnoj književnosti. *Srpska autobiografska književnost. Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 27/1, 27–31. (štampano ćirilicom)
- Polovina, N. (2017). *Pisah i potpisah* Radmile Marinković u svetlu izučavanja srednjovekovne autobiografske književnosti. *Godišnjak Katedre za srpsku književnost sa južnoslovenskim književnostima*, 12, 63–74. (štampano ćirilicom)
- Radojčić, N. (1960). Reč cara Stefana Dušana uz njegov Zakonik. U: Ostrogorski, G. (ured.) (1960) *Zakonik cara Stefana Dušana 1349. i 1354.*: Beograd: Naučno delo. 148–162. (štampano ćirilicom)

- Rubenstein, J. (2005). *Biography and Autobiography in the Middle Ages*. U: Partner, N. (ed.) (2005). *Writing Medieval History*. Bloomsbury USA.
- Sveti Sava (1986). *Sabrani spisi*. Beograd: Prosveta, Srpska književna zadruga (štampano ćirilicom).
- Špadijer, I. (2014). *Svetogorska baština*. Beograd: Čigoja (štampano ćirilicom).
- Špadijer, I. (2015). Alegorija raja kod Svetog Save i Stefana Prvovenčanog. U: Miljković, B. (ured.) *Zbornik u čast Mirjane Živojinović*, knj. 1. Beograd: Vizantološki institut SANU. 113–126. (štampano ćirilicom)
- Zak, G. (2011). Modes of Self-Writing from Antiquity to the Later Middle Ages. U: Hexter, R. J. (ed.) (2011). *The Oxford Handbook of Medieval Latin Literature*. Oxford: Oxford University Press, 485–505.
- Zlatar, A. (2000). *Ispovijest i životopis. Srednjovjekovna autobiografija*. Zagreb: Antibarbarus.

IN MEMORIAM

PROF. DR LJUBOMIR BELEJ

(18. 3. 1962 – 12. 5. 2018)

Dana 12. maja 2018. godine u 56. godini života, posle teške bolesti, preminuo je u Užgorodu Ljubomir Omeljanovič Belej, profesor Užgorodskog nacionalnog univerziteta, istaknuti ukrajinski lingvista, autor brojnih knjiga i naučnih radova.

Posle završene osnovne škole Ljubomir Belej je 1983. godine završio studije ukrajinistike na Filološkom fakultetu Užgorodskog univerziteta, 1986. godine je odbranio kandidatsku disertaciju „Варіантність антропонімівна різних рівнях української мови”, i 1997. godine doktorsku disertaciju ”Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII–XX ст.” Od 1986. godine radio je na Filološkom fakultetu Užgorodskog univerziteta kao predavač, docent i profesor. U jednom mandatu je obavljao dužnost prorektora Užgorodskog nacionalnog

univerziteta. Osnovao je Naučnoistraživački institut ukrajinstike „Mihajlo Moljnar” i kao njegov direktor realizovao je brojne naučne i izdavačke projekte.

Od 1989. godine, kada je Katedra za rusinski jezik i knjiženost Filozofskog fakulteta u Novom Sadu uspostavila saradnju sa Užgorodskim državnim univerzitetom, naročito sa Filološkim i Istorijskim fakultetom, Ljubomir Belej je bio jedan od naših najaktivnijih užgorodskih saradnika. Učestvovao je na naučnim konferencijama u Novom Sadu. Na Katedri za rusinski jezik i književnost/Odseku za rusinistiku držao je predavanja kao gostujući profesor, objavljivao je radove u rusinskim izdanjima, a poslednji je knjiga „Словѣньскъ >зыкѣ. Родзене и живот мертвого языка”, Нови Сад, 2016.

Profesor Ljubomir Belej je bio član Uređivačkog odbora Годишњака Филозофског факултета у Новом Саду.

Nominovan za prestižnu ukrajinsku nagradu „Ivan Franko”, s velikim šansama da je i dobije, preminuo je ne dočekavši odluku žirija, a nagrada se dodeljuje samo živima. Ipak, dobio je brojna druga priznanja i nagrade, a počast pokojniku je na poseban način iskazana i činom da su njegovi posmrtni ostaci bili izloženi u Sabornom hramu grkokatoličke crkve u Užgorodu, gde nije bilo dovoljno mesta da uđu svi oni koji su došli da se na ovaj način oproste od njega. Na sahrani su bili i njegovi najbliži prijatelji iz Srbije.

O Ljubomiru Beleju kao naučniku svedoče njegovi naučni radovi i priznanja koje je na taj način stekao, a iskrene reči njegovog nekadašnjeg studenta, sada istaknutog ukrajinskog pisca i publiciste Andrija Ljubke, koji često boravi i u Srbiji, govore o Ljubomiru kao čoveku. „Umro je moj dragi profesor. Čovek kojem si želeo biti sličan. Profesor kojeg su cenili a pomalo se i pribojavali – toliko je bio principijelan i uzoran. Lektor od Boga. Hodajuća enciklopedija. Emotivan, simpatičan čovek s dobrim srcem. Suprug i otac divne porodice. Ceo život u poslu, među knjigama, kao srednjovekovni monah, koji živi u biblioteci”.

Kako je istaknuto povodom njegove smrti, Ljubomir Belej je mnogo uradio da njegov univerzitet u provinciji ne bude provincijalan. Na univerzitetu i fakultetu je bio kao neko s druge planete, toliko se razlikovao od svih. Primer principijelnog naučnika koji se bavi istinskom naukom, koga su štampali u celoj Ukrajini i pozivali kao gostujućeg profesora na razne univerzitete.

Profesor Ljubomir Belej je sahranjen u Užgorodu 15. 05. 2018. godine.

Neka mu je večna slava i hvala!

Prof. dr Janko Ramač

УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА ЗА ШТАМПУ

Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду објављује оригиналне научне, прегледне научне и стручне радове из области филолошких, лингвистичких и друштвених наука. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени, као ни они који не задовољавају научне критеријуме. Ако је рад био изложен на научном скупу, или је настао као резултат научног пројекта, тај податак ваља навести у напомени на дну насловне странице текста.

Аутор је дужан да поштује научне и етичке принципе и правила приликом припреме рада у складу са међународним стандардима. Предајом рада аутор гарантује да су сви подаци у раду тачни, како они који се односе на истраживање, тако и библиографски подаци и наводи из литературе. Радови се пре рецензирања подвргавају провери на плагијат.

Годишњак објављује радове наставника и сарадника Факултета као и аутора по позиву Уређивачког одбора из иностранства и других универзитета из земље. У *Годишњаку Филозофског факултета* се објављују радови са највише три коаутора. Свако може да понуди само један рад за објављивање, било да је једини аутор или коаутор. Аутори могу једном да објаве прерађени део из своје докторске дисертације, с тим што поклапање с изворним текстом не сме бити више од 30 %.

Предаја рукописа

Радови се предају у електронском облику у .doc или .docx формату на web страници часописа <http://godisnjak.ff.uns.ac.rs> уз обавезну претходну регистрацију. Рад се предаје у неколико корака:

1. Одабир секције и унос основних информација о предаји.
2. Достављање докумената: потребно је доставити засебно
 - „насловну страну”;
 - рукопис који садржи све илустрације (слике и графиконе); поред тога још и
 - илустрације у одвојеним фајловима.
3. Унос метаподатака: потребно је унети
 - наслов рада на српском и енглеском
 - апстракт на српском и енглеском
 - све ауторе и коауторе
 - језик рада

- установе подршке (уколико је рад резултат рада на пројекту) на српском и енглеском
- референце (све референце морају бити одвојене празним редом).

Рецензирање

Поступак рецензирања је анониман у оба смера, стога аутори морају да уклоне све информације из текста, одн. фајла на основу којих би могли да буду идентификовани, и то на следеће начине:

а) анонимизацијом референци које се налазе у тексту и које су ауторове,

б) анонимизацијом референци у библиографији,

в) пажљивим именовањем фајлова, како се не би видело ко је творац (нпр. File > Check for Issues > Inspect Document > Document Properties and Personal Information > Inspect > Remove All > Close).

Радове рецензирају два квалификована рецензента, и то један интерни, са Филозофског факултета, а други рецензент је екстерни.

Мишљење анонимног рецензента и текст рада са евентуалним напоменама се достављају аутору да би он у року од 7 дана извршио тражене измене у раду. Уколико рецензент установи да рад није у складу са правописом и да има граматичких и стилских грешака, аутору се враћа рад на лектуру, чије трошкове сноси сâм аутор. Ревидирана верзија рада се шаље рецензенту на увид, те се он изјашњава да ли су тражене измене одговарајуће и да ли рад може да се штампа. Након тога Уредништво доноси одлуку о објављивању.

Аутор рада се у року од најмање три месеца од предаје рукописа обавештава о томе да ли је његов чланак прихваћен за објављивање. Рок за објављивање прихваћених радова је најкасније 12 месеци од предаје коначне верзије рукописа. Аутор је дужан да у року од 5 дана уради коректуру рада, када то буде од њега затражено.

Језик и писмо

Радови се публикују на свим језицима који се изучавају на Филозофском факултету у Новом Саду (српски, мађарски, словачки, румунски, русински, руски, немачки, енглески, француски), и то латиничним писмом, изузев радова на руском који се штампају ћирилицом, али и код њих референце морају да стоје латиничном (због захтева иностраних база за индексирање часописа), док се у загради наводи да је библиографска јединица објављена ћирилицом.

Форматирање текста

Текстови се пишу у програму Microsoft Word, фонтом Times New Roman. Величина фонта основног текста је 12 (сем код блок цитата, односно

цитата од преко 40 речи, где величина фонта износи 11). Проред основног текста је 1,15. Сваки први ред новог пасуса је увучен (Paragraph/Indentation/Special: First line 12.7 m), а текст треба изравнати са обе стране („justify”). Не треба делити речи на крају реда на слоге. Странице треба да буду нумерисане, а формат странице је А4.

За фусноте се користе арапски бројеви, од 1 па надаље (осим првих двеју означених звездицом – које се прикључују имену првог аутора, односно наслову рада). Фусноте се пишу величином фонта 10.

Графички прилози треба да буду црно-бели и уређени у изворном формату. Њихову величину и сложеност треба прилагодити формату часописа, како би се јасно видели сви елементи.

Радови који не задовољавају формалне стандарде не могу да уђу у поступак рецензирања.

Насловна страница

Сви радови имају насловну страницу која треба да у горњем левом углу садржи име(на) аутора са именом институције, испод тога пун наслов прилога центрирано, верзалом, затим број карактера текста (укључујући фусноте и референце) и фусноту која је обележена звездицом (*, **). Звездица (*) која се налази иза имена јединог или првог аутора односи се на прву фусноту на дну странице која садржи e-mail адресу аутора, а две звездице (**) се додају иза наслова рада и односе се на другу фусноту, која треба да садржи име и број пројекта, захвалницу, напомену да је рад излаган на научном скупу итд. Иза насловне стране следи прва страна текста, са идентично наведеним насловом рада а затим остали елементи рада.

Структура чланка

Рукопис понуђен за штампу треба да има следеће елементе: име и презиме аутора, институцију у којој је запослен, наслов рада, сажетак, кључне речи, текст рада, резиме и научни апарат (редоследом којим су овде наведени).

Изворни, тј. оригинални научни рад мора јасно да представи научни контекст питања које се разматра у раду, уз осврт на релевантне резултате из претходних истраживања, затим опис корпуса, методологију и циљеве истраживања, анализу корпуса, односно истраженог питања уз обавезан закључак са јасно представљеним резултатима истраживања.

Прегледни научни рад треба да пружи целовит и критички приказ одређеног научног проблема као и критички однос према релевантној литератури (са посебним освртом на разлике и недостатке у тумачењу резултата), и теоријски заснован став аутора.

Стручни чланак треба да буде приказ резултата развојних а не фундаменталних истраживања, ради примене у пракси и ширења већ познатих знања, ставова и теорија, с нагласком на употребљивости резултата. Поред теоријског ретроспективног и експликативног дела, овакви чланци треба да садрже аналитичко експериментални део у којем се решавају задати проблеми, доказују хипотезе. Такви радови треба да садрже и део у којем се нуде могућа решења актуелног проблема.

Наслов рада

Наслов треба да што верније опише садржај чланка, треба користити речи прикладне за индексирање и претраживање у базама података. Ако таквих речи у наслову нема, пожељно је да се наслову дода поднаслов.

Апстракт и кључне речи, резиме

Пре основног текста рада, испод наслова, следи апстракт, кратак информативан приказ садржаја чланка, који читаоцу омогућава да брзо и тачно оцени његову релевантност. Апстракт се пише на језику основног текста у једном параграфу, и то не дужи од 200 речи, величином фонта 10, са проредом 1.15. Саставни делови апстракта су циљ истраживања, методи, резултати и закључак. У интересу је аутора да апстракт садржи термине који се често користе за индексирање и претрагу чланака. Испод апстракта са насловом *Кључне речи*: треба навести од пет до десет кључних речи (то треба да буду речи и фразе које најбоље описују садржај чланка за потреба индексирања и претраживања).

Резиме на енглеском језику се пише на крају текста, а пре литературе, величином фонта 10, са проредом 1.15. Наслов резимеа на енглеском је исписан верзалом, центрирано. У резимеу се сажето приказују проблем, циљ, методологија и резултати научног истраживања, у не више од 500 речи. Резиме не може бити превод апстракта са почетка рада, већ сложенији и другачије формулисан текст. Затим с ознаком *Key words*: следе кључне речи на енглеском (до 10 речи).

Уколико је рад на страном језику, резиме је на српском, а ако је рад на мађарском, словачком, румунском или русинском језику, поред резимеа на енглеском следи резиме и кључне речи на српском.

Обим текста

Минимална дужина рада је 20.000, а максимална 32.000 карактера, укључујући апстракт, резиме и литературу. Радови који не задовољавају дате оквире неће бити узети у разматрање.

Основни текст рада

Основни текст се пише величином фонта 12. Наслови поглавља се наводе верзалом центрирано, а поднаслови унутар поглавља курзивом.

Табеле и графикони треба да буду сачињени у Word формату. Свака табела треба да буде означена бројем, са адекватним називом. Број и назив се налазе изнад табеле/графикана.

У подбелешкама, тј. фуснотама, које се означавају арапским бројевима дају се само коментари аутора, пишу се фонтом величине 10. Изузетак у погледу начина означавања фусноте јесу прве две.

Скраћенице треба избегавати, осим изразито уобичајених. Скраћенице које су наведене у табелама и сликама треба да буду објашњене. Објашњење (легенда) се даје испод табеле или слике.

Цитирање референци унутар текста

Цитати се дају под двоструким знацима навода (у раду на српском „...”, у радовима на другим језицима у складу с одговарајућим правописом), а цитати унутар цитата под једноструким знацима навода (‘...’). Коришћени извор наводи се унутар текста тако што се елементи (презиме аутора, година издања, број странице на којој се налази део који се цитира) наводе у заградама и одвајају зарезом и двотачком (Bugarski, 1998: 24). Цитирани извори се наводе на крају реченице, непосредно пре тачке.

Ако цитат који се наводи у тексту садржи више од 40 речи не користе се знакови навода, већ се цитат пише у посебном блоку, лева маргина (Paragraph/Indentation/Left) је код таквих цитата увучена на 1,5 цм, а фронт је величине 11, на крају се у загради наводи извор. Размак пре и после блок цитата (Paragraph/Spacing/Before и After) је бпт.

Кад се аутор позива на рад са 3–5 аутора, приликом првог навођења таквог извора потребно је набројати све ауторе: (Rokai–Đere–Pal, & Kasaš, 2002). Код каснијих навођења тог истог извора навести само првог аутора и додати „и др.” уколико је публикација на српском или „et al.” ако је писана на страном језику: (Rokai и др., 1982).

Уколико рад има 6 и више аутора, при првом и сваком даљем навођењу тог рада ставити само првог аутора и додати „и др.” ако је публикација писана на српском или „et al.” ако је књига писана на страном језику.

Када се цитира извор који нема нумерисане странице (као што је најчешће случај са електронским изворима), користе се број параграфа или наслов одељка и број параграфа у том одељку: (Bogdanović, 2000, пара. 5), (Johnson, 2000, Conclusion section, para. 1).

Ако рад садржи две или више референци истог аутора из исте године, онда се после податка о години додају словне ознаке „а”, „б” итд. (Торма, 2000а) (Торма, 2000б). Студије истог аутора наводе се хронолошким редом: (Halle, 1959; 1962).

Ако се упућује на више студија различитих аутора, податке о сваком следећем одвојити тачком и зарезом (From, 2003; Nastović, 2008), студије се наводе такође хронолошким редом.

Литература

У списку литературе наводе се само референце на које се аутор позвао у раду и то по абecedном реду презимена првог аутора. Референце морају бити исписане Романским писмом, уколико је рад штампан ћирилицом, поред латиничног навођења у загради треба да стоји податак да је оригинални рад објављен ћирилицом. Фонт је величине 12, а облик навода „висећи” (Hanging) на 1,5 цм, као у следећим примерима:

Књиге (штампани извори)

Књига са једним аутором

Lukić, R. (2010). *Revizija u bankama*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Уколико рад садржи неколико референци чији је први аутор исти, најпре се наводе радови у којима је тај аутор једини аутор, по растућем редоследу година издања, а потом се наводе радови у односу на абecedни ред првог слова презимена другог аутора (уколико има коауторе).

Књига са више аутора

Када је у питању више аутора, наводе се сви, с тим што се пре последњег презимена додаје амперсанд, односно „&”. Ако има више од седам аутора, наводи се првих шест, затим се пишу три тачке и на крају последњи аутор:

Đorđević, S.–Mitić, M. (2000). *Diplomatsko i konzularno pravo*. Beograd: Službeni list SRJ.

Rokai, P.–Đere, Z.–Pal, T. & Kasaš, A. (2002). *Istorija Mađara*. Beograd: Clio.

Књига са уредником или приређивачем, зборник радова

Ако је књига зборник радова са научног скупа или посвећен једној теми, као аутор наводи се приређивач тог дела и уз његово презиме и иницијал имена у загради додаје се „уред.” или „прир.” односно „, ed.” ако је књига писана на страном језику.

Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000-2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije.

Чланак из зборника

Radović, Z. (2007). *Donošenje ustava*. U: Đurković, M. (ured.) (2007). *Srbija 2000–2006: država, društvo, privreda*. Beograd: Institut za evropske studije. 27–38.

Чланак из научног часописа

Đurić, S. (2010). Kontrola kvaliteta kvalitativnih istraživanja. *Sociološki pregled*, 44, 485–502.

Чланак из магазина

Чланак из магазина има исти формат као кад се описује чланак из научног часописа, само што се додаје податак о месецу (ако излази месечно) и податак о дану (ако излази недељно).

Bubnjević, S. (2009, decembar). Skriveni keltski tragovi. *National Geographic Srbija*, 38, 110–117.

Чланак из новина

За приказ ових извора треба додати податак о години, месецу и дану за дневне и недељне новине. Такође, користити „str.” (или „p.” ако су новине на страном језику) код броја страна.

Mišić, M. (1. feb. 2012). Ju-Es stil smanjio gubitke. *Politika*, str. 11.

А ако се не спомиње аутор чланка:

Straževica gotova za dva meseca. (1. feb. 2012). *Politika*, str. 10.

Онлајн извори

Кад год је могуће, треба уписати DOI број. Овај број се уписује на крају описа без тачке. Ако DOI није доступан, треба користити URL.

Чланак из онлајн научног часописа

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. doi:10.1186/1745-6150-1-5

Ако чланак нема DOI број, може се користити URL адреса:

Stankov, S. (2006). Phylogenetic inference from homologous sequence data: minimum topological assumption, strict mutational compatibility consensus tree as the ultimate solution. *Biology Direct*, 1. Preuzeto sa <http://www.biology-direct.com/content/1/1/5>

Е-књиге

При цитирању књига или поглавља из књига која су једино доступна „онлајн”, уместо податка о месту издавања и издавачу ставити податак о електронском извору из ког се преузима:

Milone, E. F.–Wilson, W. J. F. (2008). Solar system astrophysics: background science and the inner solar system [SpringerLink version]. doi: 10.1007/978-0-387-73155-1

Веб сајт

Податак о години односи се на датум креирања, датум копирања или датум последње промене.

Kraizer, S. (2005). Safe child. Preuzeto 29. februara 2008, sa <http://www.safechild.org/>

Penn State Myths. (2006). Preuzeto 6. decembra 2011, sa <http://www.psu.edu/ur/about/myths.html>

Страна унутар веб сајта:

Global warming solutions. (2007, May 21). U: Union of Concerned Scientists. Preuzeto 29. februara 2008, sa http://www.ucsusa.org/global_warming/solutions

Блог и вики:

Jeremiah, D. (2007, September 29). The right mindset for success in business and personal life [Web log message]. Preuzeto sa <http://www.myrockcrawler.com>

Happiness. (n.d.). U: Psychwiki. Preuzeto 7. decembra 2009 sa <http://www.psychwiki.com/wiki/Happiness>

Video post (YouTube, Vimeo и слично)

За податак о аутору изма се презиме и име аутора (ако је тај податак познат) или име које је аутор узео као свој алијас (обично се налази поред „uploaded by” или „from”):

Triplexity. (1. avgust 2009). Viruses as bionanotechnology (how a virus works) [video]. Preuzeto sa <http://www.youtube.com/watch?v=MBIZI4s5NiE3>.

Необјављени радови

За резимее са научног скупа, необјављене докторске дисертације и сл. – уколико је навођење таквих радова неопходно, треба навести што потпуније податке.

Smederevac, S. (2000). Istraživanje faktorske strukture ličnosti na osnovu leksičkih opisa ličnosti u srpskom jeziku (Nepublikovana doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Novi Sad.

Рукописна грађа наводи се према аутору рукописа, а уколико аутор рукописа није познат, према наслову. Уколико рукопис нема наслов, наслов му даје онај који о њему пише. Следећи елемент је време настанка текста, затим место и назив институције у којој се рукопис налази, сигнатура и фолијација.

Уредништво часописа *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Др Зорана Ђинђића 2.

21000 Нови Сад

Tel: +381214853900

www.ff.uns.ac.rs

Редизајн и припрема за штампу

Игор Лекић

Штампа

Футура

Петроварадин

Тираж

150

ЦИП – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

1+80/82(058)

ГОДИШЊАК Филозофског факултета у Новом Саду = Annual review of the Faculty of Philosophy /главни и одговорни уредници: Едита Андрић, Дамир Смиљанић – 1956, књ.1-1975. књ.18-1990. књ. 19- . Нови Сад: Филозофски факултет, 1956-1975; 1990- . – 23 цм.

Годишње. – текст и сажети на српском и на страним језицима.
– Прекид у издавању од 1976. до 1989. год.

ISSN 0374-0730 (Штампано издање)

ISSN 2334-7236 (Online)

COBISS.SR-ID 16115714